

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ'NDE TÜRKİYE'NİN
KAFKASYA SİYASETİ (1919-1921)

Mehmet Ali BOLAT

2502110057

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Halil BAL

İSTANBUL - 2017

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : MEHMET ALI BOLAT
Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : TARİH / T.C TARİHİ
Tez Savunma Tarihi : 17.01.2018
Tez Başlığı : "MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE TÜRKİYE'NİN KAFKASYA SİYASETİ (1919-1921)"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-PROF. DR HALİL BAL		Kabul
2-PROF. DR CEZMİ ERASLAN		Kabul.
3-PROF. DR SÜLEYMAN BEYOĞLU		Kabul
4-PROF. DR ABDULVAHAP KARA		Kabul
5-YRD. DOÇ. DR AYNA ASKEROĞLU ARSLAN		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
PROF. DR RECEP KARACAKAYA		
DOÇ. DR FATİH M. SANCAKTAR		

ÖZ

**MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ'NDE TÜRKİYE'NİN KAFKASYA
SİYASETİ (1919-1921)**

Mehmet Ali BOLAT

Bu çalışmada 1919-1921 yılları arasında Türkiye'nin Kafkasya Siyaseti, bütüncül bir bakış açısıyla incelenmiştir. Önce 1919 yılına gelinceye kadar yaşanan olaylar özetlenmiştir. Ardından Milli Mücadele'nin başlamasıyla birlikte Türkiye'nin Kafkasya üzerinden Rusya, İngiltere ve İtilaf Devletleri, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Kuzey Kafkasya ile ilişkileri incelenmiştir. Türkiye'nin Anadolu toprakları üzerinde tekrar devletleşme sürecinde, güdülen Kafkasya siyasetinin belirleyici ve dönemin tüm dış politikası üzerinde yönlendirici olduğu ileri sürülmüştür. Türkiye, Kafkasya siyasetinde İngiliz-Rus rekabetini doğru şekilde kullanarak ve bölgenin yerel şartlarını yerinde değerlendirerek doğu sınırlarını güvenlik altına almış, uluslararası arenada tanınmış, ihtiyacı olan dış yardımı elde etmiştir. Çalışmada döneme ait arşiv kayıtları, meclis tutanakları ve önemli şahsiyetlerin hatıraları kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Türk-Rus İlişkileri, Kafkas Seddi, Gümrü-Moskova-Kars Antlaşmaları

ABSTRACT
THE TURKISH POLICY ON CAUCASIA DURING THE PERIOD
OF NATIONAL STRUGGLE (1919 – 1921)
Mehmet Ali BOLAT

In this work, both the definition of Caucasus and the Turkish policy on Caucasus between 1919-1921 has been researched as a holistic approach. A brief history of events happened in Caucasus before 1919 is also reviewed in the work. Main focus of this work is to define relations between Turkey and Russia, England and Entente Powers, Azerbaijan, Armenia, Georgia and North Caucasus right after the National Struggle of Turkey had emerged. It has been argued that the role of Caucasus policy of Turkish state which had been forging on the Anatolian soil, had been a decisive factor Turkish foreign policy. Turkey had secured her eastern borders, which was recognized in international arena and granted foreign aid by exploiting on Russian-English rivalry and the domestic conditions of the region. Archive papers belonging to the period, records of National Assembly and memories and diaries of important people has been used in order to complete this thesis.

Key Words: Caucasus, Turkish-Russian Relations, Caucasus Barrier, Treaties of Alexandropol-Moscow-Kars

ÖNSÖZ

Çetin coğrafyası, son derece önemli jeopolitiği, paramparça olmuş siyasi durumu, onlarca dili, onlarca etnik grubu ve üç büyük dinin çeşitli mezhepleri ile tam bir mozaik görünümünde olan Kafkasya, her dönem büyük güçlerin hesaplaştığı bir bölge olmuştur. XVI. yüzyıldan başlayarak Kafkasya'nın, Osmanlı ve İran'a galip gelen Rusya'nın eline geçtiği görülür. Ruslarla giriştiği “*Büyük Oyun*”da İngiltere, Kafkasya'ya da ilgi duymuştur. İhtilallerle sendeleyeyen Rusya karşısında İngilizler, 1918'de Batum ve Bakü işgalleriyle Kafkasya'ya asker çıkarmıştır. Ancak Ruslar Kafkasya'ya büyük önem vermiş ve ekonomilerinin ayakta kalmasını Bakü petrollerine bağlı görmüşlerdir. Milli Mücadele döneminde Türkiye, Kafkasya siyasetinde İngiliz-Rus rekabetini doğru şekilde kullanarak doğu sınırlarını güvenlik altına alabilmiştir.

Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkışından doğu sınırlarının belirlendiği 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması'na kadar olan dönemi inceleyen bu çalışmada amaç, Milli Mücadele tarafından güdülen ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda hayati önem arz eden Kafkasya Siyaseti'ni, bütüncül bir bakış açısıyla ele almaktır. Söz konusu iki buçuk yıl, Türk-Ermeni ilişkileri veya Doğu Harekâtı, Türk-Gürcü ilişkileri, Türk-Rus ilişkileri ve benzeri yaklaşımlarla iki taraflı ve tek boyutlu ilişkiler çerçevesinde bir bakış açısıyla değil; Türkiye'nin topyekün, sayılan ve sayılmayan tüm muhataplara karşı yürütmüş olduğu bir Kafkasya politikası bağlamında işlenmiştir.

Sivas Kongresi'nden başlayarak hükümet gibi hareket etmeye başlayan Milli Mücadele, Kafkasya politikası sonucu devletleşebilmiştir. Ruslarla tüm problemleri bir tarafa bırakarak anlaşabilmiş ve son derece önemli olan silah ve para desteğini alabilmiştir. Ermenilerle savaşmış, bir devlet olarak hakkını güç kullanma yöntemi ile almıştır. Gürcülerle girişilen diplomatik ilişkiler çerçevesinde Artvin ve Ardahan'ı kurtarmıştır. Azerilerle şartların gereği olarak irtibatını reel politika çerçevesinde tutmuş, Nahçıvan'ı bugünkü statüsüne kavuşturmuştur. Tüm bunların

sonucu da İngilizleri bölgeden uzaklaştırabilmiştir. Yapılanların hepsinin adına Türkiye'nin Kafkasya Siyaseti denmelidir. Bu çalışmada Rus, İngiliz, Gürcü, Azeri ve Ermeni ilişkilerinden, topluca bir Kafkasya politikası anlamında, Türkiye'nin nasıl reel bir kazanım elde ettiği ve nelerden vazgeçtiği irdelenmiştir.

Tezde birinci el kaynaklar olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) ve Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Arşivi (ATASE) belgeleri, TBMM gizli celse zabıtları ile Atatürk'ün söylev ve demeçlerinin yanı sıra dönemin önemli aktörlerinin hatıraları kullanılmıştır. Bunun yanında, gazeteler ve döneme ait diğer hatıralar da kullanılmıştır.

Danışman hocam Prof. Dr. Halil Bal'a, dil eğitimim için gerekli desteği sağlayan Veysel Başar'a, arşiv ve evrak konuları dâhil akademik destekçilerim Murat Kasap ve Ender Korkmaz'a, tez teknik altyapımı kuran Ergaş Cumayev'e, metin tashihi için Salman Narlı'ya, kitap temincilerim Aslan Şavadze ve Çağrı Yaşar Arabacı'ya, Fransızca ve Rusça desteği için Zaur Beyoğlu'na, dil eğitimi ve burs katkısı sağlayan Abdullah Trabzon ve İYEM'e, maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen Bülent Yıldırım ve İHH İnsani Yardım Vakfı'na, Sosyal Araştırmalar ve Kültürler Arası Dayanışma Derneği SADER'den Bab-ı Âlem Uluslararası Öğrenci Derneği ve Uluslararası Öğrenci Dernekleri Federasyonu'na gelene kadar yıllardır beraber olduğumuz yönetici, çalışan ve uluslararası öğrenciler olmak üzere tüm UDEF ailesine, ATASE çalışmalarım boyunca beni Ankara'da misafir eden Asmaköprü Uluslararası Öğrenci Derneği ekibine ve burada ismini zikredemediğim diğer katkı sağlayan tüm dostlarıma teşekkür ediyorum. Tüm eğitim hayatımda yanımda olan aileme, doktora için teşvik edici güç olan başta babam, annem, eşim ve ağabeyim olmak üzere kardeşlerime ve çocuklarıma da şükranlarımı sunuyorum. Onlar olmasa bu tez bitmezdi.

İstanbul 2017

Mehmet Ali BOLAT

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
KISALTMALAR LİSTESİ	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELE'DE TÜRKİYE'NİN BOLŞEVİK RUSYA İLE SİYASİ İLİŞKİLERİ

1. Heyet-i Temsiliye Dönemi'nde Doğu-Batı Sorunu ve Bolşevikler	19
1.1. Türkiye-Bolşevik Rusya İlişkilerinin Başlaması	22
1.2. Ortak Düşmana Karşı Ortak Çıkarların Varlığı	25
1.3. İlk Temaslar	30
2. TBMM'nin Rusya ve Kafkasya Tutumu	36
2.1. Ankara-Moskova İrtibatı ve Yazışmalar	40
2.2. Bakü Doğu Halkları Kurultayı	46
3. Birinci Moskova Görüşmeleri	51
3.1. Bolşeviklerin Ermeni Israrı	56
3.2. Meclisin Rus Taleplerini Reddetmesi	62
3.3. Doğu Harekâtının Türk-Rus İlişkilerine Etkisi	64
4. İkinci Moskova Görüşmeleri	68
4.1. Görüşmeler ve Gerilimin Artması	75
4.2. Kafkasya'da Türk-Rus Hâkimiyet Mücadelesi	83

4.3.	Antlaşmanın İmzalanması.....	87
5.	Moskova Antlaşması'ndan Sonra Gelişen Olaylar	95
5.1.	İlişkileri Geren Problemler: Fransa, Enver, Molokanlar (Malakanlar) ...	97
5.2.	Bolşevik Rusların Sert Tutumu ve Yardımların Geciktirilmesi	102

İKİNCİ BÖLÜM

BOLŞEVİKLİK PROPAGANDASI VE TÜRKİYE'YE YAPILAN YARDIMLAR

1.	Milli Mücadelede Bolşeviklik.....	110
1.1.	Bolşevikler-İttihatçılar ve Enver Paşa	111
1.2.	Yeşilordu Meselesi	120
1.3.	Dönemin Komünist Partileri.....	123
1.4.	Mustafa Suphi Olayı	125
1.5.	Bolşeviklik Propagandası'nda Azerbaycan'ın Kullanılması	127
1.6.	Bolşevikliğe Karşı Önlemler ve Komünizmin Yasaklanması	129
2.	Sovyet Heyetleri ve Elçilerinin İlişkilere Etkisi.....	133
2.1.	Upmal, Mdivani ve Natsarens'un Ankara ile Uyumsuzluğu.....	134
2.2.	Aralov ve Frunze'nin İlişkileri Yoluna Koyması	137
3.	Milli Mücadele'ye Bolşevik Rusya'nın Yardımları.....	142
3.1.	Yardım İşinin Düzensizliği	148
3.2.	Askeri Yardımlar ve Önemi.....	150
3.3.	Mali Yardımın Miktarı ve Değeri	155
3.4.	Buhara Altınları Meselesi	158
3.5.	Türkiye'nin Bolşevik Rusya'ya Buğday Yardımı Yapması	161
3.6.	Türkiye-Bolşevik Rusya İlişkileri: Gelgitlerin Uyumu	164

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TÜRKİYE’NİN YENİ KAFKAS CUMHURİYETLERİYLE
İLİŞKİLERİ

1. Milli Mücadele Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri 173
 - 1.1. Azerbaycan’ın Bolşevikleştirilmesi 179
 - 1.2. Bolşevikleşmede Azerbaycan Milli Hükümeti’nin Hataları ve Türkiye’nin Rolü 184
 - 1.3. Bolşevikliğe Karşı Direniş ve Türk Subayları 193
 - 1.4. Türkiye’nin Azerbaycan’ı Müstakil Görmek İstemesi 194
 - 1.5. Nahçıvan’ın Statüsünün Belirlenmesi 197
 - 1.6. Türkiye ve Azerbaycan Temsilciliklerinin Açılması ve Faaliyetleri 205
 - 1.7. Türkiye’ye Azerbaycan Türklerinin Yardımları: “Qardaş Kömeyi” 209
2. Milli Mücadele Dönemi Türkiye-Ermenistan İlişkileri 213
 - 2.1. Büyük Ermenistan Hayali 216
 - 2.2. Ermenilerin Mezalim Stratejisi 220
 - 2.3. Ermeni Saldırganlığında İngilizlerin Rolü 223
 - 2.4. Amerika’nın Ermenistan’a İlgisi 225
 - 2.5. Şark Cephesi’nde Ermeniler Üzerine Yapılan Doğu Harekâtı 227
 - 2.5.1. Bolşevik Müdahalesi ile Harekâtın Gecikmesi 229
 - 2.5.2. Askeri Harekâtın Başlaması 231
 - 2.5.3. Kars ve Gümrü’nün Alınışı 233
 - 2.6. Gümrü Antlaşması 238
 - 2.7. Ermenistan’ın Bolşevikleştirilmesi ve Gümrü’nün Tanınmaması 241
3. Milli Mücadele Dönemi Türkiye-Gürcistan İlişkileri 247
 - 3.1. Gürcistan’ın Bolşevize Edilmesi 250
 - 3.2. Rus-Gürcü Savaşında Türkiye’nin Tutumu 253

3.3.	Türk-Gürcü Diplomatik İlişkilerinin Hızlanması	254
3.4.	Artvin ve Ardahan'ın Kurtuluşu	258
3.5.	Ahıska ve Ahılkelek'in Ele Geçirilmesi ve Terki.....	261
3.6.	Batum'un Ele Geçirilmesi ve Terki	262
4.	Milli Mücadele Dönemi Türkiye-Kuzey Kafkasya İlişkileri	270
4.1.	Butbay Heyeti'nin Faaliyetleri ve Sait Şamil Olayı	271
4.2.	Türk-Rus Restleşmesinde Kuzey Kafkasya Faktörü	274
4.3.	Bekir Sami Bey'in Faaliyetleri ve Bolşevik Rusların Sert Tutumu.....	276
4.4.	Kuzey Kafkasya Göçmenleri Meselesi.....	281
4.5.	Ankara'nın Kuzey Kafkasya Hassasiyeti	284

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İNGİLTERE'NİN KAFKASYA'DA DEVRE DIŞI KALMASI VE KARS ANTLAŞMASI

1.	Mondros Mütarekesi Sonrası Türkiye-İtilaf İlişkileri	287
1.1.	Milli Mücadele Dönemi Türkiye-İngiltere İlişkileri.....	290
1.2.	Milli Mücadele'ye Karşı İngiliz Politikaları.....	293
1.3.	Türkiye Siyaseti'nde İngiltere'nin Yalnızlaşması	300
1.4.	İngilizlerin Türk-Rus İlişkilerini Bozma Çabaları.....	307
1.5.	Londra Konferansı'nda TBMM Heyeti'nin Faaliyetleri	311
1.6.	İngiltere'nin Ankara ile Arayış İçine Girmesi	314
2.	Kars Konferansı ve Antlaşması.....	319
2.1.	Bolşevik Rusya'nın Türkiye'ye Karşı Kafkas Seddi Kurması	321
2.2.	Antlaşmanın Önemi ve Neticeleri.....	325
2.3.	Antlaşma Sonrası Gelişmeler.....	327
2.4.	General Frunze'nin Gelişyle İlişkilerin Gelişmesi	331
SONUÇ		335

KAYNAKÇA	341
EKLER.....	365
ÖZGEÇMİŞ.....	398

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	:	Amerika Birleşik Devletleri
A.e.	:	Aynı eser
a.g.e.	:	Adı geçen eser
a.g.m.	:	Adı geçen makale
a.g.t.	:	Adı geçen tez
ATASE	:	Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi
BA	:	Bab-1 Ali
Bkz.	:	Bakınız
BOA	:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BOA, YB (21)	:	Gürcistan Devlet Arşivlerinden Alınan Belgeler.
C.	:	Cilt
D.	:	Dosya
DH. ŞFR.	:	Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî
DH. EUM. AYŞ.	:	Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti Asayiş Şubesi
DH. EUM. VRK.	:	Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti Evrak Kalemî
DH. KMS.	:	Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus
HR. SYS.	:	Hariciye Nezareti Siyasi Kısım
HR. HMS. İŞO	:	Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası

HSD. TVP.	:	Hibe Edilen, Satın Alınan, Devredilen Evrak, Tevfik Paşa Evrakı
İSH.	:	İstiklal Harbi Koleksiyonu
K.	:	Kutu
G.	:	Gömlek
RSFSC	:	Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti
S.	:	Sayı
s.	:	Sayfa
SSCB	:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TİTE	:	Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü
TKF	:	Türkiye Komünist Fırkası

GİRİŞ

Hazar ile Karadeniz arasındaki kara boğazı, yüzyıllar boyunca kavimlerin göç ve istila güzergâhı Kafkasya, Orta Asya ve Güney Rusya bozkırları ile Anadolu ve Ön Asya bölgeleri arasında bir köprü görevi üstlenmiş, jeopolitik ve stratejik önemini her devirde korumuştur. Mondros sonrası Türkiye yeniden şekillenirken bu önemli coğrafya ile ne tür bir ilişki içinde olmuştur? Kafkasya ve Kafkasya ile ilişkiler ne derece önemi haizdir? Türkiye, Milli Mücadele denilen bir dönemde Kafkasya ile ilgili nasıl bir siyaset uygulamıştır? Bu siyasetin günümüze ne tür etkileri vardır? Kafkasya ve Anadolu, bundan ne şekilde etkilenmiştir?

Bu sorulara cevap bulmak için bütüncül bir bakış açısıyla Türkiye'nin Kafkasya siyaseti, 1919-1921 yılları çerçevesinde incelenmiştir. Bu iki buçuk yıllık süreçte Rus, İngiliz ve diğer İtilaf Devletleri'yle Gürcü, Azeri ve Ermeni ilişkilerinden, topluca bir Kafkasya politikası anlamında, Türkiye'nin nasıl reel bir kazanım elde ettiği ve nelerden vazgeçtiği ortaya konmuştur.

Çalışmada en başta Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) ve Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Arşivi (ATASE) belgelerinden yararlanılmıştır. ATASE belgelerine hızlı erişim sorununun olması, araştırmamız açısından en büyük kısıtlılık olmuştur. Sivil yönetimli arşivlerin belgelere kolay erişim sunmasına karşın askeri bir arşiv olarak ATASE'den, iki yılı bulan çalışma süresine rağmen, yeterince faydalanılamamıştır. Eksik kalınan noktalarda TBMM gizli celse zabıtları ile Atatürk'ün söylev ve demeçlerinin yanı sıra dönemin önemli aktörlerinin hatıraları kullanılmıştır. Ayrıca gazeteler ve döneme ait diğer hatıralar da kullanılmıştır.

Milli Mücadele'de Doğu Cephesi kongreleriyle mücadeleyi tek elde toplamış, tüm yurda yayılmayı sağlamış, bir hükümet olarak gerekli tedbirlerin alınmasına vesile olmuş ve bir devlet olarak Türkiye'nin modern anlamda güç kullanımıyla sonuca vardığı ilk yer olmuştur. Bu güç kullanımı sonucunda Türkiye, Ermenilerle Gümrü Anlaşması'nı imzalamış ve Sevr'i fiili anlamda geçersiz kılan ilk diplomatik eylemini ortaya koymuştur. Ardından Moskova ve Kars Antlaşmaları ile doğu

sınırını çizmiş, güvenliğini sağlamış, dış desteğe Sovyetler bağlamında ulaşmış ve Batı Cephesi'ne asker sevkiyatı yaparak mücadelenin kaderini değiştiren en önemli safhaları gerçekleştirmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin doğusunda Kafkasya'nın sadece bir doğu harekâtı zaviyesinden değerlendirilmesi, meseleye gereken önemin verilmediğini göstermektedir. Mevcut çalışmalarda Kafkasya büyük oranda Ermenilerle savaş bakımından değerlendirilmekteyken Ruslarla ilişkiler Kafkasya zemini dışında anlamlandırılmaktadır. İngilizlerin ilk önce bu bölgede etkisiz hale getirilmesi ise gerektiği şekilde vurgulanmamaktadır. Öte yandan Gürcülerle ilişkiler sanki ayrı bir boyutmuş gibi algılanmaktadır. Oysa bunların hepsinin adına Türkiye'nin Kafkasya Siyaseti denmelidir. Tezin bölümlendirmesi bu bütüncül boyut göz önünde bulundurularak yapılmıştır.

Birinci bölümde Türkiye'nin Kafkasya Siyaseti'nde ana aktör olan Ruslarla girilen çok boyutlu ilişkiler incelenmiştir. Yazışmalar, görüşmeler, restleşmeler, siyasi çatışmalar, güvensizlikler, karşılıklı yoklamalarla dolu gelgitlerden oluşan ama bir o kadar da uyumlu, sonuçta aynı noktaya temas eden, ortak düşmanı İngilizleri alt eden ve bölgeden çıkararak ilişkilere değinilmiştir. Ruslarla ilk temaslar ve İttihatçıların rolleri, meclisin açılmasıyla yaşanan gelişmeler bağlamında Türk-Rus ilişkileri, I. ve II. Moskova görüşmeleri, Moskova Antlaşması ve sonrası gelişen olaylar aktarılmıştır.

İkinci bölümde Bolşevik yayılcılığı ve ona karşı alınan önlemler, Sovyet heyetleri ve faaliyetleri, Rusların Anadolu'ya ideolojik sızma girişimlerinin yanında Milli Mücadele'ye mali ve askeri yardımlarının tüm boyutları irdelenmiştir. Rus yardımı ile bu işbirliğinin mahiyeti ele alınmıştır. Türk-Rus ilişkilerinin işbirliği ile çatışma boyutları karşılaştırmalı olarak sunulmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölüm Türkiye'nin Kafkas ülkeleriyle ilişkilerine ayrılmıştır. Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, Bolşevikleştirme meselesi ve Türkiye'nin tutumu, Nahçıvan'ın statüsü ile Azeri yardımları incelenmiştir. Ardından Türk-Ermeni ilişkileri bağlamında Ermeni mezalimi ve Ermeniler üzerine yapılan askeri harekât, Kars ve Gümrü'nün alınışı ile Gümrü Antlaşması irdelenmiştir. Sonra ise Türk-

Gürcü ilişkileri, Artvin ve Ardahan'ın kurtuluşu, Ahıska, Ahılkelek ve Batum'un alınışı ve terk edilişi aktarılmıştır. Bu bölümün sonunda Ankara'nın Kuzey Kafkasya hassasiyeti ve Türk-Rus restleşmesinde Kuzey Kafkasya faktörünün önemi vurgulanmıştır.

En son bölüm ise İngiltere'nin adım adım Kafkasya ve Anadolu'daki etkinliğinin azalmasına değinilmiştir. İngiltere'nin Türk-Rus ilişkilerini baltalama gayretlerine dikkat çekilmiştir. Ardından dönemin tüm uğraşları sonucu ulaşılan Kars Antlaşması ve sonrasında yaşanan gelişmelere yer verilmiştir.

Uygulanan Kafkasya Siyaseti'nin sonuçları çerçevesinde Türkiye'nin doğu sınırlarının çizilmesi ve güvenliğin sağlanması ifade edilmiştir. Batıya yönelme fırsatı ve dış yardım bulan Milli Mücadele hareketinin, devlet olabilme ve tanınma, batılı devletler karşısında Rusya'yı dengeleyici unsur olarak kullanma imkânına kavuştuğu dile getirilmiştir. Rus tehdidini öteleme yanında Kafkasya'dan ve Orta Asya'dan kopan Türkiye'nin, söz konusu dönemde ortaya koyduğu Kafkasya siyasetinin doğrudan ve dolaylı sonuçları ele alınmıştır. Bu tezin hipotezi şu şekildedir:

“Türkiye 1919-1921 yıllarında uyguladığı Kafkasya Siyaseti'yle önemli kazanımlar elde etmiştir. Bu siyaset sonucu Kafkasya'da İngiliz politikaları devre dışı kalmış ve Türkiye-Rusya işbirliğiyle yeni bir dönem başlamıştır.”

Bu hipotezden hareketle tezde söz konusu dönemde yaşanan olaylar, siyasi atmosfer ve sosyolojik zemin ele alınarak ortaya konan siyasetin etkisi ortaya konmaya çalışılmıştır. Türkiye'nin 1919-1921 Kafkasya Siyaseti'nin oturduğu sacayaklarından birincisi, Türk-Rus ilişkilerini işbirliği çerçevesine büründürüp mali ve askeri yardım almaktır. Diğerleri İngiltere'nin bölge planlarını boşa çıkarmak ve bölgede Misak-ı Milli'nin gereklerini yerine getirmektir. Bu sebeple çalışmanın bölümlerine geçmeden önce 1919'a gelene kadar Kafkasya'da yaşananların bir özeti aktarılmaya çalışılmıştır.

Kafkas Sıradağları eski yolların kesiştiği yerde olması hasebiyle tarih boyunca yaşanan nüfus dalgalanmalarından etkilenmiş ve büyük orduların geçiş

noktası olmuştur¹. Kafkasya'nın kuzeyinde güçlenen Rus knezlerini XVI. yüzyıla kadar yukarıda tutan ve güneye inişini engelleyen güç Moğol ve Türk kuvvetleri olmuştur². Kafkasya'da Osmanlı-İran güç mücadelesi sürüp giderken ileride her ikisinin de başını ağrıtabilecek bir başka rakip, Rusya doğmuştur³. Rusların askeri anlamda Kafkasya'yı işgali Kazakların XVI. yüzyılda Terek Irmağı'nın ağzını ele geçirmeleriyle başlamıştır⁴. Osmanlı bu dönem Kırım, Kafkasya ve Orta Asya'ya doğru ilerleyen Rusya'yı durdurmak için bazı girişimlerde bulunmuşsa da başarısız olmuştur⁵. Büyük İran Seferi'ne çıkan Çar Petro, 7 Eylül 1722'de Derbend'i ele geçirmiştir⁶.

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı'yı bölgeden uzaklaştıran Rusya, 1783'te Kırım'ı, 1801'de ise Gürcistan'ı ilhak etmiştir. 1804–1813 Rus-İran Savaşı ve yapılan Gülistan Antlaşması, 1826–28 Rus-İran Savaşı ve yapılan Türkmençay Antlaşması ile Rusya İran'ı Kafkasya'dan uzaklaştırmayı başarmıştır. 1806–12 Osmanlı-Rus Savaşı, 1828–29 Osmanlı-Rus Savaşı⁷ ve Edirne Antlaşması, 1854–56 Kırım Savaşı⁸, 1877–78 Osmanlı-Rus Savaşı ve Berlin Antlaşması ile de

¹ Yunanlı ve Romalı coğrafyacılar Karadeniz kıyısındaki Dioskurias'ta (Sohum yakınlarında) 300'den fazla dil konuşulduğunu tahmin etmişlerdir. M.S. VII. yüzyılda bölgeyi fetheden Müslüman Araplar, kısaca bir tanım yapmışlardır: "Cebelü'l-Elsine" yani "Diller Dağı". Mehmet Ali Bolat, "Çatışma ve Birleşme İkileminde Kuzey Kafkasya", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Beykent Üniversitesi SBE, İstanbul, 2005, s. 20-23.; Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, **Kafkas Tarihi**, Ankara, 2002, s. 9-13.

² Cemal Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, İstanbul, 1979, s.30.

³ Rıza Karagöz, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, On Dokuz Mayıs Üniversitesi SBE, Samsun, 1993, s. 186-187.

⁴ John F.Baddeley, **Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1995, s.41.

⁵ Mehmet Saray, "Rusya'nın Asya'da Yayılması", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 10-11, Edebiyat Fakültesi Yayınevi, İstanbul, 1981, s. 281-282.; Mehmet Saray, "Başlangıçtan Petro'ya Kadar Türk-Rus Münasebetlerine Genel Bir Bakış", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 35, Edebiyat Fakültesi Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 217-218.

⁶ Şerafettin Erel, **Dağıstan ve Dağıstanlılar**, İstanbul, 1961, s.102-103.

⁷ Mücteba İlgürel, "Rusların Doğu Anadolu Siyaseti ve 1828-1829 İlk Rus İstilas", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 35, Edebiyat Fakültesi Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 173.

⁸ Şeyh Şamil, Gürcistan'a yönelik stratejik bir askeri harekât üzerinde ısrar etmiştir. Buna karşın Osmanlı Devleti ise müttefik politikalarına bağlılığından ötürü harekete geçememiştir. Mustafa Budak, "1853–1856 Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti ile Şeyh Şamil Arasındaki İlişkiler", **Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1996, s. 92. 29 Mart 1856'da yapılan Paris Antlaşması Kafkasya'ya hiçbir şey kazandırmamıştır. Ercüment Kuran, "Rusya'nın Kafkasya'yı İstilasına Karşı Osmanlı Siyaseti (1856-

Ruslar, Osmanlı'yı Kafkaslardan uzak tutmayı başarmışlardır⁹. Rusya'nın Kafkasya'ya hâkim olması Osmanlı Devleti'nin ve İngiltere'nin çıkarlarına ters düşmekteydi. Bu yüzden Osmanlı ve İngiltere bölgede cereyan eden mücadeleye önem vermişler ve mümkün olduğunca müdahale etmişlerdir. Osmanlı'nın Sünni ve hilafet merkezi oluşu bölge halkına yakınlaşmasına sebep olmuştur¹⁰. Fakat bu durum Rusların bölgeyi ele geçirmesine mani olamamıştır. Rusların Kafkasya'yı ele geçirmesine karşı mücadele eden bir diğer güç de İngilizlerdir¹¹. Çerkeslerin bağımsızlığını ileri sürmüşler¹², Vixen¹³ ve Kanguru¹⁴ olaylarıyla Rusları sınamışlardır¹⁵.

1905 ihtilalini¹⁶ güçlükle atlatabilen ve aynı yıl Japonya'ya yenilen Rus Çarlığı¹⁷, I. Dünya Savaşı'na yıpranmış bir halde girmiştir. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı, İngiltere ve Almanya gibi imparatorlukların kozlarını paylaştığı bölgelerin

1878)", **Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1996, s.148.

⁹ Durmuş Yalçın v.d., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, C. 1, ATAM, Ankara, 2011, s. 214.

¹⁰ Mesut Erşan, "Birinci Dünya Harbinde Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Siyaseti", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 1995, s. 152.

¹¹ Osman Çelik, **İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya**, Ankara, 1992, s.5-10. Tüccar görünümülü ajan, James Bell gibi bölgeye ziyarette bulunan İngilizler de olmuştur. Bell bölge izlenimlerini kitaplaştırmıştır. James Bell, **Çerkesya'dan Savaş Mektupları**, Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.

¹² Aliy-Hasan, Kasumov, **Çerkes Soykırımı, Çerkeslerin XIX. yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi**, Kaf-Der, Ankara, 1995, s.120-121.

¹³ 1836'da Çerkezya sahillere içinde James Bell'in olduğu Vixen gemisi, barut, top, silah ve tuz olan yüküyle yanaşmıştır. 21 Aralık 1836 tarihinde Tsemez Limanı'na ulaşan gemiye bir Rus savaş gemisi el koymuştur. Osman Çelik, "İngiltere'nin Kafkasya Siyaseti", **Kuzey Kafkasya**, Yıl: 15, Sayı: 83-84, İstanbul, Eylül-Aralık 1991, s.15.; İngiltere, Avusturya ve Fransa'ya güvenemediği için işi savaşa vardırılmaya cesaret edememiştir. Vixen gemisi Ruslarda kalmış ve mesele Rusya'nın istediği gibi bitmiştir. Kasumov, **a.g.e.**, s.133-138

¹⁴ Şubat 1856'da Kanguru adını taşıyan makineli bir İngiliz vapuru, Çerkezya'ya asker, silah ve mühimmat götürmüştür. Osmanlı'dan olayın incelenmesini isteyen Rusya, meseleye karışanların sürgüne gönderilmesinin, Osmanlı'nın bu şahısları koruduğunun ispatı olarak göstermiştir. İngiltere ise Vixen olayında olduğu gibi Edirne Antlaşması'nın dördüncü maddesini ihlal ederek Rusya'nın tepkisini ölçmek istemiştir. Mustafa Budak, "Kanguru Olayı", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 15, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1997, s.479, 514-516.

¹⁵ 1853'te Kırım Savaşı patlak verdiğinde İngilizlerin Kafkasya tarafında yapılacak herhangi bir operasyon için bir plana sahip olmadığı ortaya çıkmıştır. N.Luxemburg, Rusların **Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1998, s.244-245.

¹⁶ Aralık 1904'te St. Petersburg Putilov fabrikasında başlayan grev tüm şehire yayılmış ve 80 bin işçi greve katılmıştır. 22 Ocak 1905'te Kanlı Pazar adı verilen olay gerçekleşmiş, işçilerin üzerine ateş açılmıştır. Çar II. Nikola 5 Şubat 1905'te Duma'nın kurulmasını kabul etmiştir. 14 Ekim 1905'te çara iletilen manifesto 30 Ekim'de çar tarafından imzalanmıştır. 5-7 Aralık 1905'te Rusya çapında işçiler greve gitmiş ve 7-17 Aralık 1905'te ise Moskova Ayaklanması yaşanmıştır.

¹⁷ Rus-Japon Savaşı 8 Şubat 1904 - 5 Eylül 1905 arasında cereyan etmiştir. Savaş Rusların yenilgisi ve 5 Eylül 1905 tarihli Portsmouth Antlaşması ile sona ermiştir.

başında Kafkasya gelmektedir. Ruslar 16 Şubat 1916'da Erzurum'u, 18 Nisan 1916'da Bayburt, Kelkit ve Trabzon'u işgal etmişlerdir. Bolşevik İhtilali sonucu Ruslar savaştan çekilmiş ve 18 Aralık 1917'de Osmanlı ile Erzincan Mütarekesi'ni imzalamışlardır. Ardından 3 Mart 1918'de Brest Litovks Antlaşması'nın imzalanmasıyla 3 Nisan-26 Mayıs 1918 tarihleri arasında Bitlis, Van, Erzincan, Erzurum, Sarıkamış, Kars, Ardahan, Artvin, Batum ve Trabzon tekrar Türkiye'ye katılmıştır.

18 Mart 1915'te İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya tarafından imzalanan İstanbul Antlaşması'yla İstanbul ve Boğazlar Ruslara veriliyordu. Gizli anlaşmalarla tarihsel emeline kavuşan Rusya, 1917 Kasım İhtilali'ne kadar kağıt üstünde de olsa İstanbul'un sahibi olduğuna inanmıştır. Bolşevikler gizli anlaşmaları yayımlamışlar, İstanbul Antlaşması'nı da tanımadıklarını ve İstanbul'un Türklerde kalması gerektiğini ilan etmişlerdir. Çiçerin'in İstanbul'un Türkiye'ye ait olduğunu ilan etmesi, Bolşevik düşmanı Beyaz Ordu'nun buradan yardım almasını engellemek içindir. Yoksa İstanbul'dan Türkler lehine bir vazgeçme söz konusu değildir.

Bolşevik İhtilali'nin ardında Rusya'da iç savaş yaşanmıştır¹⁸. Bolşeviklerin ayakta kalmak için kullanabilecekleri iki silahları mevcuttur. Batılı devletlerin sanayilerinde çalışan işçi sınıfı ve yine aynı devletlerin sömürdüğü ülkelerdeki emperyalizm karşıtı hareketler¹⁹. Bolşevikler bu yolla yayılmaya çalışırken İngiltere, Fransa, Almanya, İsviçre gibi devletler bunun karşısında tavır almışlar²⁰ ve Bolşevik Rusya'ya karşı ekonomik ambargo uygulamışlardır²¹. 7 Aralık 1919'da İstanbul'daki

¹⁸ Bolşevikler ilk başta eski Moskova Prensiği ve Urallar bölgesine hâkim olmuşlardır. Batıda Ukrayna, Polonya, Litvanya, Letonya, Finlandiya güneyde Kırım, Dağıstan, Gürcistan, Ermenistan ve Volga Almanları, Başkırtlar, Kuzey Türkleri, Çuvaşlar, Kalmıklar, Çeremişler, Udmurt, Komi, Mordovia, Kabardey, Çeçenistan, Çerkezler, Orta Rusya'daki Beyaz Ruslar, Moldovalılar ve doğuda Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Karakalpaklar, Kırgızlar, Moğollar ve Yakutlar müstakil devletlerini kurmuşlardır. Bu devletler artık Moskova'yı dinlemez olmuşlardır. Sibiry ve Odesa'de eski çar generalleri idareyi ele almışlardır. Bolşevikler dört yıl içinde, 1917-1921 arasında, tüm zorluklarla savaşıp her tarafı tekrar Moskova'ya bağlamışlar ve Sovyetleri kurmuşlardır. M. Sadık Atak, **Rusya Siyaseti ve (Rusların Yayılma Siyaseti)**, Ankara, 1964, s. 38-39.

¹⁹ Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, TTK, Ankara, 1973, s. 64.

²⁰ Çarlığın yıkılışının ardından göreve gelen Geçici Hükümetin Başbakan'ı Aleksandr Kerenski, Bolşeviklerden önce kendi hükümetine karşı müttefiklerin olumlu davranmadığından şikâyetçidir. Aleksandr Kerenski, **Kerenski ve Rus İhtilali**, İstanbul, 1967, s. 321-326.

²¹ Bolşeviklerin yayılma gayretleri karşısında İngiltere, Fransa, Almanya ve İsviçre gibi devletlerin takındıkları tavır ortaya koyan yerli ve yabancı basında çıkan haberlerin özeti, Dahiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti Evrak Kalemi, 22-12-1918, **BOA, DH. EUM. VRK, D: 29, V: 35.**

işgal kuvvetleri Bolşevik Rusya'ya karşı ekonomik baskı uygulanması için Osmanlı Devleti'ne nota vermişlerdir²². İngiliz ve Fransızlar, Rus meselesini önceleyip Türkiye işlerini ikinci plana atmışlardır²³.

Bolşevikler doğuda Türk varlığını hiçe sayıp 11 Ocak 1918'de sözde “*Türk Ermenistanı*” kararnamesini yayımlamışlardır. Kararnamede Ermenilerden oluşan bir halk milisinin kurulması, Moskova'dan atanan bir halk komiseri ile işbirliği gibi konular yer almıştır²⁴.

Kurulacak sözde “*Türk Ermenistanı*”, doğal olarak, Türk baskısı karşısında Rusya'ya bel bağlayacaktı. Bolşevikler, kesin barış öncesi, bu meseleyi kendi zaviyelerinden halletmek için, sözde “*Türk Ermenistanı*” kararnamesini ilan etmişlerdir. Bu kararname, Ermenilere Doğu Anadolu'da kendi kendilerini

İstanbul'da bulunan Fransız, İngiliz ve İtalyan fevkalade komiserleri, Bolşevik Rus limanlarından kalkan gemilerin yük ve yolcularına uygulanacak tedbirler, bankaların Bolşevik Rusya ile muamelattan men edilmeleri, Bolşevik Rusya ile posta, telgraf ve telsiz vasıtasıyla muhabere edilmemesi gibi hususlara dikkat çekmişlerdir. 13-11-1919, **BOA, HR. SYS, D: 2463, G: 33**.

²² Dâhiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne yazılan yazıda, itilaf devletleri ve şark ile bitaraf devletler tarafından Rusya'nın Bolşevik idaresi altında bulunan kısmına iktisadi baskı yapıldığı, Osmanlı'dan da bunun istendiği, Canik Mutasarrıflığı ve Kastamonu Vilayeti'nden alınan şifreli telgraflarla Karadeniz'de hangi limanların Bolşeviklerin elinde olduğunun bildirilmesinin talep edildiği ifade edilmiştir. 7-12-1919, **BOA, HR. SYS, D: 2463, G: 43**.

²³ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1990, s. 590-593.

²⁴ Yuluğ Tekin Kurat, “1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkilerinin Siyasal Anatomisi”, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992**, TTK, Ankara, 1999, s. 143-144. Bu kararname, şöyleydi: “Rusya'nın işgali altında bulunan ‘Türk Ermenistanı’ndaki Ermenilerin kendi mukadderatlarını, hatta tam bir istiklale varıncaya kadar, serbestçe tayin hususundaki haklarını ‘Rusya Amele ve Köylü Hükümeti’nin desteklediğini, Halk Komiserleri Sovyeti Ermeni halkına ilan eder. Halk Komiserleri Sovyeti’ne göre bu hakların gerçekleştirilmesi ancak Ermeni halkının serbestçe referandum yapmasını sağlayacak birtakım garantilerin önceden alınması ile mümkün olacaktır. Bu kabil garantileri Halk Komiserleri Sovyetince şöyle olacağı fikrindedir: 1-(Rus) Ordusunun ‘Türk Ermenistanı’ sahası dışına çıkması ve ‘Türk Ermenistanı’ndaki ahalinin şahsi mal ve mülkünün emniyetini korumak maksadıyla hemen bir Ermeni Halk Milisinin teşkili. 2-Ermeni muhacileri ve türlü memleketlerde dağılmış olan Ermeni mültecilerin ‘Türk Ermenistanı’ ülkesine herhangi bir engelle karşılaşmadan geri dönebilmeleri. 3-Harp esnasında Türk makamlarınca Türkiye'nin iç eyaletlerine zorla gönderilmiş olan Ermenilerin ‘Türk Ermenistanı’na serbestçe dönmelerinin mümkün kılınması; Türk makamları ile barış müzakereleri akdedilirken Halk Komiserleri Sovyeti bu mesele üzerinde ısrarla duracaktır. 4-‘Ermeni Halk Mümessilleri Şurası (Sovyeti)’ adıyla ‘Türk Ermenistanı’nda geçici bir idarenin kurulması. Kafkas İşleri Geçici Fevkalade Halk Komiseri Stephan Şaumyan, ‘Türk Ermenistanı’ ahalisine, 2. Ve 3. Maddelerin tatbiki ve ‘Türk Ermenistanı’ sahasından (Rus) askerlerinin çıkarılması (madde 1) işini tanzim edecek karma komisyonun teşkili hususlarında her türlü müzaheretle bulunmakla vazifelendirilmiştir. Haşiye: ‘Türk Ermenistanı’nın coğrafi sınırlarını, demokratik esaslara göre seçilen Ermeni halk murahhasları ile, bitişik ve münakaşalı (İslam ve başka) eyaletlerin ahalisinden demokratik esaslara göre seçilen murahhasların Kafkas İşleri Fevkalade Geçici Komiseri ile birlikte tayin ve tesbit edilecektir. Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı V. Ul’yanov (Lenin) Milletler İşleri Halk Komiseri J. Cugaşvili (Stalin)”. Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1990, s. 336-337.

yönetecekleri bir ülke vermekteydi. Ermeni silahlı gücü oluşturulması ve Ermeni muhacirlerin geri dönüşü belirtilmekteydi. Ayrıca ülkenin sınırları da Ruslar tarafından çizilecekti. Bolşevikler, meseleye ne şekilde baktıklarını ortaya koymuşlardır. Sınırlarını bile kendilerinin çizicekleri, bir başka ülke toprağı üzerinde tasarrufta bulunarak yeni bir ülke kuruyorlardı. Bu bakış açısı sebebiyle Bolşevikler, Brest-Litovsk görüşmelerinde ve Ankara heyetiyle yaptıkları Birinci Moskova Görüşmeleri'nde, Ermeni meselesini kendi isteklerine göre halli için bir hayli uğraşmışlardır. Gerçekten de sözde “*Türk Ermenistanı*” dedikleri yerde Ermeni milis kuvvetler vücuda getirmişlerdir. Görünürde amacı, Kürt saldırılarına karşı Ermenileri korumak olan bu kuvvetler aslında yeni bir Ermeni ordusunun kurulması demektir. Çünkü Bolşevikler bölgeyi Türklere bırakmak istemiyorlardı. Bunu yapacak askeri güçleri olmadığı için ileride, bu iddialarından vazgeçmek zorunda kalmışlardır²⁵.

18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi ile Ruslarla çatışmalar son bulmuş, 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk ile Elviye-i Selase (Kars, Ardahan ve Batum) Osmanlı'ya geçmiştir. Rusların yerine mücadele Ermenilere karşı devam etmiş ve Nisan 1918'de Brest-Litovsk'un koşulları yerine getirilmiştir. Sovyetler Brest-Litovsk'u tadil etmek, kendilerini kısıtlayan hükümleri ortadan kaldırmak istemiştir. Bakü'nün Osmanlı kuvvetlerince ele geçirilmesi üzerine anlaşmanın geçersiz olduğunu ilan etmiş ve Ermenileri Türkiye aleyhine desteklemeye devam etmişlerdir. Çiçerin ve Karahan, Brest-Litovsk'u imzalayan murahhaslar olmalarına rağmen Ermeni meselesini en çok dile getiren kişilerdir²⁶.

Aslında Bolşevikler Brest-Litovsk'u uygulamak istememişler ve güçlük çıkarmışlardır. Evliye-i Selase'de yapılan referandumu tanımamışlar, Türk askerinin Bakü'yü almasını protesto etmişler ve bu bahane ile de Brest-Litovsk'u yok saymışlardır. Ayrıca Osmanlı Devleti'ne devredeceği yerlerden hemen geri çekilen Ruslar, bölgede asayişin kalmamasına ve meydanın çetelere kalmasına sebep

²⁵ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1990, s. 337-338.

²⁶ Mehmet Saray, **Türk-Rus Münasebetleri'nin Bir Analizi**, İstanbul, 1998, s. 182-183, 193.

olmuşlardır. Bu sebeple Osmanlı Devleti anlaşma ile kendisine bırakılan toprağı mecburen silahla geri almıştır²⁷.

İhtilal ve iç savaş Rusyası'nda kendi yolunu çizen coğrafyalardan biri de Kafkasya olmuştur. Gürcü, Ermeni ve Azerileri içine alan Demokrat Kafkasya Federasyonu 28 Nisan 1918'de hayat bulmuştur. Bu hükümeti ilk tanıyan Osmanlı Devleti'dir. Milliyetçilik ağır basınca da bu üç halk kendi cumhuriyetini kurarak federasyonu dağıtmışlardır²⁸. Kafkasya'nın dört bir tarafından Müslümanlar olası katliamlarla karşılaşabilecekleri endişesi ile Osmanlı'ya başvurmuşlardır²⁹.

Rusların savaştan çekilmesi sonrası bölgede beliren Ermeni tehlikesi ve zulmü, Türk ordusunu Kafkasya'ya çekmiştir³⁰. Ermeniler 18 Mart 1918'de Azerbaycan'ın başkenti Bakü'yü ele geçirmiş ve binlerce Müslüman'ı öldürmüşlerdir. Bunun üzerine Osmanlı kuvvetleri 1877-1878 sınırlarına vardıktan sonra da ilerlemeye devam etmiştir³¹. Tampon bir Ermenistan isteyen Rusya'ya karşı Osmanlı da Rusya ile kendi arasında bir İslam devleti istiyordu. Azerbaycan 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan etmiştir. 4 Haziran 1918'de Batum'da Azerbaycan ile Osmanlı arasında bir antlaşma imzalanmıştır³². Ancak 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'yle Osmanlı ordusu Kafkasya'yı terk etmeye başlamıştır³³. Geri çekilirken Gümrü, Ahıska, Ardahan ve Kars'tan çok miktarda Ruslardan kalma silah, cephane ve erzak, iki ay geceli gündüzlü, zahmetli bir çalışma sonucu Erzurum'a nakledilmiştir³⁴. Osmanlı'nın Mondros sonrası geri çekilmesi ile

²⁷ Mehmet Saray, **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, İstanbul, 1990, s. 16-19.

²⁸ Mehmet Saray, "Gürcistan ve Gürcüler", **Kafkas Araştırmaları III**, İstanbul, 1997, s. 22.

²⁹ Richard G. Hovannisian, **Armenia on the Road of Independence 1918**, California 1969, s.181.

³⁰ M. Sadık Atak, **Rusya Siyaseti ve (Rusların Yayılma Siyaseti)**, Ankara, 1964, s. 23, 29, 31.

³¹ Suat Bilge, **Güç Komşuluk Türkiye-Sovyetle Birliği İlişkileri 1920-1964**, Ankara, 1992, s. 22-23.

³² Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında yapılan çeşitli anlaşmalarla Azerbaycan ahalisinin tabiiyet problemi çözülmeye çalışılmıştır. 4-1-1920, **BOA, HR. HMŞ. İŞO, D: 124, G: 13**.

³³ Fevzi Çakmak, **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi**, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2005, s. 244-245.; 9. Ordu'dan Harbiye Nezareti'ne çekilen, Kars ve Ardahan'ın tahliyesinin ertelenmesini talep eden telgraf, 1-1-1919, **ATASE, İSH, K: 7, G: 3**. ; Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezaretine "Kafkasya'da bulunan Osmanlı kıtaatının bir an evvel çekilmesi gerektiği"ne dair yazı, 19-1-1919, **ATASE, İSH, K: 10, G: 18**.

³⁴ M. Sadık Atak, kitabında "Türk İstiklal Savaşı'nın Temel Taşı 9. Ordu'dur." cümlesini kullanmıştır. M. Sadık Atak, **Rusya Siyaseti ve (Rusların Yayılma Siyaseti)**, Ankara, 1964, s. 35-36.

bölgeyi ele geçiren İngilizler 20 Ağustos-30 Ekim 1919 tarihleri arasında Kafkasya'dan çekilmiş ve Ermenistan tekrar saldırmıştır³⁵.

Rus Çarlığı 1895-1905 yılları arasında Ermenileri Ruslaştırma politikası gütmüştür. Başarısızlıkla sonuçlanan bu politika Ermeni milli birliğinin sağlanmasına sebep olmuştur³⁶. Milli Mücadele başlarken Kafkasya'da ve Anadolu'daki Ermeniler diğer milletlere hayat hakkı tanımaz derecede milliyetçi bir eylem içindedirler³⁷. Talep ettikleri toprak parçası ise nüfus ve etki alanlarının çok çok üstündedir³⁸. Ermenilerin bitmek tükenmek bilmez arzularıyla katliama olan yatkınlıklarına çok örnek vardır³⁹.

³⁵ Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu**, İstanbul, 2000, s. 318-321, 325-326.; Abuzer Tayfur v.d., **Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)**, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Yayınları, Ankara, 2001, s. 77, 79-91.

³⁶ Hayrullah Cengiz, "Rusya'nın 1895-1905 Yılları Arasında Kafkasya Ermenileri Politikası-Ermenileri Ruslaştırma Çabaları", **Kafkas Araştırmaları IV**, İstanbul, 1998, s. 193-194.

³⁷ Ermenilerdeki bu milliyetçiliğin arka planını görmek için **Bkz: A.B., Karinyan, Ermeni Milliyetçi Akımları**, İstanbul, 2007.

³⁸ Lang, **a.g.e.**, s.217. General Harbord raporunun bir kısmı şöyledir: "Ermenistan Denikine'e karşı açılan harbe ötekilerle beraber girmekten çekinmiş olmasa idi "Ermenistan" diye bir siyasi mevcudiyet yoktu, yalnız Kars ve Erivan ülkeleri bir cumhuriyet teşkil etmişti. Bu cumhuriyet sulh konferansında bir murahhas heyet bulundurdu ve bu heyet; Van, Bitlis, Erzurum, Diyarbakır, Harput ve Sivas ve zengin Kilikya sancağı ile beraber eski Rus Ermenistanı'nın Kars ve Erivan vilayetlerini birleştirip, tarafsız bir devletin "Manda"sı altına verilmesini istediler. İşte görüştüğümüz adamların çoğu Ermenistan dedikleri vakit, bu ülkeleri murad ediyorlardı. Ortalama olarak bu Ermenistan Suriye ve Mezopotamya'nın kuzeyine düşen memleketlerdir ki, batı ucu Mersin'e yakın Akdeniz sahilinden Samsun'un hemen doğusuna, Karadeniz sahiline, bir müddet Toros dağlarını takip edip gider. Kuzey hududu Karadeniz olup, Samsun civarından başlayarak doğuya doğru Trabzon'u geçer, Batum'un güneyine ve oradan umumi olarak güney doğuya dönüp, Gürcistan sınırlarıyla takriben 45 inci nisfnehara kadar gider ve oradan güneye doğru Azerbaycan ve Irak boyunca devam eder. İşte Ermenilerin istediği memleket budur. Lakin bugün ellerinde olan bundan çok küçüktür; yalnız eski Rus vilayetleri Kars ve Erivan'dan ibarettir. Ve Ermeniler kat'i surette himayeye muhtaç oldukları için, umumiyetle Amerika Birleşik Devletleri'nin "Manda"sı altına alınmayı ısrarla istiyorlar. Milli Ermeni Murahhas Heyetinin Reisi olan meşhur ihtiyar, Boğos Nubar'a dedim ki: "Sizin sözleriniz benim çok merakımı uyandırdı. Ermenistan'da ne vakit bulundunuz?" Bana şu cevabı verdi: "Hiç bulunmadım." Orbay, **a.g.e.**, s. 263-265.

³⁹ Erzurum'dan Osmanlı Dâhiliye Nezareti'ne çekilen şifreli telgrafta Erzurum Kongresi ve Ermenilerin Kafkasya'daki Müslümanlara yaptığı mezalimden bahsedilmiştir. 29-5-1919, **BOA, DH. ŞFR, D: 639, G: 87.**; Horasan 15. Fırka Komutanlığı'ndan gelen raporda Ermenilerin hudut haricindeki İslamlarla sulh yaparak hudut ve hudut içindeki İslam köylerine hücum ettikleri ifade edilmiştir. 11-9-1919, **BOA, HR. SYS, D: 2878, G: 1.**; Erzurum Vilayeti'nden Osmanlı Dâhiliye Nezareti'ne çekilen iki adet telgrafta, Kafkasya'da Ermenilerin zulmünden kaçarak Beyazid'e hicret eden aşiretlerin durumu ifade edilmiştir. Bu zulümlerin önlenmesi için Dâhiliye Nezareti, Hariciye Nezareti'nin gereğini yapması istenmiştir. 4-8-1919, **BOA, DH. EUM. AYŞ, D: 23, V: 69.**

Sadece 26 Nisan 1918 tarihli Osmanlı yazışmalarına bakılsa bile Kafkasya’da yaşanan Rus-Ermeni mezaliminin boyutları görülebilir⁴⁰. Rus ordusu çekilip giderken arkada bıraktıkları top ve makinalı tüfekler dâhil silah ve harp malzemeleri de Ermenilerin eline geçmiş oluyordu. Bu malzemeler Ermenilerin bölge Müslümanları üzerine yaptıkları mezalimde kullanılmıştır⁴¹.

Enver Paşa ve Osmanlı hükümeti, Brest-Litovsk ve Batum Konferansı’nda 4 Haziran 1918 tarihli Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile yapılan antlaşmalar çerçevesinde bölgeye girmiştir⁴². Osmanlı yönetimi bölgeyi Osmanlı topraklarına katmaktan ziyade Kafkasya ve Türkistan’da Türk-İslam devletlerinin kurulmasını istemiştir. Özellikle Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya’yı içine alan bir İslam devleti, Osmanlı’nın eskiden beri isteği olarak Ruslarla Türkiye arasında tampon vazifesi görecek ve onları Osmanlı topraklarından uzak tutacaktır⁴³. Bölge halkının Osmanlı’dan yardım istemesi de bir diğer faktördür. Bölgeye kayıtsız kalmak Türkiye’nin Kafkas sınırını tehlikeye sokacak potansiyele sahipti. Savaş sonucunda Osmanlı bölgeden çekilmiş olmakla birlikte, kaosun hâkim olduğu bir dönemde, Ermeni ve Bolşevik katliamlarından bölgenin Müslüman halkını korumuş olması bile Kafkas İslam Ordusu⁴⁴ ve Kafkasya ileri harekâtının en önemli sonucudur⁴⁵. Enver Paşa Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya hükümetlerinin birleşerek bir Doğu Kafkasya Hükümeti kurmalarını istemiştir. Bunu organize etmek için de Kafkas göçmenlerinin yaşadığı bölgelerden gönüllü toplamak üzere yine Kafkas kökenli subaylar görevlendirmiştir⁴⁶.

⁴⁰ Hariciye Nezareti Siyasi Kısım, “Memalik-i Osmaniye’de Rus-Ermeni Mezalimi”, 26-04-1918, **BOA, HR. SYS, D: 2364, G: 6**.

⁴¹ Halil Bal, “Brest-Litovsk Antlaşması’ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler”, **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü: Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Yıl: 3, Sayı: 5, İstanbul, 2004, s. 51.

⁴² Enis Şahin, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, TTK, Ankara, 2002, s. 645.

⁴³ Halil Bal, “Kuzey Kafkasya’nın İstiklali ve Türkiye’nin Askeri Yardımı, 1917-1918”, **Kafkas Araştırmaları III**, İstanbul, 1997, s.91.

⁴⁴ Nuri Paşa’ya göre Osmanlılar ve Azerbaycanlılar, Azerbaycan ile Dağıstan’ın kaderini bir görmekteydiler. Mustafa Budak, “Nuri Paşa’nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu”, **Kafkas Araştırmaları IV**, İstanbul, 1998, s. 71-72.

⁴⁵ Halil Bal, **Azerbaycan Cumhuriyeti’ni Kuruluş Mücadelesi (1914-1918) ve Kafkas İslam Ordusu**, İstanbul, 2010, s. 232.

⁴⁶ Mesut Erşan, “Birinci Dünya Harbinde Osmanlı Devleti’nin Kuzey Kafkasya Siyaseti”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü,

Kafkas İslam Ordusu ve Enver Paşa'nın Kafkasya siyaseti Ruslar ve İngilizlerce Pan-Turanist ve emperyalist olarak değerlendirilmiştir. Dönem itibarıyla dünyanın ikinci petrol üretim merkezi olan Bakü'nün Türklerin eline geçmesini ne Ruslar ne de İngilizler istemektedir⁴⁷. Rusya'dan boşalan bölgeye Türkiye'nin hâkim olmasını istemeyen bir diğer güç de Almanya'dır⁴⁸. Bu sebeple Menşevik Gürcü hükümetini koruması altına almıştır. Bu koruma sebebiyle Tiflis yolunda, Kutayis'de müttefik Alman ve Türk birlikleri çarpışmış ve iki taraf da kayıplar vermiştir. Diğer yandan Bakü'deki tek askeri güç Taşnak Ermeni milisleridir⁴⁹. Eğer Osmanlı kuvvetleri bölgeye ulaşmasaydı, Azerbaycan'da ciddi bir soykırım tehlikesi mevcuttu.

Osmanlı kuvvetleri Bakü'ye doğru harekâta başladığında Ermenistan'a ait olan bölgeleri daha sonra tahliye edeceğini açıklamıştır. Ermeniler de Osmanlı ikmal hatlarına saldırmamışlardır. Osmanlı Ermeni ilişkileri düzelmeye başlamışken Mondros Mütarekesi ve ardından yaşananlarla tekrar çatışma konumuna dönmüştür. Ermeniler Türklerden toprak talep etmeye ve tekrar mezalime başlamışlardır.⁵⁰

Brest-Litovsk öncesinde Gürcüler hem Almanya ile işbirliği yapmaya hem de Osmanlı Devleti'nin desteğini sağlamaya çalışmışlardır⁵¹. Öte yandan Sovyet Rusya'nın, İtilaf Devletleri'nin ve özellikle İngiltere'nin desteğini elde etmek için de

Erzurum, 1995, s. 152-3. Bölgede Kafkas kökenli asker ve devlet adamlarının görev alma geleneği Milli Mücadele döneminde de devam etmiştir. Muhittin Ünal, **Kurtuluş Savaşı'nda Çerkeslerin Rolü**, İstanbul, 1996, s. 88-89.

⁴⁷ Bal, **a.g.e.**, s. 231.

⁴⁸ Richard G. Hovannisian'a göre ise tam tersi bir durum söz konusudur. Ona göre Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'nın Mezopotamya'dan Kafkasya'ya geçerek askeri harekâta başlaması bazı Alman kurmaylarınca oldukça iyi karşılanmıştı. Zira bu bölgenin Osmanlı Devleti tarafından kontrol edilmesinin ittifak lehine sonuçlar doğuracağı düşünülüyordu. Hatta meşhur Alman generali Ludendorf, Türklerin Brest-Litovsk'ta elde ettiği sınırların ötesinde yeni toprak elde etmesine göz yumulabileceğini düşünüyordu. Hovannisian, **a.g.e.**, s.177.

⁴⁹ Stefanos Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Milli Mücadeleye**, İstanbul, 1979, s. 26.

⁵⁰ Abdurrahman Bozkurt, "Osmanlı Devleti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasındaki İlişkiler (1918-1920)", **OTAM**, 34/ Güz 2013, s. 55.

⁵¹ 3 Temmuz 1917'de İstanbul'da müstakil bir Gürcü Hükümeti tesisi meselesi gündem olmuştur. Hariciye Nezareti Siyasi Kısım "Müstakil Bir Gürcü Hükümeti'nin Tesisi Meselesi" konulu, 3-7-1917 tarihli ve 121 Numaralı 4 Dosya içinde 36 adet belgede Rusya hulasası ve Rusya Kafkasyası'nda müstakil bir Gürcü hükümeti tesisi meselesinde yazışmalar mevcuttur. Gürcüler tarafından Osmanlı yönetimine sunulan iki adet mektup ve diğer yazışmalar evraklar arasındadır. **BOA, HR. SYS, D: 2371, G: 2.**

çaba sarf etmişlerdir⁵². Osmanlı aleyhine Ermenilerle işbirliğine uğraşan Gürcüler aynı zamanda Berlin’de bulunan Gürcistan Bağımsızlık Komitesi üzerinden Türk-Gürcü yakınlaşmasını sağlamak için yoğun bir çaba içerisindeydi⁵³. İki ülke arasında Batum, Kars ve Ahıska havalisi problem olmaya devam etmiştir⁵⁴.

26 Mayıs 1918’de Gürcistan bağımsızlığını ilan etmiştir⁵⁵. Osmanlı devletiyle Bolşevik Rusya arasında imzalanan Brest-Litovsk antlaşmasıyla Kars, Ardahan ve Batum Türkiye’ye verilmiştir. Gürcistan ise bunu kabul etmeyerek Türkiye’ye harp ilan etmiştir. Türk kuvvetleri üstün gelince bu durumu kabul etmek zorunda kalmıştır⁵⁶. Papalık tarafından tanınan Gürcistan’a bir Yunan heyeti gitmiş ve

⁵² Petersburg’da bulunan Galip Kemali Bey’den 18 ve 19 Ocak 1918 tarihli gelen iki telgrafta, Batum’u geri almaya çalışacağız rivayetinin Gürcüleri gazaplandığı ve aleyhimize çevirdiği, Rusya’nın milliyetlere kendine bağlı olmak şartıyla muhtariyet vermeye niyetli olduğu ifade edilmiştir. **BOA, HR. SYS, D: 2371, G: 2.**

⁵³ Selami Kılıç, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, İstanbul, 1998, s. 274.; 20 Ocak 1917’de Berlin Sefiri Kebiri’nden Osmanlı Hariciye Nezareti’ne gönderilen yazıda, Berlin’de bir Gürcü komitesinden ve verdikleri mektuptan bahsedilmiştir. Hariciye Nezareti’nden Berlin Sefareti’ne gönderilen yazıda ise Gürcülere cevaben kuracakları müstakil devlete mani olunmayacağını bildirilmesi istenmiştir. **BOA, HR. SYS, D: 2371, G: 2.**; Berlin Sefareti’nden gelen Osmanzade Adem imzalı yazıda, Rusya Kafkasya’sında müstakil bir Gürcü devleti teşekkül ettiği takdirde Osmanlı’nın buna karşı durmayacağını Berlin’de bulunan Gürcü azasına bildirildiği ancak bu konuda Alman Hariciyesi’nden hiçbir tebligat almadıkları ifade edilmiştir. **BOA, HR. SYS, D: 2371, G: 2.**; 3 Ağustos 1917’de Berlin Sefareti’nden Hariciye Nezareti’ne yazılan yazıda, Gürcistan’ın istikalini ilan etmesi halinde Osmanlı ve müttefiklerinin tanınmasını isteyen Gürcü Milli Komitesi mektubu hakkında bilgi verilmiştir. Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey’de 28 Ağustos 1917’de bu durumu Sadrazam Talat Paşa’ya iletmıştır. **BOA, HR. SYS, D: 2371, G: 2.**

⁵⁴ 2 Şubat 1918 tarihli olarak Osmanlı Hariciye Nazırı’na hitaben ve aynı tarihli Sadriazamlık ve Başkumandanlık Vekâletine yazılan yazılarda, Gürcistan’da kurulan milli meclisin askeri teşkilat kurmaya çalıştığı, Gürcü demokratların başında olduğu milli mecliste cumhuriyet temellerinin atıldığı ve bir hükümetin oluşturulduğu ifade edilmiştir. Batum Sancak Beyi Mehmet Oğlu Abaşidze Recep Bey, Kars havalisi ve Ahıska kazasının öteden beri Gürcü yerleri olduğunu iddia ederek “Garbi Kafkasya Müslümanları Cumhuriyeti” veya “Gürcü Müslümanları Kantonu” adıyla müstakil bir yönetim kurup Gürcistan Cumhuriyeti’ne dâhil olmalıyız dediği belirtilmiştir. Ahıska Vekili Ömer Faik Numanzade ve ekibinin buna karşı çıktığı, bölgenin vaktiyle Gürcülerce yönetilse bile son 400 yıldır Türkler tarafından yönetildiği, çoğu yerde bir kelime bile Gürcüce bilinmediği, 50-60 bin Gürcü Müslüman sebebiyle 400 bin Müslüman Türkün yaşadığı bölgelerin Hristiyan Gürcü tabiiyetine geçemeyeceğini savunduğu ifade edilmiştir. Hariciye Nezareti Siyasi Kısım “Müstakil Bir Gürcü Hükümeti’nin Tesisi Meselesi”, 2-2-1918, **BOA, HR. SYS, D: 2371, G: 2.**

⁵⁵ Yeni Gürcistan hükümeti 26 Mayıs 1918’de Noe Ramishvili’nin başkanlığında kuruldu. Hükümetteki bazı sandalyeler daha önce Transkafkasya hükümetinde yer almış olan Menşevik kökenli isimlere verilmişti. G. Giorgadze, Savaş Bakanlığı’na getirilmişti. Tarım Bakanlığı’na Noe Khomeriki, Adalet Bakanlığı’na S. Alekshisvili atanmıştı. İzleyen haftalarda hükümet ile Menşevikler arasındaki doğrudan bağlantının kuvvetlendirilmesine ihtiyaç duyulacaktı. Hissedilen bu ihtiyaç Menşeviklerin lideri Noe Zhordania’nın 24 Haziran’da Başbakanlık makamına gelmesine neden olacaktı. Eski başbakan Ramishvili ise İçişleri Bakanlığı koltuğuna oturacaktı. David Lang, **A Modern History of Soviet Georgia**, New York 1962, s.209.

⁵⁶ Mehmet Saray, “Gürcistan ve Gürcüler”, **Kafkas Araştırmaları III**, İstanbul, 1997, s. 22-23.

Türkiye'ye iki cepheden baskı uygulamak için görüşmeler yapmıştır⁵⁷. Osmanlı Hükümeti Yunanlıların muhtemel Gürcü politikalarına karşı, Gürcistan hükümetiyle temasa geçmeye karar vermiştir⁵⁸. Almanya tarafından bağımsızlığının tanınmasını isteyen Gürcistan bu amaçla Almanya'ya çeşitli imtiyazlar sağlamayı kabul etmişti⁵⁹.

Birinci Dünya Savaşı sonunda Türk ordusu Kafkasya'yı boşaltırken Gürcistan'da bulunan Alman kuvvetleri de bu ülkeyi terk etmiştir. Ardından İngiliz kuvvetleri Batum'a çıkmıştır. Milli Mücadele başlangıç döneminde Gürcüler düşmanlık yapmamışlardır. Ancak kendi toprakları olarak gördüklerin Ahıska ve Acara bölgelerini İngilizlerin desteğiyle ele geçirmeye çalışmışlardır. Bu çabaya karşı Ahıska ve Batum merkezli Acara İslam Şurası mücadele vermiştir. Ayrıca Gürcüler Türkiye'den Rize sancağını istemekteydiler. Kafkasya'da yaşanan Denikin baskısı yüzünden Gürcülerle Azeriler beraber hareket etmek zorunda kalmışlardır. Çarlık yanlısı Denikin'in bölgedeki devletleri ortadan kaldırma girişimine karşı Bolşevikler ise bu ülkelerin bağımsızlığını tanımış, ittifak teklifi yapmış ve komünistlik propagandasına girişmiştir⁶⁰.

Çarlığın 12 Mart 1917'de yıkılmasıyla Kuzey Kafkasyalılar da istiklal için çalışmalara girişmişlerdir. 6 Mayıs 1917'de Vladikafkas'ta kurulan Kuzey Kafkasya Birliği'nin ilkeleri, 18 Eylül 1917'de belirlenmiş ve etnik yapıya göre düzenlenerek bir kabileler federasyonu kurulmuştur⁶¹. Bolşeviklere düşman olan Terek Kazakları,

⁵⁷ Osmanlı Harbiye Nazırı'ndan Sadrazam'a yazılan 19 Ekim 1919 tarihli yazıda Gürcistan hükümetinin Papalık tarafından resmi tasdik edildiği, bir Yunan heyetinin Gürcistan'la temas için bu ülkeye gittiği, Yunanlıların bizi iki cephede meşgul etmek için Gürcistan'ı kendi tarafına celbetmek isteyebileceği, Yunanlılara karşı Gürcülerin bizim tarafımıza çekilmesi gerektiği belirtilmiştir. 19-8-1919, **BOA, HR. SYS, D: 2371, G: 2.**

⁵⁸ Dâhiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne yazılan yazıda alınan karara binaen Gürcistan ile telgraf muhaberesine geçilmesi için, Gürcistan'ın uluslararası telgraf birliğine dâhil olmaması sebebiyle, iki hükümet arası irtibatın sağlanabilmesinin yolu olarak iki ülke arasındaki hukukun belirlenmesi talep edilmiştir. İki ülke arasında iletişim mukavelesi ve itilafname gibi belgelerin imza edilmesi ile tasdikinin gerçekleşmesi gibi meseleleri çözecek Gürcü murahhas heyetinin İstanbul'a daveti istenmiştir, 19-8-1919, **BOA, HR. SYS, D: 2371, G: 2.**

⁵⁹ 28 Mayıs'ta, Poti'de Gürcistan Başbakanı Ramişvili ve Von Lossow arasında "Almanya ve Gürcistan arasındaki ön diplomatik ilişkilerin başlaması mutabakatı" imzalandı. Böylelikle Alman hükümeti Brest-Litovsk'ta Gürcistan'a bırakılan toprakları da resmi olarak tanıdı. Bunun karşılığında Almanlara asker ve her türlü malzemeyi taşıyabilme serbestisi içerecek şekilde demiryolunun ve Poti Limanı'nın kullanım hakkı verildi. Hovannisian, **a.g.e.**, s.188, 189.

⁶⁰Hüsamet'in Tugaç, **Türk İstiklal Harbi III ncü Cilt Doğu Cephesi (1919-1921)**, Ankara, 1965, s. 17-18.

⁶¹ Abdullah Saydam, "Kuzey Kafkasya'daki Bağımsızlık Hareketleri", **Avrasya Etütleri**, Cilt 2, Sayı 1, Ankara, İlkbahar 1995, s.107.

liderlerini seçip Kuzey Kafkasya Birliği'ne katılmışlardır. Böylece Terek-Dağıstan Birliği de oluşmuştur⁶². Kuzey Kafkasya, bu mücadelesinde en büyük yardımı Türkiye'den almıştır. Türkiye ile Kuzey Kafkasya arasında dini, tarihi ve milli bağlar mevcuttur. Türkiye 11 Mayıs 1918'de istiklalini ilan eden Kuzey Kafkasya Dağlılar Birliği Cumhuriyeti'ne askeri yardım yapmıştır⁶³. Bölgeyi işgal eden Bolşevik Rusya,⁶⁴ Kuzey Kafkasya Devleti'ni ilk tanıyan devletlerden biridir⁶⁵. Bolşevikler Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'ni sözle ve yazıyla oyalamıştır⁶⁶.

Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya Müslümanlarının aksine Elviye-i Selase (Kars-Ardahan-Batum) Müslümanları Anadolu'nun bir parçası olmaları hasebiyle Milli Mücadele'nin de bir parçası olarak hareket edebilmişlerdir. Nihayetinde Gürcistan ve Ermenistan iki Müslüman bölge olan Anadolu ile Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya arasında bir engel teşkil etmektedir. Ancak Elviye-i Selase (Kars-Ardahan-Batum) için bu söz konusu değildir.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla Osmanlı kuvvetlerinin Kafkasya'dan çekilmesi emredilmiştir. 29 Ekim 1918 tarihinde Ahıska Hükümet-i Muvakkatası kurulmuştur⁶⁷. Aynı dönem Nahçıvan, Revan, Şerür ve Eçmiyazın biraraya gelerek Iğdır merkezli Aras Türk Hükümeti'ni 3 Kasım 1918'de kurmuştur. Ermeniler Aras Türk Hükümeti kurulur kurulmaz saldırıya geçmiştir. İngiliz baskısı ve Osmanlı merkezinden mukavemet edilmemesi yollu emirler sebebiyle Güney

⁶² Sefer E.Berzeg, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922**, Birleşik Kafkasya Derneği Yayınları, C.I, İstanbul, 2003, s.88. Terek-Dağıstan Birliği uzun sürmemiş, Kazaklarla İnguşlar arasında toprak kavgasının çıkması sebebiyle dağılmıştır.

⁶³ Halil Bal, "Kuzey Kafkasya'nın İstiklali ve Türkiye'nin Askeri Yardımı, 1917-1918", **Kafkas Araştırmaları III**, İstanbul, 1997, s. 29, 49-50, 54-90.

⁶⁴ 15. Kolordu'dan alınan şifre ve Hariciye Nezareti'ne yazılan yazı, 4-11-1919, **BOA, HR. SYS, D: 2463, G: 24**.

⁶⁵ Şevket Müfti, "İmparatorlukların Kafkasya Rekabeti", **Kafkasya Yazıları**, Yıl 1, Sayı 4 İstanbul, Yaz 1998, s.18-21.; Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Halk Sovyeti, V.İ.Lenin ve J.V.Stalin imzasıyla yayınlanan bildiri metni için **Bkz:** Sefer E.Berzeg, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922**, Birleşik Kafkasya Derneği Yayınları, C.I, İstanbul, 2003, s.100-101.

⁶⁶ Mustafa Butbay, **Kafkasya Hatıraları**, TTK, Ankara, 1990, s. 20, 95. Mustafa Butbay, 1920 başlarında İstanbul'daki Şimali Kafkasya Cemiyeti'nin girişimleri ve Osmanlı hükümetinin onayıyla Kafkasya'ya gönderilen kurulun bir üyesidir. Heyetin diğer üyeleri İsmail Hakkı Berkuk ve Aziz Meker'dir. Butbay, kitabının daha ilk sayfasında, Sivas Kongresi'nin yapıldığı tarihlerde Mustafa Kemal'in izni ve onayını aldıklarını ifade etmektedir.; Sefer E. Berzeg, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922**, C. III, İstanbul, 2006, s. 251.

⁶⁷ Rasim Bayraktar, **Ahıska-Çıldır Beylerbeyliği**, İstanbul, 2000, s. 63-65.

Kafkasya Müslümanları birleşme lüzumu hissetmişlerdir⁶⁸. Ayrıca IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa bölge Müslümanlarının örgütlenmesine yardım ettiği gibi kendilerini koruyabilmeleri için gerekli silah ve cephane teminine gizlice yardım yapmıştır. Ayrıca isteyen subay ve erlerin bölgedeki oluşumlarda görev almasına izin vermiştir⁶⁹.

Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı kuvvetleri tarafından tahliyesi kesinleşince ve bölge üzerinde Gürcü-Ermeni hâkimiyet mücadelesinin⁷⁰ yaşandığı bu esnada, Ahıska ve Nahçıvan'da olduğu gibi Kars'ta da hareketlenmeler yaşanmış, 5 Kasım 1918'de Kars İslam Şurası kurulmuştur⁷¹. Şura tarafından 14 Kasım'da I. ve 30 Kasım 1918'de II. Kars Kongresi toplanmıştır. Kongrede merkezi Kars olan bir Milli Şura Hükümeti kurulması, Ermeni ve Gürcü işgallerine karşı koyulmasına karar verilmiştir⁷². 17-18 Ocak 1919'da Milli Şura Hükümeti hudutları içinde bulunan bölgelerden gelen 131 temsilcinin katıldığı Büyük Kars Kongresi'nde Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti kurulmuştur. Milli Şura Hükümeti adını değiştirerek "*Cenubigarbi Kafkas Hükümet-i Muvakkata-i Milliyesi*" ismini almıştır⁷³. İngilizler Kars'ta ve Elviye-i Selase'de, Cenubi Garbi Kafkas Hükümetini yıkıp parlamentoyu dağıttıktan sonra bölgeyi Ermeni ve Gürcülere paylaşmıştır. İngilizler ayrıca Osmanlı Hükümeti'ne de baskı yapmıştır⁷⁴.

Bölgede yaşanan mücadelenin önemli bir özelliği Anadolu'da gelişen Milli Mücadele ile ortak özellik göstermesidir. Kars merkezli başlayan ve Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti'ni kuran irade, ilk defa Türkiye Devleti'ne bağlılık ve Türkiye'den

⁶⁸ Cezmi Eraslan, "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Mondros Mütarekesi Sonrasında Güney Kafkasya Müslümanları", **Kafkas Araştırmaları IV**, İstanbul, 1998, s. 112-114.

⁶⁹ Selma Yel, **Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri**, ATAM, Ankara, 2002, s. 86-98.

⁷⁰ Bölgede yaşanan Ermeni-Gürcü savaşı için **Bkz:** Karibi, **Ermeni İddialarına Yanıt Gürcü Devleti'nin Kırmızı Kitap'ı**, İstanbul, 2007, s. 96-120.

⁷¹ Esin Dayı, **Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selase Meselesi**, Erzurum, 1997, s.3.; Eraslan, a.g.m., s. 112-113.

⁷² Eraslan, a.g.m., s. 112-113.; Bayraktar, a.g.e., s. 69.

⁷³ Ahmet Ender Gökdemir, **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti**, ATAM, Ankara, 1998, s. 90-91. 1 Şubat 1919 tarihli Osmanlı-Rus sınırına ilişkin bir hudutname Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Riyaseti antetlidir. 1-2-1919, **BOA, HSD. TVP, D: 1, G: 57**.

⁷⁴ İstanbul'da bulunan İngiliz Yüksek Komiserliği'nden Hariciye Nezareti'ne iletilen ve Cenubi Garbi Kafkasya Hükümeti'nin Hariciye Nazırı Fahreddin'in yakalanıp Kars'taki İngiliz Askeri İdaresi'ne teslimini talep eden yazısı, 13-5-1919, **BOA, HR. SYS, D: 2303, G: 13**.

ayrılmama gibi ifadelerle ulusal terimler kullanarak öncü rol üstlenmiştir⁷⁵. Öte yandan Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti, Erzurum'daki milli teşkilatlanmaya zaman kazandırmış, doğudan gelecek Ermeni tehdidini ileri ertelemiştir⁷⁶.

İngiltere Kafkasya genelinde yerel unsurları tanımış, diğer taraftan da Denikin'e yardım ederek Bolşeviklere karşı mücadeleye girişmiştir. İngilizler Güney Kafkasya'da tutunabilmek için Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ı kontrolü altına almıştır. Ayrıca bu üç devletin arasındaki sınır çatışmalarını önlemeye çalışarak bir ittifak oluşturmak istemiştir⁷⁷. Böylece Türk-Rus irtibatını koparacak bir *Kafkas Seddi*'ni oluşturma yoluna gitmiştir. TBMM Heyet-i Vekile Başkanı Fevzi Paşa İngilizlerin siyasetini, "*Etrafımızda bir düşman çemberi tesis etmek ve hayat-ı milliyemizi boğmak*" olarak özetlemiştir⁷⁸. 1919 yılı sonlarında Kafkasya'da Ermeniler Müslüman ahaliye zulüm ve taarruzlarına devam etmişlerdir. İngilizler, kendi lisanlarına aşına Ermenilerden alaylar oluşturmuştur⁷⁹.

Milli Mücadele başlarken Anadolu, Akdeniz, Ege, Boğazlar ve Marmara Denizi olmak üzere dört bir taraftan İtilaf devletlerince kuşatılmıştır. Batum'u İngilizlerin işgali ile Karadeniz de kısa süreliğine kapanmıştır⁸⁰. İngilizlerin Batum'dan çekilmek zorunda kalmaları ve Samsun'a az bir kuvvet çıkarmışlarsa da bunun bir işgal mahiyeti taşımamış olması manidardır. Böylece Milli Mücadele'nin dışarıdan yardım alabileceği tek coğrafya Kafkasya-Karadeniz-Rusya hattıdır. Öyle de olmuş, Rusya'dan gelen yardım karayoluyla Kafkasya'dan ve deniz yoluyla da Tuapse Trabzon arası olmak üzere Karadeniz'den yapılmıştır.

⁷⁵ Bülent Tanör, **Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)**, İstanbul, 1998, s. 34-47.

⁷⁶ Dayı, **a.g.e.**, s.15, 17, 18, 20.

⁷⁷ Sevinc Yusufzade, "İngiltere'nin Ermenistan-Azerbaycan Sorununa Yaklaşımı (1918-1920)", **Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)**, İstanbul, 2010, s. 168.

⁷⁸ Fevzi Paşa'nın tarif ettiği çemberi Gürcistan, Ermenistan, Nasturilere kurdurulacak Hristiyan hükümeti, Musul'da İngiliz hükümeti, kuzey Suriye ve Adana'da Fransız hükümeti, Antalya'da İtalya hükümeti, Marmara ve civarında uluslararası bir hükümet ve kuzeyde Pontus Rum hükümeti oluşturuyordu. Bir kısmı imha edilen çemberi kuvvetlendirmek için Bolşeviklerle Müslümanları birbirine düşürmek istemiş ve Kuzey Kafkasya'da bir isyan çıkarmışlardır. Azeri, Gürcü ve Ermenilerle yapmış oldukları çeşitli münasebet sonucu Kafkasya'yı kuzeyden ve güneyden ayrılmış bir vaziyete getirmişlerdir. **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Cilt:1, Ankara, 1985, s. 446.

⁷⁹ Dâhiliye Nezareti'ne telgraf ve çeşitli yollarla bölgeden ulaşan bilgiler, 11-9-1919, **BOA, DH. KMS, D: 53-3, G: 15**.

⁸⁰ Afif Büyüktuğrul, "Kurtuluş Savaşı'nda Deniz Harekâtı ve Deniz Kuvvetlerinin Çalışmaları I", s. 22.

İhtilal sebebiyle dünya savaşından çekilmek zorunda kalan ve Brest-Litovsk'ta Osmanlı Devleti ile anlaşılan Bolşevik Ruslar, Anadolu'da başlayan harekete de müzahir olmak istemişlerdir. Türkiye'ye verdikleri destekte Rusları yönlendiren durum, kendi şartlarıdır. Brest-Litovsk ile Finlandiya, Baltık, Polonya ve Ukrayna ellerinden çıkmıştır. Almanlar yenilince de eski topraklarını ele geçirme kaygısına düşmüş ve Estonya, Letonya, Litvanya, Polonya ve Ukrayna'yı işgale girişmişlerdir. Yudenic, Kolçak, Denikin ve Vrangel'in başında olduğu çarlık taraftarı ordular ise iç savaşı başlatmış ve Bolşevikleri zor durumda bırakmışlardır. İngiltere ve Fransa içte ve dışta Bolşevik düşmanlarını desteklemişlerdir. İngiltere Murmansk ve Arhangelsk'e asker çıkarmıştır. Fransa ve Yunanlılar Odessa'ya çıkmışlar ve Polonyalılara yardım etmişlerdir. İngiliz destekli Yunanlılar Anadolu'da başarı sağlarsa Türkiye, İngiltere kontrolüne girmiş oluyordu. Anadolu İngiliz nüfuzuna girmesin diye Ruslar, Milli Mücadele'ye destek olmuşlar ve güney cephesini garanti altına almışlardır⁸¹. Bu şekilde Bolşevik Rusya, çevresinde bir güvenlik kuşağı oluşturmak amacıyla diğer komşuları İran ve Afganistan'la olduğu gibi Türkiye ile de dostça münasebetler geliştirmiştir⁸².

⁸¹ Rıfkı Salim Burçak, **Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri (1791-1941)**, İstanbul, 1946, s. 49-53.

⁸² Yusuf Sarımay, "Milli Mücadelede Türk-Sovyet Münasebetleri", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt:1, Samsun, 1986, s. 215.

BİRİNCİ BÖLÜM: MİLLİ MÜCADELE'DE TÜRKİYE'NİN BOLŞEVİK RUSYA İLE SİYASİ İLİŞKİLERİ

Mondros Mütarekesi'nden sonra İngiltere Batum ve Bakü'yü işgal ederek Kafkasya'ya fiilen girmiştir. İngiltere'nin Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan ittifakları sayesinde Moskova ile Ankara arasına *Kafkas Seddi* kurulmuştur¹. Azerbaycan Bolşevik Ruslara karşı İngiltere ve Ermenilere karşı ise Gürcistan ile işbirliğinin yollarını aramıştır. Ermenistan İngiltere'nin desteği ile Kafkasya ve Doğu Anadolu'dan toprak alma amacının yanında Rusların da desteğinin peşindedir. Gürcistan İtilaf Devletleri'yle geliştirdiği ilişkilere güvenerek Ruslara karşı durmuştur. Ruslar bölgenin enerji kaynaklarını kendi sanayileri için elzem görmüş ve Azerbaycan'ı işgal etmişlerdir. Bölgeyi ele geçirmek için Ermenileri ve Gürcüleri elde etmeye çalışmışlardır. Son ittifak arayışı ise Ankara-Moskova arası ilişkilerden doğmuştur. Kafkas Seddi'ni yıkmayı hedefleyen bu ittifak İngilizleri bölgeden uzaklaştırmış ve yerel güçleri kontrol altına almıştır².

1. Heyet-i Temsiliye Dönemi'nde Doğu-Batı Sorunu ve Bolşevikler

Milli Mücadele başlarken Anadolu'da başlayan mücadelenin siyasi ve askeri cepheleri, aynı zamanda oluşmuş bulunmaktaydı. Askeri cephelerde batıda Yunanlılara, doğuda ve güneyde Ermenilere, yine güneyde Fransızlara karşı mücadele edilmiştir. Siyasi boyutta ise Türkiye'nin karşısında yer alan İngiltere ve Fransa başta olmak üzere İtalya ve diğerleri arasında bazı anlaşmazlıklar hüküm sürüyordu. Bu ortamda Türkiye'nin diğerlerine karşı kullanabileceği iki büyük devlet olarak Amerika ve Bolşevik Rusya bulunmaktaydı³. Amerika'nın Wilson Prensipleri⁴ ve Bolşeviklerin "*Anti-Emperyalist*" ilkeleri Anadolu'nun dikkatini çekmiştir. Milli

¹ S.İ. Aralov, **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları**, İstanbul, 1967, s. 22-23.

² Erel Tellal, "Sovyetlerle İlişkiler", **Türk Dış Politikası**, Ed. Baskın Oran, Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 165.

³ Mehmet Günlübol, Cem Sar, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)**, Ankara, 1974, s. 18-19.

⁴ Wilson'un Türkiye'de Türklerin çoğunlukta olduğu bölgelerde Türk hâkimiyetini açıkça tanıyan görüşü Milli Mücadele'yi yürüten insanların ilgisini çekmiştir. Halide Edip Adıvar, **Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri**, İstanbul, 2009, s. 160.

Mücadele liderleri yaşadıkları bu Doğu-Batı tercihinde mecburen Doğu'ya yönelmişlerdir. Çünkü Amerika, kıtasına dönmüş ve Ermenileri desteklemiş, İngiltere liderliğindeki batı ittifakı ise Anadolu'yu işgalden yana tavır takınmıştır. Batı'nın düşmanca tavrı karşısında Doğu ise işbirliğinden yana olmuştur. Rusya ve İslam Dünyası Türkiye'nin yanında olmuştur.

Mustafa Kemal'in İngiltere başta olmak üzere İtilaf Devletleri'ne karşı Bolşeviklerle işbirliği yapma fikrine ilk başta Kazım Karabekir "*beni pek müteessir etti*" şeklinde yaklaşmıştır⁵. Mustafa Kemal'e yazdığı bir telgrafta Karabekir, "*Bugün Avrupa matbuatı ve umumi efkârı Bolşeviklikten nefret edip durur ve Amerika Birleşik Hükümetleri, Bolşeviklerin memleketlerine sokulmaması için şiddetli tedbirler alırken, bizim henüz temasta bulunmadığımız Bolşevik ihtiraslarıyla uğraşmamız ve bununla "İtilaf Devletleri"ni korkutmaya kalkışmamızın, memlekete iyilikten ziyade fenalık vermesinden korkarım*" demektedir⁶.

Mustafa Kemal Bolşeviklerle ilişki kurulmasını savunurken Kazım Karabekir tarafsız kalmaktan yanadır. Cafer Tayyar, Bolşeviklerle işbirliğine ihtiyatlı olmakla birlikte Azerbaycan ve Dağıstan ile davranış birliği kurulması ve Gürcülerle de temasa geçilmesini istemektedir. Rauf Bey, İngilizlerle açıkça konuşulup Türk bağımsızlığını onaylamaları şartıyla Kafkaslar'da Ruslara karşı durma taraftarıdır. 13. Kolordu Komutanı Ahmet Cevdet, iki kötuden en az kötü olan İngiltere ile çalışalım fikrindedir. Fırka komutanlarından Kazım Bey, Kafkas hükümetleriyle temastan; 3. Kolordu Komutanı Selahaddin Bey, Bolşeviklerle anlaşma, Azerbaycan ve Gürcistan ile temastan yanadır. Fırka komutanlarından Bekir Sami (Günsav), "*Ruslar Türklerle işbirliği yapmak zorundadır*" demektedir⁷.

Karabekir'in Rauf Orbay'a dile getirdiği doğu-batı sorunu, içinde bulunulan vahim durumu gözler önüne sermektedir:

"İstanbul'dakiler, selamet yolu bir büyük devlet egemenliğine sığınmaktadır, diyorlar. İsmet'ten (İsmet İnönü) aldığım son mektupta, o da, aynı düşüncede, ya

⁵ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Cilt:1, Emre Yayınları, İstanbul, s. 95.

⁶ Ali Kemal Meram, **Türk-Rus İlişkileri Tarihi**, İstanbul, 1969, s. 247-250.

⁷ Salahi Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı Ve Dış Politika**, C. I, TTK, Ankara, 1995, s. 174-176.

İngilizlerin ya da, tercihen Amerikalıların himayesi altına girmekten başka kurtuluş yolu yoktur, diyor. Biz de, bir an önce yardım temin edelim diye, Bolşevizme sarılmaktan başka çare yoktur fikrindeyiz. İyi ama düşünmüyoruz ki, netice itibariyle bunların ikisi de memleket için felakettir, ölümdür. Bağımlı, uydu devlet olmak, suda boğulmaksa, Bolşevizm de, ateşte yanmak olabilir. Peyk devlet olmayı reddedip boğulmaktan kurtulurken, ateşte yanmamanın çaresini bulmak gerekir”⁸.

Bir müddet sonra ise Karabekir, “Bugün Türkiye’de iki siyaset vardır: ‘Batı’ siyaseti ve ‘Doğu’ siyaseti. ... Oysa bizim İngilizlerle anlaşmamız mümkün mü? O halde, Doğu ile anlaşmaktan, Doğu politikasını gütmekten başka kurtuluş yolumuz yoktur. Bolşevikler bana söz verdiler; bu örgütü ülkede ben kuracağım” demektedir⁹.

Mustafa Kemal, Boğazlar ve Bolşevik meselesi yüzünden barışın geciktiğini ifade etmiştir. Ona göre Türkiye’nin Bolşeviklerle savaşması için İtilaf güçlerinin işgal ettiği yerleri geri vermesi gerekmektedir. Buna yanaşmadıkları için de Türkiye, Bolşeviklerle beraber Anadolu, Suriye, Irak, İran, Afganistan ve Hindistan kapılarını Ruslara açacaktır. Mustafa Kemal Türkiye’ye Kafkasya dışında yardım gelme imkânının olmadığı ve İngiltere’nin de Türkiye ile Rusya arasında set yapmaya çalışmakta olduğuna dikkat çekmiştir. Bu set olursa Türkiye’nin direnme imkânı son bulacağı için Türkiye’nin en önemli işinin bu seddi yıkmak olduğunu savunmuştur. Azerbaycan ve Dağıstan’ın fikri bu sette bulunmak ise onları da Bolşevize etmek gerektiğine inanmaktadır¹⁰.

Milli Mücadele’yi yürütenler Bolşeviklerle ilişki kurmak ve Ruslardan yardım almayı düşünmekle birlikte ilk başta Bolşeviklerle İtilaf Devletleri arasında tarafsız bir politika gütmeyi amaçlamışlardır. İngilizlerin Kafkasya’dan çekilmesi ve İtilaf Devletlerinin Türkiye üzerindeki baskısını artırmasıyla tarafsızlık gündemden

⁸ Meram, a.g.e., s. 247-248.

⁹ Osman Okyar, **Milli Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal (1920-1921)**, Ankara, 1998, s. 30-31.

¹⁰ Salahi Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı Ve Dış Politika**, C. I, TTK, Ankara, 1995, s. 176-177. 14. Kolordu Komutanı Yusuf İzzettin, barışın ertelenmesi ve Bolşevizmin sağa sola yayılmasının Türkiye’nin lehine olduğunu ifade etmiştir. 5. Tümen Komutanı Mehmet Kenan, Bolşevizmin Anadolu’ya doğru değil Hindistan’a doğru yayılması gerektiğini belirtmiştir. Kazım Karabekir, Bolşevikler sınırimıza kadar gelsin ama Türkiye Bolşevik olmasın fikrindedir. İstanbul’un İtilaf tarafından işgal edilmesi Türk milliyetçileri ile Bolşevikleri birbirlerine daha da yaklaştırmıştır. Karabekir bunun üzerine Azerbaycan, Dağıstan ve Gürcistan Bolşevik olsun ama Bolşevikler Gürcü sınırında dursunlar, daha ileri gitmesinler şeklinde düşüncesini belirtmiştir. Sonyel, a.g.e., s. 177-179.

düşmüştür. Bağımsızlığın silah yoluyla elde edileceği gün yüzüne çıkmıştır. Silah temini için de tek yol Ruslardır. Bolşeviklere yaklaşan Türkiye'ye İtilaf'ın da, daha anlayışlı olma ihtimali düşünülmüştür. Bu şartlarla Bolşeviklerle irtibat işi Kazım Karabekir'e verilmiş ve çeşitli kişiler bunun için görevler üstlenmişlerdir¹¹.

1.1. Türkiye-Bolşevik Rusya İlişkilerinin Başlaması

18-22 Haziran 1919'da Amasya'da Mustafa Kemal, Ali Fuat, Rauf ve Refet Beyler arasında gerçekleşen görüşmelerde Bolşeviklerle ilişkiler gündem olmuştur. Mustafa Kemal ile Karabekir arasındaki yazışmalarda da Bolşevikler gündemdedir. İki yönden fayda mülahaza edilir. Birincisi direkt silah ve para almak, ikincisi Rus tehdidini kullanarak İtilaf Devletleri'nin baskısını azaltmaktır¹². Türkiye'nin Bolşevikleşme tehdidinin İtilaf'a gözdağı vermek için kullanılabilmesi istişare edilmiştir. Rusya açısında güneyde bir tampona ihtiyaç duyulduğu ve yine Bolşeviklerin İslam âlemine açılmak için bir sıçrama tahtası olarak Türkiye'yi kullanmak istediği gibi konular ele alınmıştır. Ruslarla bu dönem ilişkiler resmi olmayan araçlar üzerinden yürütülmekteydi. Geline nokta Bolşeviklerle nasıl bir siyaset güdüleceği Amasya toplantısı sonucunda ortaya çıkmıştır. Bolşevize olmadan Bolşeviklerle ilişki kurarak yardım almak ve onları sınırda tutup Bolşevikleşme tehdidi ile İtilaf'ı memleketi terke zorlamak şekliyle özetleyeceğimiz bu siyaset gereği hemen Ruslarla iletişime geçmeye karar verilmiştir¹³.

Mustafa Kemal'in Kazım Karabekir'e gönderdiği 23 Haziran 1919 tarihli şifre Bolşeviklerle ilişkilerin asıl maksadını ortaya koymaktadır. *“Bolşevikler kuvvetlenirse tarafsız görünerek İngiltere ve müttefiklerinin memleketimizden uzaklaşmalarını aksi halde vatanımızın Bolşevikler tarafından istila edileceğini iddia etmek ve gereğini yapmak uygun olacaktır”* denmektedir. Devamında, *“Bunun için Bolşeviklere hemen değerli şahısları gönderelim ve yardım isteyelim, böylece onları sınırda tutmuş oluruz”* şeklinde bir düşünce ifade edilmiştir. İngiltere ve müttefiklerinin memleketimizi terk etmeleri için bunu silah gibi kullanabiliriz

¹¹ İbrahim Ethem Atnur, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)**, TTK, Ankara, 2001, s. 334-335.

¹² Gürün, **a.g.e.**, s. 10-11.

¹³ Sonyel, **a.g.e.**, s. 79-87.

denmiştir¹⁴. Kazım Karabekir de Halil Paşa ile yaptığı görüşmede, Milli Mücadele'nin başladığı dönemdeki vaziyeti özetleyerek Ruslarla işbirliğinin gerekli olduğunu izah etmiştir¹⁵.

Mustafa Kemal, Milli Mücadele'ye Bolşeviklik ve İttihatçılık ithamında bulunanların aynı zamanda Anadolu'da karışıklık olduğunu da iddia ettiklerini belirtmiştir¹⁶. Bolşeviklerin daha Moskova civarında uğraştıkları, Karadeniz ve Kafkasya'nın İtilaf nüfuzunda olduğu bir dönemde Karabekir, Türkiye'nin Bolşevikleşmesi fikrinin İtilaf Devletleri'nin bir propagandası olduğunu, böylece daha kolay bir bahaneyle ülkeyi ele geçirecekleri ikazında bulunmuştur. Amasya toplantısında Bolşevikliğin kabul gördüğünü ve ikazıyla milli hükümet fikrine dönüldüğünü yazmıştır¹⁷.

23 Temmuz 1919'da Mustafa Kemal, Erzurum Kongresi açılış konuşmasında dönemin şartlarını özetlemiştir. Bu konuşmasında adil bir sulh için mütareke yapıldığı, İtilaf Devletleri'nin mütarekeye aykırı olarak İstanbul'u işgal ettiği, Rum ve Ermenilerin tecavüzlere başladığı, sekiz aydır hükümetin acz içinde olduğunu ifade etmiştir¹⁸. Doğu Anadolu'da Ermenistan, Adana havalisinde Kilikya adıyla

¹⁴ Bilge, **a.g.e.**, s. 31-32.

¹⁵ Karabekir'in fikirleri şu şekildedir: "İtilaf Devletleri harpten muzaffer fakat yorgun çıktılar. Arazi paylaşmak için aralarına nifak girdi. Rusya'daki Bolşevikler üzerine asker sevk edemiyorlar. Odesa'da birkaç tabur Fransız Bolşevik olunca da gözleri korktu. Şu halde Bolşeviklerin Kafkaslara inmesine büyük bir mani yoktur. Buna karşı Kafkas milletleri olan Gürcü, Ermeni ve Azeriler kalıyor. Bunlar bizim doğumuzu da muhasara etmişlerdir. Bolşevikler ilk olarak Azerbaycan'a musallat olacaklar doğal olarak. En zayıf Azerilerdir ve buradan diğer hedeflere kolay ulaşırlar. Rusların tüm fabrika ve vapurları mazotla çalıştığına göre Bakü'yü ele geçirmeleri bir ölüm kalım meselesidir. Müsavat bunun karşısında ne yapabilir? Türkiye'yi ölmüş sayıyor ve bize yardım etmiyor. İngilizler onları Bolşeviklerle harbe hazırlıyor. Anadolu ile Bolşevikler arasına set yapmaya çalışıyorlar ama ülkemizin Bolşevik olmasını istiyorlar. Oysa Anadolu ile Bolşevikler ittifak yapmak ama Anadolu'da ise Bolşevik olmamak zorundayız. Olursak İtilaf bizi seri bir şekilde yok edecektir. Erzurum ve Sivas Kongresi ile halka bağlandık. Tüm İttihatçılar Anadolu'yla uyumlu çalışmalıdır. Azerbaycan için yapılacak iş, Bolşeviklerle onları anlaştırmak ve bize şark yolunu açmaktır. Azerbaycan'ın kayıtsız şartsız Bolşeviklere bağlanması da Bolşeviklerce zorla işgali de yanlıştır". Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı**, İstanbul, 2010, s. 9-10.

¹⁶ Kemal Atatürk, **Nutuk**, ATAM, Ankara, 2011, s. 123. Osmanlı'nın Lahey Maslahatgüzarı Mehmed Esad Bey'den Hariciye Nazırı Safa Bey'e, Felemenk gazetesi Nieuwe Rotterdamsche Courant'ta çıkan Kuvayı Milliyeciler ve Bolşevistler, Bolşevistlerin Bakü Kongresi ve Asya'da propoganda kararı gibi konulara havi haberler, Fransızca'ya çevirilerek gönderilmiştir. 17-11-1920, **BOA, HR. SYS, D: 2465, G: 4**.

¹⁷ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimizin Esasları**, İstanbul, 1951, s. 40-41.

¹⁸ İngiliz İtilaf Komiseri Rawlinson'un Doğu Anadolu ve Kafkasya'yı gezerek yapmış olduğu tespitlerin başında siyasi karmaşa gelmektedir. Merkezin otoritesi kalktığı için yerel güçler mücadele içine girmiş ve Amerika, İngiltere gibi dış müdahaleciler de bunu kullanmışlardır. Rahmi Doğanay,

Ermenistan, Batı Anadolu ve İstanbul'da Yunanistan, Karadeniz'de Pontus Rum krallığının kurulmaya çalışıldığı ve böylece Türkiye'yi esarete ve ölüme mahkûm etmeye çalışıldığı belirtilmiştir. Bu planların iflas edeceğini çünkü milli cereyanın ayağa kalktığını vurgulamıştır¹⁹.

4 Eylül 1919'da Sivas Kongresi'ni açarken Mustafa Kemal, milliyetler esasına göre mütareke imzalanmış olmasına rağmen İtilaf'ın bunu suistimal ederek taarruza kalktığını belirtmiştir. Yunan mezaliminin yaşandığı, Ermenilerin Sivas'a kadar tevessül hazırlıklarında oldukları ve sınırlarımıza dayanan katliamlar yaptıkları, Pontus hayallerinin depreştiği, Adana, Antep, Maraş ve Konya havalisine kadar Antalya ile Trakya'nın işgal edildiğini ifade etmiştir. İstanbul işgal edilmiş ve hükümet acziyete düşmüşken İtilaf Devletleri, iradeyi milliye'nin yok olduğu zehabına kapılmıştır. Bunları ifadenin ardından Mustafa Kemal, İtilaf'ın haksızlıkları ve hükümetin acziyeti yüzünden şarkta ve garpta olmak üzere tüm memlekette cemiyetlerin doğduğunu, Erzurum ve şimdi de Sivas Kongresi'nin bunun üzerine gerçekleştiğini söylemiştir²⁰. Erzurum ve Sivas kongrelerinin ardından, 28 Ocak 1920'de Osmanlı Meclis-i Mebusanında ilan edilen Misak-ı Milli ile Ermenilere karşı savaş kararı alınmıştır²¹. Mustafa Kemal ve çekirdek önder kadronun başlattığı hareket yerel kongreleri ulusal düzleme çekmiştir²².

30 Ekim 1918'deki Mondros Mütarekesi ile 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılışı arasındaki 17 aylık zaman zarfına kongreler dönemi denmiştir. Kongreler, temsil gücüne sahip, siyasi ve idari kararlar alan, uygulama için organlar kuran ve direnişi hazırlayan yapılardır. Mustafa Kemal'in girişimleriyle toplanan Sivas Kongresi'nden önce 15 ayrı kongre yapılmıştır. Bunun anlamı örgütlenme

"İngiliz İtilaf Komiseri Rawlinson'un Gözüyle Mütareke Döneminde Doğu Anadolu ve Kafkasya", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 23, Ankara, 1999, s. 390.

¹⁹ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III**, Cilt: 1, ATAM, Ankara, 1997, s. 1-3.

²⁰ **A.e.**, s. 6-7.

²¹ İngilizlerin Kars'ı Ermenilere vermesi ve Erzurum'da da mütareke usulünce silahları toplatmaya kalkışması endişeleri artırmış, Ermenilerin İngilizler tarafından Erzurum'a da getirileceğinden korkulmuştur. Mondros Mütarekesi hükmünce Erzurum ve civarından toplatılan silahlar Ermenistan üzerinden sevkedilmek istenmiştir. Silahların Ermenilerin eline geçeceğinden endişelenen halk askeri malzemeyi taşıyan treni çevirmiş ve silahlara el koymuştur. Bu silahlar 12. Tümen Komutanlığı'na toplatılmış ve Erzurum'a geri gönderilmiştir. Tugaç, **a.g.e.**, s. 21-23.

²² Bülent Tanör, **Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)**, İstanbul, 1998, s. 47-57.

faaliyetlerinin Mustafa Kemal'in önderliğinden önce başlamış olmasıdır. 5 Kasım 1918 Kars İslam Şurası ile başlayıp 8 Ekim 1920'de İkinci Pozantı Kongresi ile biten dönemde toplam 30 kongre yapılmıştır²³. Heyeti Temsiliye dönemi ise Sivas Kongresi esnasında seçildiği 11 Eylül 1919 ile TBMM'nin açıldığı 23 Nisan 1920 arası yaklaşık 7 aylık bir süreyi kapsamaktadır. İstanbul'un işgali ve meclisin dağıtılması, İtilaf Devletleri'nin kaçınılmaz siyasetidir²⁴. Meclisin açılmasının öncesinde Milli Mücadele önderlerinin kaygısı, Türk-Rus işbirliğini kesecek bir Rus-İngiliz anlaşmasının imzalanmasıdır. Bunun için en elzem iş Moskova'ya bir kurul gönderilmesidir²⁵.

1.2. Ortak Düşmana Karşı Ortak Çıkarların Varlığı

Bernard Lewis, Türk-Sovyet ilişkilerinin dostça olmasını, Bolşeviklerle Kemalistlerin, kanun dışı ilan edilmiş devrimci rejimler oluşları ve emperyalizme karşı giriştikleri mücadelenin benzerliğine bağlamıştır²⁶. 1917 Bolşevik İhtilali ardından Ruslarla Türkleri yakınlaştıran sebepler ortaya çıkmıştır. Bunların ilki, aynı düşmana, İngiltere'ye karşı mücadele etmeleridir. İkinci sebep Gürcüler ve Ermenilerin, hem Türkler hem de Ruslardan toprak talep etmesidir. Diğer taraftan Türkiye girmiş olduğu Milli Mücadelesi'nde dış desteğe ihtiyaç duyuyordu. Silah ve yardım alacağı tek yer Rusya'ydı. Rusların da güneylerini güvene almaya, bu bölgeden gelen İngiltere tehdidinden emin olmaya ihtiyaçları vardır. Mümkünse de Türkiye'nin Bolşevik olmasını istiyorlardı²⁷.

²³ Bülent Tanör, **Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)**, İstanbul, 1998, s. 109-110, 114-115. Yerel örgütlenmelerde İttihatçılar önderlik rolü oynamıştır. Çünkü Anadolu'da tek örgütlü yapıydılar. İttihatçılar, savaşın sonu belli olunca savaş sonrasına gizli olarak hazırlanmışlardır. Müdafa-i Hukuk cemiyetlerinin 197 şubesinden 164'ü itttihatçıların elindedir. Tanör, **a.g.e.**, s. 137-139.

²⁴ Meclisi fesih kararları, meclisi dağıtmadan çok önce, 21 Aralık 1918'de alınmıştır. İtilaf devletleri, 21 Ocak 1920'de Genelkurmay başkanını istifa ettirdiler, 3 Mart 1920'de baskılarla bunalttıkları Ali Rıza Paşa hükümetinin istifasına yol açtılar, 12 Şubat-12 Mart arasında toplanan Londra Konferansı'nda işgal kararı alarak 13 Mart'ta işgal emrini verip nihayet 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal ettiler. 12 Nisan 1919'da Kars'ta ve İrlanda'da yaptıklarının aynısını bu defa İstanbul'da yaptılar, silah zoruyla meclisi basıp mebusların bir kısmını Malta'ya sürgün ettiler. Tanör, **a.g.e.**, s. 334-335.

²⁵ Salahi Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı Ve Dış Politika**, C. I, TTK, Ankara, 1995, s. 179.

²⁶ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, TTK, Ankara, 1998, s. 282.

²⁷ Mehmet Saray, **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, İstanbul, 1990, s. 10.

Türk-Rus işbirliğine giden yolun başında Bolşevikler, Türkiye'nin nereye yöneleceğini merak ediyordu. Türkiye ise Bolşevik yardımının koşullarını sağlıklı olarak öğrenmek istiyordu. Başlangıçta ikisi de birbiriyle ittifak yapma niyetinde değildi çünkü her ikisi de İngiltere ile anlaşabilme ümidini tümden yitirmemişlerdi. İki taraf da sadece fırsatlardan yararlanmak istiyordu. Türkler ve Ruslar, 1919'da hem eski yönetimleri hem de ortak işgalcilerine karşı mücadele ettikleri için doğal müttefikler. Buradaki ittifak bir dostluk değil ancak çıkar birlikteliği idi. Türk tarafının menfaati temin edeceği mali ve askeri yardımdır. Rusların menfaati ise düşmanlarını meşgul edecek ikinci bir cephenin Anadolu'da teşkil etmesidir²⁸.

Tarihte yaşanan üçüncü Türk-Rus ittifakı²⁹, Bolşevik Moskova ile Kemalist Ankara arasında yapılacaktır. Artık ne geride Rus Çarlığı ne de Osmanlı Devleti kalmıştır. İki yeni rejim biraraya gelmiştir. Türk tarafı silah ve politik desteğe, Rus tarafı ise güneyini garanti altına almaya ihtiyacı vardır. Türk-Rus ilişkilerinde bu dönem, her iki tarafın aynı şartlara sahip olduğu bir zaman dilimidir. Düşmanlar aynıydı; İngilizler ve Fransızlar başta olmak üzere emperyalistler bir taraftayken öbür tarafta Ermeniler ve Gürcüler Türkiye'den ve Rusya'dan toprak talep etmekteydiler³⁰. Türk-Rus ilişkileri, Bolşeviklerin İstanbul'dan vazgeçmesiyle, uluslararası arenada iki devlet arası ilişkiye indirgenmiştir. Oysa Ruslar, çarlık olsun komünizm olsun her dönem, jeopolitik bir genişleme hedeflemişlerdir³¹. Rus Çarlığı ve Osmanlı Devleti yıkılmış, Rusya'da Lenin, Türkiye'de ise Mustafa Kemal iki ülke ilişkilerini yeni bir bakış açısıyla ele alarak yeniden inşa etmişlerdir.³² Rusya, yayılmacı siyasetten vazgeçince Türkiye ise Misak-ı Milli ile milli bir devlet olunca; Türk-Rus ilişkileri, Lenin ve Mustafa Kemal ile işbirliği kapısını açabilmiştir³³.

²⁸ Kamuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, TTK, Ankara, 1991, s. VII.; Bilge, **a.g.e.**, s. 26.

²⁹ Birinci ittifak, Osmanlı ile Rusya arasında 23 Kasım 1798'de imzalanmıştır. Fransızlar Mısır'da kaldıkça Rusya Osmanlı'ya yardım edecektir. İkincisi ise 8 Temmuz 1833'te imzalanan Hünkâr İskelesi Antlaşması'dır. Mısır Hidiv'i Mehmet Ali Paşa'nın İstanbul üzerine baskısı üzerine gerçekleşmiştir. Daha geniş bilgi için **Bkz:** Mehmet Saray, **Türk-Rus Münasebetleri'nin Bir Analizi**, İstanbul, 1998, s. 107-122.

³⁰ Mehmet Saray, **Türk-Rus Münasebetleri'nin Bir Analizi**, İstanbul, 1998, s. 173.

³¹ Saime Yüceer, **Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri**, Bursa, 1997, s. 2-6.

³² Yuluğ Tekin Kurat, a.g.m., s. 145.

³³ Bilal N. Şimşir, "1878-1918 Yıllarında Türk-Rus İlişkileri", **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992**, TTK, Ankara, 1999, s. 152.

Söz konusu dönemde Türk dış politikası bağımsızlığı kazanma ve toprak bütünlüğünü koruma amacına yönelik dizayn edilmiştir. Türk devleti gizli anlaşmalar ve mütarekeyle yok olma aşamasına gelmiştir. Bu şartlar altında Milli Mücadele önderleri, güvenlik problemini Sovyetlerin desteğiyle aşma yoluna gitmiştir. Aynı dönem Ruslar ise etraflarına tampon bölgeler oluşturmak istemektedirler. Boğazların güçlü bir ülkenin değil kendilerine problem çıkarmayacak derecede zayıf bir ülkenin elinde olmasını istiyorlardı. Ülkelerinde bağımsızlık talepleri yükselen bölgeler ve iç savaş vardı. İngiliz ve Fransız desteğiyle Polonya, Varşova önünde Rusları yenmişti. Batılıların kendilerini ortadan kaldırmasından korkan Bolşevikler dünya ihtilali fikrinden medet umdular. Alman ve Macar komünist darbeleri başarısız olunca dünya ihtilali fikrinden önce Rusya'da kökleşme, yerleşme fikrine geçtiler.

Batı, Bolşevikleri tanımazken ve kendilerine tehdit olarak gördüğü için tüm muhalif unsurları desteklerken Sovyetler, batı ile ilişkiye girmeye çalışmaktadırlar. Teknik ve ekonomik desteğe ihtiyaçları olan Ruslar, bunu ancak batıdan alabileceklerini bilmekteydiler. Harekete geçmek üzere olan bir ekonomileri vardı ve batıyla ilişkiye girerek bunu yapabilirlerdi. Üç yıl boyunca olağanüstü olaylar olmasına rağmen bu ortamdan Sovyetler güçlenerek çıkmıştır. Aynı dönemde Türkiye ise insan gücünü, ekonomisini, askeri gücünü tüketmişti ve ancak dış destekle toparlanabilir bir hale gelmiştir.

Türkiye için gerekli askeri ihtiyaçlar, batı ile savaş halinde bulunduğu için ancak doğudan, Rusya'dan temin edilebilirdi. Yine batıyla iktisadi ve kültürel ilişkilerde eşit olmak ve sömürge ilişkisinden kurtulmak için bir zafer lazımdı. Bu zafer, Rus desteğiyle olabilirdi. Mücadele sonrası batının yerine Sovyetlerin tahakküm iddiasıyla ortaya çıkmaması için de millilik korunmalıydı³⁴.

İki ülkenin rejim farklılığı ilişkileri alttan alta baltalamıştır. İki ülkeye batı tehdidi, Rusya'nın gizli anlaşmaları açıklaması ve tanımaması ilişkilere olumlu etki etmiştir. Ruslar, Milli Mücadele'yi Anadolu'da ilk Sovyet ihtilali olarak görüp heyecanlandılar. Ancak kongreler ile mahiyet anlaşılınca da bundan hoşlanmadılar.

³⁴ Saime Yüceer, **Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri**, Bursa, 1997, s. 8-17, 22-25.

Çiçerin, Milli Mücadele'yi eleştirdi. Tereddütlü olsalar da Anadolu'yu desteklediler. Bununla birlikte Anadolu'yu Sovyetleştirme çabalarından da vazgeçemediler. İlişkileri çıkmaza sokan bu çaba, her seferinde aşıldı. Çünkü her iki taraf da, çıkar ilişkisi bağlamında diğerine muhtaçtı³⁵.

Rusya'nın hayati çıkarları, Türkiye'nin bütünlüğü ve egemenliğine yönelik tehdit olduğu anda zedelenmiştir. Rus akademisyen B. Ignatyev'in bu husustaki tespiti şöyledir: *"İki ülke arasında birlik ilişkilerinin oluşturulması eğilimi, Türkiye'nin bütünlüğü ve egemenliğine yönelik tehdit olduğu anlarda belirmiş ve aynı zamanda, Napolyon saldırısı, birinci Türk-Mısır Savaşı, Bosna bunalımı, İtalya-Türkiye Savaşı döneminde..., 1919-1922 yıllarındaki Türk-Yunan Savaşı'nda, Rusya'nın hayati çıkarları zedelenmiştir"*³⁶.

Geçmişten günümüze Ruslar açısından değişmeyen temel unsur ve hedef Türkiye'yi kontrol altından tutmaktır³⁷. Ermenilerin ve Gürcülerin düşmanca tavır takınması ve toprak talepleri, elde sadece 15. Kolordunun mevcudiyeti, ilk önce doğuda başarıyı zaruri kılmıştır. Hem Türkiye hem de Rusya kapitalist ve emperyalist batı ülkelerinin tehdidiyle karşı karşıyaydılar. Bolşevikler ilk başta Anadolu hareketini izlemekten yana tutum sergiledi. Sonra ortak mücadelenin kendilerine faydalı olacağına kani oldular. Kafkasya'da etkinlik sağlamada, İngiliz ve Fransızları Anadolu'da oyalayarak Rus iç savaşından uzak tutmada, Türkiye'ye propaganda yoluyla da sirayet etmede ve bu şekilde kontrol altına almada yararlı olacağını hesap ederek Türkiye'ye yardıma karar verdiler. Ermeniler için taleplerinden sonuç alamayacaklarını anlayınca da Misak-ı Milli'yi tanıdılar³⁸.

Mustafa Kemal'in Bolşevikler hakkındaki olumlu düşünceleri, onların da emperyalist davranışlar sergilemesi sebebiyle yerini şüphe ve endişeye bırakmıştır. Çünkü Sovyetler, Türk ihtilalini kontrol altına almak istemiştir. Hatta Asya'da ilk

³⁵ Yüceer, **a.g.e.**, s. 38-39.

³⁶ B. Ignatyev, "XIX. Yüzyıl Sonu İle XX. Yüzyıl Başında Türk-Rus İlişkileri (Gerçekleşmeyen Yakınlaşma Tasarıları)", **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992**, TTK, Ankara, 1999, s. 154.

³⁷ Rusya açısından Türkiye'nin önemine ilginç bir örnek olarak, 1905 yılında Rusya dışında görev yapan 326 dışişleri bakanlık görevlisinin 67'sinin Osmanlı'da görev yapması gösterilebilir. Türkiye'den sonra en çok 43 kişiyle Çin, 38 kişiyle Almanya ve 33 kişiyle İran gelmektedir. Ignatyev, **a.g.m.**, s. 153.

³⁸ Tahir Tamer Kumkale, **Tarihten Günümüze Türk Rus İlişkileri**, İstanbul, 1997, s. 47-50.

Sovyet ihtilali şekliyle gördükleri Anadolu hareketi üzerinden tüm İslam dünyasına açılmak istemişlerdir³⁹.

Sovyetler, müttefiklerin Karadeniz'e çıkmasından, Bakü'yü işgal etmelerinden, Güney Rusya ve Kafkasya'yı tehdit etmelerinden rahatsızdır. Çiçerin'in 15 Şubat 1919 tarihli barış eli mesajı, Rusların en zor anında yapılmıştır. Ancak Osmanlı'nın buna bakacak hali kalmamıştır. Bolşeviklerin bu çağrısına cevap daha sonra Milli Mücadele tarafından verilmiştir. Savaşın galip devletleri Alman barışını önceladıkları için Milli Mücadele'ye zaman kazandırmışlardır. Bu zaman zarfında kurulan yerel teşkilatlar ve bölgede daha önce konuşlandırılan 9. Ordu üzerinden Milli Mücadele başlayacaktır⁴⁰.

1919'da Milli Mücadele'nin başlamasıyla Moskova'nın Anadolu'ya ilgisi artmıştır⁴¹. 1919'da Türkiye ile Rusya arasında bir temas yoktur. Rusya'daki Türkler bu boşluğu doldurmuştur. Savaş esiri olarak Rusya'ya gidip Bolşevik ihtilali sonrası Bolşevik olan Türkler Rusların doğuya ve Anadolu'ya açılmasının birinci vasıtasını oluşturmuştur. İkinci vasıta ise İttihatçılardır. Ruslar İttihatçıların şöhretinden faydalanarak Anadolu'ya girmek istemişlerdir. Anadolu'yu gezen Sovyet ajanlarının verdiği bilgilerle Türkiye'de Bolşeviklerinkine benzer bir rejim kurulabilir kanaatiyle Çiçerin, 13 Eylül 1919'da Türkiye işçi ve köylülerine bir çağrı yapmıştır. Bu çağrı Anadolu insanının çoğuna ulaşmamıştır ama Anadolu'nun her tarafını gezen komünist propagandacılara bir yönetmelik olmuştur⁴².

Lenin, bağımsız Türkiye bakış açısına sahiptir. Bolşevikler, bir iki istisna dışında Türk milli hareketini desteklemişlerdir. Sebep, Türkiye'de yaşananları burjuva ulusal devrimi olarak okumalarıdır. Bu yönüyle Türk direnişi, sosyalizme

³⁹ Mehmet Saray, **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, İstanbul, 1990, s. 22.

⁴⁰ Akdes Nîmet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1990, s. 594-596.

⁴¹ Rusya'da yayınlanan "İzvestiya" gazetesinin 24 Nisan 1919 tarihli sayısında şöyle yazmaktaydı: "Türkiye, Sovyet Rusya'nın çok nazik olan güney sınırında etkin bir tampon bölge teşkil etmekle kalmıyor, o aynı zamanda İtilaf Devletleri'nin Rusya'yı Karadeniz'den bloke etmesine de imkan vermiyor. Bu nedenle Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı Sovyet Rusya'da heyecan ve sevinçle karşılanıyor. Murat Yılmaz, "Mustafa Kemal'in Dış Politika Anlayışı ve 19 Mayıs 1919'dan Lozan'a Geline Sürçte Türk Dış Politikası", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Dumlupınar Üniversitesi SBE, Kütahya, 2009, s. 61.

⁴² Gürün, **a.g.e.**, s. 17-18.; Bilge, **a.g.e.**, s. 29-30.

geçişte bir aşamadır. Ayrıca kendilerini tüm ezilenlerin destekçisi olarak görmektedirler. Ortak düşmana karşı birleşme kaygısı mevcuttur⁴³.

Ülkesi işgal edilmiş, Milli Mücadele'yi başlatmış, tarım ve sanayisi çok kötü bir hale gelmiş, ekonomisi çökmüş bir Türkiye ile rejim değişikliğiyle bir iç savaşın içine girmiş, ekonomik ve sosyal olarak kaosa sürüklenmiş ve büyük toprak kayıpları yaşamış bir Rusya söz konusudur. Ortak şartlar ve coğrafi yakınlık sebebiyle iki ülkenin yönetimini üstlenenler temasa geçmiş ve ilişkileri arttırmaya çalışmıştır. Meselelerin çözümünde karşılıklı iyi ilişkiler belirleyici olmuştur⁴⁴. Sonuçta Türkler ve Ruslar işbirliğine giderek bölgedeki etkinliklerini tekrar sağlamış ve İngiliz tehdidini bertaraf etmişlerdir.

1.3. İlk Temaslar

İlişkilerin ilk olarak nerede ve ne zaman başladığı üzerine ortak bir görüş yoktur⁴⁵. Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkışından sonra, Nisan 1920'de Lenin'e mektubuyla ya da çok daha önce Enver Paşa'nın Radek'le görüşmesiyle. Bunların hepsini, her iki ülkenin yaşadığı yeni dönemde Türkiye-Rusya, Milli Mücadele-Bolşevikler arası ilişkilerin başlangıcı olarak görebiliriz. Burada net olan her iki ülkenin de yeni şartlara göre diğeriyle her fırsatta irtibata geçmeye çalışmasıdır.

Boğazlardan geçen İngilizler, Kolçak ve Denikin'e silah, cephane ve para yardımı yapmışlardır. Fransızlar Odessa'ya asker çıkarıp Ukrayna milliyetçilerine yardım etmişlerdir. İngilizler ve Fransızlar askerlerini terhis etmek zorundaydılar. Oysa Bolşeviklere karşı kullanacak asker lazımdı. Venizelos'un verdiği birkaç Yunan birliği yetersizdi. Türk askerinin kullanılması gündeme geldi. İtilaf Orduları Başkomutanı General Franchet d'Esperey'in Bolşeviklere karşı kullanılmak üzere talep ettiği üç Türk kolordusu teklifi, Osmanlı Hükümetince reddedilmiştir. İtilaf, barış koşullarını yumuşatmayı teklif ediyordu ama İstanbul buna yanaşmamıştır.

⁴³ Bilge, a.g.e., s. 87-91.

⁴⁴ Çağatay Benhür, "1920'li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri: Kronolojik Bir Çalışma", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, s. 307.

⁴⁵ Aleksandr Kolesnikov, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Kuruluşunun 90. Yılı Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri**, ATAM, Ankara, 2010, s. 27.

İngiliz istihbaratı Mustafa Kemal ve Enver ile de görüşmüştür. Türkler Bolşeviklere karşı savaşırsa İstanbul ve Trakya onlara bırakılacaktı. Bunun üzerine Bolşevikler çok endişelenmiş ve Türkler ile temasa geçmek için girişimde bulunmuşlardır⁴⁶.

Ruslar daha Erzurum Kongresi yapılmadan önce Anadolu'da başlayan milli hareketlenmeyle ilgilenmişlerdir. İstanbul'da eski İttihatçılarla ve Anadolu'da Milli Mücadelecilerle görüşmüşlerdir. 1919 Ekim'inde Bolşevik ajanlar Ege Bölgesi'ne gelip işbirliği teklif etmişlerdir. Balıkesir'de Kazım Bey'le ve Havza'da Mustafa Kemal ile görüşmeleri ihtimal dâhilindedir⁴⁷.

Bilgi toplama subayı Hüsamet'in Ertürk, Haziran 1919'da Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'da Albay Buduyenni başkanlığında bir Sovyet heyetiyle görüştüğünü aktarmıştır⁴⁸. Ona göre Bolşevikler Mustafa Kemal'e İtilaf Devletleri'ne karşı mücadele etmesi karşılığında silah, cephane ve para yardımı teklif etmişlerdir. Bu görüşmeye dair hiçbir belge yoktur. Dönemin şartları göz önüne alındığında böyle bir heyetin gelip gitmesi de zordur. Albay Semyon Mihailoviç Budyonni'nin bu dönemde Türkiye'de olmadığı, böyle bir görüşmenin o günlerde Odessa'da bulunan Mustafa Suphi'nin adamlarıyla gerçekleşmiş olabileceğini ileri sürülmüştür⁴⁹. Mustafa Kemal'i görüşmek için Havza'ya Rusların davet ettiği, görüşmenin Havza'da yapılmasının gizlilik sebebiyle olduğu, Mustafa Kemal'in Havza'da 22 gün kalmasının Bolşeviklerle yaptığı görüşmeler sebebiyle olduğu da iddia edilmiştir⁵⁰. İddia edilen bu görüşmede Budiyeni, kurulacak devletin biçimini ve Kızıldordu birliklerine ihtiyaç olup olmadığını öğrenmek istemiştir. Yardımı Sovyetlere benzer bir hükümetin kurulmasına bağlamaya çalışmıştır. Mustafa Kemal ise silaha ihtiyaç olup Kızıldordunun yardımının gereksiz olduğunu, hükümet biçiminin Milli Mücadele'nin kazanılmasından sonra düşünülebileceğini

⁴⁶ Yüceer, **a.g.e.**, s. 121-122.; Stefanos Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Milli Mücadeleye**, İstanbul, 1979, s. 106-107.

⁴⁷ Kazım (Özalp) bey görüşmeyi şöyle nakletmiştir: "Balıkesir'de bir Türk tercüman ile bir Rus geldi. Teklifi şu idi: Siz memleketinizi kurtarmak için Yunanlılarla savaşıyorsunuz. Bolşevik Rusya ile birlik olduğunuzu ilan ederseniz, istediğiniz kadar silah ve para veririz. Ben, böyle bir şeyi ilan etmeyiz, fakat para ve silah verirsiniz alırız, dedim." Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilali**, C. 2, İstanbul, 2010, s. 461. Selek, görüşmenin Haziran 1919'da yapıldığının muhtemel olduğunu yazar.

⁴⁸ Hüsamet'in Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası**, (Yazan: Samih Nafiz Tansu) İstanbul, 1969, s. 344-348.

⁴⁹ Yerasimos, **a.g.e.**, s. 108-109.

⁵⁰ Ali Kemal Meram, **Türk-Rus İlişkileri Tarihi**, İstanbul, 1969, s. 235-238.

savunmuştur. Açıklamalar Budiyeni'yi ümitlendirse de Rus kaynaklar onun o tarihte başka yerde olduğunu bildirmektedir. Görüşülen Rus'un başka biri olma ve ismin yanlış söylenme ihtimali vardır⁵¹. Eğer böyle bir görüşme olsaydı Mustafa Kemal'in karargâhında görev yapan Hüsrev (Gerede) Bey'in Kazım Karabekir'e gönderdiği 7 Haziran tarihli mektupta konudan bahsetmesi gerekirdi. Oysa mektupta böyle bir bilgi yoktur⁵². Ayrıca Mustafa Kemal Havza'dayken daha mücadelenin başında da değildir⁵³. Albay İlyaçef'in ise İstanbul'da eski ittihatçıların kurduğu Karakol Cemiyeti ile görüştüğü bilinmektedir.

Havza'da bir görüşme olmuşsa bunun Mustafa Suphi'nin adamlarıyla olma ihtimali daha yüksektir. Mustafa Suphi ve ekibi 22 Ocak 1919'da Kırım'a gitmişlerdir. Denikin baskısı sebebiyle Odessa'dan Moskova'ya gitmek zorunda kalırlar. Ekip Odessa'dayken İstanbul ve Karadeniz'e ulaşır. Tarih 1919 Mayıs'ının ortalarıdır. Mustafa Kemal ile Havza'da görüşme ihtimalleri vardır. Amasya'da Bolşeviklik meselesi gündem olmuştur. Bu süreci işlemiş sayarsak Suphi ekibi Moskova'ya döndüklerinde Mustafa Kemal'in fikirlerini de ulaştırmış olmaktadır⁵⁴.

Türk-Bolşevik ilişkileri İttihatçılar ile başlamıştır. Talat Paşa Bolşevikleri Almanların elinden kurtarmıştır. Talat Paşa, Türk-Rus yakınlaşmasına öncülük yapmıştır. Radek, Talat Paşa'ya Anadolu'yla ilişkisi var diye yardım vaadinde bulunmuştur. Enver Paşa, Bolşeviklerle belli konularda, prensiplerde anlaşmıştır. Lenin, Karakol Cemiyeti ile görüşmek üzere İstanbul'a bir temsilci göndermiştir. Karakol, Bolşeviklere Anadolu'nun temsilcisi olarak tanıtılmıştır. Baha Sait, Karakolun temsilcisi olarak Bakü'ye gitmiş ve yerel Bolşevik komite ile 11 Ocak 1920'de bir anlaşma imzalamıştır⁵⁵.

Mustafa Kemal, Bolşeviklerle temas görevini Kazım Karabekir'e vermiştir. Karabekir'in adamları Kafkasya'dan ileri gidememiş ve ilişkileri başlatamamıştır. Oysa ittihatçılar Berlin, İstanbul, Moskova, Bakü gibi çeşitli noktalarda temasları kurmuşlardı. Karakol ve Baha Sait ile diğer İttihatçı temasları yeni dönem Türk-Rus

⁵¹ Bilge, **a.g.e.**, s. 26.

⁵² Atnur, **a.g.e.**, s. 334.

⁵³ Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, ATAM, Ankara, 2013, s. 495-496.

⁵⁴ Yüceer, **a.g.e.**, s. 123.

⁵⁵ Anlaşma metni için **Bkz:** Bilge, **a.g.e.**, s. 27-29.

ilişkilerini başlatma açısından faydalı olmakla birlikte dengesiz ve gayrimeşru olması hasebiyle kendi içinde sakıncalar içermiştir⁵⁶. Karakolun kendi başına hareketi aslında İttihatçıların insiyatifi ele alma girişimidir. Mustafa Kemal, kontrolü dâhilinde İttihatçıların Bolşeviklerle irtibatını uygun bulmaktadır⁵⁷.

26 Şubat 1920'de Kara Vasıf Bey anlaşmayı onaylanması için Mustafa Kemal'e göndermiştir. Mustafa Kemal ise anlaşmanın bilgisi dışında yapıldığını gerekçe göstererek onaylamamıştır. Ankara, Karakolu temsilci kabul etseydi Milli Mücadele'nin birliği tehlikeye girecekti. Anlaşma onaylansaydı Ankara'nın geleceği ipotek altına alınacak ve eşit olmayan yükümlülükler doğacaktı. Anlaşma metninin 2. Maddesinde Sovyet yönetim biçimi kabul edilmekteydi. 4. Maddede ise Anadolu'da binbir zorlukla mücadele ederken Denikin ve Kolçak'a karşı Bolşeviklerin yardımına gitmek kabul ediliyordu. 9. Maddede Türkistan'daki Sovyet rejiminin güçlendirilmesine yardım etme vaadi yer alıyordu. Günün şartlarında pek de gerçekçi olmayan bir metin ortaya çıkmıştı⁵⁸.

Mustafa Kemal Kazım Karabekir'e, Vasıf Bey'e Baha Sait anlaşması üzerine verdiği cevabı ve Rauf Bey'e yazdığı mektubu şifre ile göndermiştir. Burada Karakolun muahedeye yetkisi olmadığını, kendisinin bunu imzalamadığını, Rauf Bey'in de imzalamadığını, Baha Sait'in yalan söylediğini, Kara Vasıf Bey'in Karakol Cemiyeti adına imzalamışsa da bundan haberlerinin ve onaylarının da olmadığı bildirilmiştir. Rauf Bey'e yazılan mektupta muahedenin 15 madde olduğu, Karakolun böyle bir yetkisinin olmadığı, Halil ve Nuri Paşalara yeni talimatın gittiği, Kafkasya'ya murahhas gidecekse Bekir Sami Bey'in gitmesi gerektiği ifade edilmiştir. Kara Vasıf'a yazılan mektupta böyle bir anlaşmayı imza etmemeleri, bu tarz hareketlerin yanlış olduğu, beraber çalıştıkları ve kendilerini İstanbul şubesi olarak tanıdıkları bildirilmiştir⁵⁹.

Bolşeviklerle temas İttihatçılar ile olmuşsa da ilk meşru temaslar Kazım Karabekir üzerinden kurulmuştur. Kazım Karabekir, Doktor Fuat Sabit'in

⁵⁶ Gürün, **a.g.e.**, s. 12-13.

⁵⁷ Yüceer, **a.g.e.**, s. 55-59.

⁵⁸ Bilge, **a.g.e.**, s. 29.

⁵⁹ **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, ATAM, Ankara, 1991, s. 308-311.

Bolşeviklerle irtibat kurmak için Rusya'ya gönderildiğini ifade etmektedir. Karabekir, Dr. Ömer Lütfi Bey'i Bakü'ye Bolşeviklerle direkt temas kurmak için göndermiştir. Bu esnada Halil ve Nuri Paşalar hapisten kaçırılmışlardır. Karabekir'in Nuri Paşa'dan isteği, Bakü'den Anadolu için yardım almasıdır.⁶⁰ Halil Paşa ise tümünden Mustafa Kemal'in emriyle Rusya ile ilişki kurmakla görevlendirilmiştir.⁶¹ Kaçak İttihatçı Halil Paşa'nın, Anadolu hareketi İttihatçı söylemlerine mesnet olmaması gerekiyordu. Halil Paşa'nın anlattıklarına bakılırsa Kazım Karabekir onunla görünmek istememiştir⁶². Ancak tek yardım kaynağı olan Rusya ile irtibata geçmek elzemdir. Karabekir, Halil Paşa'ya özetle; "*Müsavat bize yardım etmiyor ve İngilizci oldu, İngilizler bölgede uzun kalamaz, Bolşevikler bölgeye hâkim olacak, bizim de onlarla anlaşmamız lazım, eğer İtilaf kuvvetleri bölgeye gelirse köprü ve tünelleri tahrip edin ve mühimmatı yağma edin*" demiştir. Halil Paşa ise bu yolda çalışacağını ifade etmiştir. Nuri Paşa Dağıstan'da, Halil Paşa Bakü'de ordu komutanı iken Karabekir; "*Nuri, Halil ve Enver, üçünüzün de görevi Sovyetleri Türk hududuna kadar getirmektir*" demiştir. Bu tutum, bir bakıma batıyı tehdit etmektedir⁶³.

Mustafa Kemal Halil Paşa'yı, şarka "*bir nefes yolu*" açmak, silah ve para bulmak için Bolşeviklere göndermiştir. Mustafa Kemal bunu yaparken bir yandan da Milli Mücadele'nin İttihatçı olarak algılanmasından endişelidir. Halil Paşa, Mustafa Kemal'e Enver hususunda teminat vermektedir. Halil Paşa, "*Enver de tıpkı benim gibi feragatle hareket edecek ve Milli Mücadeleye yardımdan başka bir şey düşünmeyecektir. Ben bunu size temin ederim... Teminatım haricinde bir hırsı mahsus ile hareket niyetinde olduğunu öğrenirsem de kendisine iltihak etmiyeceğim ve gerekeni yapacağım*⁶⁴..." Halil Paşa'nın Sivas'ta Mustafa Kemal'den talimat almasına rağmen Enver Paşa'nın, İngilizler ve Bakü'deki Türk Komünist Partisi ile de ilişkili olduğu söylenmektedir. Kendisini Türk Milli Kuvvetleri temsilcisi olarak

⁶⁰ Nejdet Karaköse, **Afrika Grupları Komutanı-Kafkas İslam Ordusu Komutanı-Sütlüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil) (Enver Paşa'nın Kardeşi)**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2012, s. 332.

⁶¹ Erhan Çifci, **Kütü'l-Amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları**, İstanbul, 2015, s. 194-197.

⁶² Taylan Sorgun, **Halil Paşa İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş**, İstanbul, 1997, s. 311.

⁶³ Yüceer, **a.g.e.**, s. 59-63.

⁶⁴ Sorgun, **a.g.e.**, s. 303-306.

tanıtın Halil Paşa, aynı zamanda Enver Paşa adına Karahan, Çiçerin ve Lenin'le görüşmüştür. Anadolu'da Halk Şurası Partisinin örgütlenmesine yardım etmiş ve hatta bunun için gizlice Trabzon'a bile gitmiştir. Karabekir ve Ali Fuat Paşa, Halil Paşa hakkında bu değerlendirmelerde bulunmaktadır⁶⁵. Tüm bunlara rağmen Halil Paşa'nın Karabekir ve Ankara ile daha uyumlu olduğu görülmektedir.⁶⁶

İttihatçılar, sömürgelerde ihtilal çıkararak İngilizleri zayıflatabileceklerini ve böylece hem Rusya hem de Anadolu'ya yardım sağlayacaklarına inanmışlardır. Cemal Paşa Hindistan-Afganistan bölgesinde Halil Paşa ise İran'da Ruslarla birlikte İngilizler aleyhine ihtilaller çıkarmayı tasarlamışlardır ve Ruslar da bunu kabul etmişlerdir. İttihatçılar Anadolu'dan ihtilaller için subay istemiş ama olumsuz cevap almıştır. Buna mukabil İngilizler de Türklerin kargaşa çıkarmasından korkmaktadırlar. İngilizler Bolşevikler aleyhinde fetva alarak İslam dinini de kullanmaya çalışmıştır. Bir İtalyan gazetesi, *“İngilizler Rusların Hindistan ve Anadolu'ya gidişini engellemek için onları Polonya'ya çekmekte ve Kafkas ülkelerini takviye etmektedir”* diye yazmıştır. İngilizler için Ermeni, Gürcü, Azeri devletleri sadece Türk-Rus arası tampondur. İngilizlerin bir açmazı da halkının savaş istememesidir. Bu sebeple Türk-Rus faaliyetlerine ancak barışçıl yollarla çözüm aramıştır. Enver Paşa Moskova-Bakü arası gelip gitmiş ve her adımda Anadolu'yu haberdar etmiştir. Karabekir, Enver Paşa'dan Bakü'de yardım için çalışmasını, bir Azeri ordusu kurmasını istemiş ve Hindistan'a gitmesine de razı olmamıştır. Çünkü İngilizlerin Hindistan sebebiyle Anadolu'ya asker çıkarmasından çekinmektedir. Öte yandan Enver Paşa ile Radek, Hindistan ihtilali şartıyla Anadolu'ya yardıma da anlaşmışlardı. İngilizler Anadolu işgalini biraz da sömürgelere ders olsun diye yapmaktaydı. Karabekir Ankara ile biraz ayrı düşünmektedir⁶⁷.

Anadolu'daki Milli Mücadele, İstanbul'un İngilizlerce işgaline, Bolşevik yayılmasına destek vererek cevap vermiştir. İstanbul'un işgali üzerine Karabekir, Batum başta olmak üzere Elviye-i Selase, Gürcistan ve Azerbaycan'da Bolşevikliğin ilan edilmesini teklif etmiş, Mustafa Kemal'den de olur almıştır. Mustafa Kemal,

⁶⁵ Bilge, a.g.e., s. 26-27.

⁶⁶ Mehmet Emin Dinç, “Halil (Kut) Paşa'nın Askeri ve Siyasi Faaliyetleri”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Ege Üniversitesi SBE, İzmir, 1998, s. 108.

⁶⁷ Yüceer, a.g.e., s. 67-76.

Kazım Karabekir'e 12 Mart 1920'de çektiği telgrafta Bolşeviklerle temasta ayrı bir heyete lüzum görüp görmediğini sormuştur. 16 Mart 1920'de çektiği telgrafta ise “*Batum ve havalisinde Bolşeviklik ilanı hususundaki mütalaatı aliyelerine tamamen iştirak eyleriz*” dedikten sonra gerekenin yapılmasını istemiştir⁶⁸.

Onay üzerine Karabekir, “*Emperyalist İngiliz'e karşı tüm İslam dünyası ve bağımsız Türkiye Bolşevizm'e hazırdır*” demiştir. Aynı zamanda Karabekir “*Heyet-i Temsiliye'ye, Brest-Litovsk ile almamız gereken yerleri işgal fırsatını kaçırmamalıyız*” demektedir. Mustafa Kemal ise İngilizlere karşı Bolşeviklerle işbirliğini önemsemekle birlikte asıl kendi gücüne dayanmanın esas olduğu fikrindedir. Batum'da İngilizlere karşı Bolşeviklerle birlikte çalışılmıştır ancak İngilizler Bolşevikleri dağıtmışlardır⁶⁹.

Mustafa Kemal, 16 Mart 1920 tarihli telgrafıyla, Kazım Karabekir'den şark taarruzunun ne zaman yapılabileceğini bildirmesini istemiştir. 29 Mart 1920 tarihli şifreli cevabında ise Kazım Karabekir'e 15. Kolordunun Bolşevikler karşısında Kafkasya'da hâkim bir vaziyet almasına dair fikirlerine katıldığını ve fırsatın kaçırılmaması gerektiğini bildirmiştir. 11 Nisan 1920'de Mustafa Kemal, Kazım Karabekir'den Bolşeviklerle temasın gerekliliğinin malum olduğu, bunun gerçekleşip gerçekleşmediği ve bir sonucun çıkıp çıkmadığının bildirilmesini istemiştir⁷⁰.

2. TBMM'nin Rusya ve Kafkasya Tutumu

Kafkasya ve Anadolu'da incelemelerde bulunan Amerikalı General Harbord ile Eylül 1919'da, Anadolu hareketinin geleceği üzerine görüşen Mustafa Kemal, Heyeti Temsiliye ile ABD ilişkilerini başlatmıştır. 1921'de başlayarak Fransa ve İtalya ile yapılan görüşmeler, güney cephesinde çok fazla çatışma yaşanmamasını sağlamıştır. 1922'ye kadar Berlin'de Talat Paşa, Moskova ve Orta Asya'da Enver ve

⁶⁸ **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, ATAM, Ankara, 1991, s. 262, 267.

⁶⁹ Yüceer, **a.g.e.**, s. 82-87.

⁷⁰ **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, ATAM, Ankara, 1991, s. 267, 293, 305. Aynı gün İstanbul'da ise Takvim-i Vekâyi'de Milli Mücadele aleyhine kararlar yayınlanıyordu. **Takvim-i Vekâyi**, 11 Nisan 1920, Numara: 3824. Daha geniş bilgi için **Bkz:** Osman Akandere, “11 Nisan 1920 (1336) Tarihli Takvim-i Vekâyi'de Kuva-yı Milliye Aleyhinde Yayınlanan Kararlar”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Eusitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 24, Ankara, Kasım 1999-2003, s. 425.

Cemal Paşalarla devam eden ilişkiler, Türk-İslam Dünyası'nda gelişen hareketlenmelerle Anadolu'ya destek bulunmasına sebep olmuştur. Son olarak Heyeti Temsiliye ve Ankara Hükümeti en önemli ortak gördükleri Moskova ile ilişkilerini geliştirerek sonuca ulaşmıştır.

16 Mart 1920'de İstanbul'u tekrar işgal eden ve Misakı Milli'yi ilan etmiş Meclisi Mebusanı basan İtilaf Devletleri, 22 Nisan 1920'de İstanbul Hükümetini barış görüşmeleri için Paris'e davet etmiştir. 23 Nisan 1920'de ise TBMM resmen açılmış ve kurulduğunu tüm dünyaya duyurmuştur. Anadolu'daki hareketlere kulak asmayan İtilaf Devletleri, 10 Ağustos 1920'de Sevr'in imzalanmasını sağlamışlardır. Bu gelişmeler Ankara'yı Ruslarla işbirliğini tek yol olarak görmeye itmiştir. Vekiller heyetinin 5 Mayıs 1920 tarihli ilk toplantısında konuşulan en önemli husus, müttefiklere ve Yunanlılara karşı yapılacak mücadelede Türkiye'nin yalnız kalmaması gerektiğidir. Bunu temin etmenin Türkiye açısından önemi çok büyüktü. Rusya'yla başlayan görüşmeler bu şartlar altında ivme kazanmıştır⁷¹. Ankara, Rusya'dan askeri ve maddi yardım almayı planlarken bir yandan da İtilaf Devletleri'ne, Türkiye-Rusya yakınlaşmasının olabileceği ve Türkiye politikalarını buna göre şekillendirmeleri gerektiği mesajını vermiştir⁷².

TBMM ile RSFSC arasında ilk siyasal ilişkiler 3 Haziran 1920'de başlamıştır. 1920 yazında ve 1921 kışında Moskova'ya giden Türk heyetlerinin görüşmeleri sonucu 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması olarak bilenen "*Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması*" imzalanmıştır. Heyeti Temsiliye döneminde Türkiye bir yandan Ruslarla ilişkileri geliştirmek ve yardım sağlamakla uğraşmıştır. Diğer taraftan da Kafkasya'nın yerel hükümetleriyle, özellikle de Gürcistan ve Azerbaycan ile dostluk çerçevesinde bir ilişki geliştirmeye çalışmıştır. Ancak her iki hususta da başarılı olmak için Meclisin Ankara'da açılması ve TBMM'nin ülkenin kaderini eline alması gerekmiştir⁷³.

⁷¹ Mehmet Günlübol, Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, ATAM, Ankara, 1997, s. 12, 15.

⁷² Kolesnikov, **a.g.e.**, s. 27.

⁷³ Yavuz Özgüldür, "1918-1922 Dönemi Kafkasya'daki Siyasi Gelişmeler ve Türkiye", **Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II**, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2003, s. 86-87.

Milli Mücadele'nin başından itibaren hissedilen Doğu-Batı sorunu Meclis açıldığında milletvekillerini dış politika tercihi anlamında Doğucular ve Batıcılar olarak ikiye ayırmıştı. Doğu ile ilişki kurulmasından yana olanlar komünist, Bolşevik, Turancı, İslamcı ve idealistler olarak kendi içinde alt guruplara sahiptir. Doğucular şark mefkuresi yani doğu idealine sahiptiler. Bunlar Bolşevizm ve Sovyet yönetim sisteminden etkilenmekte, İtilaf Devletleri'ni ve onların kapitalist emperyalist sistemlerini Anadolu'dan atarak Sovyetlere benzer bir sistem kurmak istemektedirler. Batıcılar ise Wilson ilkelerine bel bağlayarak batıya güvenen gruptur. Kendi kaderini tayin etme ve tüm milletlerin bağımsızlık hakkını savunan batı mefkûresi yani batı idealinin Türkiye'nin lehine olduğunu savunmaktadırlar. Onlara göre İtilaf Devletleri Osmanlı'ya karşı haksız davransa da ABD, Fransa, İtalya ve İngiltere Türkiye'ye yardım edecektir. Dolayısıyla batı yanlısı olmak gereklidir. Bu iki gruba ek ulema ve daha sonra Enver Paşa'yı Mustafa Kemal'in yerine getirmek isteyen küçük bir İttihatçı grup da vardır⁷⁴.

Milli Mücadele Misak-ı Milli ile temel amaçlarını belirlemiştir. Ancak hedefe varmada yöntem sıkıntısı Meclisin en önemli problemiydi. Uygulama esnasında Mecliste oluşan kanaate göre diplomatik yöntemler belirleniyordu. Batıcılar ve doğucular olağanüstü durumlarda ulusal çıkarına uygun olan yolda anlaşıyorlardı. Diğer zamanlarda ise siyasi ve askeri ihtiyaçlara göre hangi taraf ağır basıyorsa ona göre politika üretiliyordu. Meclis hükümeti, ülke çıkarlarına göre doğu ve batı şartlarını dikkatle takip etmekte ve buna göre faaliyet yürütmekteydi. Mücadelenin ilk zamanlarında doğu siyaseti üstün tutulmuştur. İtilaf devletleri kabul edilebilir bir barış önerselerdi, batı siyasetini tercih edecek olan Milli Mücadele önderleri, batı ile anlaşamayacaklarını anlayınca doğuya yönelmişlerdir. Ankara, dış politikasını belirlerken Sovyet Rusya ve İslam dünyasının durumunu tahlil ederek hareket etmiştir. Kafkas devletleriyle ilişkilere ve Kafkasya'ya önem vermiştir. Bu doğu politikasında kendi ulusal çıkarlarıyla karşı devletin çıkarlarının çelişmemesi için gayret göstermiştir. Doğu politikasında başarılı sonuçlar alan Ankara, zaman zaman Sovyet Rusya ile gerginlikler yaşamıştır⁷⁵.

⁷⁴ Salahi Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı Ve Dış Politika**, C. I, TTK, Ankara, 1995, s. 4.

⁷⁵ **A.e.**, s. 4-8.

Milli Mücadele açısından en kritik dönemi Nisan 1920 ile Aralık 1920 arası olarak ifade edebiliriz⁷⁶. Bu dönemde Ankara, Sovyetlerden yardım talebine olumlu bir sonuç alamamış, silah ve para sıkıntısı yaşamıştır. Yunan ilerlemesine karşı düzenli ordusunu yeni kurmaya çalıştığı bir dönemde milis kuvvetleri kullanmak zorunda kalmıştır. İstanbul organizeli çıkan çok sayıda iç isyanlarla da milis kuvvetler aracılığıyla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Aynı dönem komünist propaganda ve yayılma ile uğraşır Meclis içindeki kımıldanmaları da kontrol etmekle uğraşmıştır⁷⁷.

24 Nisan 1920’de, Meclisin açılışının ertesi günü, Mustafa Kemal Meclis gizli celsesinde ahval-i dâhiliye hakkında bir beyanat vermiştir⁷⁸. Bu beyanatta Kafkasya’ya dair bilgiler sunmuştur. Şimali Kafkasya’nın bağımsızlık arzusunu, Çerkezlerin bizimle samimi münasebette bulunduğu, Kafkasya’nın milli arzuların ve istiklalimizin gerçekleşmesi nokta-i nazarından memleketimizden uzak değil, “*tamamen aksamı asliyeyi (vataniyemizin) bir parçası gibi telakki olunabilir*” diyerek önemine temas etmiştir. Azerbaycan’ın da bize karşı samimi duygular beslediği, Ermenilerin ise Erivan mıntıkasında İslam ahalisini imha ile meşgul olduğunu, Gürcistan’ın dahi samimi bir vaziyet gösterdiğini, Kars, Ardahan ve Batum’dan oluşan Elive-i Selase’nin eczayi memalikimizden olduğunu zikretmiştir⁷⁹.

Aynı konuşmada Mustafa Kemal, dış yardımın ihtiyaç olduğu ve bunun için Bolşeviklerle temasta bulunmakla birlikte kesin bir anlaşmanın yapılmadığını ifade etmiştir. Bolşeviklik hakkında teferruatlı bilgisinin olmadığını beyanla “*Milletimizin*

⁷⁶ Meclis açılır açılmaz ilk iş olarak dış ilişkilere el atmıştır. Ancak İstanbul’dan az sayıda Osmanlı diplomatı Ankara’ya geçmiş bulunuyordu. İstanbul’un rahatından Ankara’nın belirsizliğini tercih eden diplomat fazla değildi. Ankara, Osmanlı diplomasisinin deneyim ve inceliklerine sahip değildi ama mücadele azmi ve ileri görüşlülüğe sahipti. Meclis dış servisi Mustafa Kemal’in karargâhının olduğu Ziraat Mektebi’nin bir odasında çalışmaya başlamıştır. Başlangıçta bu serviste siyasi işlerle uğraşan bir müsteşar ile danışman görev yapmıştır. Zamanla görevli sayısı artmıştır. Sonyel, **a.g.e.**, s. 3-4.

⁷⁷ Osman Okyar, **Milli Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal (1920-1921)**, Ankara, 1998, s. 67.

⁷⁸ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 2.

⁷⁹ Bölge halkı da kendisini Türkiye’nin bir parçası olarak görmektedir. Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi’nin 9 Mayıs 1920 tarihli nüshasında yer alan “Elviye-i Selase Müslümanlarının Galeyanı” adlı makalede bölge Müslümanlarının İngiliz, Rus, Gürcü ve Ermenilerin hâkimiyetine karşı çıktıkları, kendilerini Türkiye’nin bir parçası gördükleri ifade edilmiştir. **Hâkimiyet-i Milliye**, “Elviye-i Selase Müslümanlarının Galeyanı”, 9 Mayıs 1920.

kendine mahsus nokta-i nazarları vardır” ve “kendimize mahsus esaslar belirleriz” demiştir. “Amali milliyemiz dâhilinde muayyen bir hudutta bizim şeraiti hayatiyemiz, şeraiti istiklalimiz temin olunursa” diyerek asıl amacı zikretmiştir. Bunu sağlamak için “ hariçten kuvvet, bir menbaı kuvvet aramak lazım gelirse, yine daim kendinoktai nazarlarımız baki kalmak şartile her menbadan istifade etmeği caiz gördük” diyerek Ruslarla olan temasın amacını ve esaslarını tarif etmiştir. Buna rağmen şimdiye kadar kesin bir anlaşma yapılmadığını da ifade etmiştir⁸⁰.

2.1. Ankara-Moskova İrtibatı ve Yazışmalar

Mustafa Kemal imzalı 26 Nisan 1920 tarihli Lenin’e yazılan mektup Türkiye-Rusya arasındaki resmi ilişkiyi başlatan ilk diplomatik adımdır. Bu mektupla başlayan süreç TBMM’yi Rusya’nın tanınması, Moskova Antlaşması’nın yapılması ve iki ülke arasında işbirliğine gidilmesini sağlamıştır⁸¹.

Türkiye’nin yardım alma ihtiyacı ve Sovyetlerin Milli Mücadele’den yararlanma istekleri, iki tarafın resmi ilişkilere başlamasına olumlu etki etmiştir. Meclis toplanınca yapılan ilk işlerden biri Rusya’ya başvuru olmuştur. Meclis öncesi Ruslarla temaslar Kazım Karabekir üzerinden yürümüştür. Karabekir, Bakü’ye gönderilecek temsilciye verilecek talimat hakkında birtakım öneriler sunmuştur. 18 Nisan 1920 tarihli bu öneriler, Mustafa Kemal tarafından birtakım değişiklikler yapılarak 26 Nisan 1920’de kabul edildiğini bildirir şifre ile Karabekir’e bildirilmiştir. Karabekir, şifre ile gelen metnin başına bir başlık koymuş, sonunda da saygı ifadeleri ile Mustafa Kemal imzasını ilave etmiştir⁸². Şifre Mustafa Kemal’in bir mesajı olarak şu hale gelmiştir:

“Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Moskova Sovyet Hükümeti’ne Birinci Teklifnamesidir.

1.Emperyalist hükümeti aleyhine harekâtı ve bunların taht-ı tahakküm ve esarete bulunan mazlum insanların tahlisi gayesini istihdaf eden Bolşevik Ruslarla tevhid-i mesai ve harekâtı kabul ediyoruz.

⁸⁰ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 2-5.

⁸¹ Kolesnikov, a.g.e., s. 27.

⁸² Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt 1, Emre Yayınları, İstanbul, s. 643-644, 678-679.

2.Bolşevik kuvvetleri Gürcistan üzerine harekâtı askeriyye yapar veyahut takip edeceği siyaset ve göstereceği tesir ve nüfuzla Gürcistan'ın da Bolşevik ittifakına dâhil olmasını ve içlerindeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmak üzere bunlar aleyhine harekâta başlamasını temin ederse Türkiye Hükümeti de emperyalist Ermeni Hükümeti üzerine harekâtı askeriyye icrasını ve Azerbaycan Hükümeti'ni de Bolşevik zümre-i düveliyesine idhal etmeyi taahhüt eyler.

3.Evvela milli topraklarımızı taht-ı işgâinde bulunduran emperyalist kuvvetlerini tard ve atiyen emperyalizm aleyhine vukuu bulacak mücadelat-ı müşterekemiz için kuva-yı dâhiliyemizi taazzuv ettirmek üzere şimdiden ilk taksit olarak beş milyon altının ve takarrür ettirilecek miktarda cephanesair vesait-i fenniye-i harbiyye ve malzeme-i sıhhiyenin ve yalnız şarkta icrayı harekât edecek olan kuvvetler için erzakın Rus Sovyet Cumhuriyeti'nce temini rica olunur. İhtiramat-ı faika ve hissiyat-ı samimanemizin kabulünü rica eyleriz. Ankara, 26 Nisan 1336/1920

*Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal*⁸³

Türkiye'nin Kafkasya Siyaseti Mustafa Kemal'den Lenin'e gönderilen mektupta yazılan bu esaslar üzerine kurulmuştur. Ruslarla işbirliği, Gürcüler üzerine Rusların ve Ermenilerin üzerine Türklerin gitmesiyle bölgedeki İngiliz hâkimiyetine son vermek, bu arada Azerbaycan'ın da Bolşevik bloka dâhil edilmesi ve en son olarak da Ruslardan mali ve askeri yardım almak. Gerçekten de 1920-1921 sürecinin bu esaslara göre işlediği görülmektedir.

Ali Fuat Paşa *Milli Mücadele Hatıraları* adlı kitabında, Anadolu'daki yabancı güçlerin durumunu aktarırken “İngilizlerin Bolşeviklere karşı kuvvet sevketmemeğe, ancak bunlara karşı müdafaada bulunacaklara yardıma karar vermiş olduklarını haber almıştık” demektedir⁸⁴. Bu bilgiyi verdiği bölümde, Cenubi Kafkasya'da

⁸³ **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, ATAM, Ankara, 1991, s. 318.; Karabekir, **a.g.e.**, s. 678-679.

⁸⁴ Türk Rus resmi görüşmeleri öncesi Anadolu'da bulunan yabancı askeri güç, özetle şöyleydi: İzmir civarında iki kolordu ve bir milis fırkadan ibaret Yunan ordusu bulunuyordu. Çoğu İstanbul Boğazı çevresinde olan 30 bin piyade, 112 top ve 160 makineli tüfekten mürekkep İngiliz birlikleri konuşlanmıştı. 33 bin piyade, 55 top, 91 makineli tüfek, 39 tayyare, 25 tank, 12 zırhlı otomobilden mürekkep Fransız birlikleri İstanbul'da olmak üzere Adana, Osmaniye, İslahiye, Kilis, Antep ve Halep'te Fransızlar ve Ermeni lejyonları mevcuttu. 4 bin piyade İstanbul'da, birer müfreze Konya,

Türkiye'ye muarız 16.000 gayrimuntazam Ermeni ordusu ile Gürcistan ve Azerbaycan ordularının teşekkül halinde ve Bolşevik istilasına karşı vaziyet almış olduklarını söylemektedir. İngilizler Gürcü ve Azerilere desteğe hazır olduğuna göre, Mustafa Kemal, Lenin'e Ermeni tehdidini biz, Gürcülerinkini ise siz ortadan kaldırın, Azerilerin de size direnmesini biz engelleyelim teklifini götürmesi daha anlamlı hale gelmiştir.

26 Nisan 1920 tarihli bu mesajın Moskova'ya ulaşması ve cevabının gelmesi arasında birtakım gelişmeler olmuştur. Çiçerin'in cevabını bunlar çerçevesinde değerlendirmek gereklidir. Türk mesajının bir kopyası Bakü'ye gönderilmiş ve orada kalmıştır. Diğer kopya Trabzon'dan motorla gönderilmiş ve ancak mayıs sonuna Çiçerin'in eline ulaşabilmiştir. Bu arada Moskova 7 Mayıs 1920'de Menşevik Gürcü Hükümeti ile anlaşmış ve Batum'un Gürcistan'a ait olduğunu onaylamıştır. Yine Mayıs sonunda Taşnak Ermeni Hükümeti'yle de görüşmeler başlamış ve uzlaşma olarak Sevr'deki Büyük Ermenistan yerine göçmenlerin yerleşebilmesi için Türkiye'den Van ile Bitlis'in istenmesi konusunda anlaşılmıştır.

9 Mayıs 1920 Salı günü yapılan Meclis üçüncü gizli celsesinde konuşan Mustafa Kemal, *“Kafkasya'nın son vaziyeti malumu aliniz Kızılordu namı altında hizmet eden İslam Bolşevik Ordusu Bakü'ye girdikten sonra Ermenistan hududuna kadar gelmiş ve Ermenistana taarruz etmek üzere Karabağ civarında ve Gence havalisinde tahaşşüt etmektedir”* demiştir. Devamında Gürcistan'a da değinerek *“Gürcistan, bir kısmı muhalif olduğu cihetle, kendilerine temas eden Rus kuvvetlerine karşı ufak tefek seferberlik yapmağa kıyam etmişler. Burada yine şimali garbiden gelen kuvvetler tahaşşüdünü yapmaktadır.”* demiştir⁸⁵.

17 Mayıs 1920 tarihinde yapılan Meclis gizli celsesinde konuşan Mustafa Kemal, Gürcistan ve Ermenistan'ın ekseriyetle Bolşevik temayülünde olmasına rağmen İngiliz desteğini umarak Bolşeviklere karşı durduklarını belirtmiştir. İngiliz

Antalya ve Kuşadası'nda İtalyan kuvvetleri bulunuyordu. Güney Kafkasya'da gayri muntazam 16 bin kişilik Ermeni ordusu mevcuttu. Aynı dönem Türk askeri gücü ise her biri iki firkadan ve kolorduya bağlı kıtalardan mürekkep ve kadro halinde 9 kolordudur. 15. Kolordu merkezi Erzurum olmak üzere üç firkaya sahiptir. Düzenli birlikler dışında 15 bin silahlı gönüllü ise İzmir cephesinde Yunanlılara karşı savaşmaktadır. Ali Fuat Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul, 2010, s. 347-349.

⁸⁵ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 22.

engeli sebebiyle net bilgi alınmadığı, Gürcülerin Elviye-i Selase'mize göz dikmiş oldukları ve bizden evvel Bolşeviklerle anlaşmalarının aleyhimize olacağını ifade etmiştir. Azerbaycan'la tevhibi mesai yapmak için görevlilerimizin orada olduğu ve son gelen haberlere göre bu ittifakın vuku bulduğunu fakat şartlarının henüz netleşmediğini söylemiştir⁸⁶.

Halil Paşa ve Dr. Fuat Sabit mayıs ortalarında Moskova'ya ulaşmışlardır. Cemal Paşa da mayıs sonunda Berlin'den Moskova'ya vasıl olmuştur. Cemal Paşa Anadolu hareketini kendisinin temsil ettiğini iddia etmiştir. TBMM'nin ilk mesajı Moskova'ya ulaşmadan Halil Paşa Çiçerin ile Cemal Paşa da Berlin'de Karl Radek ile görüşmüştür⁸⁷.

Halil Paşa, Moskova'ya iner inmez Çiçerin ve Karahan'la görüşmüştür. Azerbaycan'ın bir emrivaki ile işgalinin abes olduğunu söyleyen Halil Paşa'ya Çiçerin'in cevabı net olmuştur. *“Rusya sanayi mazot esası üzerine kurulmuştur, buna muhtaçtır. İstedığımız petrolun bedelini ödeyerek bile alamıyorduk, buna bunun için mecburduk... Ama biliniz ki Azerbaycan'ın istiklali baki kalacaktır.”* Halil Paşa Azerbaycan için oldukça uğraşmakla birlikte Anadolu'yu temsilen Moskova'da bulunduğunu ifade etmiştir. Devamında *“Siz kapitali yıkmak istiyorsunuz, biz de kapitalle savaşıyoruz, düşmanlarımız aynı olduğuna göre dost olmamız en tabii durumdur”* demiştir. Çiçerin ise Türkiye'ye yardım etmek istediklerini ve buna mecbur olduklarını söylemiştir⁸⁸.

Halil Paşa'nın yanında görüşmelere katılan Dr. Fuat Sabit, Çiçerin'e sunduğu raporun sonunda tabiri caizse Çiçerin'in ağzına bir parmak bal çalmıştır: *“Harici düşman atıldıktan sonra fırka mücadeleleri başlayacaktır. Ve eminim ki Rus İhtilali'nin Türkiye'de ve mazlum şarkta yapacağı tesir, Fransa Büyük İhtilali'nin Avrupa'daki tesirinden büyük olacaktır”*⁸⁹.

Çiçerin Halil Paşa ve Dr. Fuad Sabit ile görüşmesinden sonra Lenin'e 16 Mayıs 1920 tarihli bir mektup yazmıştır. Mektubunda Türkiye ile yakınlaşmanın

⁸⁶ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 33.

⁸⁷ Bilge, a.g.e., s. 36.; Çifci, a.g.e., s. 202-203.

⁸⁸ Sorgun, a.g.e., s. 328-329.

⁸⁹ Yüceer, a.g.e., s. 118.

Bolşeviklerin Doğu siyasetini muazzam güçlendireceğini vurgulamıştır. Türkiye’de komünizm için bir temel olmamakla birlikte Bolşevizmin çok popüler olduğunu ifade etmiştir. Türkiye’ye teçhizat ve para yardımı yapmak gerektiği, bu sayede propoganda özgürlüğüne sahip olacaklarını, İran, Afganistan ve Hindistan’da Türklerle ortak çalışacaklarını, tüm Ortadoğu siyasetlerinin merkezinin Türkiye olacağını belirtmiştir. Türkiye ile bağlantı kurmak için Ermenistan demiryollarını kullanmak gerektiğini yazmıştır. “*Ermenilerle bu sebeple anlaşma yapılmalı, Gürcüleri uyarmalı ki ihtiyaç duyduğumuz noktaları İngilizlerin ele geçirmesine müsaade etmesinler*” şeklinde Kafkasya’da yapılacakları izah etmiştir. “*Silahları Azerbaycan bayrağı altında gönderebiliriz*” teklifinde bulunmuştur⁹⁰.

Halil Paşa Anadolu’da silah ve topun mevcut olduğunu ama cephane sıkıntısı çekildiğini ifade etmiştir. Ruslar Türkleri kazanmak istediği için görüşmelerden bir müddet sonra askeri mühimmat Karadeniz üzerinden motorlarla sevk edilmeye başlanmıştır. Rusların 500 bin Japon tüfeği teklifini reddeden Halil Paşa, bir orduda muhtelif silahların bulunmasının sakıncasını dile getirip Alman tüfek ve cephanesi istemiştir. Tüfek başı bin ve top başı iki bin atım Alman cephanesi talep etmiştir. Ruslar mali yardım çerçevesinden ruble vermek isteyince Halil Paşa itiraz etmiş ve 3 milyon altın ruble ile 8 ton külçe altın vermişlerdir. Rus sefaret heyeti⁹¹ ve altınları Halil Paşa getirmiştir⁹².

26 Nisan 1920 tarihli ve Mustafa Kemal imzalı mektuba Çiçerin’in cevabı 3 Haziran 1920 tarihlidir⁹³. Çiçerin’in mektubunda özellikle “*Büyük Millet Meclisi’nce alınan karara göre, Türkiye Ermenistanı’nda, Kürdistanı’nda, Lazistanı’nda, Batum toprağında, Doğu Trakya’da Türk ve Arapların karma olarak yaşadıkları bütün devlet topraklarında milletlerin kendi geleceklerini kendilerinin tayin etme hakkının tanınması.*” ibaresi Ankara açısından problem teşkil etmekteydi. “*Bir taraftan Türkiye, diğer taraftan Ermenistan ve İran arasında, kesin sınırların çizilmesi için yapılacak diplomatik görüşmelere, Büyük Millet Meclisi’nce müsaade edileceğini umar. Rus Sovyet Hükümeti, ilgili tarafların çağrısı üzerine her an, bu işte*

⁹⁰ Kolesnikov, **a.g.e.**, s. 97-99.

⁹¹ Rus Sefaret Heyeti’nin Erzurum’a geldiğine dair telgraf, 5-9-1920, **ATASE, İSH, K: 911, G: 7.**

⁹² Rus heyetinin getirdiği külçe altın, 7-9-1920, **ATASE, İSH, K: 911, G: 12.**

⁹³ Çiçerin’in mektubu Ek-1’de verilmiştir.

arabuluculuk görevini üstlenmeye hazırdır” teklifi ile de Ermeniler üzerine gitmeye hazırlanan Türk tarafı durdurulmuştur.

Karabekir, Çiçerin’in bu cevabına çok kızmış ve İngiltere ile müttefikleri gibi Bolşeviklerin de bir tarafımızı ele geçirmek istediklerini, tekliflerinin müthiş aleyhimize olduğunu dile getirmiştir. Öte yandan Cemal Paşa, 3 Haziran 1920 tarihli Mustafa Kemal’e gönderdiği mektupta, Ruslarla derhal anlaşılması gerektiğini bildirmekte ve bunun için geçici bir taviz bile vermeyi tavsiye etmektedir. Mustafa Kemal 20 Haziran 1920 tarihli cevabında, Çiçerin’e sert bir yanıt vermeyerek bir an evvel sonuç alma yoluna gitmiştir⁹⁴.

Mustafa Kemal, Çiçerin’e verdiği cevapta Ermenistan ve İran hudutlarının belirlenmesinde Rus tavassutunu kabul ettiğini bildirmiştir. Ermeni katliamının arttığını ifadeyle Ruslardan bunun durdurulmasını istemiştir. Kendilerinin harekâta karar vermiş olduklarını ancak Çiçerin’in mektubu üzerine tehir ettiklerini vurgulamıştır. Ermenilerin batılı emperyalistler gibi suni kitleler oluşturmasından muzdarip olduklarını ifade etmiştir. Türkler ve Rusların beraber olması gerektiğini, Türkleri emperyalizme karşı tüm insanlık adına savaştıklarını, Rus Sovyet Cumhuriyeti’ne gönderilen heyetin komşuların engeli yüzünden Erzurum’dan ileri geçemediğini ve Rusların da görüşmeler için heyet göndermesi gerektiğini belirtmiştir⁹⁵.

İngiliz etkisi altında olan Ermeni Taşnak Hükümeti, Halil Paşa ile gelen Rus Sefaret Heyeti’ne de düşmanca davranmıştır. Saldıran Ermeniler 8 manda arabasına yüklü olan altınları ele geçirmişlerdir. Rus piyadesinin taarruzu ile altınlar tekrar ele geçirilmiştir ama bir arabadaki altında eksilme olmuş, bir külçe altının üstü köylülere kazanılmıştır. Sefaret heyeti ve altınları Karaköse’de Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir’in Kurmay Başkanı Kazım Bey’e teslim eden Halil Paşa, onunla görüşmesinin ardından geri dönmüştür⁹⁶. Çiçerin, Türkiye’ye dönen Halil

⁹⁴ Mektup metni Ek-2’de verilmiştir.

⁹⁵ **Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, ATAM, Ankara, 1991, s. 353-354.

⁹⁶ Sorgun, **a.g.e.**, s. 330-335.

Paşa ile Mustafa Kemal'e 2 Temmuz 1920 tarihli bir mektup göndermiştir⁹⁷. Görüşmeler ve yazışmalar bu minval üzereyken Bakü Kurultayı toplanmıştır.

2.2. Bakü Doğu Halkları Kurultayı

Lenin'e göre sosyalist ihtilali başaran ülkenin tek başına uzun yaşayamayacağından Avrupa'da bir ihtilalin olması gereklidir. Dünya ihtilalini gerçekleştirmek için 2 Mart 1919'da Komünist Enternasyonal kurulmuştur. Bolşevikler, Boğazlar ve İstanbul'u işgal ederek İngilizlerin Karadeniz'le irtibatını kesip Halife'nin nüfuzundan faydalanarak Müslüman kuvvetlerle Hindistan'a gitmeyi hedeflemekteydiler. Bu planda Türkiye stratejik bir noktada yer almaktaydı. Yani Ruslar, sıcak denizlere inmek ve boğazlara hâkim olmaktan hiç vazgeçmemiş, sadece konjonktürel olarak vazgeçmiş görünmüştür. İleride değinileceği üzere Stalin, ortak askeri harekât teklifi ile Boğazlara Rus askerinin gelmesini teklif etmiştir. Özetle Rusların amaçları değil stratejileri değişmiştir⁹⁸.

Temmuz 1920'de toplanan III. Enternasyonal, Hintli komünist M. N. Roy'un, "*Doğuda sadece komünist hareketlerin desteklenmesi gerekir*" fikrine karşı Lenin'in "*Komünist olsun olmasın emperyalizme karşı savaşılan tüm hareketlerin desteklenmesi gerekir*" fikrini kabul etmiştir. Bunun üzerine Hindistan, Afganistan, İran ve Anadolu'da emperyalizm karşıtı hareketler desteklenmiştir. Bu desteğin ilk adımı da 1-7 Eylül 1920 tarihlerinde Bakü'de toplanan ve ikincisi yapılmayan I. Doğu Halkları Kurultayı'dır.

Bolşevikler, doğuyu büyük ve vazgeçilmez bir unsur olarak benimsemiştir. Doğu olmadan bir dünya ihtilâlinin gerçekleşmesini mümkün görmemişlerdir⁹⁹.

⁹⁷ Mektup şöyledir: " İşçi ve köylü devleti, her türlü baskı ve zulme düşman olan Sovyet Rusya, Anadolu'da cereyan eden büyük savaşların kahramanı, emekçi Türk halkına kardeş elini uzatarak, milliyet farkı gözetmeksizin emekçi kitlelerin hiçbir engelle karşılaşmadan gelişmeleri ve kendi geleceklerini kendilerinin kararlaştırmalarını ilkesinin tanınması için dayanışma içinde olduğunu belirtir. Halil Paşa ile birlikte heyetimizdeki elçilik müsteşarının ve ardından büyükelçimizin Türkiye'ye gelmelerinin iki hükümeti birleştiren bağları artıracığından ve Rusya ile Türkiye halklarının daha büyük refah ve mutluluk sağlayarak gelişmesine hizmet edeceğinden kuşumuz yoktur." Bilge, **a.g.e.**, s. 41.; Çiçerin'in mektubu, Doktor Fuad ve Halil paşadan getirilen mektup, 30-6-1920, **ATASE, İSH, K: 613, G: 114**.

⁹⁸ Yüceer, **a.g.e.**, s. 28-34.

⁹⁹ Tarık Zafer Tunaya, "Doğu'nun Sorusu: Türkler Milli Bir Devlet Kurmalı mı?", **Birinci Doğu Halkları Kurultayı (Belgeleri I)**, İstanbul, 2000, s.1.

Bolşevikler batıdaki devrim teşebbüslerinden bir sonuç çıkmayınca doğuya yönelmişlerdir. Doğuya yönelmek, Bolşevikleştirmek, doğal kaynakları elde etmek, hegemonya altına almak, ilk amaçtır. Bununla birlikte batıyı doğu ile zorlamak, ellerinden alınan kaynaklarla batıyı zora sokmak için Bakü Kurultayı Lenin'in öncülüğünde gerçekleşmiştir. Doğuda direkt komünizm işlemeyeceğine göre istiklal, hürriyet söylemleriyle milliyetçilik çerçevesinde çalışılmış, din, hilafet ve komünizm prensipleri kullanılmıştır. Sömürü planının temelleri Bakü'de atılmıştır. Şu kayıt manidardır: “*İşbu İslam Kongresi 15 Ağustos'ta Bakü'de açılacaktır*”¹⁰⁰.

1 Eylül 1920'de açılan Bakü Kurultayı'na 1273'ü komünist olmak üzere 1891 delege katılmıştır.¹⁰¹ İstenen etkiyi sağlamayan kurultay, propaganda amaçlıdır. Bolşevik Ruslar, bir taraftan kurultayı toplarken bir taraftan da İngiltere'yle ticaret anlaşması için görüşüyorlardı. Enver Paşa ve İttihatçılara emperyalist diyen Bolşevikler, şimdi onların doğudaki prestijinden faydalanmak istiyorlardı. Kurultay doğu halklarınını ama kurultay hazırlıkları dahil tüm süreçler Ruslar tarafından organize edilmişti. Katılanların görüşlerinin kararlaştığı bir kurultay değil, Rus liderlerin isteklerine kılıf bulunduğu bir tiyatro sergilenmiştir. Tüm bunlar sebebiyle de kurultayın ciddi bir etkisi olmamıştır¹⁰².

Sovyetlerin Doğu Halkları Kurultayı'nı Bakü'de icra etmeleri, Anadolu ve tüm doğuya açılmanın kapısı olarak Bakü'yü gördüklerinin kanıtıdır. Ankara, Bakü Kurultayı'na resmen davet edilmemekle birlikte kurultayı boş bırakmamış ve yakından takip etmiştir¹⁰³. Resmi olarak delege bulundurmaması yararlı olmuş, kabul edilen kararlar Ankara'yı bağlamamış ve bir yükümlülük altına girilmemiştir. Kurultaya kendi kontrolünde bir katılım olması için Ankara'nın azami gayret gösterdiği görülmektedir. Kurultaydan kendisi açısından problemliler kararlar

¹⁰⁰ Yüceer, **a.g.e.**, s. 98-105.

¹⁰¹ Nurer Uğurlu, **Birinci Doğu Halkları Kurultayı (Belgeleri I)**, İstanbul, 2000, s.1.; Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, TTK, Ankara, 1997, s. 348-359.; Şark Milletlerinin Kongresi, 20-9-1920, **ATASE, İSH, K: 640, G: 67**.

¹⁰² Betül Aslan, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)**, İstanbul, 2004, s. 81-85.

¹⁰³ Moskova'dan İbrahim Tali Bey Ankara'ya, Müdafa-i Milliye Vekâleti'ne gönderdiği telgrafta, Bakü'de toplanacak kongrede bir heyet bulunması kararlaştırıldığı için, Moskova'dan trenle hareket edildiğini bildirmiştir. 19-11-1920, **ATASE, İSH, K: 617, G: 66.**; 3. Enternasyonal'in Bakü'deki toplantısına Türkiye'nin iştirakinin de mümkün görüldüğü, 23-9-1920, **ATASE, İSH, K: 912, G: 35**.

çıkarması için Türkiye'den giden katılımcıların doğru kişiler olmasına önem verilmiş ve büyük ölçüde başarılı olunmuştur. TBMM'nin bilgisi dâhilinde Trabzon-Tuapse yoluyla 40-50 kişi kurultaya delege olarak katılmıştır¹⁰⁴. Kurultayda seçilen heyetlerde Türkiye adına bulunan kişiler Halk İştirakiyyun Fırkası üyeleridir. Kurultay başkanı Zinovyev, Türkiye'deki hareketin komünist olmadığını ama İngilizlere karşı olduğu için desteklendiğini belirtmiştir. Kurultayda, Türkiye'nin düşmandan temizlenince Bolşevikleşmesi için elden gelenin yapılacağı ifade edilmiştir. Türkiye açısından da kurultay, Sovyet rejimini ve Bolşevik ideolojisini tanımak anlamında faydalı olmuştur¹⁰⁵.

Lenin, Asya itilali çıkararak Avrupa ihtilalini hızlandırmak istemiştir. Asya'dan Avrupa'ya giden hammadde akışı durdurulabilirse Avrupa ekonomileri çökeceği için ihtilal kaçınılmaz olacaktı. Bunun başlangıcı için Bakü Kurultayı yapılmıştır. Kurultay sonunda Mustafa Suphi ve arkadaşları Türkiye'deki mücadeleyi devralma adımlarını atmaya başlamışlardır. Bolşevikler için aslında Asya ihtilalinin modeli olarak Türkiye, Ön Asya'da Sovyet beklentilerini karşılayacak tek ülkedir. Batı ile temasta olmuş, bağımsızlığını kaybetmemiş, emperyalistlere karşı hala fiilen direnen, İslam dünyası için Avrupa'da İslamın bayraktarlığını yapmış, tarihte Araplardan sonra İslam'ın bir dünya nizamı olarak devamını sağlamış bir millet ve ülke olarak Türkiye, dünya genelinde prestij sahibi bir ülkeydi¹⁰⁶.

Birinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye'de sosyalist düşünceler ve örgütler yayılmaya başlamıştır. Asya ihtilalini başlatacak, diğer ülkelere taşıyacak, bağımsızlık ve sosyal devrim düşüncesini yayacak bir ülke olarak Türkiye önemli bir başlangıçtı. İhtilal Türkiye'de başlarsa netice alınabilir ve en verimli sonuçlara götürülebilirdi. Mustafa Kemal'in 1920 baharında yardım için başvurusu Ankara'ya baskı yapma imkânı da veriyordu. O dönem yardım için başvuracak başka yere sahip olmayan Türkiye karşısında Sovyetlerin eli çok güçlüydü. Yardım karşılığı tavizlerin beklendiği 1920 yılı boyunca görülmektedir. Ermenilere toprak ve ideolojik yayılma

¹⁰⁴ Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, TTK, Ankara, 1997, s. 143-151.; Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 78-79. Türkiye adına katılan kişi sayısı 235'tir. Ancak sadece 163 delegenin isimleri bilinmektedir. Liste için **Bkz:** Yavuz Aslan, **Birinci Doğu Halkları Kurultayı (1-7 Eylül 1920-Bakü)**, İstanbul, 2007, s. 227-230.

¹⁰⁵ Gürün, **a.g.e.**, s. 59-61.

¹⁰⁶ Okyar, **a.g.e.**, s. 63-64, 98-99.

bunun en bariz örneğidir. Bakü Kurultayı ve Mustafa Suphi, ideolojik taviz beklentisinin somut çıktılaridir¹⁰⁷.

Bakü Kurultayı Bolşeviklerin Anadolu-Orta Asya hattına müdahale etme girişimidir. Kurultay, bir anlamda, batıdaki devrim başarısız olunca bir de doğuyu denemek, devrimi doğuya taşımak için yapılmıştı. Diğer anlamda Müslümanlar üzerinde etkinliği artırmak, iktidarını bölgelerde bu yöntemle kurmak, tahakküm ve işgal etme amacı taşıyordu. Öte yandan İngiltere ile süren ticaret anlaşması görüşmelerinde bir koz olarak kullanmadır. Kurultayda alınan kararların kağıt üzerinde kalması ve İngiltere ile yapılan ticaret anlaşması sonrası planlanan ikinci kurultayın yapılmaması, en son yorumun diğerlerine ağır bastığına işarettir. Konumuz açısından asıl önemi Enver Paşa'nın bildirisi üzerine cevap niteliğinde alınan kararın Mustafa Kemal Paşa'nın ürkmesine sebep olması ve kendisini güdümlenmeye kalkışılmasından çekinmesidir¹⁰⁸.

Kurultay'a gelen çoğu batılı ülke temsilcilerinin bildirimleri zaman darlığından okunmamış, sonradan basında çıkmış ve tutanaklarda yer alması sağlanmışken Enver Paşa'nın bildirisi okunmuştur. Ardından bunun üzerine bir karar alınmıştır. Sonradan çıkarılan “*Şark İli*” dergisinde yayınlanmıştır. Bütün bunlar onun kurultayda bulunmasının Bolşeviklerce önemsendiğini göstermiştir.¹⁰⁹

Enver Paşa'nın Bakü Kurultayı'na katılması Mustafa Kemal'in Bolşevik emellerine dair kuşkularını artırmıştır. Bolşevikler onu destekleyerek kendi yerine

¹⁰⁷ Okyar, **a.g.e.**, s. 64.

¹⁰⁸ Enver Paşa'ya verilen yanıt şeklindeki karar şöyledir: “1) Kongre, ... dünya emperyalizmine karşı mücadele etmekte olan bütün Türk mücahitlerine sempati duyar... 2) Ancak, Kongre Türkiye'deki bütün ulusal devrimci hareketin yalnız yabancı sömürücüleri hedef aldığını ve başarısının Türk köylü ve işçilerini kölelik ve sömürünün her cinsinden kurtaracağı anlamına gelmediğini açıklar... 3) Kongre geçmişte Türkiye'nin emekçi yığınlarını zengin ve yüksek rütbeli küçük bir subaylar gurubu yararına yok olmaya mahkum etmiş olan ve Türkiye köylü ve işçilerini emperyalist guruplardan birinin çıkarları yararına katledilmeğe terk etmiş bulunan önderlere karşı özellikle tedbirli olmayı gerekli sayar... Kongre, Türkiye ve bütün Doğu'nun emekçi yığınlarını Türkiye ulusal devrimci hareketini desteklemeğe çağırarak, yabancı emperyalistlerin kurtuluş hareketine müdahalelerini ve yerli zengin bürokrat ve generaller (paşalar, derebeyler ve benzeri) üstündeki etkilerini kullanmalarını önlemek için Türkiye köylü ve işçilerinin bağımsız örgütlerde birleşmelerini ister... Yalnız her türlü zenginin yenilgisi Türk emekçi halkının çıkarlarının yönetici klik tarafından şu ya da bu emperyalist gurup yararına satılmasını önler”. Tellal, a.g.m., s. 159.

¹⁰⁹ Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, TTK, Ankara, 1997, s. 170.

getirmek için kullanabileceklerini düşünmüştür. Yine onu Anadolu ve Orta Asya emellerine alet etmelerinin söz konusu olduğuna Bakü Kurultayı işaret etmiştir¹¹⁰.

Mustafa Kemal, 14 Ağustos 1920’de Mecliste yaptığı konuşmada, Bakü’de beynelmilel bir kongre toplandığını, direkt halkımızın davet edildiğini ve gidenlerin olduğunu, bizim nokta-i nazarımız olan halkçılığın Bolşeviklikle ters düşmemekle birlikte tamamen Bolşeviklik olmadığını ifade etmiştir. “*Milliyetperveriz ve İslam olduğumuz için de ümmetçiyiz, bu sebeple de istikametimiz Bolşeviklik olarak görülebilmektedir*” demiştir. Bununla birlikte biz kendimize özgüyüz ve kendi şartlarımıza göre hareket etmekteyiz anlamında meseleyi izah etmiştir. Bazı konularda Bolşeviklere benzedikleri için Bolşevik olamayacaklarını ve yapılan mücadelede bir sınıfın değil tüm milletin söz konusu olduğuna temas etmiştir. Mustafa Kemal, kurtuluş için ahenk ve intizama ihtiyaç olduğu, her ne yapılacaksa Meclisin yapması gerektiği, Bakü Kongresi’nin gayriresmi olduğu, resmi olsaydı Meclisin davet edilmesi gerektiğini ifade etmiştir¹¹¹.

Ankara’nın Bolşevikler hakkında bilgisi azdı ve onların Anadolu’da yaptıkları propagandalara ittifak arayışı sebebiyle göz yumuluyordu. Bakü Kurultayı, Ankara’nın Bolşevik politikasını netleştirmesine sebep olması bakımından fayda sağlamıştır. Ankara kurultaydan, Bolşeviklerin Anadolu’ya yardımı ideolojik şarta bağlamadığı ama rejim ihracından da vazgeçmediği, İngiltere’ye karşı doğuyu ayaklandırmak istediği ve bu sebeple böyle bir kurultay yaptığı, Bolşeviklerin görüldüğü kadar güçlü olmadığı ve Anadolu’nun kendini daha güçlü göstermesi gerektiği gibi çıkarımlar elde etmiştir. Yine Türk-Bolşevik ilişkilerinin aracılardan kurtulup resmiyete dökülmesi gerektiği, Ruslarla sadece siyasi ittifak yapılması gerektiği ve komünizmin Türkiye için bir felaket olacağı, Sovyetlerin sadece ideolojik yayılmayla kanaat etmeyip tahakküm peşinde olduğu, fırsat bulsa Kızıldorduyu Türkiye’ye sokacağı, Türkistan ve Azerbaycan uygulamalarının bunu gösterdiği anlaşılmıştır. Öte yandan Ermeni meselesinde Rusların Ermenilerden yana tavır takınacağı ve bu meseleyi Türkiye’nin kendi gücüyle çözmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. Kurultay sayesinde Türkiye, Bolşevik Rus ve Azerilere, ülkedeki komünist

¹¹⁰ Salahi Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı Ve Dış Politika**, C. I, TTK, Ankara, 1995, s. 40

¹¹¹ **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III**, Cilt: 1, ATAM, Ankara, 1997, s. 102-103.

faaliyetlere ve İttihatçılara karşı nasıl bir tutum belirleyeceğini anlamıştır. Bakü Kurulaty'nda ortaya çıkan tabloya göre yolunu çizmiştir¹¹².

3. Birinci Moskova Görüşmeleri

11 Mayıs 1920'de Hariciye Vekili Bekir Sami Bey başkanlığında TBMM'nin ilk heyeti Moskova'ya gönderilmiştir. 19 Temmuz'da Moskova'ya ulaşan heyetin Çiçerin ve Karahan'la görüşmeleri ardından 14 Ağustos'ta Lenin'le de görüşmeleri gerçekleşmiştir. 24 Ağustos'ta işbirliğine dair parafe edilen anlaşmada askeri teçhizat ve para yardımı yapılması, gerek duyulursa ortak askeri operasyon yapılması, 10 milyon altın ruble para yardımı yapılması hususları kararlaştırılmıştır. Ancak üç gün sonra Çiçerin'in Türkiye'den Van ve Bitlis'i Ermeniler lehine istemesi, işbirliği sürecini kesintiye uğratmıştır¹¹³.

Meclis açıldıktan sonra ilk iş Sovyetlerle diplomatik ilişki kurmak olmuştur. Meclis 23 Nisan'da toplanmış, 3 Mayıs'ta hükümet kurulmuş ve hükümetin 5 Mayıs'ta yaptığı ilk toplantıda Moskova'ya Bekir Sami Bey heyetinin gönderilme kararı alınmıştır. Bu kadar acele davranılmasında çok sayıda İttihatçının Moskova'ya toplanmasının etkisi vardır. Mustafa Kemal, İttihatçıların kontrolden çıkmaması ve Talat-Cemal-Enver'in kendi kafalarına iş yapmaması için Bekir Sami Bey üzerinden Bolşeviklere, bu kişilerin TBMM adına yetkili olmadıklarını bildirtmiştir¹¹⁴. Anadolu'dan resmen görevlendirilen tek İttihatçı Halil Paşa'dır¹¹⁵. Düzenli ve devamlı ilişkilerin kurulması Meclisin açılması ve Rusya'ya resmi temsilciler göndermesiyle mümkün olmuştur. Heyete verilen 8 Mayıs tarihli talimatta,¹¹⁶ iki ülke

¹¹² Yavuz Aslan, **Birinci Doğu Halkları Kurultayı (1-7 Eylül 1920-Bakü)**, İstanbul, 2007, s. 315-316.; Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 83-84.

¹¹³ Kolesnikov, **a.g.e.**, s. 27.

¹¹⁴ Talat, Cemal ve Enver paşaların TBMM adına siyasi teşebbüste bulunmalarını tebliğ edilmiştir. 20-6-1920, **ATASE, İSH, K: 613, G: 80**. Bu belge Ek-3'de verilmiştir.

¹¹⁵ Yüceer, **a.g.e.**, s. 64-66, 119.

¹¹⁶ 7 maddelik talimatın sadeleştirilmiş hali şöyledir: "1.Türkiye'nin batı devletlerinin boyunduruğu altına düşmesi, Sovyetler Birliği'nin menfaatine aykırı ise Türkiye'ye yardım etmesi ve ittifak yapması ortak bir görüşe temel olabilir. 2.Türkiye'nin amacı, şimdiki milli sınırlar içinde iç ve dışta tam bir bağımsızlık içinde yaşamaktır. Bu koşulla Sovyetler Birliği ile kader ve geleceğimizi birleştirebiliriz. 3.Türkiye, batı devletlerinin işgalinden kurtulmak ve ikinci maddedeki amacını gerçekleştirebilmek için bütün var gücünü kendi topraklarında kullanmaktadır. Kendisine dışarıdan da yardım gereklidir. 4.Boğazlardan yararlanma tüm Karadeniz ülkelerine serbest olacaktır. Bunu sağlamak için Karadeniz Boğazı'nda tahkimat yapılmamak, Rus donanmasının İstanbul'a gelmesi bizim takdir ve isteğimize bağlı olmak üzere Çanakkale Boğazı tahkimatı Ruslarla birlikte savunulur.

arasında iletişimin aracısız olması, para, silah ve askeri birlik desteğinin sağlanması yer alıyordu. Ancak en can alıcı nokta Çanakkale Boğazı'nın ortak savunulması meselesidir¹¹⁷. Talimatta Bolşeviklerle kader birliği etmekten yabancı askeri birliklerin Anadolu'ya kabulüne kadar varan yetkiler verilmiştir. Bekir Sami, Yusuf Kemal ve İbrahim Tali Bey'den oluşan heyet 11 Mayıs 1920'de başlayıp 69 gün süren uzun ve zorlu bir yolculukla 19 Temmuz'da Moskova'ya ulaşmıştır¹¹⁸. Moskova'ya ulaşan ilk resmi TBMM heyeti'ni kimse karşılamamıştır. Birkaç gün sonra 6 oda bir salon bir daire tahsis edilmiştir¹¹⁹.

İlk resmi görüşme 24 Temmuz'da Çiçerin ve Karahan ile Bekir Sami ve Yusuf Kemal arasında gerçekleşmiş ve temsil problemi yaşanmıştır. Heyete, o sıralarda Moskova'da bulunan Cemal ve Halil Paşalarla gerekli esasların belirlendiği söylenmiştir. Bekir Sami Bey TBMM adına gelen ilk heyetin kendileri olduğunu ve diğerlerinin yetkisiz olarak ancak kendi kişisel görüşlerini dile getirebileceklerini belirtmiştir. Çiçerin, Mustafa Kemal'in mektubuna kadar Anadolu hükümetinin kurulduğunu bilmediklerini ve bunun tüm dünyaya duyurulması gerektiğini belirtmiştir. Lehistan cephesinin çözüm yoluna girdiğini ve bundan sonra Türkiye'ye yardım edeceklerini ifade etmiştir. Aynı gün akşamı Karahan ile yapılan görüşmede Karahan, yardım esasını Halil Paşa ile kararlaştırıldığını söylemiştir. Heyet Karahan'dan Ermenistan'ın kapattığı yolların açılması ve hızlı bir şekilde yardımın ulaştırılması istemiştir. 26 Temmuz 1920'de yapılacak ikinci görüşme, Rusların ağırdan alması sebebiyle 4 Ağustos'ta yapılabilmektedir. Görüşmede Karahan,

Bu koşullardan daha fazlası Rusların Çanakkale tahkimatına kendi başlarına malik olmaları ya da donanmalarını İstanbul'a serbestçe getirmeleridir ki, her iki şık da İstanbul'un elimizde bulundurulmasına aykırı olur. Ruslar için Boğazların tam serbestisini bir anlaşma ile sağlamak ya da Boğazlar'ın savunma ve denetiminin tüm Karadeniz devletlerinin ortak bir sorunu olarak kabul etmek tabii ki çok daha uygun ve iyi bir çözüm yoludur. 5.Ortak mücadelenin başarısı için Türkiye dindaş ve ırkdaşları üzerindeki manevi nüfuzunu kullanacaktır. 6.Dış yardım: Para, silah, araç ve gerekirse askeri birliklerdir. 7.Ruslarla kader birliği yapmamız ve yardımlardan gerçekte yararlanmamız kaydı aramızda engelsiz ve güvenceli bir ulaştırmanın kurulmasına bağlıdır." Bilge, **a.g.e.**, s. 42-43.

¹¹⁷ Yüceer, **a.g.e.**, s. 120.

¹¹⁸ Moskova'ya gönderilen Lazistan Mebusu Osman ile yapılan muhabere, 1-7-1920, **ATASE, İSH, K: 614, G: 2**. Lazistan Mebusu Osman Rusça bildiği için Birinci Moskova Görüşmelerini yapan heyete Rize'de katılmıştır. Yakup Özkan, "Lazistan Mebusu Osman Bey'in Rusya'dan Ankara'ya Gönderdiği Silahlar", (Çevrimiçi) <http://www.rizeninsesi.net/2012/10/03/lazistan-mebusu-osman-beyin-rusyadan-ankaraya-gonderdigi-silahlar-2/>, 30 Eylül 2016. Heyetin bir diğer üyesi de Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Seyfi Bey'dir. Bu şekilde heyet Bekir Sami, Yusuf Kemal ve İbrahim Tali beylerle Lazistan Mebusu Osman ve Seyfi beylerden oluşmuştur.

¹¹⁹ Yüceer, **a.g.e.**, s. 121.

Ermenilere harekâtı hoş görmeyeceklerini belirtmiştir. 17 Ağustos'a kadar bir görüşme olmamış, 17-24 Ağustos arası Sabanın ve Adamov ile çalışılmış ve 8 maddelik bir anlaşma metni parafe edilmiştir¹²⁰.

Yusuf Kemal Bey'in aktardığına göre görüşmelerde Çiçerin "*Batı ile yapılacak anlaşmaları birbirimize danışalım*" demeye getirmiştir. Karahan ise "*Ermeni işini biz halledeceğiz*" demiş ve Brest-Litovsk'u da gözden geçirmek istediklerini ifade etmiştir. Bekir Sami Bey "*Yolun kapalı olması hasebiyle silah sevkiyatının zor olduğunu*" söylemiş ve bu sebeple İtalya'dan silah almak için para talep etmiştir. Heyet yolun açılmasını isterken Çiçerin Ermenilerle anlaştıklarını ve yolun kontrolünü de onlara verdiklerini söylemiştir. Çiçerin Halil ve Cemal Paşalarla görüşmelerinden söz etmiş ve bunun kabul edildiğini bildirmiştir. Bekir Sami Bey'in buna cevabı, onların hiçbir şekilde yetkili olmadıkları olmuştur. Bununla birlikte Ermeni muhacirlerin tekrar aynı yerlerine dönebileceğini söylemiştir. Çiçerin, Ermenilere toprak talebini anlaşmanın ön şartı olarak direktmiş ve vazgeçmemiştir. Bekir Sami Bey'e göre, Ruslar Ermenilerin hakkını korur görünerek mazlum Ermenilerin savunucusu rolüne soyunurken aslında er ya da geç Ermenistan'ı Sovyetleştirecekleri için kendilerine toprak istemektedirler. Bu kazanımla da Ermeni Taşnakları alt edebileceklerini düşünmüşlerdir¹²¹.

Çiçerin'in "*Yardımanın Ermenilere toprak verilmesi ve Türkiye'de komünist propagandaya izin verilmesi gibi konulara bağlı olduğunu*" ifade eden konuşmaları heyeti şaşkına çevirmiştir. Heyet Ermenilere toprak verilmesi fikrine karşı çıkmıştır. Heyet işin aslını öğrenmek için Lenin'le görüşmüş ve Lenin "*Biz o muahedeyi yapmakla hata ettiğimizi anladık, düzeltmeye çalışacağız. Biz düzeltemezsek siz düzeltirsiniz*" demiştir¹²².

Lenin'in yeşil ışık yakmasına en fazla Kazım Karabekir'in sevindiğini aktaran Yusuf Kemal Bey, onun "*Ermenilerin saldırılarına karşı artık şiddetle mukabeleye mecbur oluyoruz*" sözleriyle de kendisinin, en az Karabekir kadar sevindiğini ifade etmiştir. Heyet üyesi Yusuf Kemal Bey, Çiçerin'in Van ve Bitlis'ten Ermenilere

¹²⁰8 maddelik anlaşma metni Ek-4'te verilmiştir.

¹²¹ Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, Ankara, 1981, s.153-164.

¹²² Bilge, **a.g.e.**, s. 43-47; Tengirşek, **a.g.e.**, s.156-158.

toprak istediğinin Bekir Sami Bey'in Çiçerin'le yaptığı özel görüşme sonrası ortaya çıktığını söylemektedir. Aktardığına göre heyetlerin görüşmelerinde bu konu konuşulmamıştır. Bekir Sami Bey'in önce Yusuf Kemal Bey ile odasını ayırdığı, sonra Kafkasyalı gençlerle görüşmeler yaptığını ve “*Ben Çiçerin ile yalnız konuşmak istiyorum*” diyerek yaptığı yalnız görüşme sonrası bu talebi aktardığını ifade etmektedir¹²³.

Bekir Sami Bey, Moskova görüşmeleri devam ederken bir yandan da Moskova'daki Kafkasyalılar ve Türkiye'den gelen Kafkasyalı gençlerle bir araya gelerek çeşitli görüşmeler yapmıştır¹²⁴. Yusuf Kemal Bey'e göre Oset olan Bekir Sami, Kafkas gençleriyle görüşüp ardından Çiçerin ile yalnız görüşmüştür. Bu sebeple görüşmelerin kesilmesinin bir başka boyutu olduğunu ima etmiştir¹²⁵. Bu konuda Bekir Sami Bey'i en sert eleştirenlerin başında Dr. Rıza Nur gelmektedir. Ona göre Bekir Sami Bey, Çiçerin'le baş başa yaptığı görüşmede, Osetlere istiklal karşılığında Van'ı vermeyi kabul etmiştir. Rıza Nur Bey, Bekir Sami Bey'in Prens Konduk adıyla Kafkaslarda dolaşmasını eleştirmiştir. Yine Ruslara karşı Fransızlarla işbirliği arayışları yüzünden yapılanları hata ve hatta ihanet olarak değerlendirmiştir¹²⁶. Yusuf Kemal ve Rıza Nur beylerin eleştirileri bir yana en azından bilinen, Bekir Sami Bey'in Çiçerin'le görüşmesinde Kuzey Kafkasya'nın mevzubahis olduğudur¹²⁷.

Karşılıklı mektuplaşmalar ve görüşmelerle her iki tarafın da dostluk istediği anlaşılımsı, mutabakat sağlandıktan sonra yardım başlamış, ancak anlaşma

¹²³ Tengirşek, **a.g.e.**, s.158, 179.

¹²⁴ Sefer E. Berzeg, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922**, C. II, İstanbul, 2004, s. 304.

¹²⁵ Yüceer, **a.g.e.**, s. 133.

¹²⁶ Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım III Rıza Nur-Atatürk Kavgası**, İstanbul, 1992, s. 93-94.

¹²⁷ Kuzey Kafkasya'nın istiklalinin konuşulduğu görüşme ve Çiçerin'in verdiği cevap, 4-10-1920, **ATASE, İSH, K: 911, G: 20**. Heyet üyesi Erkânî Harbiye Kaymakamı Seyfi Bey'in raporunun ilgili bölümü Ek-5'te verilmiştir. Raporda Bekir Sami Bey'in Çiçerin'le yalnız görüştüğü ifade edilmiştir. Görüşmenin içeriği hakkında bilgi verilmiştir. Rapora göre Bekir Sami Bey, heyet reisliğini birtarafa bırakarak bir Kafkaslıperver sıfatıyla Kuzey Kafkasya'nın istiklalinin gereğini izah etmiştir. Ardından da bunun kabulü olursa Kafkasya'ya gidip bölge halkını “Sovyet lehine kazanacağını” söylemiştir. Çiçerin'in buna cevabı “İstiklal verilince Kazakların ellerindeki arazinin Çerkeslere taksimi lazım ki şu sırada münasip olamayacak” tarzında menfi olmuştur. Seyfi Bey raporunun devamında “Bekir Sami Beyefendi'nin Ankara'dan hareketinde böyle ayrıca başlıca vazifeyi de ifaya mesul olmadığı, Verangel'in Rastof'u tehdit ile Kazaklara baskı yaptığı bir devrede Çerkeslerin herhangi bir tesir altında Bekir Sami Bey'in hareketini müteakip isyankar bir hareket takınmalarının, Bekir Sami Bey'e ve heyetimizle vazife ve maksadımıza karşı buraca gösterilecek bihak tavır ve vaziyetten ürküyorum.” demektedir.

gecikmiştir. Bunun sebeplerinden biri Rusların Polonya cephesinde Lehlilere karşı başarı sağlamaları ile iç savaşta Vrangel'e karşı da üstünlük elde etmeleridir. Bir diğer sebep Rusların İngilizlerle bir ticaret anlaşması yapmak üzere prensipte uzlaşmış olmalarıdır. Son olarak da Ermeniler lehine toprak talep etmeleri Türk-Rus anlaşmasını geciktirmiştir¹²⁸.

Büyük Millet Meclisi Ruslarla siyasi münasebetlerimiz hakkında hükümetin en son mütalaa ve kararını Moskova'daki murahhas heyetine bildirmiştir¹²⁹. Mustafa Kemal 16 Eylül 1920'de Garp Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşa'ya Moskova'daki heyetten gelen rapor, komünist faaliyetleri ve doğu cephesi hakkında bir telgraf çekmiştir. Bolşeviklerin bize yardım edeceği ama öncelikle Lehistan'ı yenmeyi ve Kırım'da Vrangel'i imha etmeyi düşündükleri, ardından Kafkasya'ya gelecekleri, Ermeniler lehine bizden toprak talep ettikleri, görüşmeleri uzattıkları ama ittifak yapmayacaklarına dair de kesin bir delilin olmadığı ifade edilmiştir. Rusların para yardımı yaptıkları, silah ve cephaneyi deniz yoluyla gönderdikleri, Ermenilerle 10 Ağustos'ta anlaşarak Şahtahtı-Culfa demiryolunu onlara verdikleri, Azerilerle bizim itiraz ettiğimizi ve sözlü olarak yanlış yaptıklarını itiraf ettiklerini belirtmiştir. Nahçıvan'da Ermenilerle Kızılların çatıştığı, Lehistan mağlubiyetinin onları engellediği, bir taraftan da memleket içinde Bolşevik teşkilatına başladıkları, bizimle dost görünüp İngilizlerle pazarlıkta güçlü olmakla birlikte İslam âlemine ve İngiliz efkârına tesir etmek istedikleri, bize az yardım edip kati bir yükün altına girmek istemedikleri ifade edilmiştir. Mustafa Kemal, *“Ülkemizde bir Bolşevik inkılabı gerçekleştirebilirlerse tümünden bizi ele geçireceklerdir, buna engel oluyoruz, olacağız, Rus tabiiyetine de girmeyeceğiz”* demektedir. İngilizler nasıl bizi ele geçirmek istiyorsa Rusların da aynı olduğunu vurgulamıştır. Ermeni meselesinin batıda ve doğuda aleyhimize bir tesire sahip olduğuna işaret etmiştir. Telgrafın sonunda komünist teşkilatlanmanın aleyhimize olduğu, Mecliste kendi arkadaşlarının bir halk zümresi kurduğunu, ne yapılacaksa hükümet ve Meclis eliyle olması

¹²⁸ Gürün, a.g.e., s. 55.

¹²⁹ TBMM'den Moskova'daki murahhas heyetine şifre ve mektup, 6-9-1920, ATASE, İSH, K: 912, G: 30.

gerektiği, Şark ve garp vaziyetlerinin belli olmadan bütun hareketlerin aleyhimize olacağına temas edilmiŐtir¹³⁰.

Görüşmelerin sonuçsuz kalması ve iki tarafın siyasal anlamda menfaatlerinin ayrı olmasına rağmen Ruslar yardıma başlamışlardır. Polonya ile savaşları kötüye gitmesine ve tüm güçlerini oraya sarf etmeleri gerekmesine rağmen Türkiye'ye yardıma baŐlamaları, Anadolu'da cerayan eden hadiselere çok önem verdiklerini göstermektedir. Ruslardan gelen ilk silah yardımı 22 Eylül'de Trabzon'a ulaşmıştır. Yardımın diğer bölümü gelirken doğu harekâtı baŐlamıŐtır¹³¹.

3.1. Bolşeviklerin Ermeni Israrı

Ruslar Boğazlardan ümidi kesip iddialarından vazgeçtiklerinde, Kafkasya'yı ve Doğu Anadolu'yu öncelemiŐlerdir¹³². Bolşeviklerin Ermenilere toprak talebini ve Kafkasya işlerine Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan olsun tamamına Ankara'yı dâhil etmeme uğraŐının altında bu düşünce yatmaktadır. Rusların Kafkasya siyaseti, askeri yöntemle ele geçirmek eğer bu olmuyorsa diplomasi yoluyla, anlaşma usulüyle himaye etmek üzerine kurulmuştur. Aynı zamanda bu himaye ile İngiltere'nin bölgedeki etkisini kırmak istemiştir. Üçüncü en önemli nokta ise bölgede Türkiye'nin önünü kesmektir. Bu amaçla 7 Mayıs 1920'de Gürcistan ve 10 Ağustos 1920'de de Ermenistan ile anlaşan Sovyet Rusya, ilerleyen süreçte, askeri gücünü topladıktan sonra bu iki ülkeyi BolŐevikleŐtirmiŐtir¹³³.

Bolşeviklerin, özellikle Ermeni meselesinde çarlığın mirasçısı olarak çalıştıkları görülmektedir. Rus Çarlığı, Doğu Anadolu'yu ele geçirmiş, Ermenilerin koruyuculuğu siyasetini gütmüŐ, bölgeye dışarıdan Ermeni getirmiş, Müslüman ahaliyi ezmiŐ ve bütun bunlarla bölgede bir Ermeni ülkesi oluşturmaya çalışmıştır. Aynı rolü üstlenen Bolşevikler, Ermeni hamisi olarak, Türk Emenistanı'nın kendi kendini yönetmesi ve Türk boyunduruğundan kurtulmasını istemiştir. Bunun bir diğer sebebi Avrupa ve Amerika sosyalistlerinin gözüne girme isteğidir. Öte yandan

¹³⁰ **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, ATAM, Ankara, 1991, s. 364-367.

¹³¹ Müderrisoğlu, **a.g.e.**, s. 510.

¹³² Yuluğ Tekin Kurat, **a.g.m.**, s. 145.

¹³³ Atnur, **a.g.e.**, s. 407.

Rusya'da çok sayıda üst düzey Ermeni Bolşevik vardı ve bunlar Türk Ermenistanı politikasını savunuyorlardı¹³⁴.

Bolşeviklerin Ermeni politikasının temelleri Erzincan Mütarekesi ve Brest-Litovsk Antlaşması'na dayanıyordu. Her ikisinin de uygulanmasında en büyük problem Ermeni meselesiydi. Bolşevikler, 11 Ocak 1918'de Türkiye Ermenileri hakkında 13 sayılı kararnameyi kabul ettiler. Buna göre Rus ordusu Doğu Anadolu'dan çekilirken işgal ettiği yerlerde Rus silahları ve subaylarıyla donatılmış bir Ermeni halk milisi kurmak için tedbir alınmıştır. Milisin başına Ermeni Halk Temsilcileri Sovyeti adı ile bir geçici yönetim konuyordu. Ayrıca, Türkiye Ermenistan'ı denene yere Rusya ve Türkiye'den gelen Ermeni göçmenler yerleştirilecekti. Bunun anlamı Rusya ile Osmanlı arasında tampon bir Ermenistan devleti yerleştirmektir. Bu girişim Erzincan ve Brest-Litovsk anlaşmalarının özüne de tersti¹³⁵.

Brest-Litovsk görüşmeleri esnasında Osmanlı Sadrazamı Talat Paşa ile Sovyetler Birliği Dışişleri Komiseri Troçki de biraraya gelmiştir. Görüşmelerde Rusların Ermenilere ilişkin 11 Ocak 1918 tarihli kararnameyi iptal etmeyip Doğu Anadolu'yu Ermenileştirmeye devam edeceği anlaşılınca Osmanlı kuvvetlerinin ileri harekâtı başlamıştır. Rus işgalindeki bölgelerin çoğu da kurtarılmıştır. Anlaşma yapılmasına rağmen Rusların Ermenilere olan desteği devam etmiştir. Osmanlı'da buna mukabil, ileri askeri harekâtına devam etmiştir¹³⁶.

Almanya, Rusya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti arasında yapılan Brest-Litovsk Antlaşması sürecinde Ruslar bir taraftan Bolşeviklik propagandası yapmış diğer taraftan da Ermenileri silâhlandırmışlardır. Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Müslümanlara yapılan Ermeni zulmünün amacı Elviye-i Selase'yi

¹³⁴ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1990, s. 334-335. Nahçıvan Kızıl Müfreze Kumandanı Veysel Bey'in Sağ Cenah Grubu Kumandanı Cavid Bey'e gönderdiği 19 Ekim 1920 tarihli telgrafda, Rus-Ermeni anlaşmasının imzalanıp Şahtahtı-Culfa demiryolunun Ermenilere verilmesinde, Ermeni komünistlerin rolüne değinilmiştir. Bakü ve Moskova'da üst düzey görev alan Ermeni komünistler ve Ermeni gazeteleri, Türklerin nasyonalist fikirde oldukları, Azerbaycan'da karşı devrim çalışmalarının sebebi oldukları, birgün Azerbaycan'ı geri alacakları, onların karşısında ancak Ermeniler ve Gürcülerle engel olunabileceğini Ruslara kabul ettirmişlerdir. Atnur, **a.g.e.**, s. 379.

¹³⁵ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1990, s.336-337.

¹³⁶ Bilge, **a.g.e.**, s. 20-21.

Türkiye'ye bırakmamak ve Rus kontrolünde olacak Büyük Ermenistan'ı teşkil etmektir¹³⁷.

Aynı şekilde I. Moskova görüşmelerinde Rusların Ermeni ısrarı devam edince Türk ileri harekâtı yapılmıştır. 1918 ve 1920 doğu harekâtlarının şartları benzerlik göstermektedir. Ruslarla görüşmelerden bir sonuç alınmayıp çıkmaza girildiğinde askeri çözüm devreye girmiştir. Her ikisinde de başarı sağlanmıştır. Ruslarla diplomatik ilişkilerin gelişmesi için askeri manevralara ihtiyaç vardır. Anlaşmak için savaşmak gerekmektedir. Rusların anladığı dil budur.

Ermeni meselesi Türk-Rus ilişkilerinin odak noktasıdır. Ruslar, Ermenistan ve Kafkasya işlerine Türkleri karıştırmak istememektedir. Çünkü bölgede tek başına hâkimiyet kurmayı hedeflemişlerdir. Türklerle bunu paylaşma niyetinde değildirlere. Ruslar, diplomatik yollarla Türk-Ermeni meselesini çözeceğiz diyerek Türk tarafının yapacağı askeri harekâtı engellemişlerdir. Yine Türk-Rus Moskova görüşmeleri de Ermeni talepleri sebebiyle kesilmiştir. Ermeniler tarafından kesilen yolları açmak için Karabekir tarafından gündeme getirilen askeri harekât Ankara tarafından frenlenmiştir. Ermeni ve Gürcüler Türklerin hareketliliği sebebiyle asker toplama yoluna gitmişlerdir. İtilaf Devletleri'nin Türklere karşı yardım edeceğinin gündeme gelmesi ise kışkırtıcı bir propagandadan ibarettir. Ruslar aslında Türk harekâtına karşıdırlar. Bahaneleri mazlum Türkiye'nin dünya kamuoyunda zalim olarak görüleceği endişesidir. Gerçek sebep ise bölgeyi kendilerinin istemesidir. Ruslar Bolşevik Ermenilerden askeri birlik oluşturmuşlardır. Türkler harekâtı kaçınılmaz görürken Ruslar oyalama taktiğine başvurmuşlardır. Öte yandan 28 Temmuz 1920'de Kızılordu Ermenistan'a girmiştir. Türk ve Rus birliklerinin arasını Ermeniler, İngilizlerin teşvikiyle kesmişlerdir¹³⁸.

Azerbaycan'ın Bolşevikleştirilmesinin hemen ardından Kızılordu Ermenistan ve Gürcistan üzerine gitmek istemiştir ama şartlar buna müsaade etmemiştir. Lehistan cephesinde savaş şiddetlenmiş ve bu cepheye Kafkasya'dan asker götürmek

¹³⁷ “Brest-Litovsk Barış Konferansında Sovyet Rusya'nın Ermeni Politikası”, (Çevrimiçi) <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-54/brest-litovsk-baris-konferansinda-sovyet-rusyanin-ermeni-politikasi>, 10 Mayıs 2016.

¹³⁸ Yüceer, **a.g.e.**, s. 137-139.

zorunda kalan Bolşeviklerin bir diğer problemi de Azerbaycan'da çıkan isyanlar olmuştur. Böyle olunca Ruslar, Ermenistan ve Gürcistan'ı anlaşma yoluyla İngilizlerin elinden kendi yörüngesine sokmak istemiştir. Kafkasya'da kendileri güçsüz bir haldeyken Türklerin yapacağı bir hareketle bölgenin Türklerin kontrolüne geçmesini hiç istemeyen Bolşevikler, zaman kazanmak için Ermeni ve Gürcülerle anlaşma yollarını aramıştır¹³⁹.

Rus-Ermeni anlaşmasının imzalandığı tarihte Moskova'da Türk-Rus görüşmelerini yapan Türk heyeti bu gelişme karşısında adeta şok olmuştur. Türkiye-Azerbaycan yolunun açılması için görüşülürken bu yolun en stratejik kısımlarından biri olan Şahtahtı-Culfa hattının Ermenilere verildiği öğrenilmiştir. Durum kendi içinde büyük bir çelişki barındırmaktadır. Ermeniler bu yolu kullanmaya başlayınca Azerbaycan yolu, dolayısıyla Rusya'dan Türkiye'ye askeri yardım yolu kapanmaktadır. Yiyecek sıkıntısı çeken Ermenistan, yolun açılmasıyla İngiliz kontrolündeki İran'dan gerekli malzemeyi alacak ve Türkiye'ye karşı daha da saldırganlaşacaktı. Türk heyeti ise Ruslarla ittifak arayışındaydı. Askeri ve mali yardım temini ve bunun ulaşımı ile ilgili görüşmelerin olumlu gittiği bu süreçte Ermenilerle anlaşılması her şeyi altüst etmiştir. Ermenilerle anlaştıklarını söyleyen Çiçerin'e Yusuf Kemal Bey "*Bizim buradan adeta kalkıp gitmekliğimiz icap edecek. Bunca zamandır sizden yolun açılmasını rica ediyoruz. Siz ise yolu kapatıyorsunuz.*" diyerek tepki göstermiştir. Lenin ile görüşmede "*hata ettik yolu siz açarsınız*" şeklindeki tavır, aslında Türk tarafının tümünden kopmasını engellemiştir¹⁴⁰.

Kazım Karabekir'e göre Rus-Ermeni anlaşması, Rusların Ermenileri Lehistan seferi bitene kadar oyalama taktiğidir. Moskova'daki heyette bulunan askeri müşavir Seyfeddin Bey'in raporunda ise Ermenistan'ı ve Ermenileri batıda destekleyen sosyalistleri memnun etmek için Ruslar, Şahtahtı-Culfa yolunu vermişlerdir. Seyfeddin Bey, Rusların siyasi manevralar yaptığını ifade etmektedir. Bir taraftan

¹³⁹ Atnur, **a.g.e.**, s. 374-375.

¹⁴⁰ **A.e.**, s. 376-377.; Moskova'ya giden heyetin Lenin ve Çiçerin'le mülakatları ve yapılacak yardımlar, 14-9-1920, **ATASE, İSH, K: 645, G: 20.**

batı kamuoyunu ve Ermenileri sevindirmişler diğer taraftan da Şahtahtı'nın Türkiye tarafından işgal edilmesini isteyerek Ermenileri sıkıştırmışlardır¹⁴¹.

Gürcülerle 7 Mayıs 1920'de anlaşılan Bolşevikler, Batum'un Gürcistan'a ait olduğunu kabul ederek Türklere de bir mesaj vermiştir. Ermeniler lehine politika güden Bolşevikler, Türklere toprak alıp Ermenilere vermek isteyerek Ermenistan'ı da anlaşma yoluyla kendine bağlamak istemiştir. Doğu Anadolu'da Ermenilere yardım etmeyi kabul eden Bolşeviklerle, Sevr'den vazgeçen ve Zengezor-Nahçıvan yolunu açmayı kabul eden Ermeniler anlaşmıştır. Ancak İngiliz baskısıyla Ermeniler bu yolu açmamıştır. Bunun üzerine Kızılordu Goris'i işgal etmiş, bir duraksamanın ardından Orjonikidze-Halil Paşa görüşmesine müteakip Kızılordu birlikleri ve Halil Paşa Nahçıvan'a ulaşmıştır. Ermeni heyeti 30 Mayıs'ta Moskova'ya gelmiş ve Çiçerin'in yardımcısı Karahan ile görüşmüştü. Karahan Ermeni heyete Sevr'de yer alan Büyük Ermenistan projesinden vazgeçmeleri halinde Van ve Bitlis'in kendilerine verileceğini söylemişti. Bu teklif İtilaf Devletleri'nin kontrolündeki Büyük Ermenistan'ı reddedip Sovyetler güdümünde bir Ermenistan'ı kabul etmek demektir. Rus-Ermeni görüşmeleri 10 Ağustos 1920'de anlaşmayla sonuçlanmıştır. Karabağ-Zengezor ve Nahçıvan'ın Sovyetlere geçici olarak denetimi bırakılmıştır. Gümrü-Şahtahtı ve Culfa demiryolu askeri amaçlar dışında Ermenilerin kullanımına bırakılmıştır. Bolşevikler, Ermenilerin Gümrü-Culfa demiryolundan yararlanmasını karşılığında Kars-Sarıkamış demiryolundan Türkiye için malzeme geçişine izin verildiğini Türk tarafına bildirmiştir. 10 Ağustos günü Bolşevik-Ermeni anlaşmasının yanında İstanbul Hükümeti Sevr'i tanımış, Ermeniler Paris'te bu anlaşmaya imza koymuşlardır. İki tarafla da aynı gün anlaşılan Ermenilerdir¹⁴².

Türk-Rus görüşmeleri başladıktan birkaç gün sonra, iki tarafın siyasi menfaatlerinin müşterek olandan daha çok farklılık arz ettiği anlaşılmıştır. Bu durum iki tarafın anlaşmasını engellemiştir. Türk tarafı Ermenistan'a bir askeri müdahale isterken Ruslar buna yanaşmıyordu. İngilizlerle anlaşma arayan Ruslar, Türklere net bir taahhütte bulunmak istemiyorlardı. Ruslar, TBMM'nin Osmanlı Hükümeti'nin

¹⁴¹ Atnur, **a.g.e.**, s. 378. Heyet üyesi Erkânı Harbiye Kaymakamı Seyfi Bey'in raporu , 4-10-1920, **ATASE, İSH, K: 911, G: 20.**

¹⁴² Atnur, **a.g.e.**, s. 375-376.

imzaladığı anlaşmaları tanımadığını kabul ederek Brest Litovsk'un geçersizliğini ileri sürmüştür. Ankara'nın işine gelenleri kabul ettiğine değinerek Almanya ve Osmanlı'nın yenildiğini ve imzaladıkları anlaşmaların geçersiz olduğunu söylemişlerdir. Ermeni sınırı meselesinde arabuluculuk yapma teklifi Ankara tarafından kabul edilmiş ve doğuda yapılması planlanan askeri harekât durdurulmuştur. Ruslar, Türkiye'nin Kars ve Ardahan'dan vazgeçmesini sağlamak istemişlerdir. Yardımın buna bağlı olduğunu dile getirdiklerinde görüşmeler Ağustos ayı itibarıyla kesilmiştir. Ağustos sonunda yeniden başlayan görüşmeler bu sefer Çiçerin'in Van ve Bitlis'i Ermeniler lehine istemesiyle kesin olarak sona ermiştir¹⁴³.

Moskova'ya giden ilk heyet bir anlaşma sağlayamadan geri dönmüştür. Bunun sebebi Bolşevik Rusların Kafkaslarda gittikçe hâkimiyetini genişletmesiydi. Azerbaycan Bolşevize edilmişti. Mayıs-Haziran 1920'de Ermenistan'da Bolşevikler lehine gelişmeler olmuş, Kızılordu Ermeni sınırını geçmiş ve Ermeni Taşnak Hükümeti'ni 10 Ağustos'ta anlaşmaya mecbur etmişti. Aynı dönem Ankara için ise durum tam tersiydi. İşler kötüye gidiyor, Yunan ilerlemesi devam ediyordu. Bu durum I. İnönü'ye kadar devam etmiştir. Zaman Moskova lehine ve Ankara aleyhine işlemekteydi. Türk-Rus anlaşmasını engelleyen ikinci sebep Türkiye-Fransa yakınlaşmasıydı. 30 Mayıs 1920'de 20 gün sürecek bir Türk-Fransız silah bırakışması olmuş ve Moskova bundan şüphelenmiştir. Çünkü İtilaf tarafı Ankara'yı Bolşeviklere karşı sürekli kışkırtmaktaydı. Fransızlardan elde edilecek silah ve malzemenin kendine karşı kullanılmayacağından emin olamayan Moskova, görüşmeleri yavaşlatmıştır. Üçüncü sebep ise Bolşeviklerin Ermenistan'ı Türkiye lehine sıkıştırmaya yanaşmamasıdır. Hatta Ruslar Şahtahtı-Culfa demiryolunu Ermenilere bırakmış ve Türkiye'den de Muş, Bitlis ve Van'ı Ermeniler için istemiştir. Görüşmeler doğal olarak kesilmiştir¹⁴⁴.

¹⁴³ Müderrisoğlu, **a.g.e.**, s. 508-510.

¹⁴⁴ Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 124-125.

3.2. Meclisin Rus Taleplerini Reddetmesi

16 Ekim 1920 tarihli Meclis gizli celsesinde Rus Bolşevik Cumhuriyeti ile münasebat-ı siyasiye üzerine görüşülmüştür.¹⁴⁵ Ruslarla bir anlaşma metninin parafe edildiği ama Ermeniler lehine talepler olunca görüşmelerin kesilip Meclise bu meselenin sunulduğu ifade edildikten sonra söz Yusuf Kemal Bey'e verilmiştir.¹⁴⁶ Yusuf Kemal Bey konuşmasında Misak-ı Milli ve Brest-Litovsk üzerinde durmuş,¹⁴⁷ devamında parafe edilen metnin maddelerini izah etmiş,¹⁴⁸ yardım konusu ile diğer konulara değinmiş¹⁴⁹ ve Azerbaycan meselesini ifade etmiştir¹⁵⁰. Yusuf Kemal Bey görüşmeleri ve gelinen noktayı değerlendirerek özetle, Rusya'nın İngiltere ile anlaşıp Türkiye'yi parçalamasından çekinilmekteyken gelinen noktada Sovyetlerin bundan uzaklaşmış olduğunu ifade etmiştir. Sovyetler, Ermenilere harekât yapılmasına bir çeşit yeşil ışık yakmış bulunmaktadırlar.¹⁵¹ 17 Ekim 1920 tarihli Meclis gizli celsesi de Rus Bolşevik Cumhuriyeti ile münasebatımız ve Kafkas Hükümetleriyle akdedilecek muahedeler hakkında olmuştur.¹⁵²

Meclisteki görüşmeler sonucunda “*Rusların talepleriyle İtilaf Devletleri'nin talepleri aynı noktadadır*” düşüncesi hâkim olmuştur. İleri sürülen düşünceler özetle şöyledir: “*Güçsüz Rusya, bize bir şey vermeden arazi istiyor, istenileni verirsek Asya'ya ulaşımımız kapanır, bu istek Rusya'nın bir ileri harekâtıdır, Rusya batıda Bulgaristan ve doğuda Ermenistan ile bizi hinterlandımızdan koparmak istiyor, bizim*

¹⁴⁵ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 158-173.

¹⁴⁶ Yusuf Kemal Bey, muahedenin yapıldığı fakat bir maddeyi halletmeye salahiyetlerinin olmadığını beyanla meclisin huzurunda olduğuna işaret etmiştir. İlk müzakerelerin sert ve gereksiz konularla başladığını, Rusların ittifaka yanaşmayıp yardım yapacaklarını ve muahedeye razı oldukları, bir taraftan da İngilizlerle görüştikleri için Türkiye'yi feda etme ihtimalleri olduğunu söylemiştir. **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 2.159-163.

¹⁴⁷ Parafe edilen metin ile Brest-Litovks arasında kıyas yapmış ve hep daha kazançlıyız demiştir. Çiçerin'den Ermenilerle bir anlaşma yapıp yolun tamamen kapandığını öğrendiklerini, Lenin'le görüştiklerini, onun “İtiraf ediyoruz, biz hata etmişiz” dediğini ifade etmiştir. **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 163-166.

¹⁴⁸ **A.e.**, s. 168-170.

¹⁴⁹ Yusuf Kemal Bey Türkiye'ye yardım meselesinin asıl enternasyonal toplantısında kararının alındığını, biz daha oraya gitmeden bunun netleştiğini ve hatta istenen miktarın da tayin edildiğini söylemiştir. **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 171-172.

¹⁵⁰ Yusuf Kemal Bey Azerbaycan'da bize karşı derin bir muhabbetin olduğu ancak bugünkü yöneticilerin “bizi Türkler kurtardı, yine Türkler boğazladı” demekle Bolşevikleşme meselesine değindiklerini ifade etmiştir. **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 172.

¹⁵¹ Bilge, **a.g.e.**, s. 51-52; Tengirşek, **a.g.e.**, s. 158-173.

¹⁵² **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 176-187.

Rusya ile temasımız 'Düşmanımın düşmanı dostumdur' genel kuralından ileri gelmektedir." Mustafa Kemal "Meclisin görüşleri anlaşılmıştır" ifadesiyle toplantıyı bitirmiştir. Meclis Rusların Ermenilere toprak talebine kesin olarak karşı çıkmıştır. Toprak talebine karşı çıkarken göçmen Ermenilerin dönmesi uygun bulunmuştur. "Toprak verirsek İstanbul Hükümeti ile aynı oluruz" şekliyle bir ilkesel duruş da söz konusudur¹⁵³. Böylece Çiçerin'in teklifi reddedilmiştir.

Ardından Mustafa Kemal Moskova'daki Bekir Sami Bey'e bir telgraf çekmiştir. Bu telgrafta Rusların Van ve Bitlis'i istemesinin samimiyetlerine gölge düşürdüğü ve bunun kabul edilemez olduğu, Misak-ı Milli'den vazgeçemeyeceğimizi ve mücadelemizde sınırlarımızı korumanın asli olduğu ifade edilmiştir. Van ve Bitlis'te yabancı ve tarafsız istatistiklerin hiçbir zaman Ermenileri çoğunlukta göstermediği, bunu istemenin kimden gelirse gelsin emperyalizm olduğu vurgulanmıştır. "Ankara, Misak-ı Milli için teşekkül etmiş olup aksi halde İstanbul yönetimi zaten var olmakla birlikte İngilizlerle uğraşmaya gerek kalmazdı" denmiştir. Ermenilere ve Yunanlılara toprak verilecekse Ankara Hükümeti'nin gereksiz olduğu belirtilmiştir. "Rusya bu istekten vazgeçerse memnun oluruz ve Çiçerin'e iki hususta teklifimizi götürünüz" denilerek Bekir Sami Bey'e ne yapacağı iletilmiştir. Bu hususlardan ilki Ermenilerin Van ve Bitlis'te azınlık oldukları, onlara toprak vermenin emperyalizm olduğu, kabul edilemez olup varlık sebebimize ters düştüğüdür. Diğer ise göç eden Ermenilerin geri dönebilecekleridir. Telgrafın sonunda Ruslar bu şarttan vazgeçerse parafe edilen anlaşmanın imza edilmesi için yetki verilmiştir¹⁵⁴.

Meclis Van, Bitlis, Muş'u Ermenilere isteyen Rusya'yı çok sert bir dille kınamıştır. Ancak işbirliği arayışından da vazgeçilmemiştir. Çünkü ortada bir zaruret hali vardır. Mustafa Kemal, "Bolşevizm'i kabul edemeyiz, İngilizler de Ruslar da propaganda ile memleketimizi ele geçirmek istiyorlar, gizli komünist teşkilat aleyhimize ve ortadan kaldırılmalıdır" demektedir. 1919 sonlarından itibaren Ruslar açıkça emperyal söylemler ifade ederken Türkler aradaki köprüleri atmamışlardır. Hem Bolşevik emelleri diplomasi ile engellenmiş hem de onlardan bağımsızlık

¹⁵³ Bilge, a.g.e., s. 54-59.; Tengirşek, a.g.e., s.182-185.

¹⁵⁴ Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, ATAM, Ankara, 1991, s. 371-373.

yolunda fayda sağlanmıştır. Bekir Sami Bey'in 30 Ağustos 1920 tarihli raporuyla 11 Ekim'de Ankara'ya ulaşan Yusuf Kemal Bey, 16 Ekim'de Mecliste durumu açıklayan bir konuşma yapmıştır. Meclis pazar günü meseleyi tartışmış ve Çiçerin'in teklifi reddedilmiştir. Bununla birlikte “*Göç eden Ermeniler dönebilir*” denmiştir. Çünkü Ankara, Ruslarla yapılacak bir anlaşmanın, ülkenin bağımsızlık yolunda diplomatik bir süreç olarak çok önem taşıdığıının farkındadır¹⁵⁵.

3.3. Doğu Harekâtının Türk-Rus İlişkilerine Etkisi

Birinci Moskova görüşmelerinden Türk tarafı Rusların, Türk-Ermeni arabuluculuğundan ziyade kendi menfaatlerini kollama ve kabul ettirme eğiliminde olduğunu anlamıştır. Yaptıkları anlaşma ile Karabağ, Zangezür ve Nahçıvan'ı geçici işgal şekliyle Ermenilere veren Ruslar, karşılığında Ermeni demiryollarından faydalanmıştır. Bu yerlerin işgaliyle Türkiye ile karayolu kurulmuş oluyordu. Rusların Doğu Anadolu'dan toprak istemekte ısrar etmelerinin sebebi olarak Taşnak Ermeni Hükümeti'ni yıkmak ve Ermenileri kendilerine bağlamak olduğu anlaşılmıştır. Ermenilere karşı harekât yapıp Sarıkamış, Kars ve Gümrü ele geçince bölgede Türk etkinliğini istemeyen Ruslar, bu durumdan hoşnutsuz olmuşlardır¹⁵⁶.

Türk ve Rus birlikleri yolu açmak için Nahçıvan'a girmişken 10 Ağustos 1920 tarihli Ermeni-Rus anlaşmasına göre Nahçıvan-Culfa demiryolu Ermenilere geçmiştir. Ermeniler 5 Eylül'de Şahtahtı'dan güneye trenlerin geçişini engellemiştir. 17 Eylül'de Enver Paşa ile görüşen Radek, Türkiye'ye İran Azerbaycan'ı üzerinden yol açılması gerektiği ve bunun için de İran'da bulunan İngilizler üzerine harekâtı tavsiye etmiştir. Çiçerin de durumun Ermeniler üzerine harekâta uygun olmadığı ama Türkler güvenirlerse Şahtahtı ve Sarıkamış'ın Bolşeviklerce ele geçirilebileceğini söylemiştir. Halil Paşa'nın Kızıldorunun Ermenistan'ı işgali teklifi de Çiçerin tarafından uygun olmadığı gerekçesiyle kabul görmemiştir. Ruslar bu şekilde Türkleri oyalarken Ankara, kesin çözüm için düğmeye basmıştır. Ermeni zulmü ve uluslararası ortamın müsaitliğiyle harekât yapılmıştır¹⁵⁷.

¹⁵⁵ Yüceer, **a.g.e.**, s. 109-110, 135-136.

¹⁵⁶ Müderrisoğlu, **a.g.e.**, s. 510-511.

¹⁵⁷ Yüceer, **a.g.e.**, s. 141-144.

Ruslar Şahtahtı-Culfa demiryolu kullanımını Ermenilere anlaşma ile vermiş olsa da bölgedeki Kızılordu-Ermeni çatışmaları devam etmiş ve yol Ermenilerce kullanılamamıştır. Türk ve Rus makamları bu meseleyi görüşedursun Ermeniler bölgeye tren de göndermemişlerdir. Nahçıvan'da Kızılordu ve Türk Kızıl Müfrezesi Ermeni trenlerini beklerken Moskova'da işler tersine dönmüştür. Türk heyetinin baskısı ve Zengezor'da cerayan eden Ermeni-Kızılordu çarpışmaları üzerine Moskova, Ermenistan'ı sıkıştırmak için Şahtahtı'nın Türk ordusu tarafından alınmasına itiraz etmeyeceğini bildirmiştir. Bu şekilde Rus-Ermeni anlaşmasının Şahtahtı-Culfa demiryolu konulu maddesi fiilen hükümsüz kalmıştır. Ermenistan'a yönelik Türk harekâtı başlayınca da Şahtahtı alınmıştır¹⁵⁸.

Harekât 28 Eylül 1920'de başlamış ve 29 Eylül'de Sarıkamış alındıktan sonra Rusların tutumunu öğrenmek için durulmuştur. 6 Ekim 1920'de Sovyetlere gönderilen notada, "*Siz istediniz diye ertelediğimiz müdahaleye mecbur kaldık*" denmiştir. Devamında yazılan iki yazıya da cevap gelmeyince harekâtın ikinci safhasına geçilmiş, askeri birliklere ileri emri verilmiştir¹⁵⁹. 30 Ekim'de Kars, 7 Kasım'da Gümrü Türklerin eline geçmiştir. Mütareke şartlarını kabul etmeyen Ermeniler üzerine 14 Kasım'da başlayan taarruz sonucu 17 Kasım'da mütareke yapılmıştır. 25 Kasım'da Gümrü'de başlayan görüşmelerin nihayetinde 3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması imzalanmıştır. Ancak bu anlaşma Ermenistan'da gerçekleşen Bolşeviklik ilanı ile yürürlüğe girememiştir¹⁶⁰. TBMM'den Karabekir'e gelen 9 Aralık 1920 tarihli yazıda, Türk-Rus siyasi münasebetlerine zarar verecek faaliyetlerden kaçınmak gerektiği bildirilmiştir¹⁶¹.

Türkiye'nin Ermenilere karşı kazandığı zafer Rusları harekete geçirmiştir. Ruslar arabuluculuk teklif etmişler fakat Mustafa Kemal bunu reddetmiştir. Bunun üzerine Ruslar, Ermenilere Türk tekliflerini reddetmelerini ve Rus birliklerinin Ermenistan'a girmesine izin vermelerini teklif etmişlerdir. Türk ve Rus teklifleri

¹⁵⁸ Atnur, **a.g.e.**, s. 379-381.

¹⁵⁹ Mehmet Saray, **Türk-Rus Münasebetleri'nin Bir Analizi**, İstanbul, 1998, s. 195-198.

¹⁶⁰ Sevr'i geçersiz kılan ilk anlaşma olması ve Doğu Anadolu'nun Türkiye'ye ait olduğunun Ermenilerce kabulü açısından önemlidir. Ermeni engeli ortadan kalkınca İngilizler Gürcü engelini devreye sokmaya çalışmışlardır. Rusların Gürcistan işgaliyle bu engel de ortada kalmıştır. İngiliz oyunu bozulmuştur ama sonuçta Kafkasya'da en karlı çıkan tarafta Ruslar olmuştur. Yüceer, **a.g.e.**, s. 144-145.

¹⁶¹ TBMM'den Şark Cephesi'ne çekilen telgraf, 9-12-1920, **ATASE, İSH, K: 617, G: 75**.

arasında kararsız kalan Ermenilerin bu halinin en çok Türkiye'ye yarayacağını düşünen Ruslar, Ermeni Hükümeti'ne bütün yetkilerini Ermeni Bolşeviklerine bırakmasını bir nota ile bildirmiştir. Aynı zamanda da Azerbaycan'daki Kızılordu Ermenistan'a girmiş ve Erivan'ı işgal ederek Bolşevik Hükümeti'ni kurmuştur. Gümrü Antlaşması imzalanırken Ruslar da kendi kurdukları Bolşevik Ermeni Hükümeti'yle antlaşma imzalamıştır. Gümrü'yü imzalayan Taşnak Ermeni Hükümeti dağılmış ve yerini Bolşevik Ermeni Hükümeti almıştır. Ruslar ve Bolşevik Ermeniler Gümrü Antlaşması'nı reddetmişlerdir. Ruslar Türk birliklerinin geri çekilmesini, yapılacak yardımın buna bağlı olduğunu bildirmiş, Bolşevik Ermeni Hükümeti ise Ankara'ya yeni bir anlaşma yapılmasını teklif etmiştir. Türk-Ermeni anlaşmazlığı ve ilişkileri, Türk-Rus anlaşmazlığı ve ilişkisine dönmüştür¹⁶².

Birinci Moskova görüşmeleri sonucu gelinen nokta Ankara'da değerlendirilirken bir taraftan da yardımlar başlamıştır. 28-29 Eylül 1920'de Ermenilere karşı başlayan ve 7 Kasım'da Gümrü'nün alınmasıyla nihayete eren harekât sonucu Türk-Rus kara bağlantısı kurulmuştur ama Türk-Rus ilişkileri çok kritik bir safhaya girmiştir. Kafkas Seddi'ni iki taraftan yıkanlar, karşılaştıklarında birbirleriyle siyasal çatışma içine girmektedirler. Bu durum Ermeni ve daha sonra da Gürcü meseleleri hallolduğunda ortaya çıkan tablodur. Türk-Rus askeri birlikleri karşı karşıya gelmekte ve Ruslar, Türk birliklerinin çekilmesini istemektedirler.

Gümrü Antlaşması'ndan sonra Ruslar, Kars'ın tahliyesinden bahsetmekten vazgeçip Gümrü'nün iadesini talep etmişlerdir. Kars harekâtından sonra durmuş olan Novorossisk'ten yapılan silah sevkiyatı da Orconikidze'nin 12 Aralık 1920 tarihli talimatıyla tekrar başlamıştır. 1920 sonlarında Türk-Rus ilişkileri ilerleme kaydetmeye başlamıştır. 22 Aralık tarihli 8. Tüm Rusya Sovyetleri Kongresi'nde Lenin, Türkiye ile dostluk ilişkilerinin adım adım güçlendiğini söylemiştir¹⁶³. Bu dönem Kars, Türk-Rus ilişkilerinin merkezi haline gelmiştir. Moskova'ya giden Türk Sefirikebiri Ali Fuat Paşa, Türk heyeti üyeleri Yusuf Kemal ve Rıza Nur beyler, Tiflis'ten gelen Bekir Sami Bey, Ankara'ya giden Gürcü Menşevik heyeti,

¹⁶² Müderrisoğlu, a.g.e., s. 510-511.

¹⁶³ Öte yandan aynı tarihte Türkler ile Bolşevikler arasındaki münasebetlerin gerginleştiği bildirilmekteydi, 22-12-1920, ATASE, İSH, K: 645, G: 174.

Gümrü'den dönen Budi Mdivani başkanlığındaki Sovyet heyeti hep Kars'ta buluşmuştur. Kars'ta Bekir Sami Bey ile görüşen Mdivani, Moskova'nın artık Van ve Bitlis talebinde bulunmayacağını dile getirmiştir. Sovyetler, siyasi ve askeri olarak Türkiye'nin İtilafa karşı cephe almaya başlaması ve kendileriyle birlikte hareket etmesi sebebiyle Ermenistan konusunda yumuşamaya başlamıştır¹⁶⁴.

Budi Mdivani'nin Moskova'nın artık Van ve Bitlis talebinde bulunmayacağı ifadesini destekler mahiyette olarak Stalin'in, Orjonikidze'nin Lenin'e gönderdiği telgrafa el yazısıyla şu notu düşmesi manidardır: "*Lenin Yoldaş, ben, yalnız dün öğrendim ki, Çiçerin, ne hikmetse Türklere aptalca ve provokatörce bir talep ileterek, Türk nüfusun çoğunlukta olduğu Türkiye vilayetleri Van, Muş ve Bitlis'i Ermenistan lehine boşaltmalarını istemiştir. Bu emperyalist Ermeni talepleri bizim Ermenistan lehine talebimiz olamaz. Çiçerin'in milliyetçi ruhlu Ermeni telkinleri doğrultusunda Türklere nota göndermesini yasaklamak gerekir.*"¹⁶⁵

Görüşmelerin kesilmesinden sonra Ankara'nın pozisyonu güçlenmiştir. Doğu harekâtıyla Ermenilere karşı zafer elde edilmiştir. Rusların Ermeniler lehine talepleri anlamsızlaşmıştır. Birinci İnönü Zaferi, İtalyanlarla yapılan barış görüşmeleri, Ankara'nın Londra Konferansı'na çağırılması, Kilikya'da kazanılan başarılar, Fransızların Ankara ile barış arayışına girmesi hep Ruslar karşısında Türk tarafının elini güçlendiren gelişmeler olmuştur. Bunun sonucu Ankara'nın Moskova nezdinde prestiji artmıştır. Ancak Moskova, Ankara'nın İtilaf ile anlaşmasından korkarken Ankara da Ermeni harekâtına duyulan Rus tepkisini azaltmanın gayretini gütmektedir. Bu sebeple her iki taraf da görüşmelere hazırdır.

2 Aralık 1920'de Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Çiçerin'e bir nota göndererek İngilizlerle görüşmediklerini ve Ruslarla anlaşma isteklerini yinelemiştir. Aynı günlerde, 1 Aralık'ta Çiçerin Mdivani'ye görüşmelerin başlaması gerektiğini telgrafla bildirmiştir. Yusuf Kemal Bey ise teklifin Lenin ve Stalin'den geldiğini ifade etmiştir. Kimin ilk önce teklif ettiği konusu ileride prestij meselesi olmuştur. Masaya güçlü oturmak için her iki taraf da muhatabının ilk teklifi sunduğunu iddia

¹⁶⁴ İskender Yılmaz, **Gümrü Antlaşması**, ATAM, Ankara, 2001, s. 158-160.

¹⁶⁵ Mehmet Perinçek, **Rus Devlet Arşivlerinden 150 Belgede Ermeni Meselesi**, İstanbul, 2012, s. 304-306.

etmiştir. Ankara büyükelçi atama kararı almış ve Ali Fuat Paşa'ya görev vermiştir. Ali Fuat Paşa, ilk heyetin başarısızlığını, “*Ruslar İngilizlerle ticari anlaşma yapma zorunluluğu sebebiyle Türk heyetiyle bir anlaşma imzalayamamışlardır. Bu da bizim heyetçe kavranamamıştır*” şekliyle değerlendirmiştir¹⁶⁶.

Öte yandan Bolşeviklerin Polonya cephesinde yenilmeleri de Türkiye ile ilişkilerin yeniden başlamasına sebep olmuştur¹⁶⁷. Ancak Rusların Polonya'da yenilmeleri ve anlaşmak zorunda kalmaları, onları ekonomik olarak İngilizlerle anlaşma mecburiyetine sokmuştur. Bu durum Türk-Rus ilişkilerini olumsuz etkilemiştir¹⁶⁸.

4. İkinci Moskova Görüşmeleri

Türk-Rus işbirliğine giden sürecin ilk adımı 3 Aralık 1917'de Bolşeviklerin yayınladığı Rusya ve Doğu Müslümanları bildirisidir. Bildiride İstanbul'un Türklerde kalması ve gizli anlaşmaların reddi yer almıştır. Bundan sonraki iki yılı aşkın zaman zarfında yoklama mahiyetli temaslar olmuştur. İkinci adım, 26 Nisan 1920'de Mustafa Kemal'in Lenin'e yolladığı mektuptur¹⁶⁹. Çiçerin'in 3 Haziran 1920 tarihli cevabi mektubu da bir o kadar önemlidir. İki tarafın ilk defa birbirini resmen tanınması ve ilişkilerin diplomatik seviyeye çıkması sağlanmıştır. Ruslar ilk Moskova görüşmelerini ağırdan almışlardır. Çünkü İngilizlerle bir ticaret anlaşması yapmak zorundaydılar ve bunun Türklerle anlaşmaları bahane edilerek engellenmesini istemiyorlardı¹⁷⁰. İlişkilerin gecikmesinin bir diğer nedeni Moskova'da Türk milli hareketine duyulan tereddüttür. Bolşevik yöneticiler arasında bulunan görüş ayrılıkları önemli bir etkendir¹⁷¹.

Ruslar Milli Mücadele'nin bir ihtilal hareketinden ziyade milli kurtuluş savaşı olduğunu anlamaya başlayınca ilişkiler normale dönmeye başlamıştır. Ruslar Türk

¹⁶⁶ Yüceer, **a.g.e.**, s. 146-148.

¹⁶⁷ Mehmet Saray, **Türk-Rus Münasebetleri'nin Bir Analizi**, İstanbul, 1998, s. 199-200.

¹⁶⁸ Yüceer, **a.g.e.**, s. 148.

¹⁶⁹ 1919-1923 arası Türk-Rus ilişkileri TBMM ile RSFSC-Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti ve diğer cumhuriyetler arasında cereyan etmiştir. SSCB-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği 1923 sonrasında yer almaktadır. TBMM ile RSFSC arasında ilişkilerin başlangıcı, I. Dünya Savaşı sonrası Avrupa'nın yeniden düzenlenmesi sürecinin bir parçasıdır. Tellal, a.g.m., s. 155.

¹⁷⁰ Durmuş Yalçın v.d., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, C. 1, ATAM, Ankara, 2011, s. 225.

¹⁷¹ Selek, **a.g.e.**, s.462.

toplum yapısının komünist ihtilale uygun olmadığını görmüşler ve ideolojiyi bir tarafa bırakıp müşterek menfaatlere yönelmişlerdir. Dostluk hususunda rejim konusuna hiç değinmemişlerdir. Türkiye'yi doğal müttefik olarak görmüşlerdir¹⁷². Öte yanda 1918-1920 arası batıda ve doğuda ihtilaller çıkarmaya çalışan Rusya, içteki ekonomik iflasla birlikte bundan vazgeçip normalleşmeye geçmiştir. Bu minvalde Türkiye'ye de ideolojik üst bakıştan vazgeçip ilişkileri iki eşit devletin ortak çıkarları çerçevesine indirgemeye başlamıştır¹⁷³.

Bolşevikler doğu da yerel güçler ve komünist olmayan hareketlerle bir birliktelik gerçekleştirmeye çalışırken batı ile ilişkilerinde temel mesele olarak ekonomik problemleri görmek zorunda kalmıştır. Ekonomi iflas etmiş ve açlık başgöstermiştir. Ticaret yapabilecekleri tek taraf ise batıdır. Kıtık ve köylülerin rejime direnmesi Bolşeviklere geri adım attırmıştır. Mart 1921'de yapılan 10. Parti Kongresi'nde aşırı komünist politikalar hafifletilmiştir. Hızla komünizme geçişi öngören aşırı merkezi politikalar yerine özel girişime sınırlı da olsa izin veren ve yabancı sermayeyi teşvik eden, para sistemi, piyasa ekonomisi ve ticaret serbestisi gibi uygulamalara dönmüştür. Bu şartlar Türk-Rus ilişkilerine olumlu olarak yansımıştır. Bolşeviklerin ideolojik yaklaşımları bu ilişkiyi inkıtaat uğratarken realist yaklaşımlar, iki tarafın da orta yolu bulup işbirliğine devam etmesine zemin hazırlamıştır¹⁷⁴.

Ankara açısında Ruslarla işbirliğine gitmek bazı nedenlerle gereklidir. Aynen kendisi gibi Rusya da emperyalistlere karşı savaşmaktadır. Ortak düşmana karşı ortak hareket etme imkânı bulunmaktadır. Kendi savaş sanayisine sahip olmayan bir devlet olarak Türkiye, şartlar gereği, tek silah kaynağı olarak Rusya'yı görmek zorundadır. Kafkaslarda Bolşevik rejimlerin kurulmasına göz yumma ve tüm Kafkasya'yı Ruslara bırakma karşılığında doğu cephesini güvence altına almak ve

¹⁷² Müderrisoğlu, **a.g.e.**, s. 496-497.

¹⁷³ Okyar, **a.g.e.**, s. 64-65.

¹⁷⁴ Lenin'in şu sözleri önemlidir: "Mustafa Kemal Paşa'nın sosyalist olmadığı belli. Fakat onun iyi bir teşkilatçı, kabiliyetli bir kumandan, ilerici amaçları olan bir insan, Türk halkının inandığı zeki bir devlet adamı olduğu şüphesizdir. Bizim sosyalist devrimimizin anlamını kavramış, kendi ülkesi için olduğu kadar Sovyet Rusya için de faydalı bir iş yapıyor; emperyalistlere karşı ulusal kurtuluş mücadelesi yürütüyor." Murat Yılmaz, "Mustafa Kemal'in Dış Politika Anlayışı ve 19 Mayıs 1919'dan Lozan'a Geline Süreçte Türk Dış Politikası", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Dumlupınar Üniversitesi SBE, Kütahya, 2009, s. 85.

kendisi için hayati olan Batı Cephesi'ne yönelmek mecburiyetindedir. Bolşevikler Ankara ile irtibata geçen ilk hükümetlerden biridir. Türkiye'nin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü kabul eden, kapitülasyonları reddeden ilk devlet Rusya'dır. Ankara açısından vazgeçilmez bir konu da batılılarla ilişkilerde Rus kozunu kullanmaktır. 21 Şubat-12 Mart 1921 Londra Konferansı'nda bu koz çok iyi kullanılmıştır.

Ruslar açısından da Ankara iyi bir partner konumundadır. Ortak düşmana karşı mücadele etmektedir. İngiltere destekli Yunanistan'a karşı zafer kazanmış Ankara, sömürgelerdeki Müslümanlara ilham olabilecektir. Emperyalizme karşı savaşıyan Türkiye, doğal olarak Rusya'nın güney cephesini koruyordu. Kafkaslarda Bolşevik hükümetlerin kurulması, Boğazların müttefikler yerine bağımsız bir Türkiye tarafından korunması ve Moskova'yı dünyadan soyutlanmaktan kurtaracak bir komşu için işbirliği kaçınılmazdı. Türk ve Müslüman bir ülkeyle kurulan ilişkiler Orta Asya Müslümanları ile diyalogda güzel referanstı. Özellikle başlangıçta rejim ihracı da önemli bir işbirliği motivasyonu olmuştur. Devrim sıcağıyla bakan Bolşeviklerin gözünde, Anadolu'da Bolşevik bir Türkiye'nin kurulması kulağa hoş geliyordu ve pek de hayal gibi değildi. Bunun ötesinde Moskova için doğu sorunu çözülmeyen uluslararası sistemde normalleşme görünmüyordu ve Ankara lehine bir çözüm daha karlı görünüyordu¹⁷⁵.

Milli Mücadele önderleri harp sonrası yeni gelişmeleri dikkatle izlemişlerdir. Yeni dönemin politikasını sağlam temellere oturtmuşlardır. Açık ve samimi niteliğe sahip bu politika "*Milli sınırlar içinde iktisadi ve siyasi bağımsızlık ile bunu kabul eden herkesle barış*" şekliyle özetlenebilir. Ankara Hükümeti'nin 1921 başında tespit ettiği temel nokta, Avrupa'da Sevr'i kabul ettirecek bir kuvvet kalmamıştır¹⁷⁶.

Öteki nokta Rusları farklı yönlerden sıkıştırmanın gerekliliğidir. Eylül 1920'de Rusların Ermeniler lehine birtakım toprak taleplerinde bulunması üzerine Mustafa Kemal, Osmanlı'nın daha önce yaptığı yola başvurmuştur. Ruslara karşı bir denge oluşturmak amacıyla Rus idaresindeki Türklerin istiklaline kavuşmasını

¹⁷⁵ Tellal, a.g.m., s. 161-162.

¹⁷⁶ Selek, a.g.e., s. 447.

sağlamak için birtakım çalışmalar yapmıştır. Ali Fuat Paşa Moskova'ya büyükelçi olarak giderken yanına dört kişilik bir ilmi heyet katılmıştır. Bu heyetle ilgili olarak Mustafa Kemal, Meclisteki konuşmasında heyetin “*vazife-i mahsusa ifa edeceğini*” belirtmiştir¹⁷⁷. Heyette Tevfik Rüştü, İsmail Suphi ve Besim Atalay Beyler bulunmaktaydı. Heyetten Burdur Mebusu İsmail Suphi Bey Taşkent'te görüştüğü ve dönmek isteyen Türk subaylarının kalmasını istemiş ve onlara Moskova elçiliğimiz üzerinden maaş bağlatmıştır¹⁷⁸. İsmail Suphi Bey, Temmuz 1921'de Buhara'ya varmış ve görevi icabı Türkistan Milli Birliği'ni kurmak üzere Türkistanlılar arasında arabuluculuk yaparak, Özbek ve Tacik guruplarıyla görüşmüştür¹⁷⁹. Heyet Bolşevikliği inceleyip Mustafa Kemal'e şifahi bir rapor vermiştir¹⁸⁰.

1921 başlarında Ankara'da sadece Afganistan, Azerbaycan ve Sovyet sefiri olmak üzere üç devletin temsilcileri bulunmaktaydı. Bir müddet sonra dördüncü olarak Buhara Cumhuriyeti temsilcileri gelmiştir. İki kişilik heyette elçi olarak Türkiye'de eğitim görmüş Recep Bey ve maslahatgüzar Naziri Bey vardır. Yanlarında Timur'un Kuran-ı Kerim'ini ve üç adet Buhara kılıcını hediye olarak getirmişlerdir. 13 Şubat 1921 tarihli Meclis Hariciye Vekâleti bütçe görüşmesinde Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey'in şu sözü manidardır: “*Elbette. Şark denince; Şark yalnız Rusya'dan ibaret değildir*”¹⁸¹.

21 Ekim 1920'de Tevfik Paşa'nın İstanbul Hükümeti'nin başına gelmesiyle Ankara ile irtibat arayışı başlamıştır. Bunun sonucunda Bilecik'te 5 Aralık'ta

¹⁷⁷ 11 Ekim 1920 tarihli meclis gizli celsesinde Mustafa Kemal, Rusya'ya gidecek ilmi heyete katılacak azaların izinli sayılması için bir takrir sunmuştur. Rusya'ya bir sefir heyeti gönderildiği, Rusya'da İslam kütleleri olduğunu ifadeyle “Bu İslam kütleleri içinde bizim ifa edebileceğimiz birtakım hususi, mahrem ve fevkalade vazaimiz vardır. Bittabi bu vazafın mahiyeti ilan edilerek oraya memur, heyet gönderilemez.” diyerek gönderilen heyetin buna matuf olduğunu izah etmiştir. Mustafa Kemal'in bu takririne binaen Rusya'ya bir ilmi heyet gönderilmesine karar verilmiştir. **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 153. 28 Mart 1921 tarihli yayımlanan Resmi Gazete'de Sovyetlere gönderilecek Sefaret heyeti ve ilmi tedkikte bulunacak heyetin harcırahları hakkında kanunlar yer almıştır. Buna göre Moskova Sefaret heyetine 5.000 lira harcırah verilmiştir. Sefaretin şebhenderlik ve mümessillik giderleri için de iki aylık bütçesine ilaveten 14.367 lira daha eklenmiştir. İلمي Tedkik Heyeti'ne ise İstihbarat Müdüriyeti Umumi Bütçesi'nden 7.285 lira verilmesi kararlaştırılmıştır. Ceride-i Resmîye (Resmi Gazete), 28 Mart 1921, 50-52-53. Kanunlar.

¹⁷⁸ Raci Çakıröz, **Çarlık ve Bolşevik Rusya'da 10 yıl (1914-1923)**, Belge Yayınları, İstanbul, 1990, s. 60.

¹⁷⁹ Mehmet Saray, **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, İstanbul, 1990, s. 64-66.

¹⁸⁰ Erzurum milletvekili Hüseyin Avni beye göre rapor olumsuzdur. **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Cilt 1, Ankara, 1985 s. 150-153.

¹⁸¹ Mehmet Saray, **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, İstanbul, 1990, s. 67-69.

Mustafa Kemal ile İstanbul temsilcisi Ahmet İzzet Paşa heyeti arasında bir görüşme olmuştur. Ardından heyet beraberce Ankara'ya gelmiştir. Bilecik görüşmesi Ruslarda, “*Ankara İtilaf ile anlaşmaya çalışıyor*” endişesini artırmıştır. Heyetin Ankara'ya gelişi “*Görüşmeler Ankara'ya taşındı*” şeklinde anlaşılmıştır. Bu durum Rusların Ankara ile bir an evvel anlaşması gerektiği görüşünü güçlendirmesi açısından faydalı olmuştur¹⁸².

Türk-Rus ilişkileri Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya büyükelçi olarak gönderilmesiyle normal diplomatik bir yola girmiştir¹⁸³. 19 Şubat 1921'de Ali Fuat Paşa Türk Büyükelçisi olarak itimatnamesini sunmuştur¹⁸⁴. Mustafa Kemal *Nutuk*'ta Ali Fuat Paşa'nın Batı Cephesi'ni komuta edemeyeceğine inandığını ve Moskova'ya büyükelçi olarak gitmesinin uygun olacağını yazmıştır¹⁸⁵. Ali Fuat Paşa başkanlığındaki elçilik heyeti oldukça kalabalıktır. Büyükelçilik kadrosu, ataşemiliterlik, tetkik heyeti ve mümessillerden oluşmuştur¹⁸⁶. Görevleri arasında Rusların vereceği silah ve cephaneye gibi harp malzemelerinin ve Rusya'da esir kalan 10.000'e yakın Türk askerinin Anadolu'ya sevki de vardır.

Aralık 1920 başında Azerbaycan Savunma Bakanı Şahtatinski Gümrü'ye gelmiş, Karabekir ile buluşmuş ve Stalin'in mektubunu Mustafa Kemal'e iletilmesi için vermiştir. Mustafa Kemal, Şahtatinski'ye 13 Aralık tarihli gönderdiği mesajla Azerbaycan Bolşevik rejiminin dokunulmazlığını kabul etmiş ve 14 Aralık'ta

¹⁸² Yüceer, **a.g.e.**, s. 152-153.

¹⁸³ Bu normal yol dışında Enver Paşa ve arkadaşları Türkiye ve hatta Mustafa Kemal Paşa adına Ruslarla görüşmeler yapmışlardır. Bu görüşmelere Mustafa Kemal'in onayı yoktu. Bir diğer boyutta Türk-Rus ilişkilerini İstanbul'da eski İttihatçıların kurduğu Karakol Cemiyeti yürütüyordu. Karakol Cemiyeti Kafkasya'daki Rus mümessilleriyle Anadolu Milli Hareketi adına görüşmeler yürütüyordu. Hatta bir de anlaşma imzalamıştı. Bakü'de kurulan Türk Komünist Partisi'de Moskova ve Ankara arasında temas sağlıyordu. Ankara'da kurulan gizli biri resmi iki komünist parti, Yeşilordu Cemiyeti ve Halk İştirakiyyun Partisi de Türk-Rus ilişkilerinde bir diğer boyutu oluşturuyordu. Ali Fuat Paşa'nın Moskova büyükelçiliği tüm bu karmaşayı bitirmiştir. Selek, **a.g.e.**, s. 459.

¹⁸⁴ Kolesnikov, **a.g.e.**, s. 27. Güven mektubu için **Bkz:** Kolesnikov, **a.g.e.**, s. 141-142.

¹⁸⁵ Kemal Atatürk, **Nutuk**, ATAM, Ankara, 2011, s. 343. Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal tarafından Ankara'ya davet edilmiştir. Kendisine Hariciye Vekili Bekir Sami heyeti Ruslarla anlaşmaya muvafık olamadılar, en tanınmış komutanlarımızdan biri olarak Sovyetlerle anlaşmaya gitmelisin denmiş ve Moskova Büyükelçisi olarak atanmıştır. Ali Fuat Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul, 2010, s. 579.

¹⁸⁶ Türk elçilik heyetinin tam listesi için **Bkz:** Yüceer, **a.g.e.**, s. 149. Rıza Nur hatıralarında Bekir Sami Bey gibi Ali Fuat Paşa'yı da eleştirmektedir. Moskova'ya elçilik görevlisi olarak gidenlerden sadece Saffet beyin Türk, geri kalan hepsinin Çerkes olduğunu ifade etmektedir. Nur, **a.g.e.**, s. 101.

Stalin'e gönderdiği mesajla onun emperyalizme karşı çabalarını takdir etmiştir¹⁸⁷. Kazım Karabekir, Ankara'ya Bolşeviklerin yeni bir heyet istediğini bildirmiştir. Davet Lenin ve Stalin'den gelmiştir. Siyasi bir ahitname ve askeri bir ittifakname akdetmek için şifre ile yollanmıştır. Mustafa Kemal, Yusuf Kemal Bey'i heyet başkanı yapmış, Rıza Nur ve yolda Moskova'ya doğru giden Türk Büyükelçisi Ali Fuat Paşa'dan mürekkep bir heyet kurmuştur¹⁸⁸.

Türk elçilik heyeti 16 Aralık 1920'de Kars'a gelmiştir. Yusuf Kemal ve Rıza Nur ile Ali Fuat Paşa'nın içinde olduğu murahhas heyeti seçilince Ali Fuat Paşa'ya diğerlerini Kars'ta bekleme emri verilir. Murahhas heyetinin geri kalanları 7 Ocak 1921'de Kars'a ulaşmıştır¹⁸⁹. Elçilik heyeti yola çıkmışken bir de murahhas heyetinin seçilmesi ilişkilerin hızlanacağına delalettir.

Ankara'ya gönderilen Rus heyeti karşılığında Moskova'ya giden Ali Fuat Paşa heyeti, yanlarına Türkiye'de kurulan resmi Komünist Partisi temsilcilerini de almışlardır. Halil Paşa, gelen heyete Ruslarla geçinmek için Türkiye'nin komünist olmasına gerek olmadığını, komünist değilken öyle görünmenin de gülünç ve tehlikeli olduğunu ifade etmiştir¹⁹⁰.

Görüşmelerin Türkler Bakü'de, Ruslar Moskova'da olmasını istemişlerdir. Türk heyetinin birinci kademesi alışveriş yapmak bahanesiyle bir hafta Tiflis'te kalmıştır. Gürcüler, Bolşeviklere karşı yardım talep etmişler ve reddedilmişlerdir. Rusları gücendirmek istemeyen Türk tarafı aynı zamanda alternatiflerinin olduğunu da bu şekilde Ruslara göstermiştir¹⁹¹.

Birinci görüşmeler esnasında Ruslar acele etmemek, beklemek taraftarı bir tutum içerisindeydiler¹⁹². Heyetlere gösterilen muamele de farklıdır. Yusuf Kemal

¹⁸⁷ Yüceer, **a.g.e.**, s. 150, Stefanos Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Milli Mücadeleye**, İstanbul, 1979, s. 205, 207.

¹⁸⁸ Yusuf Kemal heyetinin yetki ve görevini gösterir evrak için Bkz: Tengirşek, **a.g.e.**, s.190-195.

¹⁸⁹ Bu dönem Kars siyasetin merkezlerinden biri olmuştur. 16 Aralık'ta Bekir Sami Bey Kars'a gelir. 28 Aralık'ta Rus elçilik heyeti Budu Mdivani başkanlığında ve yanlarında Mustafa Suphi ile Türk Komünist Frkası olduğu halde Kars'a ulaşır. Heyetler ve şahıslar arası görüşmeler gerçekleşir. Yüceer, **a.g.e.**, s. 150.

¹⁹⁰ Sorgun, **a.g.e.**, s. 339-349.

¹⁹¹ Yüceer, **a.g.e.**, s. 151.

¹⁹² Okyar, **a.g.e.**, s. 89.

Beyin “*altı, yedi ay evvelki gidişimizde adeta yüzümüze bakan yoktu*” ifadesinin aksine ikinci heyete gereken ihtimam gösterilmiş ve şaşaalı bir şekilde karşılanmıştır. Çünkü kudret ve kuvvetini ispat etmiş bir milletin temsilcileri olarak gelmişlerdir. İlk heyet yenilmiş ve dağılmış bir ülkenin yardım istemeye giden temsilcileriydi. Değişen bir diğer durum ise Rusların Avrupa ihtilallerinden ümitlerinin kalmaması ve idarelerine karşı memnuniyetsizlik hatta yer yer silahla mukavemetin olmasıdır¹⁹³.

İkinci görüşmelerde Ruslar Azerileri ve Ermenileri de görüşmelere katmak istemişlerdir. Türk tarafı bunu kabul etmemiştir. Rusların bundan maksadı Türklerin Ermenilere karşı kazandığı son zaferin kazanımlarını sıfıra indirme isteğidir. Yusuf Kemal Bey, bunu izah ettikten sonra zaten Ermenilerle görüşme yetkimiz dışındaydı demektedir¹⁹⁴.

Bolşevikler, Ankara'nın İtilaf ile anlaşmasından, Gürcülerle beraber olmasından ve hep birlikte Kafkasya'da ihtilal çıkarıp Bakü ve hatta Grozni'yi almasından korkmaktadır. Bunun olması halinde Rus ekonomisinin hayat damarı petrol elinden çıkacaktır. Senaryonun gerçekleşmesinin önünde tek engel Ankara'nın İtilaf ile anlaşmamasıdır. Ankara'yı kendi yanında tutabilmek için teminatlar ve taahhütler istemiştir. Çiçerin Bekir Sami Bey'den, Türkiye'nin Ermenistan'ı istila fikrinde olmayıp Taşnaklar devrilip Türk ve Ruslara yakın bir hükümet kurulunca Türklerin eski hududa çekileceğini imzalı bir şekilde taahhüt etmesini istemiştir. Hatta Çiçerin, Bekir Sami Bey'e Batum'u Ankara'nın işgal etmesini tavsiye etmiştir. İngilizlerle bölgede çatışmanın vuku bulmasını arzulamıştır. Ankara'nın İtilaf safına kayması demek, Bolşeviklerin güvenliğinin güneyden tehdit edilmesi demektir¹⁹⁵.

Mustafa Kemal, Şark Cephesi Kumandanlığı'na 30 Kasım 1920 tarihli verdiği talimatla, Türk-Rus ilişkilerini bozmaya çalışan İngiliz propagandasının engellenmesini istemektedir. Gümrü'de Ermenilerle görüşen sulh heyeti reisi Kazım Karabekir, Bakü'de Türkiye temsilcisi Memduh Şevket ve Tiflis'te Türkiye temsilcisi Kazım Beylere, İngilizlerin Bolşeviklerle aramızı açmaya çalıştıkları, başarılılarsa iki tarafı da teker teker ezeceklerini zannettikleri ifade edilmiştir.

¹⁹³ Yüceer, **a.g.e.**, s. 151.; Tengirşek, **a.g.e.**, s.202-203.

¹⁹⁴ Nur, **a.g.e.**, s. 142.; Tengirşek, **a.g.e.**, s.196.

¹⁹⁵ Yüceer, **a.g.e.**, s. 153-154.

İngilizler ortaya şöyle bir şaya yaymaktadırlar: Azerbaycan Türkiye'ye vaat edilmiştir, Türkiye de bunun karşılığında Kafkasya'da Bolşeviklere karşı bir cephe tesisini taahhüt etmiştir. Mustafa Kemal, bunlar propagandadır, tekzip edin, ortada herhangi bir sulh girişimi yoktur, sadece İngiliz propagandası vardır demektedir¹⁹⁶.

Öte yandan Ankara da Rusların İngilizlerle anlaşmasından endişelenmiştir. Görünürde ticari bir anlaşma için görüşen iki ülke, Anadolu'yu kolaylıkla pazarlık konusu yapabiliirdi. Türk ve Rus endişeleri gölgesinde ikinci Moskova görüşmeleri başlamış ve sürüp gitmiştir.¹⁹⁷

Birinci Moskova görüşmelerinin Rusya'nın Ermeniler lehine toprak talebi sebebiyle kesilmesi, Türkiye'nin Ermenistan üzerine harekât yapması ve Gümrü Antlaşması'nın imzalanması, Türkiye'nin batıyla anlaşma ihtimalinin belirmesi sonucunda Ruslar, Ermeniler lehine toprak talebinden vazgeçmişlerdir. Sovyet Temsilci Mdivani'nin Ermenilere toprak verilmesi işinin bir yanlış anlaşılma olduğunu ifadesi yanında Çiçerin'in de notasında Türk Ermenistan'ı tabirinin yer almaması bunun göstergesi olmuştur¹⁹⁸.

4.1. Görüşmeler ve Gerilimin Artması

Cebesoy hatıralarında Ruslarla ilk görüşmelerde onların, müşkülâtlı yollardan konuşma taktiğine başvurduğunu yazmıştır. Niyetlerinin zaman kazanmak ve oyalamak olduğunu anladıklarını ve Stalin'den görüşme talep ettiklerini ifade etmiştir¹⁹⁹. Çiçerin ve Karahan'la esaslı bir neticeye varamayacaklarını anladıklarını ifade eden Cebesoy'un ilk görüşmeler hakkında yazdıklarını kısaca özetleyelim: Türk tarafı siyasi ve askeri bir ittifak için ve Rusların davetleri üzerine geldiklerini, Mdivani'nin yazdığı diğer bir mektubu da göstererek ifade etmiştir. Ruslar, İngilizlerle ticari bir anlaşma yapmak zorunda olduklarından Türklerle ittifak yapma düşüncelerinin olmadığını, Mdivani'nin mektubunda geçen "*accord politique*"nin

¹⁹⁶ **Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923**, Cilt:1, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 188.

¹⁹⁷ Yüceer, **a.g.e.**, s. 154.

¹⁹⁸ Atnur, **a.g.e.**, s. 438-440.

¹⁹⁹ Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, İstanbul, 2002, s. 140. Stalin, Türk-Rus ilişkilerinin her tıkanığında realist yaklaşımla bunu gideren kişi olmuştur.

“*siyasi mutabakat*” anlamında kullanıldığını söylemişlerdir. Ruslar devamlı komünistlere yapılan baskıdan, Ermenilerle savaşın Rusların tavassutunun reddedilmesinden, Taşnaklara silahlı destek vermeyi Gümrü Anlaşması’nın beşinci maddesiyle kabul eden Türklerin protestolara rağmen Gümrü’yü boşaltmadığından ve Ermenistan arazisinde ordu besleyip Ermenileri aç bıraktığından, böylece komünist teşkilatı zayıflattıklarından bahsetmişlerdir. Ali Fuat Paşa ve Türk heyeti Rusların bu görüşlerine karşı mukabelede bulunmuştur. Komünistlere fena muamele yapılmadığı ve emniyet için gerekli tertibatı almaya hak sahibi olduğuna, Rusların Van ve Muş’u Ermenilere istedikleri için Türk-Ermeni meselelerine hakemlik yapamayacağı, Ermenistan’ın muahede hükümlerini yerine getirdiğinde Gümrü’nün boşaltılacağı, ordunun bir zaruret icabı olarak bölgeden beslendiği ifade edilmiştir²⁰⁰.

Çiçerin’in Ermeni sorununu öne sürerek katı bir tutum izlemesi görüşmeleri tıkanıştır. Heyet Mdivani’den aldığı bilgiye binaen 22-23 Şubat gecesi Stalin ile ilk görüşmeyi yapmış ve bu görüşme tıkanıklığın aşılmasını sağlamıştır. Stalin, Türkiye ile ittifak akdedemeyeceklerini, İngiltere ile bir ticaret anlaşması yaparak ihtiyaç mallarını temin edip aynı zamanda İngiltere ile diğer müttefiklerinin arasını açacaklarını, mücadeleden vazgeçmediklerini, Türkiye’nin ittifaktan kastının para, silah ve insan desteğiyle bunu hemen yapacaklarını, Türkiye ile kardeşlik muahedesi yapacaklarını, bunun İngiliz ticaret anlaşmasına zarar vermeyeceğini söylemiştir. Türk heyetinin Ermeni meselesinin konuşulup konuşulmayacağını sorması üzerine Stalin: “*Siz, Ermenistan meselesini kendi kendinize hallettiniz. Eğer daha halledeceğiniz bir şey kalmış ise onu da hallediniz, fakat zamanını kat’i olarak bize bildiriniz*” demiştir. Ardından Gümrü’nün ne zaman tahliye edileceğini soran Stalin’e heyet, muahede hükümlerinin tatbiki ile cevabını vermiştir. Heyet memnun bir şekilde Stalin’in yanından ayrılmıştır²⁰¹. Her iki Moskova görüşmelerine baktığımızda Lenin ve Stalin Ermeni işini geri planda tutarken Çiçerin ve Karahan her fırsatta öne sürmektedir. Rıza Nur, Kars’ta Mdivani’nin “*iş yürümezse Stalin’le görüşün. O derhal yapar*” sözünün ne kadar doğru olduğunu ifade etmiştir. Anlaşmayı da yardımı da Stalin sayesinde aldıklarını, asıl gücün Stalin’de olduğunu

²⁰⁰ Cebesoy, a.g.e., s. 141.

²⁰¹ A.e., s. 142-143.

belirtmektedir. Çiçerin'in her yokuşunda Stalin'e gittiklerini ve onun meseleyi hallettiğini vurgulamıştır. Çiçerin'le Stalin'in zıt politikalara sahip olduğunu da gözlemlemiştir²⁰². Aslında Mdivani'nin yönlendirmesi, Çiçerin'in sert ve Stalin'in yumuşak tutumu, Bolşeviklerin Türkiye ile nasıl bir anlaşma yapacaklarını az çok önceden belirlediklerini ve buna göre herkesin görevini yaptığını göstermektedir. Stalin iyi polis, Çiçerin kötü polisti ve anlaşma için Türk tarafına karşı her türlü diplomatik yaklaşım deneniyordu²⁰³.

23-24 Şubat 1921 gecesi Türk heyeti Çiçerin ile görüşmüştür. Cebesoy'un hatıralarındaki ifade ile “Çiçerin’de şayan-ı hayret bir değişme vardı”. Çiçerin'in olumlu tavırlarından Ali Fuat Paşa, Rusların İngilizlerle ticaret anlaşması yapmadan Türklerle anlaşmak istediğini anlamıştır. Moskova görüşmeleri başlamışken aynı anda Londra Konferansı ve yine Moskova’da 28 Şubat’ta toplanan Sovyetler Kongresi cereyan etmiş, üç önemli olay eş zamanlı olarak vuku bulmuştur. Bekir Sami Bey başkanlığındaki Ankara heyeti ve Tevfik Paşa başkanlığındaki İstanbul heyeti 21 Şubat’ta Londra’ya varmıştır. Birinci İnönü Savaşı kazanılmış ve İstanbul’a gelen Vrangel ordusunun kalıntıları İtilaf Devletleri aleyhine cephe almıştır. Türk-İngiliz görüşmeleri Londra’da, Moskova’da yapılacak Türk-Rus görüşmelerinden önce başlamıştır. Ruslar, özellikle Bekir Sami Bey’in Ruslara karşı olumsuz olduğunu düşünmekte ve endişe duymaktadırlar. Rus Hariciyesi Türk-İngiliz anlaşmasının mümkün olmadığını bilmekle birlikte yine de endişelidir. Onlardan daha çok Moskova’ya Sovyetler Kongresi için gelen ve Rus olmayan milletler bu endişeyi taşımakta, hala Türk-Rus anlaşmasının imzalanmamış olmasını gündeme getirmektedirler. Bunun üzerine Lenin, “Sovyetlerle Türkler iyi münasebetlerde bulunuyorlar. Bizimle beraber müşterek düşmana karşı hareket ediyorlar. İki millet arasında samimiyet ve emniyet bilfiil mevcuttur” demek zorunda kalmıştır. Ali Fuat Paşa, bu tarihlerde Rusya’daki siyasi havanın lehimize döndüğünü, Sovyet Hariciye Komiserliği’nin yeni rejime göre bir tarz yakalayamayıp hala çarlık rejimi metoduyla devam ettiğini yazmaktadır. Stalin’in bunu “Bir türlü dillerini yeni fikir ve zihniyete göre düzeltip doğru yol tutamazlar”

²⁰² Nur, a.g.e., s. 150-152.

²⁰³ Tellal, a.g.m., s. 172.

diyerek eleştirdiğini ve eğer Stalin'in Hariciye Komiserliğine baskısı olmasaydı görüşmelerin uzayacağı ve belki de istenen sonucu elde edemeyeceğimizi ifade etmiştir²⁰⁴.

Ali Fuat Paşa'nın verdiği bilgiye göre 23-24 Şubat 1921 gecesi Çiçerin ile yapılan görüşmede askeri hususlar için iki gün içinde Harbiye Komiserliği ve Başkumandanlığın da içinde olacağı görüşmelerin başlamasına karar verilmiştir. Askeri hususlar ikiye ayrılmıştır. Birinci husus askeri yardımlar, diğeri ise icabında iki taraf ordularının müttefik ordular gibi hareket etmesine lüzum olup olmadığı meselesidir. Askeri yardımlar için liste yapılmıştır. Liste ve orduların müşterek hareketleri konusunu görüşen askeri mütehassıslar bir karara varamamışlardır. Murahhasların görüşmesinde de iki ordu beraber hareket etmesi gerekse bile zamanın ulaşım imkânlarının buna elvermediği için konu müzakerelerden çıkarılmıştır. 26 Şubat 1921'de Moskova Konferansı Sovyet Hariciye Komiserliği binasında başlamıştır. Türk tarafı Yusuf Kemal Bey, Doktor Rıza Nur ve Ali Fuat Paşa; Rus tarafı ise Çiçerin ve Celal Korkmazof'tan oluşmuştur. Türkiye bir Ermeni olan Karahan'ı istememiştir. Türk tarafı ittifak yapılması, Misak-ı Milli'ye göre Türk hudutlarının kabulü, Boğazların ticarete serbest oluşu ama Türkiye'nin mutlak hâkimiyeti, çarlıktan kalan harp borçları ve kapitülasyonların ilgası, harp esirlerinin Türkiye'ye iadesini içeren düşüncelerini ifade etmiştir. Stalin'in yumuşak tutumu sadece Rusya'nın tercihi değil, Anadolu'nun şartlarının da iyileşmesi sebebiyleydi. Aynı tarihte TBMM adına Bekir Sami Bey Londra'da batılılarla görüşmeler yapmaktaydı. Öte yandan Birinci İnönü Savaşı'nda Yunanlılar ilk defa durdurulmuştu. 26 Şubat'ta yeniden başlayan görüşmelerde Çiçerin yumuşamıştı. Cebesoy hatıralarında, Batum'un Kafkasyalılara terkinin bazı mühim konulara binaen taviz verir şekilde kullanmayı düşündüklerini, ilk başta bunu gündeme getirmediklerini ifade etmiştir²⁰⁵.

Türk tarafının bu açık ve net politikasına mukabil Ruslar siyasi taktik ve manevralara yönelmiştir. Cebesoy'a göre Ruslar herhangi bir muahede yapıp pek az bir yardım yapmak suretiyle Türkiye'yi emellerine hizmet ettirmek istemektedir.

²⁰⁴ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 143-146.

²⁰⁵ **A.e.**, s. 146-151.

Rusların bu gizli emel ve fikirlerini sezdiklerini belirten Ali Fuat Paşa, onların milli Türk devletini aslında tanımak istemediklerini ifade etmiştir. Hariciye Komiserliğinin bu tutumunu Stalin baskısı ile değiştirdiklerini, Stalin unsurunun Türk tarafınca gerektiği şekilde kullanıldığını vurgulamaktadır. Cebesoy'a göre Sovyet Hükümeti ile Hariciye Komiserliği arasında dış politika konusunda fikir ayrılığı mevcuttur. Türkiye, Polonya, Orta Avrupa ve Balkan siyasetlerinde bu iki mahfil farklı düşünmektedir. Sovyet Hükümeti bu bölgelerle dost olmak ama zamanla kendi yörüngesi haline getirmek istemektedir. Ali Fuat Paşa, Türkiye'nin bu politikanın birinci kısmından azami istifade ile faydalanması gerektiği ve fakat ikinci kısmından da azami tedbir ile muhafaza kalmak şeklinde hareket etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu sebeple Moskova Antlaşması'nın 8. Maddesinin tarafların muhaliflerini barındırmaması şeklinde olduğuna dikkat çekmiştir²⁰⁶.

İkinci Moskova görüşmeleri esnasında Azerbaycan temsilcisi Behbud Şahtahtinski ve Enver Paşa, Sovyet yönetiminin doğu sınırı konusunda Türk tarafının isteklerini küçük değişikliklerle kabul etmeye hazır olduklarını ifade etmişlerdir. Enver Paşa, Batum'dan vazgeçilmesi gerektiği ve Sovyetlerle ivedilikle bir anlaşma yapılması gerektiğini Türk heyetine söylemiştir. Heyet, Misak-ı Milli ve Gümrü Antlaşması üzerinde diretmıştır. Enver Paşa, Şubat 1921'de toplanan Londra Konferansı'nda Türkiye'ye 1914 sınırı bile söz edilmemişken bir kasaba yüzünden heyetin Ruslara direnmesi, Bolşeviklerin Türkiye'ye olan siyasetini değiştirmelerine sebep olabilir uyarısını yapmıştır. 9 Mart 1921'de Cemal Paşa'ya yazdığı mektupta Enver Paşa, Türk heyetiyle Çiçerin'in isteği üzerine konuştuğunu ve Londra'da çılgın bir karar alınmadan önce Ruslarla acilen bir anlaşma yapılması gerektiğini söylediğini yazmıştır. Heyet Çiçerin ile olan ilişkilerinde yine problem yaşamıştır. Türkiye'nin Batum'u bırakması ama faydalanmak istemesine karşı Çiçerin de Trabzon'dan aynı hakkı istemiştir. Bu talep reddedilmiş ve Batum konusu netleşmemiştir. Konferans sona ermek üzereyken heyet başkanı Yusuf Kemal, Ankara'ya bilgi vermiş ve yeni talimatlar istemiştir. Dış İşleri Bakanı Bekir Sami'nin Avrupa'daki temaslarının Ruslar üzerinde kötü sonuçlar doğurduğunu, kuşkularının arttığını, güçlükler çıkarttıklarını ifade etmiştir. Ruslarla sonuca varmadan İtilaf ile

²⁰⁶ Cebesoy, a.g.e., s. 151-152.

bir anlaşma yapılmaması gerektiği, İngilizlerin doğudaki çıkarlarımızı Ruslar kadar kabul etmediklerini, Fransa ile anlaşma noktasında olduğuna inanan Rusların Türkiye'ye yardım konulu gizli protokolü imzalamaktan kaçındıklarını bildirmiştir²⁰⁷.

3 Mart 1921 günü Stalin, Türk heyetiyle bizzat görüşmeyi talep etmiştir. Bu görüşmede Sovyet Dışişleri Komiseri ile bir anlaşmaya varamazlarsa kendisiyle anlaşabileceklerini ifade etmiştir. Stalin Batum ile çok ilgilenmekteydi. Misak-ı Milli'nin tanınması karşılığında Batum'da yönetimin halka bırakılmasını kabul edebileceğini söyleyen heyet ile gerek Batum ve Nahçıvan ve gerekse diğer konularda uyum sağlayan Stalin olmuştur. 9 Mart'ta Stalin ile yeniden görüşen heyet, anlaşmanın özünü oluşturan hususlarda mutabakata varmıştır²⁰⁸.

Ali Fuat Paşa, ittifak anlaşması imza etmedeki maksadın Ruslardan alınacak yardımın azami olması ve garantiye bağlanması olduğunu belirtmektedir. Onun ifadesiyle *“Çok çetin müzakerelerden sonra para, silah ve harp malzemesi bakımından yapılacak yardımın Sovyet Hariciye Komiseri ile Türk Büyükelçisi arasında gizlice teati edilecek mektuplarla tespit ve bu gizli mektupların da imzalanacak muahedenet muahedesinin ayrılmaz bir parçası telakki edilmesi kararlaştırılmıştı.”* On milyon altın rublenin kısa zamanda ödeneceğine ve iki fırkayı tamamen teçhiz edecek top, tüfek, süngü, mitralyöz, cephane ve koşum hayvanı vesairenin verilmesine karar verilmiştir. Cebesoy, o tarihlerde Rusların Polonya mağlubiyeti sebebiyle 30 milyon ruble tazminatı Polonyalılara ödemek zorunda oldukları, Kızıldunun Polonya savaşında silah ve cephane kaybının da olduğunu düşünürsek Rusların Türk tarafına söz verdiği yardımın büyük bir fedakârlık olduğunu ifade etmiştir. Ali Fuat Paşa, Sovyet Hariciye Komiserliğinin bazı tekliflerinin reddinin kendilerini bir hayli oyaladığını, çetin ve anlamsız müzakerelerin cerayan ettiğini yazmıştır. Bunların en önemlileri olarak: *“Rusya'dan girecek veya çıkacak olan bütün maddelerin Akdeniz limanlarımızdan serbest transit muamelesi görmesi, gümrükten muaf tutulması ve bunların her şeye rağmen tercihen nakillerinin deruhte edilmesi, güya varmış gibi Türkiye'den Rus topraklarına geçmiş*

²⁰⁷ Salahi Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı Ve Dış Politika**, C. I, TTK, Ankara, 1995, s. 55-56.

²⁰⁸ A.e., s. 55-56.

olan müsellağ çetelerin teşekkülünden ve hududu geçmelerinden Türk hükümetinin mesul tutulması” şeklinde sıralamıştır²⁰⁹.

Moskova’da görüşmeler devam ederken Ankara’da gündem Moskova, Kafkasya ve Londra’da gelişen olaylardır. Mustafa Kemal, 6 Şubat 1921’de Hâkimiyeti Milliye gazetesine verdiği röportajda Ruslarla dost olduğumuzu, heyetimizin Moskova’da olduğu ve anlaşma ümidini taşıdıkları, komünizmin içtimai bir mesele olduğu ve Türk toplum şartlarına uygun olmadığı, bu sebeple komünist fırkaların dahi kendilerini feshettikleri, Ruslar ile iki müstakil devlet olarak ittihat ve ittifak yapılacağını ifade etmiştir. Londra Konferansı’nın tabii olduğuna, Türkiye’nin Rusların aleyhinde olmadığına ve Rusların da bunu normal göreceklarine temas etmiştir²¹⁰.

18 Şubat 1921 tarihli Meclis gizli celsesinde yaptığı konuşmada Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey Rusya ile olan siyasetimizi değerlendirmiştir. Şarkın sadece Rusya’dan ibaret olmadığı fakat Rusya’nın büyük bir âlem olduğu, içinde çeşitli unsurları barındırdığı ve Türkiye’nin bu çeşitli unsurlar sebebiyle de Rusya’ya temayül ettiği, Ermenileri harp ile yendikten sonra onları bize karşı Rusların himaye edip sulh ahkâmının icrasına mani oldukları, aslında sulh yapmak istemeyen Taşnak Ermenilerinin kılıf değiştirip Bolşevik olduklarını, hala Ermenistan’a Taşnakların hâkim olduğu ifade edilmiştir. Rusların ittifak ve ittihat edecekleri milletlere mutlaka kendi akidelerini kabul ettimeyi gaye edindikleri, “*Bunu idrak eden Hükümetimiz de bu sıfat ve bu nikaptan görünmek istemiştir*” demek suretiyle bir siyaset güdüldüğü, asıl korkusunun İngilizlerle Bolşevik Rusların Türkiye ile Azerbaycan arasına bir Ermenistan dikmek istemeleri olduğunu söylemiştir. Bolşeviklerin Ermeniler için Van ve Bitlis’i isterken İngilizlerin de Sevr ile Büyük Ermenistan’ı kurmak istediklerine işaret etmiştir. Bir Ermeni olan Karahan’ın Rus siyasetinde büyük rol oynadığını hatırlatmıştır²¹¹.

Aynı konuşmada Ahmet Muhtar Bey Rus Sovyet Hükümeti’nin iki zaruret karşısında kaldığını söylemiştir. Bu zaruretleri şu şekilde izah etmiştir:

²⁰⁹ Cebesoy, a.g.e., s. 152-153.

²¹⁰ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III, Cilt: 3, ATAM, Ankara, 1997, s. 25-26.

²¹¹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 439-440.

“Ermeni hamisi olan Rusya; diğer taraftan Türkiye’nin dostu oluyor. Fakat Ermeniler; Türkiye’nin can damarına basıyor. Benim en ziyade korktuğum bir şey varsa o da Azerbaycan Hükümetinin Nehcivan; Şavşat ve ... kazalarını bile vermesidir. Ermeniler bize ultimatom vermek cüretinde bulundular; Dikdir’i tahliye edin diye bize nota veriyorlardı. Bu kuvveti; kendilerinde Bolşevikler geldikten sonra gördüler. Biz istediğimiz zaman Revan’a girmek kudretini haizdik. Ermenilerin bütün ordusu inhilal etmişti ve fakat onları himaye eden şey Bolşeviklik olmuştu. O Bolşeviklik bize karşı Ermenileri siyanet ediyor; ben yarının muzlim olduğunu görüyorum.”

Ahmet Muhtar Bey Ruslarla bizim siyasetimizin, düşmanımın düşmanı benim dostum esasına dayandığı, el ele verip karşıdakiyle çarpışmak gerektiği fakat Rusların akidelerini de kabul ettirme gayretinde oldukları, Azerbaycan’ın Ruslar elinde bir kukla olduğu, Ruslarla birlikte Gürcülere saldırdığını ifade etmiştir. *“Ruslarla ve Gürcülerle vaziyeti siyasiyemiz nedir?”* dense kendisinin net bir cevap veremeyeceği, sekiz aydır murahhaslarımızın görev yaptığı, Karahan’ın mı yoksa bizim mi galebe çalacağımızı zamanın göstereceği, tüm dünyanın kabul ettiği ortak karar olarak bizimle Azerbaycan arasına bir Ermenistan’ın vücuda getirildiğini aktarmıştır²¹².

Aynı celsede Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey Nahçıvan’dan gelen bir telgrafta *“Rusların vasıtasıyla Azerbaycanlıların burayı Ermenilere peşkeş çektiğinin”* ifade edildiğini söylemiştir. Bunu üzerine Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey Ermenilerle yapılan akitte Nahçıvan’ın TBMM himayesinde idarei muhtariyetinin kararlaştırıldığını, iki kıta askerimizin orada olduğu, bir ara saldıran Ermenilerin defedildiği, fiilen Türkiye’nin himayesinde ve muhtariyette olduğunu izah etmiştir. Ahmet Muhtar Bey Rusya’nın Gürcistan’ın bu haliyle kalması halinde güney sınırlarında rahat edemeyeceği, Gürcülerin İngilizlerin elinde *“aleti tezvir”* olduğu ve bunun değişmesinin zaruri olarak Rusların hareketinin buna matuf olduğunu ifade etmiştir. Ahmet Muhtar Bey, şark siyasetinin terk edildiği iddialarına karşı sekiz aydır bu siyasetin devam ettiği cevabını vermiştir. İngilizlerin Ruslara Türkiye aleyhine bazı isteklerde bulunduğunu fakat Bolşeviklerin buna

²¹² TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 440.

yanaşmadığını ifade etmiştir. Sefaret heyetinin daha iki gün evvel Moskova'ya ulaştığını ifadenin ardından Ermenistan'da tekrar Taşnakların hükümete geldiğini, tezat olmakla birlikte Ankara açısından bu durumun memnuniyet verici olduğu, Gümrü'nün onlarla imza edilmesi sebebiyle gerekli adımların atılabileceğine dikkat çekmiştir²¹³.

4.2. Kafkasya'da Türk-Rus Hâkimiyet Mücadelesi

Moskova görüşmeleri aslında bir yönüyle Türklerin ve Rusların Kafkasya üzerinde hâkimiyet kurma mücadelesidir. Nahçıvan ve Azerbaycan, Ermeniler, Batum ve Gürcistan gibi konular iki tarafın politikalarının çarpıştığı noktalardır. Bunlar üzerindeki uyum sağlanınca da anlaşma sağlanabilmiştir. Yoksa Ruslar hiçbir zaman yardım etmeyeceklerini ifade etmemişlerdir. İttifak edilen konular İngilizlere karşı beraber mücadele ve yardımlaşma iken ihtilaf edilen konu Kafkasya üzerinde kimin hâkimiyet kuracağıdır.

Konferansta üzerinden en çok durulan konuların başında Batum, Nahçıvan ve Azerbaycan'ın bağımsızlığı meselesi geliyordu. Ruslar Gümrü'yü tanımadıklarını ifade ederek Türkiye'nin Nahçıvan üzerindeki koruyuculuk hakkını reddediyorlardı. Bolşevik Azerbaycan da bu anlaşma koşullarını reddetmiş ve Türkiye karşısında Rusların yanında yer almıştır. Azerbaycan ve Rusya'nın isteğiyle Moskova'ya gelmiş olan Behbud Şahtatinski, Türk heyetinin Stalin ile yapmış olduğu görüşmede Ruslardan yana tavır koymuştur. “*Sizin Nahçıvan ile ne münasebetiniz var? O Rusya'nındır*” demek suretiyle Nahçıvan'ın Rusya himayesinde bulunmasını istemiştir²¹⁴.

Türk heyetinin gayretleri sayesinde Moskova Konferansı'nda Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü kısmen de olsa korunmuştur. Nahçıvan'ın ise üçüncü bir ülkeye devredilmeme kaydıyla Azerbaycan içinde özerk bir cumhuriyet olarak varlığını devam ettirmesine karar verilmiştir²¹⁵. Bunun üzerine Nahçıvan'da bulunan Türk müfrezesi 16 Nisan 1921'de Türkiye'ye dönmüştür. Moskova Antlaşması sonrası

²¹³ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 441-442, 436-438.

²¹⁴ Betül Aslan, a.g.e., s. 125-128; Atnur, a.g.e., s.440.

²¹⁵ Betül Aslan, a.g.e., s. 129; Atnur, a.g.e., s.441.

Türkiye, Nahçıvan'ın statüsünü bölge ülkelerine kabul ettirmek için uğraşmıştır²¹⁶. Türkiye'nin bir diğer çabası Azerbaycan'ı egemen bir devlet olarak görmek ve gördürmektir. Bu bağımsızlığı Rusya'ya tanıtmak Moskova görüşmelerinin ve Türkiye'nin genel Kafkasya siyasetinin ana gayelerinden biri olmuştur. Azerbaycan ile ayrı bir anlaşma imzalamak ve bu şekilde onun bağımsız bir devlet olduğunu ispat etmek isteyen Türkiye'ye karşın Rusların baskıları galip gelmiş ve Sovyet Azerbaycan Hükümeti TBMM ile ayrı bir anlaşma yapmaya yanaşmamıştır²¹⁷.

Nahçıvan ve Azerbaycan konusu Kafkasya üzerindeki Türk-Rus hâkimiyet mücadelesinin en önemli noktasıdır. Türkiye Nahçıvan'ı Türkiye veya Azerbaycan'ın saymaktaydı. Ali Fuat Paşa, Nahçıvan'ın Azerbaycan'a üçüncü devlete terk edilmemek şartıyla verilmesi sonucu burasının Türkiye ile Azerbaycan arasında kaldığını ifade etmiştir²¹⁸. Moskova Antlaşması'na konan madde ile Rusya veya Ermenistan'a verilmesi engellenmiş oluyordu. Moskova sonrası Bakü'ye giden Türk heyetinin tüm çabalarına rağmen Azerbaycan yönetimi Rus yanlısı davranmış ve ayrı bir anlaşmaya yanaşmamıştır. Sonuçta Rusların istediği olmuş ve Türkiye'nin tek tek Kafkasya ülkeleriyle anlaşma yapma isteği engellenmiştir²¹⁹.

Nahçıvan ve Azerbaycan hâkimiyet meselesi gibi Ermenistan konusu da Rus hâkimiyetine devredilerek halledilmiştir. Aslında Ermeni harekâtı ve Gümrü Antlaşması ile Türk tarafının, ülkenin Bolşevikleşmesiyle de Rus tarafının Ermeni meselesi nihayete ermişti. Olan olmuştur ve Türk-Rus irtibatı sağlanmış, geriye sınır meselesinin halli kalmıştır. Her iki tarafın da birbirine karşı kuşkuları ve İtilaf Devletleri'yle görüşmelerine rağmen birbirlerine bilgi vermekte anlaşmaları meseleyi yumuşatmıştır. Bununla birlikte Ruslar nihai çözümü, Türklerle görüşmeleri hızlandırmak ve Gürcistan'ı işgal etmek olarak görmeye başlamışlardır. Rusların askeri çözümü devreye sokmasında Erivan'da yaşanan Taşnak olayları ve Türklerin tutumu etkili olmuştur. 18 Şubat 1921'de Erivan'da Taşnaklar ayaklanmış ve yönetimi ele geçirmiştir. Türk temsilcisi yeni başkan Vratziyan'ı ziyaret etmiş, Ermenistan'ın kurtuluşunu tebrik etmiş ve destek sözü vermiştir. Taşnaklar İğdir'da

²¹⁶ Atnur, **a.g.e.**, s.443-446.

²¹⁷ Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 131.

²¹⁸ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 152.

²¹⁹ Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 133-140.

Türklerle bir anlaşma imzalamışlardır. Türkler Taşnaklara silah ve para vermeyi taahhüt etmişlerdir. Moskova Antlaşması tüm taraflarca tanınmış olmasına rağmen Türklerin Gümrü'yü boşaltması için Taşnakların 23 Nisan'da yenilmesi beklenmiştir²²⁰.

Kazım Karabekir, 19 Şubat 1921'de Genelkurmay'a çektiği telgrafta Taşnak Ermenistan'a karşı harekete geçilmesi gerektiğini ifade etmiştir²²¹. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti, Hariciye Vekâletine 19 Şubat 1921'de yazdığı yazıda, şarkta meydana gelen olayların ordumuzun tarafsız kalmasına müsait olmadığını, Şark Cephesi'nden gelen, Gürcü, Rus, Ermeni ve Bolşeviklerin durumunu aktaran bilgiye²²² binaen iletmiştir²²³.

Moskova görüşmelerinin başlama döneminde Ruslar Gürcistan'a saldırmış ve 21 Şubat 1921'de Kızılordu Tiflis'i kuşatmıştı. Çiçerin Türk tarafını, Gümrü'yü boşaltmadıkları ve Taşnakları destekledikleri için kınamıştır. Türk heyeti de Kafkasya'yı yakından takip eden Stalin'e Çiçerin'in sert tavrından ötürü yakınmıştır. Lenin, görüşmeler boyunca Çiçerin'in idealistliği ve Stalin'in realistliği arasında Türk tarafını yola getirmeye çalışmıştır. Görüşmeler devam ederken Türkler de Ruslar da diğer tarafın istememesine rağmen Batum'a doğru ilerlemişlerdir. Gürcistan'da iki ordu karşılaşmakta ve Moskova'da iki taraf masada görüşmekteydi. Aynı anda Londra'da ise her şeyin gidişatını değiştirecek gelişmeler oluyordu. Lloyd George'la Türk heyeti arasında, Rusya'ya karşı bir Kafkas Konfederasyonu kurma konusu konuşulmuştur. Ahıska'da yerel Bolşevikler bir yönetim kurmuşlardır. Bunun üzerine Gürcüler Türklerden Batum, Ahıska ve Ahılkelek'i işgal etmesini istemiştir. Gürcistan ve Londra'dan birbirini destekler işaretler alınınca Ankara, 8 Mart 1921'de bu üç bölgeyi işgale karar vermiştir. Ahıska 9 Mart'ta ele geçirilmiş

²²⁰ Stefanos Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Milli Mücadeleye**, İstanbul, 1979, s. 342-348.

²²¹ Şark Cephesi'nden Genelkurmay'a çekilen telgraf, 19-2-1921, **ATASE, İSH, K: 618, G: 79**.

²²² Şark Cephesi'nden Genelkurmay'a çekilen telgraf, 18-2-1921, **ATASE, İSH, K: 620, G: 28**.

²²³ Genelkurmay'dan Hariciye Vekâleti'ne çekilen telgraf, 19-2-1921, **ATASE, İSH, K: 618, G: 82**.

ama iki ordu birbiriyle çatışmamaya özen göstermiştir. Aynı gün Ruslar da Ahıska'ya gelmişler ve iki ordu kumandanları el sıkışmışlardır²²⁴.

Kafkasya ve Londra'da gelişmeler bu seyirdeyken Moskova'da Ruslar, Türk tarafına bir ödün olarak Nahçıvan'ın özerkliğini kabul etmişlerdir. Öte yandan Türk delegelerin Batum'u Ruslara vermeyi kabul ettikleri gün Ankara, Batum'un işgali emrini vermiştir. Bunu üzerine önce Türk sonra da Rus birlikleri Batum'a girmişlerdir. 12 Mart'ta Ankara Batum, Ahıska ve Ahılkelek'te sivil bir idare kurmaya karar vermiş ve 14 Mart'ta Türk birlikleri Ahılkelek'e girmişlerdir. 16-21 Mart 1921 arası Batum'da çatışmalar yaşanmıştır. Herkes buradadır ve hâkimiyet mücadelesinin merkezi artık Batum'dur. Çatışmalar Türk tarafının Ahıska, Ahılkelek ve Batum'u boşaltmayı kabul ettiği 21 Mart tarihine kadar sürmüştür. Türkiye ile Sovyet Rusya arasında ilk ve tek silahlı çatışma, Moskova Antlaşması'nın imzalandığı günlerde yaşanmıştır²²⁵.

1 Mart 1921'de Türk-Afgan İttifak Anlaşması'nın da imzalandığını ifade eden Ali Fuat Paşa, Moskova müzakereleri devam ederken Kafkaslarda önemli hadiselerin vuku bulduğuna ve bunun görüşmeleri etkilediğine dikkat çekmiştir. Şubatın sonunda Gürcistan'a saldıran Kızılordu ciddi mukavemet görmüş olsa da Tiflis'e girmiştir. 8 Mart 1921'de Ankara'daki Gürcistan Sefiri, Hariciye Vekiline başvurarak Ahıska, Ahılkelek ve Batum'un Türkiye tarafından işgalini talep etmiştir. Gürcü memurların iş başında kalacağı söz konusu yerlerde yaşayan Müslüman halk, Türk askerinin işgaliyle savaştan zarar görmeyecek ve muhacerete düşmeyeceklerdi. Bu sebeple Türkiye bu teklifi kabul etmiş ve buraları işgal etmiştir. Fakat Türkiye'nin Gürcistan hareketi, Menşevik Gürcistan'ı himaye zanneden Rusların huylanmasına sebep olmuştur²²⁶.

Rıza Nur da Batum işgalinin muahedeyi tehlikeye soktuğunu yazmaktadır. Batum'u almamızın ve vermek zorunda kalışımızın rezillik olduğunu belirtmektedir. *“Batum'dan çekildik ve anlaşma yapıldı”* diyen Rıza Nur, Rusların İngiliz ve

²²⁴ Stefanos Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Milli Mücadeleye**, İstanbul, 1979, s. 344-347.

²²⁵ **A.e.**, s. 347-348.

²²⁶ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 154-155.

Fransızlara karşı Türkleri koz olarak kullandığını, Türklerin de onları aynı şekilde koz olarak kullandığını ifade etmiştir²²⁷.

Birinci İnönü Savaşı ve Ethem olayının Ankara lehine sonuçlanması ile Türkiye'nin iç ve dış saldırılarla yıkılmayacağı ve TBMM'nin her şeye hâkim olduğu anlaşılmıştır. Böylece Türk-Rus-İngiliz üçlü politikasının sergilendiği bir oyun safhasına geçilmiştir. Rusya İngiltere ile anlaşmaya çalışırken Türkiye'yi de elinden kaçırmamaya gayret etmektedir. İngiltere Rus pazarını açmak isterken Ankara'yı Londra Konferansı'na davet ederek barış ümidi vermektedir. Türkiye ise İngiliz yolunu açık tutmak ve aynı zamanda Rus yörüngesine girmeden yardım almak istemektedir. Diğer taraftan Moskova merkezi yönetiminde Türkiye'ye karşı bir ikilik ortaya çıkmaktadır. Çiçerin ile Stalin ve Mdviani'nin verdiği bilgiler birbirine zıttır²²⁸. Sanki Ankara iki ayrı politika yapıcı merkezle muhatap olmaktadır. Bu da satrancı dört oyunculu hale getirerek daha da çetrefilleştirmiştir.

4.3. Antlaşmanın İmzalanması

Moskova görüşmeleri esnasında Batum'da Türk-Rus askerleri arasında çatışma yaşanmaktadır. Aynı esnada Ruslar Ermenistan sınırında olup Türk birliklerinin Gümrü'yü boşaltmasını istemekle yine bir çatışmanın eşiğinde bulunmaktadır. Nahçıvan'da iki ülke askeri arasında çatışma çıkması söz konusudur. Yani Moskova'da anlaşmak askeri anlamda bir zorunluluk haline gelmiştir. İki taraf da anlaşma yapamazsa çatışmak zorunda kalacak haldedir. Siyaseten de Londra'da İngilizler ve İtilaf Devletleri'yle anlaşmakla Moskova'da Ruslarla anlaşmak arasında bir siyasi çatışma eşiğinde kalınmıştır. Tercih, İngilizlerin uzlaşmaz tavrı yüzünden Rusya'dan yana olmuştur. Öte yandan Bolşevikler, Polonya'ya karşı güçlü olmak için Kafkasya'da sükûnete ihtiyaçları olduğunu çok iyi biliyorlardı. Onun için Ankara ile makul bir anlaşma yapmaları gerektiğini kabul ettiler²²⁹. Bir taraftan da Ruslar, aynı günlerde Londra'da devam

²²⁷ Nur, a.g.e., 1992, s. 165-167.

²²⁸ Bilge, a.g.e., s. 64-65.

²²⁹ Büyüktuğrul, a.g.m., s. 24.

eden görüşmelerle İngilizlerin Türklerle anlaşma ihtimaline karşı Moskova Antlaşması'nın imzasına gayret göstermiştir²³⁰.

Tüm bunların yanında Sovyetlerin kendi içinde de sıkıntılar yaşanmaktaydı. 1920-1921 kışında Bolşevik rejim tehlikeli bir iç kriz geçirmiştir. Konseyler hareketinin sonu olarak Kronstadt Ayaklanması yaşanmıştır. 24 Şubat 1921'de Bolşevikler başkent Petrograd'da, önce grev olarak başlayan ve sokak gösterilerinden silahlı çatışmaya dönen olayları bastırmak için sıkıyönetim ilan etmiştir. Grevlerin önüne 28 Şubat'ta geçebilen yönetim, 7-18 Mart arasında Kronstadt'a askeri müdahale yapmış ve yüzlerce isyancı kurşuna dizilmiştir. Bu ayaklanma Bolşeviklerin ülkeyi "Savaş Komünizmi"nden "Yeni Ekonomik Politika"ya geçirmelerini hızlandırmıştır²³¹. Bu durum dolaylı da olsa Bolşevikleri Türk-Rus ilişkilerinde ideolojiden reelpolitığe geçirme konusunda itici olmuştur.

Yerasimos'un verdiği bilgiye göre Lenin, 9 Mart 1921'de Çiçerin'e şöyle bir not göndermiştir:

"Yoldaş Çiçerin. Orduları Batum üzerine yürürken, Türklerin bu kent sorununun bir karara bağlanmasını sürüncemede bırakmak için gösterdikleri gayret beni ciddi bir biçimde endişelendirmektedir. Bu ertelemelere izin vermemeliyiz. Şöyle bir önlem düşünün: benimle görüşmek için konferansınıza yarım saat için ara verin ve bu arada Stalin Türk heyetiyle açıkça görüşerek sorunları bugün bir sonuca bağlasın."

Bu şekilde Türk heyetinin Stalin ile aynı gün üçüncü görüşmesi gerçekleşmiş ve 12 nokta üzerinde anlaşma sağlanmıştır²³².

Çiçerin'in 10 Mart 1921'de, Lenin'in bir gün önceki notuna cevabında anlaşmanın çetin pazarlıklar sonucu çıktığı görülmektedir. Mektupta Çiçerin, Türklerle imzalanacak metnin acilen bitirilmesi gerektiği, cumartesi yapılacak oturumda bütün maddeler üzerine mutabakata varılırsa hemen imzalamak gerektiği, Türklerle anlaşma yapılırken her zaman büyük pazarlıklar yapıldığı, onlar ikna

²³⁰ Müderrisoğlu, a.g.e., s. 512.

²³¹ Oskar Anweiler, **Rusya'da Sovyetler (1905-1921)**, İstanbul, 1990, s. 328-339.

²³² Stefanos Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Milli Mücadeleye**, İstanbul, 1979, s. 222.

olduktan sonra hemen Rus tarafının tasdik etmesi gerektiği, anlaşma metninin ya tamamen kabul edileceği ya da reddedileceğini ifade etmiştir²³³.

Moskova görüşmeleri öncesinde Türk tarafı Batum'u pazarlık konusu olarak görmekte ve gerektiğinde Ruslara bırakmayı kabullenmiş bulunmaktaydı. Görüşmeler Rusların Gümrü Anlaşması'nın değiştirilmesi ve Batum'un terki konusunda ısrarcı olmaları yüzünden sonuçsuz kalmaktaydı. Sovyetlerin Türkiye ile toprak anlaşmazlığı, Ermenilere Doğu Anadolu'dan toprak verilmesi ve Batum'dur. Birinci mesele halkların kendi kaderini belirleme ilkesine dayandırılırken ve çok da önemli değilken Batum konusu Rusya için vazgeçilmezdi²³⁴. Devreye giren Stalin, Batum şehir ve limanına ilave olarak "*bir nefeslik*" toprak parçasını talep ediyordu. Türk tarafı Misak-ı Milli esas alınmak üzere bunu kabul edebileceklerini bildirdi. Batum Türkiye için askeri önemden ziyade ekonomik önemi haizdi. Bu sebeple de Ruslarla anlaşmayı engelleyecek kadar önemli bir mesele olarak görülüyordu. Öte yandan Batum'u Ruslara karşı koruyabilecek bir askeri kuvvet de yoktu. Kafkasya'da tam da bu sıra yaşanan gelişmeler görüşmeleri hızlandırdı. Artvin ve Ardahan'ı işgal eden Türk birlikleri Ahıska ve Ahılkelek'i işgal etmek üzere harekete geçmişlerdi. Buna mukabil Kızıldorduya da Ahıska ve Ahılkelek'in işgali ve Batum'a yürüme emri verilmişti. Bu olayların Moskova görüşmelerini çıkmaza sokması üzerine Lenin, Çiçerin'e Türklerin Batum'a yürüdüğü bu zamanda Stalin'in Türk heyetiyle görüşüp meseleyi 9 Mart'ta sonuçlandırması talimatını göndermiştir. Stalin ile yapılan görüşmelerle Batum Gürcistan'a bırakılmış ve Moskova Antlaşması'nın temeli oluşturulmuştur²³⁵. Öte yandan Bolşevik Ruslar Kafkasya'ya tam hâkim

²³³ Kolesnikov, **a.g.e.**, s. 102-103.

²³⁴ Yerasimos, **a.g.e.**, s. 152.

²³⁵ Mustafa Sarı, "Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Sakarya Üniversitesi SBE, 2010, s. 598-601.; Rusya Batum'u ayrılmaz bir parçası olarak görmekteydi. Moskova, 20 Eylül 1918'de Osmanlı yönetimine gönderdiği notayla yapılan halkoylamasını tanımadığını ve yenilenmesin gerektiğini bildirmişti. Moskova görüşmelerinde de ısrarla istediği yer Batum olmuştur. Mustafa Bakan, "Milli Mücadele Yıllarında Elviye-i Selase ve Batum", **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume 3/7 Fall 2008, s. 746.

olduktan sonra Türkiye ile anlaşma yapmıştır. Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Bolşevize edildikten sonra Türkiye ile nihai anlaşma imzalanmıştır²³⁶.

Rusya'nın Ankara ile işbirliği yapmasında, Rus Hariciyesinin itirazlarına rağmen Milletler ve Devletler Kontrol Komiseri Stalin etkili olmuştur. Tıkanıklıkları onun müdahalesi açmıştır. Stalin, Rus milli çıkarlarını Bolşevik ideolojiden üstün tutmuştur²³⁷. Stalin, Mustafa Kemal'in İngilizlere zarar verebileceğini görmüştür. İngilizlere zarar vermek Stalin için her şeyi göze alacak bir Rus milli çıkarıydı. Anadolu'ya giden yardım Sovyetlerin yabancı bir devlete verdiği ilk önemli askeri destektir. Bolşevikler içinde muhalefet çok güçlüydü ki yardım, talepten bir yıl sonra hayat bulabilmiştir²³⁸.

Ali Fuat Paşa, Moskova Antlaşması'nın 16 Mart 1921'de imzalandığını ancak Çiçerin'in hususi ricasıyla iki gün sonra yani 18 Mart'ta ilan edildiğini ifade etmiştir. Bunun sebebi olarak 16 Mart'ta Londra'da İngiliz-Rus Ticaret Anlaşması'nın yapılması gösterilmiştir²³⁹. Anlaşma ile Türkiye'nin arkadan vurulma tehlikesi son bumuş ve iki cephede savaşmasına gerek kalmamıştır. Mustafa Kemal anlaşmayı, "*fili durumun hukukileşmesi*" ve "*saldırıya uğrayan iki devletin anlaşmasının doğallığı*" şeklinde değerlendirmiştir. Çiçerin anlaşmayı bir uzlaşma olarak görmüştür. Moskova Antlaşması ile çizilen sınır hala yürürlükte olan gerçekçi bir sınırdır ve bu sebeple de dengeli bir anlaşmadır. Batum Sovyetlere verilirken Kars ve Ardahan Türkiye'de kalmıştır. Türkiye bu anlaşma ile batıya karşı kuvvetlenmiştir. Anlaşmanın 4. Maddesinde milletlerin kendini yönetmesi gerektiği dile getirilirken Türkiye'nin iç işlerine Rusya'nın karışmaması gerektiği mesajı verilmiştir.

²³⁶ Bülent Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye**, İstanbul, 1997, s. 122. Moskova İttifak Muahedesinin imzalandığı, 21-3-1921, **ATASE, İSH, K: 1028, G: 51**; Moskova Antlaşması'nın hükümet tarafından kabul edildiği, 22-3-1921, **ATASE, İSH, K: 1022, G: 126**.

²³⁷ Marksist doktrine göre tüm kapitalist devletler düşman olmasına rağmen Bolşevikler, Brest-Litovsk'u imzalamakla, Rusya'nın menfaatlerinin ideolojiden önce geldiğini göstermişlerdir. Yüceer, **a.g.e.**, s. 40-42.; Brest-Litovks, Sovyet rejiminin varlığını koruması ve güçlendirmesi anlamında zaferidir. Sovyetlere kapitalist devletlerle anlaşabileceğini göstermesi açısından ideolojik bir dönüm noktasıdır. Bu daha sonra Ankara ile yapacağı anlaşmanın da zemini hazırlayan bir örneklik teşkil etmiştir. Selami Kılıç, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, İstanbul, 1998, s. 396-397.

²³⁸ David Fromkin, **Barışa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922**, Epsilon Yayınları, İstanbul, s. 357.

²³⁹ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 153.

Uygulamada yaşanan problemler sebebiyle anlaşma ancak altı ay sonra TBMM’de onaylanmıştır²⁴⁰.

Muahadenin ayrılmaz parçası kabul edilen ve yardım bahsini ifade eden mektuplarda, iki taraf arasındaki itimada zarar verilmemesi için bazı konular yer almıştır. Hatıralarında Ali Fuat Paşa bunu şu şekilde nakletmiştir: “*Eğer taraflardan birisine Asya’da Rus devletinin siyasetinden başka bir siyaset takibeden büyük devletlerden birisi tarafından yakınlaşmak ve anlaşmak maksadıyla yapılacak olan bir teklifi diğer taraf bütün teferruatı ile haberdar edecektir. Aynı zamanda diğer tarafı alakalandıran bir muahedeyi öbür tarafa haber vermeden neticelendirmeyeceğini de taahhüt edecektir.*” Moskova Antlaşması ile Rusya, Türkiye milli hükümetince tanınmamış hiçbir uluslararası senedi tanımayacağını kabul etmiştir. Türkiye tabiriyle 28 Ocak 1920’de İstanbul’da Osmanlı Meclis-i Mebusanınca ilan edilen Misak-ı Milli kabul edilmiştir. Ardahan ve Kars sancakları Türkiye’ye bırakılırken Misak-ı Milli’ye mugayir olarak Batum Limanı ve şehri Gürcistan’a verilmiştir. Boğazlar ticaret serbestisi ve Türkiye’nin güvenliğine ters olmamak kaydıyla bir konferansta görüşülmek üzere bırakılmıştır. İki taraf arasında daha önce yapılan tüm anlaşmalar geçersiz sayılmış, borçlar ve kapitülasyonlar ortadan kaldırılmıştır²⁴¹.

1921 Moskova Antlaşması olarak adlandırılan bu metnin resmi adı Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması’dır²⁴². Bir önsöz, 16 madde ve üç ekten oluşan²⁴³ anlaşmanın önemli maddeleri ve yorumları şöyledir:

“ Madde 1: Bağlı taraflar herhangi birine zorla kabul ettirilmek istenilen bir barış andlaşması ya da başka bir uluslararası bağıtı tanımamağı ilke olarak benimserler... İşbu Andlaşmada yazılı “Türkiye” terimi ile 28 Ocak 1920 günü İstanbul’da toplanan Meclis-i Mebusan tarafından düzenlenip tüm devletlere ve basına bildirilen Misak-ı Milli’nin kapsadığı topraklar anlaşılmaktadır... ”

Bu madde ile Rusya Misak-ı Milli’yi tanıyan ilk büyük devlet olmuştur.

²⁴⁰ Bilge, **a.g.e.**, s. 74-76.

²⁴¹ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 153-154.

²⁴² Moskova Antlaşması’nın tam metni Ek-6’da verilmiştir.

²⁴³ A. Şemsutdinov, Y.A. Bağirov, **Bir Karagün Dostluğu Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, Bilim Yayınları, İstanbul, s. 45.

“ Madde 2: Türkiye işbu Andlaşmanın birinci maddesinde gösterilen sınırın kuzeyinde Batum livasına ilişkin toprakla ile Batum kenti limanı üzerindeki egemenlik hakkını, şu koşullarla, Gürcistan’a bırakmağa razı olur: Birincisi: İşbu maddede belirtilen yerler halkının, ... geniş bir yönetsel özerkliğe kavuşması. İkincisi: ... her türlü vergi ve ücretten bağışık bir biçimde, serbest transit hakkı ile birlikte, Türkiye'nin ... Batum limanından yararlanması.”

Bu madde ile Türkiye'nin doğu sınırı çizilmiş oldu. Doğu cephesi resmen garantiye alınmış oldu. Batum, antlaşmanın yapılabilmesi için Ankara'nın Misak-ı Milli'den verdiği tek ödündür.

“ Madde 3: Bağlı taraflar, Nahçıvan kesiminin, koruyuculuk hakkını üçüncü bir devlete hiçbir zaman bırakmamak koşulu ile, Azerbaycan koruyuculuğunda özerk bir bölge oluşturulması konusunda anlaşmışlardır...”

Nahçıvan özerk bir bölge olarak Azerbaycan'a bağlanmış, garantörlüğünü Rusya ve Türkiye ortak üstlenmiştir. Madde 4'te Boğazlar rejimini Karadeniz ülkelerinin saptayacağı kabul edilir. Madde 6 ile Türkiye'nin Çarlık Rusyası'na olan borcu silinir. Madde 7 ile kapitülasyonlar kaldırılmış olarak kabul edilir.

“ Madde 8: Bağlı Taraflar, toprakları üzerinde karşı Taraf ülkesinin ya da ona bağlı topraklardan birinin Hükümeti rolünü üstlenmek savında bulunan örgüt ve grupların yerleşmesini ve öteki ülkeye karşı savaşım amacıyla olan grupların yerleşmesini hiçbir zaman kabul etmemeği yükümlenir. Türkiye ve Rusya, Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleri için de karşılıklı olmak koşulu ile özdeş yükümlülük üstlenirler...”

Madde 8 ile her iki tarafın muhalifleri saf dışı bırakılmıştır. Bu madde ile Menşevik ve Musavatçılar başta olmak üzere Bolşeviklere karşı gelenleri Türkiye barandırmayacaktı. Rusya da Türk komünistler ile İttihatçılara aynısını yapacaktı.

“ Madde 15: İşbu Türk-Rus Andlaşması'nda Güney Kafkasya Cumhuriyetlerine ilişkin hükümlere Türkiye ile bu Cumhuriyetler arasında yapılacak Andlaşmalarda uyulmasını sorunlu kılmak için, Rusya söz konusu Kafkasya Cumhuriyetleri katında gerekli girişimlerde bulunmayı yükümlenir.”

Bu madde ile Rusya, doğu sınırını Kafkas devletlerine kabul ettirmeye söz vermişti. Onay belgelerinin karşılıklı verilmesiyle antlaşma 22 Eylül 1921’de yürürlüğe girmiştir.²⁴⁴

Anlaşma metni dışında Rusya, 10 milyon altın ruble ve iki tümeni donatacak silah ve cephane vermeyi kabul ediyordu. İngilizlerle aynı gün imzalanmış ticaret antlaşması Rusların İngiliz muhaliflerine yardımını men ediyordu. İngiltere ile ilişkilerin bozulmaması için silah ve para yardımı hususu anlaşmada yer almamıştır.

16 Mart 1921’de imzalanan İngiliz-Rus Ticaret Anlaşması’yla iki taraf da birbirinin aleyhine çalışmayacağına söz verdi. İngiltere çar yanlılarına destek vermeyecek, Bolşeviklere karşı eylemleri desteklemeyecekti. Rusya ise İran’da Gilan devrimcilerine, Afganistan ve Hindistan’da İngiltere’ye karşı savaşanlara yardım etmeyecekti. Ruslar yedi ay önce Bakü’de yaptıkları Doğu Halkları Birinci Kurultayı’nda ilan ettikleri devrimcileri destekleme karardan vazgeçmiş oldular. Anlaşma ile zaman kazanan Bolşevikler rejimlerini güçlendirirken İngiltere’de devrimin doğuya yayılmasını engelleyerek statükoyu korumuş oldu. Bu sebeple Türklerle Ruslar arasında aynı tarihli yapılan Moskova Anlaşması’nda yardım konusu yer almamaktadır. Ek mektuplar ile yardım işi karara bağlanmıştır. Rusların diğer bölgelere yardımı cidden kesip kesmediği bu çalışmanın konusu değildir. Ama Anadolu’ya destekleri devam etmiştir.

“Osmanlı Devleti’nin tarihte bulunan iki büyük düşmanından biri bize dost oldu” diyen Yusuf Kemal Bey, *“Bu defa diğer düşmanla birleşerek tarihte birkaç defa olduğu gibi Türk topraklarını paylaşmayacaktır”* ifadesiyle İngiltere ile Rusya’nın Türkiye’ye karşı artık bir hareket etmeyeceğine dikkat çekmektedir²⁴⁵. Ankara ile Moskova ittifak yapmamışlardı ama bunun farkında olan İngiliz Başbakanı Lloyd George *“tam bir ittifak olmasa da, aralarında karşıtlık da yok”* demiştir²⁴⁶.

²⁴⁴ Tellal, a.g.m., s. 173-174.

²⁴⁵ Tengirşek, a.g.e., s.218, 224.

²⁴⁶ Oya B. Köymen, “Anglo-Turkish Relations: 1919-1922”, **The Turkish Yearbook**, vol. VIII, Ankara 1967, s.23.

Moskova Antlaşması'nın imza tarihi tartışmalıdır. Ali Fuat Cebesoy 16 Mart'ı imza tarihi olarak söyler ve Çiçerin'in aynı gün İngilizlerle bir ticaret anlaşması yapıldığı için şahsi ricasına binaen ilanın iki gün sonra yapıldığını belirtir²⁴⁷. Rıza Nur'un aktardığına göre ise bunun sebebi, İngilizlerin İstanbul'u 16 Mart'ta işgal etmeleriyle aynı güne gelmesinin kasten Ruslar tarafından istenmesidir²⁴⁸ Rus tarafının, İngilizlerin tepkisinden çekinmeleri ve ticaret anlaşmasını garantiye almak için Türklerle anlaşma tarihini iki gün sonraya önermeleri daha makuldur²⁴⁹. Salahi R. Sonyel ise anlaşma tarihinin 18 Mart olduğunu fakat tarafların İstanbul'un İtilaf Devletleri'nce işgal edildiği 16 Mart tarihi ile aynı güne bilerek denk getirildiğini yazar²⁵⁰.

Heyette bulunan Rıza Nur, “*Muahede milli harekete temel taşı gibi bir esas olmuştur*” demiştir. Ona göre İngilizler bu gelişme üzerine Ankara ve İstanbul'dan muahede yapmak üzere heyet istemiştir. Rusya'dan birçok zahire, silah ve cephane alınması anlaşmaya bağlanmıştır. Yine Moskova'ya gelir gelmez Garp Cephesi'ne cephane yetiştirmek için çok gayret ettiklerini, Yunan saldırırsa orduda cephane kalmamış olduğunu, Sivastopol'da beş milyon mavzer mermisinin olduğunu ve bunların Ali Fuat Paşa'nın himmet ve gayretiyle alınarak takalarla taşındığını belirtmektedir. Birinci İnönü Zaferi'nin bu cephane ile kazanıldığını vurgulamıştır²⁵¹.

İstanbul'daki Belçika temsilciliği belgelerinde Moskova Antlaşması'nın gizli bir maddesinde Rusların 150 bin kişilik orduyu Anadolu'nun emrine vermeyi teklif ettiği fakat Türklerin ileride tahakküm ederler düşüncesiyle reddettiği yer almaktadır. Bu bilginin İngilizleri de daha temkinli hale getirdiği iddia edilmektedir²⁵².

Moskova Antlaşması Türkiye'nin büyük devletlerle yaptığı ilk antlaşmadır. Rusya Türkiye Devleti'ni ve Misak-ı Milli olarak sınırını tanımıştır. Türkiye bir ölüm kalım mücadelesi verirken Rusya da rejimi devirmeye çalışan batılılarla uğraşıyordu. İki ülke vaziyetlerinde bir benzerlik gördüler. Sovyetler 1920 yılına

²⁴⁷ Cebesoy, **a.g.e.**, s.194-195.

²⁴⁸ Nur, **a.g.e.**, s. 795.

²⁴⁹ Gürün, **a.g.e.**, s. 68.

²⁵⁰ Salahi Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C. II, TTK, Ankara, 2003, s.56.

²⁵¹ Nur, **a.g.e.**, s. 149-150.

²⁵² Zeynep Kerman, **Belçika Temsilciliği Vesikalarına Göre Milli Mücadele**, İstanbul, 1982, s. 37-38.

gelindiğinde umumi olarak düşmanlarının kuvvetini kırmıştı. 16 Mart 1921’de İngiltere ile de ticaret anlaşması yapmıştı ama batı ile ilişkilerinin düzelmesi yıllar alacaktı. Türk heyetinin Moskova’da bulunduğu sırada Afganistan’la da antlaşma imzalanması, Türkiye’nin uluslararası camiaca kabulüne fayda vermiştir. Moskova Antlaşması Türk-Rus dostluğunun temelini oluşturdu. Bu ilişkinin devamında 23 Ekim 1921’de de Kars Antlaşması Türkiye ile Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan üçlüsü arasında yapıldı. Bu dostluk sürecinin bir diğer sonucu 2 Ocak 1922’de Ukrayna ile yapılan dostluk antlaşmasıdır²⁵³.

Karmaşık uluslararası şartlar ve ülkelerin kendi iç koşulları, iki ülkenin çıkarlarında bir çakışma ortaya çıkarmıştır. 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması Türkiye açısından taşıdığı önem kadar Rusya açısından da önem arz etmiştir. Bu anlaşma, Ankara için hayati derecede ihtiyaç duyduğu yardıma ulaşmak, Moskova için ise kendisine karşı bir bloğa girme ihtimalinin son bulduğu bir güney komşusu kazanmak anlamına gelmektedir²⁵⁴. Lenin’in doğu halkları ile yürüttüğü dostluk politikaları çerçevesinde 26 Şubat 1921’de İran, 28 Şubat 1921’de Afganistan ve 16 Mart 1921’de ise Türkiye ile anlaşmalar yapılmıştır²⁵⁵.

5. Moskova Antlaşması’ndan Sonra Gelişen Olaylar

Moskova Antlaşması’nın Rusça metni ilk önce 19 Mart 1921’de Doğu Cephe Komutanlığına ulaşmış, oradan da Türkçe’ye çevirilerek Genelkurmay’a iletilmiştir. Buna göre Ermeni sınırı Gümrü’ye uygundu. Bir tek Gürcü sınırı Türk isteklerine mugayir olarak Batum, Ahıska ve Ahılkelek Gürcistan’a bırakılmıştı. Kızıldordu anlaşma gereğince Türk ordusunun bölgeden çabucak çekilip gitmesini istemiş, Karabekir ise siyasi düşüncelerle hemen çekilmeye yanaşmamıştır. Türk tarafı silah, Rus tarafıysa diğerinden yiyecek talep etmiştir. Kızıldordunun bölgeyi boşaltmasını sertçe istemesi üzerine Türk tarafı, zorla bir şey yapılmak istenirse silahla karşılık vermeye karar vermiştir. Bu esnada Kızıldordu ile Taşnaklar Ermenistan’da savaşmaktadır. İngilizler Ermenileri desteklemektedir. Kızıldordu 2-3 Nisan 1921’de

²⁵³ Ahmet Şükrü Esmer, **Siyasi Tarih (1919-1939)**, Ankara, 1953, s. 189-190.

²⁵⁴ Boris B. Potskhveriya, “1920 ve 1930’lu Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri”, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992**, TTK, Ankara, 1999, s. 189-191.

²⁵⁵ **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, Cilt: 3, Moskova, 1959, s. 6.

Erivan'ı işgal etmiş ve şehri üç gün yağmalamıştır. Bu gergin ortamda Ankara, Kızılordu birlikleriyle çarpışılmaması ve bir hafta içinde bölgenin terk edilmesini Doğu Cephesi Komutanlığına bildirmiştir. 15 Nisan 1921 tarihli emirle Doğu Cephesi'ndeki birlikler sınır gerisine çekilmiştir²⁵⁶.

Moskova Sefirikebiri Ali Fuat Paşa, 11 Nisan 1921'de Ankara'ya gönderdiği telgrafta Sovyetlerin realiteyi kabule başladıklarını ifade etmiştir. Rusların Avrupa ile anlaşmadan bizim batı ile olan meselelerimizi çözmemiz gerektiğini vurgulamıştır. Özellikle Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan ile vakit kaybetmeden muahede imzalamanın gerekliliği dile getirilmiştir. İmzalanıp Meclisin reddettiği Türk-Fransız mukavelesi ve Gürcistan ileri harekâtımızdan ötürü Ruslar Türkiye hakkında şüpheye düşmüşlerdir. Moskova Antlaşması bunu ortadan kaldırsa da Sovyet Ermenistan'ı ile muahedeye binaen gerekli işlemleri tatbik etmezsek tekrar Rus şüphelerinin uyanacağına dikkat çekmiştir²⁵⁷.

Moskova Antlaşması sonrası Ruslar vaatlerini yerine getirmeye başlamışlardır. Bir miktar harp malzemesi ve on milyon altın rublenin yarısını göndermişlerdir. Ancak Gümrü'nün vaktinde boşaltılmaması, Gürcistan'da Ahıska ve Batum'un Türkiye'nin eline geçmesi, Ali Fuat Paşa'nın belirttiği üzere, Türkiye lehine dönen havayı tersine çevirmiştir. Tekrar türlü müşkülâtlar çıkaran Ruslar, yardım nakliyatını durdurmuş ve Türk esirlerin toplanmasını savsaklamışlardır. Bunun üzerine Ali Fuat Paşa, Stalin ile görüşmüştür. 21-22 Nisan gecesini gerçekleştiren görüşmede Stalin, Ali Fuat Paşa'nın niçin geldiğini sormuş ve sorunların halledileceğini söylemiştir. Stalin, İstanbul'da bulunan Vrangeli²⁵⁸ artıklarının kendi taraflarına geçtiği, onlar üzerinden Ankara isterse İstanbul'da İtilaf askerlerine saldırı yapabileceklerini ve Boğaz'ı torpilleyebileceklerini ifade etmiştir. Stalin Ali Fuat Paşa'ya, Anadolu ordusunun Boğazlara yürümesi ve Vrangeli ordusunun da İstanbul'da İngiliz ve Fransızlara saldırmasını ve onların silahlarını alıp esir etmesini

²⁵⁶ Tugaç, **a.g.e.**, s. 245-250.

²⁵⁷ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 155-157.

²⁵⁸ Bolşeviklere karşı mücadele eden Vrangeli ordusunun tüm masrafları Fransızlar tarafından üstlenilmişti. Bu ordu yenilip İstanbul'a dönünce Fransızlar desteklerini çekmişler, 7 Nisan'da Bolşevikler onların affeden bir beyanname yayınladınca da Bolşevik safına geçmişlerdi. Çatalca'da 15 bin ve Gelibolu'da 20 bin askerden müteşkil bu ordudan şüphelenen Fransızlar, silahlarını toplamaya ve bu orduyu dağıtmaya karar vermişlerdir. Vrangeli ordusunun tümünden silahtan tecrit edilmesinin ardından bu teklif geçerliliğini kendiliğinden yitirmiştir. Cebesoy, **a.g.e.**, s. 191-194.

teklif etmiştir. Stalin'e göre bu gerçekleşirse İtilafçılar esirlerini ister, Türk ve Ruslar da haklı taleplerini iletirler ve böylece sulh yapılabilirdi. Bu teklifleri usulünce geçiştiren Ali Fuat Paşa, anlaşmayla kararlaştırılan para ve silah yardımının devamını talep etmiştir. Stalin bunun temin edileceğini vaat etmiştir²⁵⁹.

10 Haziran 1921'de Mustafa Kemal, Kazım Karabekir'e Moskova Sefirikebiri Ali Fuat Paşa'dan gelen rapora göre Rusların siyasetlerini değiştirebileceklerini ve şark ordumuzun her ihtimale karşı teyakkuzda olması gerektiğini bildirmiştir²⁶⁰. Bu duruma gelene kadar bir dizi notalaşma yaşanmıştır. 8 Nisan ve 13 Mayıs 1921 tarihli iki notasıyla Çiçerin Gümrü'nün boşaltılması talep ederken, 18 ve 21 Mayıs tarihli notalarla Kars'taki Molokanlar hakkında taleplerde bulunmuştur. 10 Mayıs-13 Haziran arası Çiçerin ile Ali Fuat Paşa arasında Gümrü'nün boşaltılması, Molokanlar ve Moskova Antlaşması'nda taahhüt edilen yardımların yapılmaması konularını içeren 10 adet nota verilmiştir²⁶¹.

5.1. İlişkileri Geren Problemler: Fransa, Enver, Molokanlar (Malakanlar)

Moskova Antlaşması'ndan sonra TBMM'nin Fransa ile görüşmeleri Rusya tarafından kuşku verici olarak değerlendirilmiştir. Fransa, Türkiye aracılığıyla Kafkasya'da Ruslara karşı yerel cumhuriyetleri canlandırarak bir set oluşturmak istemektedir. İlk görüşmelerde bunu teklif etmiş ama Ankara bunu reddetmiştir. İkinci görüşmelerde teklif dahi edememişlerdir. Fransa, Suriye ve Mısır'daki çıkarlarını korumanın, doğuda yapılacak bir barışa bağlı olduğunu görmüş ve Türkiye ile anlaşmıştır. Öte yandan Türkiye'nin ise batıya bir pencere açma mecburiyeti vardır. Aynen Lenin'in batıya pencere açma fikrine binaen Rusların

²⁵⁹ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 159-161, 191-193. Ali Fuat Paşa, Rusların Kafkasya'yı Bolşevize ettikleri ve şimdi de Balkanları aynı şekilde ele geçirmek istediklerini yazmaktadır. Balkanlarda bir Bolşevik inkılap, Avrupa'yı Ruslarla anlaşmaya mecbur edecektir. O tarihlerde Üçüncü Enternasyonal, bir Balkan Konfederasyonu Murahhasları Kongresi toplamak için teşebbüse geçmiştir. Eğer Ankara Vrangeli meselesini kabul etseydi, Enver Paşa'yı da kullanarak Ruslar, boğazlar üzerinden Balkanlarda istediklerini yapabileceklerdi. Aynı görüşmede Stalin Ali Fuat Paşa'ya Selanik'in Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan'dan hangisine verilmesi gerektiği konusunda fikrini sormuştur. Ali Fuat Paşa da Yunanistan'da kalmasının daha adilane olduğunu ifade etmiştir. Cebesoy, **a.g.e.**, s. 160.

²⁶⁰ **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, ATAM, Ankara, 1991, s. 401.

²⁶¹ Stefanos Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Milli Mücadeleye**, İstanbul, 1979, s. 372-383.

İngiltere ile olan münasebetleri gibi Türkiye de bir pencere mesabesinde olan Fransa ile ilişkileri sürdürmek zorunda kalmıştır. Bunun sonunda ise Fransa ile anlaşmıştır. Türkiye, Sovyetlerin güven bunalımını gidermek için görüşme tutanaklarını, anlaşma metnini, ek mektupları ve tüm bilgiyi Rusya'yla paylaşmış ama Bolşeviklerin kuşkusunu ortadan kaldıramamıştır. Ali Fuat Paşa, Stalin'e “ *Türk-Fransız anlaşmasının hakiki manası, müşterek cephemizde ve devamızda iki kuvvetli düşmandan birisini diğerinden ayırmaktan başka bir şeyle tefsir olunamaz*” demiştir. Bu anlaşma Türk-Rus ilişkilerini kuşkulu ve soğuk bir devreye sokmuştur. Öte yandan İngiliz politikası da etkili olmuş ve Çiçerin, Ali Fuat Paşa'ya nota vermiştir²⁶².

Antlaşma sonrası Ankara, Moskova'dan daha fazla mali ve askeri yardım olarak Yunanlılara karşı genel bir saldırı yapmaya karar vermiştir. Moskova Büyükelçisi Rusların söz verdiği yardımı geciktirmesinden yakınırken Ruslar da Türk Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal'in Fransız temsilci Franklin Bouillon ile görüşmesinden kuşkulmaktadır. Bu esnada 17 Ekim 1921'de Ali Fuat Paşa Stalin görüşmesi gerçekleşmiştir. Stalin Fransız görüşmelerini sormuş, Ali Fuat Paşa da bunun İngilizlerle Fransızların arasını açmaya yarayacağını, Ruslara karşı hiçbir gizli yanının olmadığını ama bununla birlikte Rusların söz verdiği yardımları geciktirmesi sebebiyle Ankara'nın mücadelesinin devamı için başka yardım kaynakları aramak zorunda kalacağını ifade etmiştir²⁶³.

Görüşme olumlu sonuçlansa da 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması ile Türk-Fransız ilişkilerinin yeni bir seyir alması Rusları iyice endişelendirmiş ve kuşkulandırmıştır. Ruslar bu antlaşmada bir gizli bölüm olduğuna inanmaktaydılar. Onlara göre bu bölüm “*Ruslar batılı devletlere saldırırsa Türkler Kafkasya'yı işgal edecekler*” şeklindedir. Ankara Antlaşması'nı Sovyet Temsilcisi Natzarenus protesto etmiş, Yusuf Kemal ve Mustafa Kemal ile görüşmüştür. Temsilci tatmin olmadığını

²⁶² Yavuz Aslan, **Mustafa Kemal-M. Frunze Görüşmeleri Türk-Sovyet İlişkilerinde Zirve**, İstanbul, 2002, s. 18-21.

²⁶³ Salahi Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C. II, TTK, Ankara, 2003, s. 186-187.

ve hükümetine bunu rapor edeceğini, sorunun kapanmamış olduğunu ifade ile nezaketsizlik göstermiştir²⁶⁴.

Anlaşmaya giden süreçte günbegün yaşananlar Türk Hariciyesi'nden Rus Büyükelçiliği'ne aktarılmıştır. Buna rağmen 20 Ekim 1921'de Ankara'da imzalanan Türk-Fransız İtilafnamesi Rusya ve İngiltere tarafından iyi karşılanmamıştır. Yapılan anlaşmada Rusya aleyhine bir şey olmamasına rağmen Ruslar, Türkiye'ye karşı kuşku duymaktan vazgeçmemişlerdir. Oysa Fransızlarla İngilizlerin arasını açan bu durum Rusya için de faydalıdır. Ancak Ruslar bunu görmemiştir. Öte yandan aynı şekilde kendilerinin İngilizlerle ticari anlaşma yapmasına ise Türkiye ses çıkarmamıştır²⁶⁵.

Ruslar, Güney Kafkasya ordularının terhisi ile ilgili emri iptal etmiş ve Moskova Antlaşması'nda yer alan Kafkas devletlerinin bağımsızlığı hükümlerini askıya alarak onlara özerk il işlevi ile muamele yapmaya başlamışlardır. Bütün bunlar Türkiye'ye olan öfkenin sonucudur. Diğer taraftan İngiltere ile Fransa'yı ayırmayı başaran Türk siyaseti, onlarda da ister istemez hayranlık bırakmıştır²⁶⁶.

Moskova Antlaşması sonrası bir diğer problem ise Enver Paşa sorunudur²⁶⁷. Antlaşma öncesi görüşmeler döneminde de Ruslar Enver Paşa'yı Türkiye'ye hâkim olmak için kullanmak istemişlerdi²⁶⁸. Sovyet liderler doğu halklarını etkilemek amacıyla Enver Paşa bizimle imajını vermekteydiler. Çünkü onu Asya ihtilalinde kullanmak istemişlerdir. Mustafa Kemal, Enver Paşa'nın Moskova'daki durumundan endişelenmiş, ona TBMM adına yetkili olmadığını bildirmiş ve ondan böyle davranmamasını istemiştir. Mustafa Kemal, Rusların Enver Paşa'ya değer vermesinden faydalanmak ve onu kontrol altında tutmak istemektedir. Diğer taraftan

²⁶⁴ Türkiye'de bulunduğu sürede iç işlerine karışan ve Enver Paşa ekibiyle ilişkilere sahip olan Sovyet temsilcisini göndermek için fırsat bekleyen Ankara, bu nezaketsizlik sebebiyle onun Moskova'ya geri çağırılmasını istemiştir. Ruslar da Türk-Fransız anlaşmasını engelleyemeyen Natzarenus'u rahatsız olduğunu bahane ederek geri çağırmıştır. Sonyel, **a.g.e.**, s. 187.

²⁶⁵ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 273-274.

²⁶⁶ Salahi Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C. II, TTK, Ankara, 2003, s. 188.

²⁶⁷ Enver Paşa, devlet tezini Türkiye'nin kurtuluşundan çok İslam milletlerinin kurtuluşu ekseninde düşünmektedir. Mustafa Kemal anavatan müdafaası taraftarı iken Enver Paşa, Yunan'ın işini bitirdikten sonra Arap ve diğer İslam ülkeleri için Batı ile çatışma niyetindedir. Oysa Mustafa Kemal, Yunan işi bitince İngilizlerle anlaşmış, İtilaf cephesiyle sırayla uzlaşmıştır. Bülent Tanör, **Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)**, İstanbul, 1998, s. 85-86.

²⁶⁸ Nur, **a.g.e.**, s. 143.

ise onun Ruslar tarafından Hindistan gibi uzak bölgelerde kullanılmasını uygun görmektedir. Yani Ruslar Enver Paşa'yı yedekte tutuyor kuşkusuna sahip Mustafa Kemal, Enver Paşa'nın uzaklaşmasını arzulamaktaydı. Aynı arzuyu taşıyan bir başka kişi ise Mustafa Suphi'dir. Gerçekten Bolşevikler de Mustafa Kemal yenilirse ya da emperyalistlerle anlaşırca Enver Paşa'yı Anadolu'nun başına düşünüyordular. Çiçerin, Enver Paşa ile görüşüp destek sözü vermiştir. Enver Paşa bunun üzerine Batum'a gelip adamlarını toplamıştır. Tam bu esnada yaşanan Sakarya Zaferi ile Mustafa Kemal güçlenmiş, İttihatçılara baskı yapmış ve onları etkisizleştirmiştir. Enver Paşa kozu, Türk tarafının Ruslara güvensizlik duymasına sebep olmuştur²⁶⁹.

Sovyet Rusya Temmuz 1921'de yaşanan Yunan ilerlemesi üzerine Ankara Hükümeti'nin dağılıp dağılmayacağından şüphelenmiştir. Böyle bir durum olması halinde Anadolu milli idaresinin Enver Paşa tarafından kurulabilmesi için onu Batum'a göndermiştir²⁷⁰. Mühimce bir Müslüman kuvvetle onu takviye edeceği vaadini de unutmamıştır. Bu yapılanlar daha mart ayında imzalanmış Moskova Antlaşması hükümlerine tamamen aykırıdır. Bununla kalmayan Bolşevikler, Ankara'nın adeta kuyusunu kazarcasına girişimlerde bulunmuşlardır. Kürt aşiretlerle irtibata geçen Ruslar, Kürt sergerdelerine nakdi yardımda bulunmuş ve Yunanistan ile bir ticaret anlaşması imzalamak istemiştir. Bunlara ilave olarak Rusların, Pontusçulara Gürcüler üzerinden yardım ettiği de tespit edilmiştir. Gürcüleri bile

²⁶⁹ Yavuz Aslan, **Mustafa Kemal-M. Frunze Görüşmeleri Türk-Sovyet İlişkilerinde Zirve**, İstanbul, 2002, s. 21-24.

²⁷⁰Rıza Nur, Enver Paşa'nın Ruslar tarafından Batum'a getirildiğini ifade etmektedir. Bu yolculuk öncesi Ruslar Enver'e 700 Rus altını vermiş demektedir. Nur, **a.g.e.**, s. 221-222; Enver Paşa, Rus desteğiyle, Türklerden oluşan bir ordu ile Anadolu'ya gelmek ve Yunan'ı tepelemek istiyordu. Ankara bu durumu öğrenmiş ve bunun olmamasını Ruslardan istemiştir. Halil Paşa, Rusların kendilerini oyaladığını, başımıza iş açılır diye düşündüklerini söylemektedir. Halil Paşa hastalandığı için Trabzon'a geldiğini ifade etmektedir. Ankara Halil Paşa'yı Trabzon'da istemez, Trabzonlular da Halil Paşa'yı göndermek istemezler. Bu esnada Sakarya Savaşı devam etmektedir ve Halil Paşa, böyle bir dönemde Trabzon-Erzurum cephesinin birliğini tehlikeye düşürecek bir hadiseye sebep olamam diyerek önce Tuapse'ye, oradan da Batum'a geçer. Batum'da Hacı Sami ile Enver Paşa, Anadolu'ya geçmek isterken Halil Paşa buna karşı çıkmıştır. Halil Paşa, "Senin, Türkiye'ye geçmeni doğru bulmuyorum... Böyle bir halde sana taraftar olanlarla Mustafa Kemal'e taraftar olanlar ayrılacaklardır, bu halde de Yunan Cephesi ile meşgul bulunan halk arasında ister istemez ikilik hasıl olacaktır, neticede şahsi bir macera yüzünden vatan ve millet zarar görecektir..." demiştir. İttihatçıların önde gelenlerinden bir diğeri olan Küçük Talat ta Halil Paşa'yı desteklemiştir. Enver Paşa buna rağmen motorla geçmeyi düşünmüş ama Karadeniz'in dalgaları onu bu işten vazgeçirmiştir. Birkaç gün sonra Halil Paşa'ya Enver Paşa şöyle demiştir: "Sen haklısın amca, benim memlekete geçişim hüsnüniyetime rağmen kötü neticeler yaratabiliyor, onun için Türkiye'ye geçmekten sarfinazar ettim." Sorgun, **a.g.e.**, s. 350-363.

aleyhte kullanma emareleri belirmişken Sakarya Zaferi tüm bunları ortadan kaldırmıştır²⁷¹.

Antlaşma sonrası iki ülke ilişkilerinde sorun olan bir diğer konu Molokanlar sorunudur. Molokanlar, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Kars'a göç ettirilen Molokan mezhebine bağlı Ruslardır. Molokanlar yenileşmeye karşı direnen eski Hristiyan anlayışında bir topluluktur. Sovyet Büyükelçisi Mdivani, Ankara'ya gitmek üzere yoldayken 28 Aralık 1920'de Kars'a gelmiş ve 24 gün burada kalarak Molokanlar arasında Bolşevik propagandası yapmıştır. Bolşevikleştirilen bu Rusları TBMM sınır dışı etmiştir. Molokanlar Moskova Antlaşması öncesi ve esnasında hiç gündeme gelmemiştir. İki taraf da Kars'ta yaşayan bu topluluğu bir sorun olarak algılamamıştır. Ankara'nın sınır dışı kararı tamamen Mdivani'nin ideolojik çalışmaları sebebiyle gerçekleşmiştir²⁷².

Çiçerin, Ali Fuat Paşa'ya Molokanlar hakkında dört defa çok sert nota vermiştir. Notaların tarihleri 18 Mayıs, 21 Mayıs, 13 Kasım ve 2 Aralık 1921'dir. Karabekir'in Molokanları TBMM kararına binaen sınır dışı etme faaliyetleri Çiçerin'in notalarını doğurmuştur. Meselenin çözümü için ortak komisyon kurulmuştur ancak çözüm bulunamamıştır²⁷³.

Molokanların sınır dışı edilmesi ve bu meselenin Türk-Rus ilişkilerinde ciddi gerginliğe sebep olmasının altında Sovyetlerin Kars bölgesine zamanla hâkim olma isteğinin bulunması, bunun oluşması için Molokanları kullanmak istemesi ve bu niyetin Ankara tarafından anlaşılması yatmaktadır²⁷⁴. Hem Karabekir hem de Ali Fuat paşalar meseleyi kavramış ve Ankara'ya gerekli bilgiyi ulaştırmışlardır. Ayrıca söz konusu dönem Ankara'da Sovyetlerin Anadolu'yu Bolşevize etmesine karşı önlemler alındığı için Molokanlar da Bolşevikleştirme unsuru olarak algılanmıştır. Karabekir ve Ali Fuat Paşa gibi Türkiye'nin Rus ve Kafkas siyasetini hazırlayan

²⁷¹ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 253-254.

²⁷² Yavuz Aslan, "Milli Mücadele Döneminde Türk-Sovyet İlişkilerinde Molokanlar (Malakanlar) Sorunu", A.Ü. **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 18, Erzurum, 2001, s. 275-280.

²⁷³ Yavuz Aslan, **Mustafa Kemal-M. Frunze Görüşmeleri Türk-Sovyet İlişkilerinde Zirve**, İstanbul, 2002, s. 24-25.

²⁷⁴ Molokanlardan, Rusya dâhiline nakledilecek olanların askerlikten istisna edilecekleri, 19-17-1921, **ATASE, İSH, K: 1394, G: 115**.

görevliler, bu dönem Rus saldırısına karşı hazırlıklı olunması uyarısında bulunmuştur²⁷⁵.

Anlaşma sonrası bir diğer problem, TBMM'nin Anadolu'da faaliyet yapan komünist ve sosyalistlere karşı takındığı tavır olmuştur. Ruslar, 1918'den itibaren Türkiye'deki sol akımları desteklemiş ve Bolşevik propagandası yapmıştır. Mütareke sonrası İstanbul'da sol akımlar çok güçlenmiştir. 1919'da Mustafa Kemal'in yardım alabilmek umuduyla bunlara müsamaha gösterdiği bilinmektedir. Ancak, sol faaliyetler güçlenip kontrolden çıkma eğilimi gösterince, hükümet tarafından tedip edilmiştir. Yasaklamalar, hapisler, sınır dışı etmeler gibi uygulamalar gündeme gelmiştir. Ruslar bunu sorun etmekle birlikte, Moskova Antlaşması, tam da bu olaylar esnasında yapılmıştır. Yani Bolşevikler milli çıkarları söz konusu olduğunda ideolojik bağları göz ardı etmişlerdir. Moskova Antlaşması sonrası diğer problemlere nazaran küçük de olsa telgraf makineleri probleminde de değinmek gerekmektedir. Ruslar, daha iyi haberleşmek için Ankara, Trabzon ve Erzurum'a Uedsson marka telgraf makineleri kurmak istemişlerdir. Türkiye bunu bir egemenlik ihlali sayarak reddetmiştir²⁷⁶.

5.2. Bolşevik Rusların Sert Tutumu ve Yardımların Geciktirilmesi

Moskova Antlaşması sonrası Gümrü'nün boşaltılması için Rus tarafının sert bir tutum sergilediği görülmüştür. Ankara, Ruslarla bir problem yaşamamak istediği için Gümrü boşaltılmıştır.²⁷⁷ Gümrü, Batum ve anlaşma gereği boşaltılması gereken tüm arazi Türk askerlerince boşaltılmıştır²⁷⁸. Rusların bu sert tutumu Türk-Rus

²⁷⁵ Yavuz Aslan, a.g.m., s. 282-283.

²⁷⁶ Rus Heyeti'nin Bayezid ve Erzurum'daki telgraf memurlarının memleketlerine sevki, 11-11-1920, **ATASE, İSH, K: 570, G: 101.**; Yavuz Aslan, **Mustafa Kemal-M. Frunze Görüşmeleri Türk-Sovyet İlişkilerinde Zirve**, İstanbul, 2002, s. 26-30.

²⁷⁷ Alihanyan, **G.K. Orjonikidze ve Ermenistan'da Sovyet İktidarının Kuruluşu**, Umut Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 173.; Erkanı Harbiye Riyaseti'nin kanaati Gümrü'nün tahliye edilmemesidir, 28-3-1921, **ATASE, İSH, K: 759, G: 133.**

²⁷⁸ Türk-Rus dostluğu için Türk kuvvetlerinin Batum'u tahliye etmelerine dair geniş malumat, 18-4-1921, **ATASE, İSH, K: 759, G: 67.**; Ruslarla iyi münasebet tesisi edilmesi ve Batum'da bulunan Miralay Kazım Bey'in Trabzon'a gelmesi, 18-4-1921, **ATASE, İSH, K: 759, G: 68.**; Rusların Batum'u işgali ve Ankara ile anlaşmasının sonunun beklenmesi, 18-4-1921, **ATASE, İSH, K: 759, G: 69.**

ilişkilerinin tam bir dostluk içinde olmadığını da göstermiştir²⁷⁹. Öte yandan Ruslar Kafkasya'ya tamamen ve acilen hâkim olmak istemektedirler²⁸⁰.

TBMM hükümeti Buhara'ya sefir göndermek istemiş ama Ruslar buna izin vermemiştir. Batum'dan dönen sefir aylarca Trabzon'da kaldıktan sonra Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal'e vekâlet eden Rıza Nur tarafından azledilmiştir. Rıza Nur, hem Ruslardan para, silah almanın hem de adamlara ters işler yapmanın anlamsızlığını dile getirmektedir. “*Rusları memnun etmek esas siyasettir, çünkü yardım alıyoruz*” demektedir. Yine “*Bekir Sami ve Ali Fuat Paşa'nın faaliyetleri yüzünden Ruslar bize güvenmiyor*” diyerek eleştirilerini ifade etmiştir²⁸¹.

Moskova Büyükelçisi Ali Fuat, Moskova Antlaşması sonrası Türk-Rus ilişkilerinde yaşanan sorun ve gerginlik döneminde Bakü Temsilcisi Memduh Şevket Bey'i daha dikkatli davranma konusunda uyarmıştır. Kazım Karabekir'e gönderdiği telgrafta ise Rusların Doğu Anadolu'ya karşı bir harekete gireceğinden şüphelendiğini bildirmiştir. Moskova'dan Kafkasya'ya maiyetini bilmediği asker naklinin yapıldığını ifade etmiştir²⁸².

Bolşevikler ilk günlerden itibaren Milli Mücadele hakkında şüphelere sahip olsa da ilişkiler devam etmiş ve Moskova Antlaşması imzalanmıştır. Ancak yaşanan gelişmeler bu şüphe ve güvensizliğin devamını sağlamıştır. Azerbaycan'da Bolşeviklere karşı çıkan ayaklanmalarda Türk subaylarının da yer alması ve Anadolu'da faaliyet gösteren komünist oluşumlara kovuşturma yapılması, Rusların kuşkusunu beslemiştir. Londra Konferansı'na bir heyetle katılım sağlanması, heyet başkanı Bekir Sami Bey'in İtilaf Devletleri'yle ikili anlaşmalar imzalaması ve Fransa

²⁷⁹ Sovyet Rusya, Yunanlılarla Türkiye aleyhine ilişki kurmaya çalışmıştır. 1922 baharında Atina'ya giden Rus temsilci, elinde Çiçerin, Troçki ve Zinovyev imzalı itimat mektubu bulunarak bazı görüşmeler yapmıştır. Yunanistan İşçi Sosyalist Partisi Sekreteri Yani Kordatos'a, Yunanlılar Sovyetleri tanırsa Rusların, Türkleri desteklemekten vazgeçip Yunanlılara destek vereceğini dile getirmiştir. Eğer bu olursa Ruslar, Yunanlıların Anadolu'da kalmasını sağlamaya çalışacaktır. Yunan hükümeti bu teklife olumlu yaklaşmamıştır. Sebebi Yunanlıların ümitlerini İngiltere'ye bağlaması ve Rusya'nın içinde olduğu bir politika taraftarı olmamalarıdır. Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, Cilt IV, MEB, İstanbul, 1991, s. 75-77.

²⁸⁰ Rusların Kafkasya'ya tamamen hâkim olmak istedikleri; Gümrü'nün boşaltılması ve kıtaların Arpaçay batısına çekilmesinin teklif edildiği; Moskova Antlaşması ile boşaltılması teklif edilen arazi kısmının 16.4.1921'de boşaltılmasına başlanacağına dair yazışmalar, 19-4-1921, **ATASE, İSH, K: 760, G: 121**.

²⁸¹ Nur, **a.g.e.**, s. 232-233, 238-239.

²⁸² Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 170-171.

ile yapılan görüşmeler sonucu 13 Ekim 1921'de anlaşmanın sağlanması ise Sovyet tarafının şüphelerini iyice güçlendirmiştir. Bunun üzerine Çiçerin'in sert notalarla Ankara'ya mesaj göndermesinin yanında, üzerinde anlaşılan yardım bilinçli bir şekilde geciktirilmiştir. Ankara ise Bolşeviklerin ilk fırsatta Kızıldoğduyu Anadolu'ya sokmasından ve Kafkas ülkeleri gibi kendisini de Sovyetleştirmesinden çekinmektedir. Enver Paşa'nın Batum'a kadar gelmesi, Molokanların durumu ve Sovyet Rusya'nın bazı şehirlere haberleşme için telgraf makineleri yerleştirme isteğinin reddedilmesi hep bu karşılıklı kuşkuyu artırmıştır²⁸³.

Moskova Antlaşması sonrası en önemli problemlerden biri Rusya'nın vaat ettiği yardımları geciktirmesidir. 1920 yazından itibaren yardımlar başlamıştır. Halil Paşa, 100 bin Osmanlı lirası değerindeki külçe altını yanında getirmiştir. Bekir Sami heyeti ile birlikte Eylül 1920'de ilk silah sevkiyatı Trabzon'a yapılmıştır. Yusuf Kemal Bey, Moskova'dan dönüşünde bir milyon altın ruble ile Ankara'ya gelmiştir. Moskova Antlaşması ile 10 milyon altın ruble vaat edilmiştir. Bunun dört milyonunu Yusuf Kemal ve Rıza Nur Beyler antlaşma dönüşü yanlarında getirmişlerdir. Mayıs-Haziran 1921'de 1,4 milyon altın ruble daha gönderilmiştir. İlişkilerde sorunların çıkması ve Türk-Fransız anlaşmasının yapılması ile silah, teçhizat ve para yardımları durma noktasına varacak şekilde ağırlaşmıştır. Ali Fuat Paşa, Çiçerin'e durumu iletse de sonuç değişmemiştir. Frunze, Ankara'ya gelirken yanında 1,1 milyon altın rubleyi beraberinde getirerek TBMM Hükümeti'ne teslim etmiştir²⁸⁴.

Moskova Antlaşması'na rağmen yardımın yapılmayışı Ankara'yı endişeye sevk etmiştir. Yunan karşısında geri çekiliş, nihayetinde gerekli silah ve teçhizatın elde olmaması sebebiyle Rusların yüzünden olmuştur. Söz verdikleri silahları

²⁸³ Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 220.

²⁸⁴ Söz konusu dönem Türk-Rus ilişkilerinin başlangıcından sonuna dek Çiçerin, Türk tarafına olumsuz bir tutum sergilemiştir. Moskova Antlaşması yapılmasına rağmen Çiçerin'in tavrı değişmemiştir. En küçük problemin büyümesine ve çözümsüz hale gelmesinde Çiçerin'in olumsuz tavrının büyük payı vardır. Bunun temelinde Çiçerin'in Türkiye'nin mücadelesinde başarısız olacağı ve ancak batıya tavizler vererek bir sonuca varacağına olan inancı yatmaktadır. Çiçerin, görüşmelerde olsun, verilen notalarda olsun hep kötü polis rolündedir. Belki de ona bu rol biçilmiştir. Bunu bilmiyoruz ama Çiçerin'in bu tavrının Türk-Rus ilişkilerini zedelediği açıktır. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İnkılâp Komitesi Başkanı Neriman Nerimanov da Çiçerin'i bu tavrından ötürü eleştirmiştir. Yavuz Aslan, **Mustafa Kemal-M. Frunze Görüşmeleri Türk-Sovyet İlişkilerinde Zirve**, İstanbul, 2002, s. 27-30.; Aralov kitabında "Çiçerin, Uluslararası işlerde, Lenin politikasının sadık bir uygulayıcısı idi" demektedir. Aralov, **a.g.e.**, s. 40.

vermeyen Ruslar geri çekilmenin dolaylı sorumlularıdır. 1921 yılı başı ile Sakarya Savaşı arası dönemde Türk tarafı mücadelesine devam etmiş ve Ruslardan yardım beklemiştir. Ruslar ise İngilizlerle ticaret anlaşması yaptıktan sonra Türkiye'ye yardımı geciktirmişlerdir. Türkiye aynı politika üzerine giderken Ruslar değişmiş ve savrulma yaşamıştır²⁸⁵.

Türkiye, İran ve Afganistan'ın tarafsızlıkları Rusya için çok önemlidir. Ancak onlar bu ülkelere gerekli yardımı yeterince yapmamışlardır. Batıya karşı da bu ülkelerle ilişkilerini bir koz olarak kullanmışlardır. Ruslar İngilizlerden iktisadi yardım görebilmek için Türkiye'ye taahhüt ettiği yardımların sevkini durdumuştur. Bunun üzerine Ankara, Moskova Antlaşması'nın Mecliste tasdik edilmesini geciktirmiş ve Kafkasya hükümetleriyle ayrı ayrı muahede akdinde ısrarcı olmuştur. Bütün bunlar Türk-Rus ilişkilerini tekrar germiştir. Sovyet yardımı olmaksızın kazanılan II. İnönü Zaferi, Rusların tutumunu değiştirmiştir. Çiçerin, Moskova muahedesinin tasdikini ve Kafkas hükümetleriyle muahede akdi için bir konferans talebini iletmış, komünizm lehine müsamahakâr olunmasını da istemiştir²⁸⁶.

Ali Fuat Paşa hatıralarında, Sovyet yönetiminde itimatsızlığın ve emniyetsizliğin doğal bir hal aldığını yazmaktadır. *“Sovyet Rusya idaresini ve siyasetini yakından tanıdıkça, onların çok geniş bir emniyetsizlik ve tereddüt içerisinde yaşadıklarını, milletlerarası hiçbir vesikaya inanmak istemediklerini daha iyi anlıyordum”* demiştir. *“İtimatsızlık Sovyet siyasetinin hem hareket başlangıcı ve hem de hareket sonu olmuştur”* diyerek onların her mevzu görüşülürken önceden kabul edilen konuların tekrar gündeme getirip sonuçsuz kaldıkları ve hayati konulara geçilemediğini defalarca kendisinin yaşadığını ifade etmiştir. Bu Sovyet ruh halinin sebebi olarak dünyada daha önce hiçbir yerde tatbik edilmemiş komünist rejimi uygulamaya çalışmanın zorluğunu göstermektedir²⁸⁷.

²⁸⁵ Okyar, **a.g.e.**, s. 143, 147, 155.

²⁸⁶ Ruslar İngilizlerle bir ticari anlaşma yapmak için onlara hoş görünmeye çalışmışlardır. Ali Fuat Paşa, “Bir taraftan Sovyet Hariciye Komiserliği, diğer taraftan Üçüncü Enternasyonal, İngilizlere yaranabilmek için aleyhimize o kadar çok dönmüşlerdi ki, bizleri ve hatta Şark milletlerini, İngilizlerle gizli bir anlaşma yaptıkları şüphesine düşürmüşlerdi.” demektedir. Oysa komünizme düşman hükümetlerin anti Bolşevik hareketleri, zahiren İngilizlerden bağımsız gibi görünse de tamamen İngilizler tarafından sevk ve idare edilmekteydi. Cebesoy, **a.g.e.**, s. 204-206.

²⁸⁷ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 207-208.

İkinci İnönü Zaferi kazanıldığı sırada, Nisan 1921’de hala taahhüt edilen Rus yardımı tam anlamıyla yapılmamış, sekteye uğramıştır. Bunun sebebi evvela Rusların İngilizlere şirin görünme çabalarıdır. Sonra da Fransa ile Türkiye ilişkilerinden doğan vehim ve endişeleridir. Türkiye’nin Fransa ile anlaşım aleyhlerine dönmesinden korkan Ruslar, destek vermeleri halinde Yunanı yenecek olan Türklerin daha büyük sorun olmasından çekinmektedirler. Bu sebeple Yunanlılarla bile siyasi irtibata geçmişler, onların Rusların kat’i tarafsız kalma talebini kabul etmişler, siyasi ve ticari muahede için müzakerelere girişmişlerdir. Oysa Anadolu, Romanya’dan Hindistan’a kadar Sovyetlerin güney sınırlarını korumaktadır. Türkiye Afganistan ve İran ile ittifaklar yaparak buraların İngiliz tesirinden kurtulmasını sağlamıştır²⁸⁸.

Çiçerin 8 Nisan 1921’de Ali Fuat Paşa’ya verdiği nota ile Gümrü’nün derhal boşaltmasını talep etmiştir. Ali Fuat Paşa’nın 10 Nisan 1921 tarihli cevabında çözüm yeri olarak Ankara gösterilmiş ve Rus Sefiri Mdivani’nin Ankara’da bu işi görüşmesini önermiştir. 13 Mayıs 1921 tarihli Çiçerin’den Ali Fuat Paşa’ya verilen notada, “*Türk askeri Gümrü’yü terk ederken barut deposunu uçurmuştur, biz size yardım ediyoruz, siz ne yapıyorsunuz*” şeklinde protesto etmiştir. Çiçerin’in 18 ve 21 Mayıs tarihli Kars’taki Molokanlarla ilgili notasına da Gümrü notasına da çözüm olarak Ankara’yı gösteren Ali Fuat Paşa’nın cevabı 24 Mayıs 1921 tarihlidir²⁸⁹.

10 Mayıs-13 Haziran 1921 tarihleri arasında Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin ile Türkiye’nin Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa arasında karşılıklı olarak toplam 10 adet nota verilmiştir²⁹⁰. Rus tarafı Gümrü’nün boşaltılması ve Molokanlar gibi konuları gündeme getirip sert protestolar yaparken Türk tarafı da kendilerine verilen taahhütlerin yerine getirilmemesinden şikâyetçi bir tutum sergilemiştir. Bu bir aylık notalaşmadan bile şu anlaşılmıştır ki Türk-Rus ilişkileri zoraki yürümektedir. Uyumlu bir ilişki yoktur. Karşılıklı notalaşmalar, yanlışlar ve gecikmeler yaşanmıştır. Türk-Rus ilişkileri resmen “*zoraki*” ve “*mecburi*” bir haldedir.

²⁸⁸ Cebesoy, **a.g.e.** s. 208-209.

²⁸⁹ Stefanos Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Milli Mücadeleye**, İstanbul, 1979, s. 364-365, 368-369, 372-375.

²⁹⁰ **A.e.**, s. 372-383.

Ali Fuat Paşa, Sovyet idaresini değerlendirirken kişiler hakkında da mütalaalarda bulunmuştur. O Çiçerin'i kendine verilen emirleri yerine getiren bir memur olarak görmektedir. Rusların batıya sızma hareketi yaparken Türkler üzerinden de düşmanlarını yıpratıldığını, Türkiye'nin bu işe yaradığını ifade etmiştir. Çiçerin'in "*İngilizlerle anlaşmışımıza göre ekonomiyi düzeltelim, çatışmayalım*" görüşüne karşı Troçki'nin "*Türkleri ve inkılâp hareketlerini destekleyelim, çatışalım*" görüşüne sahip olduğunu dile getirmiştir. Lenin'in Çiçerin'in görüşünü kabul ettiğini belirtmiştir²⁹¹.

14 Ağustos 1921'de Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey Sovyet Hükümeti'ne bir nota vermiştir. Bu notada, aradan altı ay geçmesine rağmen bu yıla ait nakdi yardımının ikinci taksidinin ödenmediği, askeri yardımlardan top ve koşum takımlarının büyük kısmının gelmediği, üçüncü defa olmak üzere tekrar tüm Sovyet cumhuriyetleriyle anlaşma ve sıkı bir işbirliğine gitmek istedikleri ve kat'i cevap bekledikleri yer almıştır. 50 milyon altın rubleye ihtiyacın olduğu ve Rus mali durumunun buna müsait olmadığı malum olması hasebiyle 20 milyonun verilmesi talep edilmiştir. Ali Fuat Paşa, Çiçerin ile üst üste iki defa görüşmüştür. İlk görüşmede Ali Fuat Paşa, Sakarya Zaferi'nin ve Rusların Polonyalılardan aldıkları şiddetli ultiatomun onları Türkiye'ye yaklaştırdığına kani olmuştur. Görüşmede Enver Paşa konusunda Çiçerin kaçamaklı cevaplar vermiştir. Çiçerin verilen notada yine ittifaktan söz edildiğini ve kendilerinin de buna müsait olmadıklarını daha önce söylediklerini ifade etmiştir. Yine notada yardım olarak istenen 50 milyon altın rubleyi vermeye mali durumlarının müsait olmadığını dile getirmiştir. Çiçerin, İngilizleri gücendirmek istemedikleri, İngiltere'nin Rusya'ya ve Fransa'nın da Türkiye'ye karşı tevecühkar bulunduğunu ifade ettikten sonra Türk-Rus akdini tasdikte niçin gecikildiği, İran ve Afganistan ile alelacele niçin ittifak yapıldığı, dâhildeki komünistlere niçin şiddetli muamele yapıldığını sormuştur²⁹².

Ali Fuat Paşa, bu sorulara cevap vermiştir. Fransa'nın tevecühünün Türk-Rus ilişkilerine zarar vermeyeceği, Fransa ile İngiltere'yi ayırmaya çalıştıkları, Türk-Rus dostluk anlaşması gizli mektuplarda yazılı yardımın yerine getirilmesiyle tasdik

²⁹¹ Cebesoy, a.g.e., s. 225-228.

²⁹² A.e., s. 254-259.

olunması gerekirken bu olmadan anlaşmanın tasdik edildiğini ifade etmiştir. İran ve Afganistan ile aynı düşmanlarla mücadele edildiği ve dolayısıyla ittifak yapmanın tabii olduğunu söylemiştir. Memleket dâhilinde tüm vatandaşlara aynı kanunların uygulandığını belirtmiştir. Sorulara cevap verdikten sonra Ali Fuat Paşa, Ermenistan'ın Nahçıvan'ı işgal niyetinde olduğunu işittiklerini, bunun doğru olup olmadığını ve Kars Konferansı hakkındaki şayialar üzerine Çiçerin'in fikirlerini sormuştur. Bunların gerçek dışı olduğunu ifade eden Çiçerin, konferansın yapılacağını söylemiştir²⁹³.

Ali Fuat Paşa, Sovyetlerin Türkiye ve diğer doğu devletleriyle giriştikleri siyasette artık herhangi bir samimiyet ve ciddiyetin kalmadığını ifade etmektedir. Ona göre siyasetleri “oyalayıcı” ve “gevşeticidir”. Ali Fuat Paşa, 4 Ekim 1921'de Çiçerin'le bir daha biraraya gelmiştir. Bu görüşmede, Ali Fuat Paşa'nın “*hükümetim 50 milyon yerine 20 milyon altın ruble verilmesine razı oldu*” sözüne Çiçerin, “*mevcut işbirliği dışında yeni mesuliyetler alacak halde değiliz*” demiştir. Bunu üzerine Ali Fuat Paşa, “*hükümetim Fransa'dan gerekli yardımı alabilir ama sizinle ilişkilerimizi devam ettirmek istiyoruz*” anlamına gelen tehditvari bir konuşma yapmıştır. Beklenen tesiri gösteren bu konuşma üzerine gevşeyen Çiçerin, “*Notanıza münasip bir cevap vereceğiz. Bana yirmi milyon altın ruble verilebilir gibi geliyor. Fakat hükümetimden karar almadan kat'i bir cevap veremeyeceğim*” demiştir. Bu konuşmaya rağmen işlerin yoluna girmediğini ifade eden Ali Fuat Paşa, Harbiye Komiser Muavini Skalanski'nin de Moskova'da görevli ataşemiliterimize şöyle dediğini aktarmıştır: “*Rusya'nın etrafını istila eden tehlike karşısında evveleminde Kızıldordu'nun ihtiyacını ve ondan sonra da Türk ordusunun ihtiyacını temin lazım gelir.*”²⁹⁴

Ali Fuat Paşa, Rusların Türk sefaretine ajan sokmaya çalıştıkları, “*Çiçerin'in yeni bir işgüzarlığı*” dediği güya Rusların Türk-İngiliz arabuluculuğuna soyunmak istemeleri, Çiçerin'in aslında hep İngilizlere yaklaşmak istediğinden bahsetmiştir²⁹⁵. Cebesoy'un “*Rus provokasyonu*” dediği olaya Yerasimos, “*Moskova'daki Türk*

²⁹³ Cebesoy, **a.g.e** s. 259.

²⁹⁴ **A.e.**, s. 260-262.

²⁹⁵ **A.e.**, s. 262-265.

askeri ataşeliği personeli ile Polonya ve İngiliz temsilcilikleri ile ilişkili bir casusluk olayı” demektedir. Sovyet polisi askeri ataşelerin evini basıp onları tutuklamış, karşılıklı notaların sonucunda tutuklu Türk personel sınır dışı edilmiştir. Bu olay üzerine Ali Fuat Paşa Ankara’ya çağırılmıştır. İlerleyen dönemlerde bu mesele halledilmişse de Ali Fuat Paşa’nın tekrar Moskova’ya gönderilmesi söz konusu olduğunda Karahan bunu reddetmiştir²⁹⁶. Aynı günlerde Rus karasularında Yunan bandıralı “Enosis” gemisinin Türk gemilerince yakalanmasını Rusya protesto etmiş, Mersin’de bir Rus konsololuğunun açılmasını da Türkiye yavaşlatmıştır. Buna benzer olaylar iki ülke arasında problem olsa da ilişkilerin temeli değişmemiş ve işbirliğine devam edilmiştir.

²⁹⁶ Stefanos Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Milli Mücadeleye**, İstanbul, 1979, s. 348-349.

İKİNCİ BÖLÜM: BOLŞEVİKLİK PROPAGANDASI VE TÜRKİYE'YE YAPILAN YARDIMLAR

Milli Mücadele'nin yürütülebilmesi için yerel unsurların fedakârlığına ilave olarak bir dış yardıma ihtiyaç duyulması, neredeyse genel bir kanaat haline gelmiştir. Bu dış yardımın şartlar gereği Ruslardan gelmesi en gerçekçi olandır. Bu sebeple yardım alabilmek için Rusların ideolojik sızmalarına bir noktaya kadar göz yumulmuş ve kritik eşiğe gelindiğinde ise tüm komünist oluşumlar tasfiye edilmiştir. Dönem itibariyle Türk-Rus işbirliğini tümünden *beraberlik* veya *dostluk* olarak göstermeye çalışan iddialar abartılıdır. Milli Mücadele dönemi Türkiye, Rusya'yı tercih etmiş, ondan yardım almış ama onun yörüngesine girecek her türlü girişimden de hassasiyetle ve ustalıkla kaçınmıştır.

1. Milli Mücadelede Bolşeviklik

Milli Mücadele yıllarında Ruslardan yardım sağlamak stratejik bir zorunluluk olarak telakki edilmiştir. Anadolu hareketinin Ruslara dair olumlu yaklaşımları da bu mecburiyet yüzündendir. Öte yandan Ruslarsa Türkiye ile iyi ilişkiler kurarken İngilizlere karşı bir tampon oluşturmayı düşünmüştür. Ayrıca ideolojik yayılmalarının da bu sayede kolaylaşacağını planlamışlardır. Bu sebeple 1919-1921 arasında Anadolu'da en prestijli akımın komünizm olduğu görülmektedir. Millet, Türk-Bolşevik ittifakını en makul ve meşru bir hareket olarak görmektedir.

Bir kısım milletvekilleri kalpaklarına kırmızı işaret takıp gezmişlerdir. Bu kişilerin tamamının komünizmi bilip inandıklarını düşünmek yanıltıcıdır. Yaptıkları aslında dönemin şartları gereği bir nevi modadır. Dönemin yazarlarına baktığımızda "*bize destek olan her kuvvetle işbirliği yapalım*" düşüncesinin hâkim olduğu görülür. Kuvay-i Milliye basını Avrupa'yı Bolşevizm ile tehdit etmektedir. Milli düşüncelere sahip bu insanlar, Bolşevizmi Kuvay-ı Milliye politikalarıyla uyumlu olduğu için övmektedirler. "*Kendi mevcudiyetini mütekeffil her el sıkılır ve düşmanımın düşmanı dostumdur*" mantığı hâkimdir. Yeni düşmana karşı eski düşman ile ittifak etmeyi tabii görmüşlerdir. Sulh muahedesinin idam kararları milleti Bolşevizme sevk etmiştir. "*Düşmanlarımız için tehlikeli, bizim için hayırlı ne varsa, ister Bolşevizm*

ister nihilizm olsun sarılmalyız” diye düşünölmektedir. “Denize düşen yılanı sarılır” hesabı ne varsa ona meyiletme düşüncesi hâkimdir. Kimi zaman İngiliz düşmanlığı ile Rus propagandası arasında bocalamalar yaşanmıştır. Milli Mücadele basınında Bolşevizmi öven yazılar yazılmıştır. İngilizlerin Bolşevizmi yağmacılık olarak tanıttığı, oysa Rusya’da gasp ve yağmanın olmadığı, harp olduğu için problemlerin yaşanmasının normal olduğu belirtilmiştir. “Bolşevizm hakkın kuvvete, işçinin kapitaliste üstün gelmesidir, ezilen halkların hakkını aramaktır” denirken din ve ahlaka düşmanlığının olmadığı savunulmuştur¹.

Meclis açıldıktan sonra Mustafa Kemal’in Lenin’e işbirliği teklif eden mektubu ve Çiçerin’in teklife hiç değinmeyerek sadece diplomatik ilişkiyi başlatan cevabı yanında, Anadolu’yu Bolşevize etme gayretleri alttan alta devam etmiştir. Bolşevikler Anadolu’daki propagandalarına çok önceden başlamış ve broşürler dağıtmışlardır. Eylül 1920’de Bakü’de yapılan Birinci Doğu Halkları Kurultayı’nda en kalabalık grup 235 kişi ile Anadolu’dan gelenlerdir. TBMM bu kongreye sadece gözlemci olarak Dr. İbrahim Tali’yi göndermiştir. Kongrede konuşan Kafkas delegesi Mutişev’in şu sözleri Bolşeviklerin bakış açısını yansıtmaktadır: “*Mustafa Kemal’in hareketi bir milli kurtuluş hareketidir. Biz bunu destekliyoruz, çünkü emperyalizme karşı yaptığımız mücadele sona erer ermez bu hareketin bir sosyal ihtilale dönüşeceğine inanıyoruz.*”²

1.1. Bolşevikler-İttihatçılar ve Enver Paşa

Türk-Rus ilişkilerinin gelişmesinde İttihatçıların ve komünistlerin rolü olmuştur. Ankara, Rusya’dan yardım sağlamak için İttihatçılardan yararlanmak istemiştir. Moskova, İttihatçıların İslam dünyasındaki prestijlerini propagandasına alet etmek, emperyalizme karşı ayaklanmayı onlar sayesinde örgütlemek ve sonucunda da bu bölgelerde kontrolü ele geçirmek için İttihatçıları kullanmak istemiştir. İttihatçıların Moskova açısından bir diğer önemi Anadolu için yedek ve gerekirse kullanılacak bir koz olmalarında yatmaktaydı. Türk ordusunu desteklemek için Anadolu’ya gönderilecek Kazak süvarileri ve Komünist Partiyle Ankara ile

¹ Ahmet Talat Onay, **Milli Mücadele Yazıları**, MEB Yayınları, İstanbul, 1995, s. 38-39, 89-91, 92-93.

² Durmuş Yalçın v.d., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, C. 1, ATAM, Ankara, 2011, s. 228-229.

Enver Paşa arasında bir iktidar mücadelesi başlatılacaktı. Bu şekilde Anadolu’da bir Sovyet rejimi hayat bulacaktı. Üçüncü taraf olarak değerlendirmek gerekirse İttihatçılar ise Anadolu’da oluşan antiemperyalist hareketin önderliğini ele geçirmek ve Orta Asya’da bir Turan devleti kurmak için bu ilişkilere girişmişlerdir. Sonuçta Ankara ve Moskova İttihatçı girişimlerini kullanmış ve zamanla İttihatçıları devre dışı bırakmışlardır.

Söz konusu dönemde Türk-Rus ilişkilerinde İttihatçıların rolü her safhada hissedilmiştir. Birinci Moskova görüşmelerinde heyetler arası görüşmelere İttihatçılar da girmiş hatta yürütmüş ve etkin olmuşlardır. Ankara ancak Sakarya Savaşı sonrası İttihatçıları devre dışı bırakabilmiştir³. Oysa TBMM Talat, Cemal ve Enver paşaların kendi adına siyasi teşebbüste bulunmamasını istemektedir⁴.

İttihatçılar kadar Enver Paşa’nın kendisi de Türk-Rus ilişkilerine etki etmiştir. Çünkü o, Sovyetler için Mustafa Kemal’in yedeğidir. Enver Paşa İngilizlerden intikam almak için Rusların yardımıyla oluşturacağı iki tümenle Anadolu’ya gelmek istemiştir. Lenin başta olmak üzere onu misafir eden Bolşevikler, öncelikle ondan yapacakları Asya ihtilalinde yararlanmak istiyorlardı. Bu sebeple Enver Paşa’ya Anadolu’ya geçmek için Kafkasya’da asker toplamaya izin vermediler ama onu hep yanlarında tutmaya çalıştılar. Çünkü Mustafa Kemal’in yedeği olabilecek tek potansiyel sahibi adamın o olduğuna inanmışlardır⁵.

Karabekir, Rusların Enver Paşa ile Bolşevik yayılmayı yapacağına inanmış ve ona göre tedbir almayı düşünmüştür. Lenin’in “*Şark elde edilirse garp Sovyetleri tanyacaktır*” fikrini savunduğu günlerde Moskova’da Halaskar-ı İslam Cemiyeti kurulmuştur. Cemiyet şark komiserine bağlıdır. Cemiyetin bir şubesi, Şark Komitesi adıyla Türk ordusunun içindedir. Ruslarla Afganlılar İngilizlere karşı anlaşma yapmıştır. Bolşevikler çarlığın Asya politikasını aynen devam ettirmektedir. Hem bölgede hem de Anadolu’da Rusya’daki Türk esirler üzerinde Bolşeviklik yayılmıştır. Bu şartlar altında İngilizler ve İstanbul hükümeti, Anadolu’daki hareketi

³ Yüceer, **a.g.e.**, s. 69-70.

⁴ Talat, Cemal ve Enver paşaların TBMM adına siyasi teşebbüste bulunmamasını tebliğ edilmiştir. 20-6-1920, **ATASE, İSH, K: 613, G: 80**. Bu belge Ek-3’de verilmiştir.

⁵ Okyar, **a.g.e.**, s. 95.

Bolşeviklikle itham ederken Milli Mücadele ise tam tersini savunmuştur⁶. Batı, Asya'da istila ve baskı uyguladıkça Bolşeviklerin emperyal hedeflerini perdelemekte ve onlara taraftar toplamaktadır⁷.

1920 yılında Anadolu'da Bolşevizm akımının etkisiyle kurulan örgütler ve gazeteler mevcuttur. Yeşil Ordu, Halk Zümresi, Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası, Bakü Türk Komünist Grubası, resmi Türkiye Komünist Fırkası, hafi Türkiye Komünist Fırkası, Halk Şuralar Fırkası, Mesai gibi oluşumlara bakılırsa Anadolu'da sol güçlü görünmektedir. Ancak durum böyle değildir ve tüm bu örgütlenmelerin altında İttihatçılar bulunmaktadır⁸.

Anadolu'daki Bolşevikliğin en önemli kaynağı İttihat ve Terakki Cemiyetidir. Ali Fuat Paşa ve Kazım Karabekir gibi isimler ilk başta komünizme sıcak bakmışlardır. Komünizm "*herkese özgürlük*" diyordu ve Milli Mücadele önderlerinin de kulağına komünizmin bu çağrısı hoş geliyordu. Enver Paşa ve İttihatçılar dış destek bulmadan kurtuluşun olamayacağına inanmışlar, bunu bulmak için Sovyetlere yaklaştılar ve bu yakınlaşma gereği de Bolşevikleşmiş görüntüsü vermişlerdir. Enver Paşa, Bolşeviklerle ilişkilerinde Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya, Türkistan ve Hindistan'da bulunan geniş ajan şebekesini bir koz olarak kullanmıştır. Paşa, bu şebekeyi kullanarak İslam İhtilal Komiteleri kurmayı hedeflemiştir⁹.

1918 yılında Birinci Dünya Savaşı sonuna geldiği ve müttefikleriyle birlikte Osmanlı'nın da yenilgiye yaklaştığı anlaşılmıştır. Bunun farkına varan İttihat ve Terakki, İstanbul ve taşrada ulusal bir direnişi örgütlemeye doğru ilk adımları atmıştır. Kazım Karabekir, 1919 sonları ile 1920 başları için, o gün tek teşkilatın İttihat ve Terakki Cemiyeti olduğunu dile getirmektedir. Mütareke sonrası ülkede var

⁶ Milli mücadele, Osmanlı Ordusu Harbiye Nezareti ve her yerdeki subayları tarafından desteklenmiştir. Ordu merkezi ve yerel güçleri, direnişi desteklerken terhisi de baltaladılar. 1918'de Enver Paşa, mücadeleyi Kafkasya'da sürdürmek için planlar ve çeşitli hazırlıklar yapmıştı. Kuvayı Milliye çeteleriyle milli bir mücadele yapmak fikri 1919 ya da 1918'de doğmamıştır. Bunun planlaması 1915'te, İtilaf kuvvetleri Çanakkale'yi geçerse İstanbul terk edilip, Eskişehir veya Konya'da bir üs kurularak mücadeleye devam etme şekliyle yapılmıştır. Erik Jan Zürcher, **Milli Mücadelede İttihatçılık**, İstanbul, 2013, s. 250.

⁷ Yüceer, **a.g.e.**, s. 76-82.

⁸ Emel Akal, **Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm**, İstanbul, 2012, s. 29.

⁹ Arsen Avagyan, **Türk Dış Siyasetinde Kuzey Kafkasya Siyasi Muhacereti (1920-1971)**, İstanbul, 2013, s. 27.

olan tek örgütlü güç olan İttihatçılar, direnişi mecburen örgütlemek zorundadırlar. Nitekim Milli Mücadeleye muhalif tek bir İttihatçı yoktur¹⁰. Mustafa Kemal de İttihatçıların Bolşevik görünme yaklaşımını benimsemiştir. Koşullar değişince İttihatçılar antikomünist olmuşlardır. Dolayısıyla Anadolu’da, iç ve dış şartlar gereği, Bolşevizm propagandasını tek örgüt olan İttihat ve Terakki Cemiyeti yapmıştır. Onların aslında Bolşevizm ile ilk karşılaşmaları, 22 Aralık 1917 Brest-Litovsk görüşmeleriyle olmuştur¹¹.

İttihatçıların rolü sadece Anadolu’daki propagandadan ibaret değildir. Bolşeviklerle ilk irtibatı İttihatçılar kurmuştur. İttihatçılar Almanya’ya geçtikten sonra Bolşeviklerle olan mesailerine başlamışlardır. Talat Paşa, Hollanda’ya II. Enternasyonel Kongresi’ne Bolşeviklerle görüşmeye gitmiştir. İttihatçı liderler, kendilerini Mustafa Kemal’e yurt dışından yardım bulmakla görevli göstermişlerdir. Mustafa Kemal ise onlardan kendini ayrı tutmuştur. İttihatçılar, Bolşevik liderlerinden Radek’le ilkeler üzerine anlaşmışlar ve Moskova’ya adam göndermişlerdir. Bu anlaşma gereğince İttihatçılar Radek’i hapisten kurtarmışlardır. Enver Paşa, bundan sonraki hedefini “*Emperyalistlere karşı mücadelede sosyalistlerle teşriki mesai ve kurtarılan memleketlerin idaresinde sosyalist prensiplerin kabulü*” şeklinde ifade etmektedir¹². 1920 Mayıs’ında Cemal Paşa ve Temmuz’unda Enver Paşa Moskova’ya ulaşmıştır. Enver Paşa’nın 26 Ağustos 1920 tarihli ve Mustafa Kemal’e yazılan mektubunda, Rusların Almanlardan silah alabilmesi için kendisinin “*tavassut*” ettiğini yazmaktadır.¹³

İttihatçılar Moskova’da Bolşeviklerden yüksek itibar görmüşlerdir. Sosyalist kavramlar İttihatçıların günlük konuşma ve metinlerine girmiştir. Anadolu’da bunun yansıması Bolşeviklerle işbirliği yapma, Bolşevikliğin tesisi ve Bolşevizmle İslam’ın bağdaştırılması gibi farklı şekillerde olmuştur. Bolşevizme bulaşan gazetelere kağıt tahsis edilmesinden tutun Bakü Kurultayı’na Anadolu adına katılan İbrahim Tali Bey’in kader birliğinden bahsine ve Meclis konuşmalarında öyle veya böyle

¹⁰ Zürcher, **a.g.e.**, s. 249-251.; Akal, **a.g.e.**, s. 29-32, 122-125.

¹¹ Akal, **a.g.e.**, s. 21-25, 90-91.

¹² **A.e.**, s. 81-86, 87-91.

¹³ Murat Çulcu, **Paşaların Asya Misyonu 1914-1922 Talat, Enver, Cemal ve Mustafa Kemal**, İstanbul, 2013, s. 237-238.

Bolşevizme vurgu yapılmaya kadar geniş bir yelpazede mesele gündem olmuştur. Mustafa Kemal de Şubat 1920’de Talat Paşa’ya yazdığı mektupta “*zorda kalırsak Bolşevikleşiriz*” demektedir. Öte yandan Doğu Cephesi’nde Kızılordu ile karşılaşan askeri birlikler, apoletlerini söküp rütbe kullanmamışlardır. 1 Ağustos 1920’de Türk birlikleri ile Kızılordu birlikleri Nahçıvan’da birleşmişlerdir. Bolşeviklerin enternasyonal marşına karşı Türkler de “*Aç bağrını biz geldik*” marşını, Türk İnkılap Marşı olarak okumakla karşılık vermişlerdir. Türk birlikleri başında bulunan Veysel Bey’in ünvanı, İnkılab-i Türkiye Şark Cephesi Kızıl Müfreze Kumandanı’dır. Halil Paşa’nın emriyle Türk ordusunda Bolşevik subay işaretleri kullanılmaya başlanmıştır. Halil Paşa, Azerbaycanlılara hitap eden bir beyannamesinde, Rusya, Azerbaycan, Türkiye Müttefik Sovyet Cumhuriyetleri ve Kızıl Orduları/Türk Komünist Fırkası Namına Halil Paşa imzasını kullanmıştır. Tüm bu örnekler, Milli Mücadele’nin başlangıcında Bolşevizm rüzgarının Anadolu’da kuvvetli estiğine delildir¹⁴.

Ekim ya da Kasım 1919’da Bolşevik temsilci Şalva Eliava İstanbul’da Karakol Cemiyeti ile görüşmüştür. Bakü’de devam eden görüşmeler sonucu 11 Ocak 1920’de Karakol temsilcisi Baha Sait, Elieva ile bir işbirliği ve dostluk anlaşması imzalamıştır. Baha Sait, Bolşevikler safında Dağıstan’da beyazlara karşı savaşmış ve Bolşeviklerin güvenini kazanarak anlaşma imzalayabilmiştir. Mustafa Kemal, Bolşeviklerle anlaşma yapılması fikrine karşı değildir ama Karakolun buna yetkisi olmadığına, tek yetkilinin Heyeti Temsiliye olduğuna kanidir. İttihatçıların Anadolu’daki mücadeleyi kontrollerine alma eğilimleri bununla sınırlı değildir. İttihatçılar Moskova’da Türkiye adına yetkili olduklarını iddia ederken Eylül 1920’de Bakü Kurultayı yapılmıştır. Ankara’nın durumu ise kritiktir. Bursa düşmüş, Çerkez Ethem güçlenmiş, Yeşil Ordu Cemiyeti kapanmış ve ardından resmi Türkiye Komünist Partisi kurulmuştur. Mecliste Halk Zümresi etkin bir haldedir. Bu dönemde Meclisin ikinci başkanı Celaleddin Arif ve mebus Hüseyin Avni Erzurum’a gitmiştir. Ekim-Kasım 1920’de Enver’in yakın adamları Nail ve Küçük Talat, Trabzon’dadır. İttihatçılar, Erzurum’da bir iktidar alanı açmak için bir halk hükümeti

¹⁴ Akal, a.g.e., s. 92-97, 305-306.

kurmak istemişlerdir. Ancak başarılı olamazlar çünkü Ankara ipleri adım adım eline almıştır¹⁵.

Bir diğer girişimi Ali Fuat Paşa, Enver Paşa'nın bir taraftan Anadolu'da Halk Şuralar Fırkası kurarken bir taraftan da İslam ülkelerinden yardım sağlamak amacıyla İslam ihtilalleri ittifadını kurmak şeklinde ifade etmiştir¹⁶. Amaç Mustafa Kemal'in yerine geçmektir. Moskova'dan Batum'a geçen Enver Paşa, Sakarya Savaşı'nı kazanarak güçlenen Ankara karşısında, Anadolu'ya geçmekten vazgeçmiştir. Enver Paşa yanlısı 40 kadar mebusun mecliste bir gurup teşkil ettiği dile getirilmiştir. Enver Paşa'nın planına göre Halit Bey'in fırkasına dayanarak bir hükümet darbesiyle Mustafa Kemal başkumandanlıktan indirilip yerine geçecektir¹⁷. Enver Paşa'nın Batum'dan dönmesinde Halil Paşa'nın ve diğerlerinin onun Anadolu'ya geçmesine taraftar olmamaları etkilidir¹⁸. Türk-Rus ilişkilerinde İttihatçı etkisini sadece Enver Paşa veya diğerlerinin iktidarı elde etme tutkusu şeklinde değerlendirmek yanlıştır. İttihatçılara bu fırsatı veren Ruslardır.

Milli Mücadele yıllarında Ruslar, sadece TBMM ile değil İttihatçılar dâhil diğer grup ve kişilerle de irtibata geçmişlerdir. Bolşevikler daha işin başında Türkiye'deki hareketlenmeleri desteklemek ve kendi hareketleriyle birleştirmek istemişlerdir. Ruslar, Ankara Hükümeti dışındaki odaklarla irtibatlı olmayı, onun emperyalistlere karşı istikrarlı olmamasını ileri sürerek haklı gösterme iddiasındadır¹⁹.

Enver Paşa ve ekibinin Mustafa Kemal ile birlikte hareket ediyor görünmesi de Rusların Enver Paşa'ya olan ilgisinin artmasına bir nebze olsun sebep olmuş olabilir. Ama onlar için Enver Paşa, Almanya'dan cephan almak ve Orta Asya'daki Basmacı sorununu çözmek için daha önemlidir. Bolşevikler, Enver Paşa'nın aracılığıyla Almanya'dan silah, kaput ve çizme almaya çalışmışlardır. Bu olmazsa “*Enver'in*

¹⁵ Akal, **a.g.e.**, s. 302-303, 307-311.

¹⁶ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 194.

¹⁷ **A.e.**, s. 325-327.

¹⁸ Çifci, **a.g.e.**, s. 232-233.

¹⁹ Rem Kazancyan, **Bolşevik-Kemalist-İttihatçı İlişkileri Yeni Belgeler (1920-1922)**, İstanbul, 2000, s. 21-23.

canı cehenneme” diye yazan Lenin’dir²⁰. 1920 sonlarında Ankara ile Moskova ilişkileri gerilmiş ve gönderilen yardımlar yolda el konularak geri getirilmiştir. 20 Ekim 1921 tarihli Çiçerin’den Lenin’e yazılan mektupta, Ankara’nın Türk-Fransız Anlaşması’nı kabul etmesi halinde Enver Paşa’yı desteklemenin gündeme geleceği ifade edilmiştir. O zaman durumun netleştirilmesi gerektiği, Enver Paşa’nın başarılı olması için lazım olan yardımın yapılıp yapılamayacağını netleşmesi ve hazırlanma gereği belirtilmiştir. Türk-Fransız Anlaşması sebebiyle Bolşevikler silah ve para yardımını askıya almayı düşünmüşlerdir. Çiçerin, “*Biz, mesclisin anlaşmayı kabul etmesi durumunda da Kemal’e altın ve silah verilmesini devam ettirecek değiliz*” demektedir. Aynı dönem Çoruh vadisiyle ilgili anlaşmanın Türkler tarafından ertelendiğini de ifade eden Çiçerin’dir²¹.

Moskova, Ankara’dan kuşkulansa ve ilişkiler gerilse de en fazla elde etmek istediği güç merkezi yine Ankara olmuştur. Çiçerin, Enver Paşa grubuna maddi yardım vermenin Ankara dışında bir grubun var olması ihtiyacına binaen gerekliliğini belirtmiştir. Bunun yanında Enver Paşa grubununun Ankara’da olmayan dış bağlantıya ve etkiye sahip olmasıyla bunu kullanmaya eğilimli oluşlarına vurgu yapmıştır. Yine Çiçerin’e göre İstanbul’u Ankara’ya değil, kendi kontrollerinde ve hatta kendilerinin örgütleyeceği bir gruba bırakmayı planlamaktadırlar. İttihatçıları, İslam dünyasında yayılmak için bir araç olarak kullanmayı hedeflemişlerdir. 23 Nisan 1921 tarihli Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi 17 No’lu Tutanakta Enver Paşa grubuna yardım gönderilmesi hususunda Çiçerin’in önerisi onaylanmıştır²².

Karahan, Cemal Paşa’nın Afganistan’a istihbarat için gönderildiğini, Afgan-İngiliz anlaşmasını iptali ile Afgan-Rus anlaşmasının iknası ile görevlendirildiğini rapor etmektedir²³. Çiçerin, Cemal Paşa’ya çok önem vermiş ve onu önemsemiştir. 14 Ekim 1921 tarihli Çiçerin’den Lenin’e yazılan gizli mektupta, Cemal Paşa’nın Afganistan’da önemli bir yer işgal ettiği, Moskova tarafından gönderildiği, ama

²⁰ Kazancyan, **a.g.e.**, s. 35-36.

²¹ **A.e.**, s. 48-49.

²² **A.e.**, s. 25-27, 37-42.

²³ Bu tarihte Ankara, Londra Konferansı’nda itilaf devletleriyle görüşmeler yapmaktaydı. Kazancyan, **a.g.e.**, s. 43-44.

İngilizlerin Cemal Paşa ile ilgili olarak Moskova'yı sorumlu tutamayacağı ifade edilmiştir. Ancak Rusların İttihatçılara Ankara'dan fazla değer verdiği düşünülmemelidir. 20 Ekim 1921 tarihli Çiçerin'den Lenin'e yazılan mektupta Cemal ile Enver paşaların beraber ve Afganistan meselesinde aktif olarak Sovyetlerle anlaşmayı sağladığını, Afganistan'ın Sovyet tarafını tercihinde Anadolu dostluğunun başlıca gerekçe olması hasebiyle Kemal Paşa ile bozuşmanın Afganistan meselesini etkileyeceğini ifade etmektedir²⁴. Lenin'in "*Enver'in canı cehennem*" şeklinde bir not düşmesi, Enver Paşa'nın Bakü Kurultayı'nda konuşturulmaması, Enver ve Cemal paşalarla görüşmeyen Lenin'in Ankara heyetini kabul etmesi buna somut örneklerdir²⁵. Öte yandan Enver Paşa, Mustafa Kemal'e destek vereceğine Bolşevikleri inandırmıştır. Bunu yapmayınca da ona olan güven sarsılmış ve Türkiye'ye geçişi engellenmiştir²⁶. Onu Moskova'da tutmaya çalışmışlar fakat Cemal Paşa ile görüşme bahanesiyle Buhara'ya geçmiş ve Basmacılarla katılmıştır. Bolşevikler onu İngiliz ajanı ve doğu halklarının düşmanı olarak ilan etmişlerdir. Kızıldordu tarafından da şehit edilmiştir. Cemal Paşa da Tiflis'te şehit edilmiştir. Halil ve Nuri paşaların 1921 yılında Rusya'yı terk etmeleriyle Moskova ile ilişkide Türkiye adına sadece Ankara kalmıştır. Nihayetinde Bolşevikler, kendi planlarını gerçekleştirmek için hem Ankara'yı hem de İttihatçıları kullanmıştır²⁷. Bu kullanma sebebiyle Ankara, hem iç hem de dış problem olarak Bolşeviklerin Anadolu'daki uzantıları ve İttihatçılarla mücadele etmek zorunda kalmıştır.

1920-1921 boyunca Ankara, sol ve onunla ittifak yapmış Enver Paşa taraftarlarıyla mücadele etmiştir. Mustafa Kemal'e alternatif olarak lanse edilmeye çalışılan Enver Paşa, Anadolu hareketinin iç istikrarını ve Sovyetlerle ilişkileri tehdit etmiştir. Bu dönem İttihatçılar kademeli bir şekilde pasifize edilmiştir. Önce, 1920'de İstanbul'daki direnişin örgütleyicileri, Karakol Cemiyeti ve Harbiye Nezaretindeki subaylar inisiyatifi Ankara'ya kaptırmışlardır. İkinci adımda, 1920 ve

²⁴ Kazancyan, **a.g.e.**, s. 45-49.

²⁵ **A.e.**, s. 47.

²⁶ Ali Kemal Meram, **Türk-Rus İlişkileri Tarihi**, İstanbul, 1969, s. 320-321.

²⁷ Kazancyan, **a.g.e.**, s. 28-30, 50-51.

1921’de Ankara’daki sol muhalefet tasfiye edilmiştir. En son yurt dışındaki İttihatçı liderlerin Milli Mücadele’ye müdahale ihtimali ortadan kaldırılmıştır²⁸.

Ali Fuat Paşa’ya Mustafa Kemal’in 3 Kasım 1921 tarihli mektubunda, Ardahan Mebusu Hilmi Bey’in Enver ve Halil Paşalara vaziyeti hakikiyi izah ve ne yapmaları gerektiğine dair açıklamalar yapmak üzere Moskova’ya gönderildiği yer almaktadır. 26 Kasım 1921 tarihli telgrafında ise Ali Fuat Paşa’ya Cemal Paşa’nın Enver Paşa ile ilişkisini kesmesini ve dürtüst hareketine devam ederse kendisini destekleyeceklerini bildirmiştir. Telgrafta Medine muhafızı Fahrettin Paşa’yı Afganistan’a sefir gönderdikleri, Cemal Paşa’nın Afganistan çalışmalarını millete yavaş yavaş anlatıp kabul ettirileceği ve isteklerinin mümkün olanlarının yapıldığı yer almıştır. 22 Aralık 1921 tarihi telgrafında Mustafa Kemal, Ali Fuat Paşa’ya Cemal Paşa’yla ilgili uyarılarda bulunmuştur. Frunze ile gelen mektubunda Cemal Paşa’nın tavsiyelerinin olduğu, onun Meclisi keyif ve arzuya göre idare ediliyor zannettiğini ifade etmiştir. Mustafa Kemal telgrafında “*Ben, milleti İttihat ve Terakki bayrağı altına davet edemem. Ankara’ya nasihat vermek değil, Ankara’nın tamamen noktai nazarı ve talimatı dairesinde hareket etmekle nafi olabileceğini ve binaenaleyh tashihi fikir edinceye kadar kendisiyle idamei münasebette mazur bulunduğunu tebliğ etmenizi rica ederim*” demektedir²⁹. Cemal Paşa’yla fikirlerini değiştirene kadar görüşülmemesini söyleyen Mustafa Kemal, İttihatçıların bıraktıkları ülkeyle üç yıl sonrasında değişen şartların farkında olmadıklarına dikkat çekmiştir.

Burada İttihatçıların daha Osmanlı yönetimindeyken ve özellikle Enver Paşa’nın güttüğü Kafkasya siyasetinin etkisinden de bahsedilmelidir. Enver Paşa, savaşın sonlarında Anadolu’nun ortasında kuvvetli ihtiyatlar oluşturmayı düşünmüştür³⁰. 1918 yazında doğuda 4 tümenli 3. Ordu ve 6 tümenli 9. Orduyu kurmuştur. Mütarekeden sonra bu orduların bir kısmı İstanbul ve Trakya’ya sevk edilmiş, geri kalan 4 tümen birleştirilerek 15. Kolordu kurulmuştur. Milli Mücadele’nin dayandığı ve Kazım Karabekir’in komuta ettiği birlikler bunlardır.

²⁸ Zürcher, a.g.e., s. 180-186, 251-252.

²⁹ Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, ATAM, Ankara, 1991, s. 439-446.

³⁰ K. Tuncer Çağlayan, “Dünya Savaşı Sonunda Enver Paşa’nın Kafkasya’daki Planları ve İngiltere”,(Çevrimiçi) <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-41/dunya-savasi-sonunda-enver-pasanin-kafkasyadaki-planlari-ve-ingiltere>, 24 Ekim 2016.

Enver Paşa'nın oluşturduğu kuvvetlere dayanan Kazım Karabekir ve Milli Mücadele de önce doğuda başarılı olmuştur. Enver Paşa'nın, bu iki ordunun kurulması dışında, bölgeye 800 bin lira ve 100 bin tüfek gönderdiği ifade edilmektedir³¹.

1.2. Yeşilordu Meselesi

1920'de TBMM'de biraz Bolşevik biraz Müslüman bir Yeşil Ordu kurulmuştur. Mayıs 1920'de yayınlanan 32 maddelik programında Milliyetçilik, Sosyalizm ve İslamcılık mezc edilmiştir.³² Bolşeviklik ile İslam uyumlu denilirken amacın Sovyetlerle işbirliğine zemin hazırlamak olduğu aşikârdır. Destekçileri olan 85 vekil Kuran'a el basarak yemin edip Halk Zümresi adlı gurubu kurmuşlardır. Çerkes Ethem'in de katıldığı Yeşil Ordu Mustafa Kemal'in müdahalesiyle dağılma kararı almış, kabul etmeyen üyeleri Türkiye Halk İştirakiyun Partisi'ne girmişlerdir.

Yeşil Ordu ve resmi Türkiye Komünist Partisi gibi girişimler Milli Mücadele'yi kontrol altına alma amaçlı siyasi mücadele araçlarıdır. Mustafa Kemal, Mustafa Suphi tehlikesine karşı daha az tehlikeli olan İttihatçılarla işbirliği yapmış ve resmi Türkiye Komünist Fırkasını kurmuştur. İttihatçılar gizli örgütlenme biçimini bir karakter haline getirdikleri için Ankara'da da bunu yaparak Yeşil Ordu Cemiyetini kurmuşlardır. Yeşil Ordu Cemiyetinin amacı Anadolu'da Bolşevizm'i gerçekleştirmektir³³.

Nutuk'ta Mustafa Kemal, Yeşilordunun kendi adına ama kendinden izinsiz örgütlendiği ifade etmiştir. Yine Ethem'in kendini her şeyin üstünde görür bir tavır takındığı belirtilmiştir. Devamında Yeşilordu Derneğini kapattırıldığını ama Ethemlerin faaliyete devam ettiklerini yazmıştır³⁴. Celal Bayar, Rusya'dan gelen askerleri elde etmek ve Rus yardımı için Yeşil Ordu Cemiyetinin Hakkı Behiç tarafından örgütlendiğini ifade etmektedir. Yeşil Ordu, Çerkes Ethem'in katılımıyla Anadolu'da en güçlü silahlı güç olmuştur³⁵.

³¹ Yusuf Gedikli, **Enver Paşa**, İstanbul, 2007, s. 42-44.

³² Mustafa Yılmaz, **Milli Mücadelede Yeşil Ordu**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 77-79, 95-99, 104-105.

³³ Akal, **a.g.e.**, s. 326-328.

³⁴ Atatürk, **a.g.e.**, s. 319-322.

³⁵ Akal, **a.g.e.**, s. 347-349, 355, 361.

Hablemitoğlu'na göre Yeşil Ordu Cemiyeti altı ay kadar faaliyet sürdürebilmiş olup gizli Türkiye Komünist Partinin paravan kuruluşudur. Marksizm ve sosyalizm Anadolu'da bir geçmişe ve tabana sahip değildir. Bolşevikler, arlık Rusyası'nın direkt yapmaya çalıştığı Anadolu'ya hâkimiyeti, ideolojik boyutta denemek istemişlerdir. Mustafa Kemal ise Bolşeviklerin bu ideolojik yayılma tutkularını kullanarak onlardan silah ve mali yardım almak istemiştir. Cemiyet bu ilişkinin tesisinde yem olarak kullanılmıştır denebilir. Yeşil Ordu Cemiyeti gerçek anlamda Marksist bir yapı da değildir. Batının saldırısına karşı kurtuluşu doğuda gören bazı vatansaverler, yeni bir rejim olursa menfaat umudu olanlar, Enver Paşa'yı bekleyen İttihatçılar ve kendini Marksist görenler olmak üzere bir mozaik söz konusudur. İslami renge boyanmış komünizm oluşturulmaya çalışılmıştır. Haziran 1920'de Ankara'ya gelen gayriresmi Sovyet temsilcisi şerif Manatov, cemiyeti ve tüm Marksist gurupları kontrol altına almıştır. Cemiyeti kapatan ve Halk İştirakiyyun Fırkasını kuran grup Milli Mücadele sonuna kadar Sovyet Sefareti toplantılarına devam etmiştir. Milli Mücadele boyunca Ankara'nın zayıfladığı dönemlerde sol faaliyetler artarken zaferlerin kazanıldığı ve hükümetin güçlendiği dönemlerde azalma görülmüştür.

Yeşil Ordu Cemiyeti, düzenli orduya karşı çıkmıştır. Meclis içinde ve dışında Mustafa Kemal ve hükümete karşı faaliyet yürütmüştür. Mustafa Kemal de önce cemiyetin kendisini kapatmasını istemiş, resmi Türkiye Komünist Fırkasını kurmuş, Çerkez Ethem'i yeni firkaya sokarak cemiyetin silahlı gücünü elinden almıştır. Meclise isyan eden Çerkez Ethem'in üzerine yürüyüp bertaraf etmiş, bu grubun yayın organı olan *Seyyare-i Yeni Dünya*'nın yayınına ara verdimiş, Kazım Bey ve arkadaşlarını İstiklal Mahkemelerinde 15 yıla kadar çeşitli hapis cezasına çarptırmıştır. Özetle cemiyeti ve benzeri oluşumları ortadan kaldırmıřtır³⁶. Yeşil Ordu Cemiyetinin silahsız ve politik manevralarla kolayca etkisiz hale getirilmesi, halk tabanı bulamadığının ispatıdır³⁷.

³⁶ Necip Hablemitoğlu, **Milli Mücadelede Yeşil Ordu Cemiyeti**, İstanbul, 2006, s. 199-203.

³⁷ Mukaddes Arslan, "Yakın Dönem Tarihimizde Yeşil Ordu Cemiyeti'ne Toplu Bir Bakış", (evrimii) <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-51/yakin-donem-tarihimizde-yesil-ordu-cemiyetine-toplu-bir-bakis>, 27 Eylül 2016.

Ali Fuat Paşa'ya göre Yeşilordu Cemiyeti, İttihatçılar tarafından sosyalist bir devrim ile Bolşeviklerden yardım alacakları ve İslam âlemi genelinde yapılacak mukavemetlerle vatanın kurtuluşunu sağlayacakları düşüncesiyle kurulmuştur. Ancak Yeşilordu içinde de gizli bir teşkilat kurulmuş, Ethem Bey'i kullanmış ve onun sonunu hazırlamıştır³⁸. Yine Ali Fuat Paşa, *“Ruslarla ittifak yapılamayınca, Sivas Kongresi'nden beri düşünülen ve bazı yerlerde hücreleri oluşturulmuş olan Yeşilordu Cemiyeti resmen meydana getirilmiştir”* demektedir. Cemiyetin umumi kâtibi Hakkı Bekiç ise *“Memlekette Bolşevizm'e muvazi bir cereyan hazırlamak ve İslam âlemi üzerinde Ruslarla tek elden ve bizim vasıtamızla çalışmaktan”* bahsetmektedir. Yeşilordu Cemiyetinin kapatılma sebeplerinden biri de onun, Rusların Bakü'de kurduğunu ve Milli Mücadele'yi sosyal bir devrime dönüştürme maksatlı olan Türk Komünist Fırkası ile birbirine karışmasıdır. Bu cemiyet ile ordu içine siyaset girmeye başlamış ve kapatılmasıyla bunun önüne geçilmiştir³⁹.

Cemiyetin dışında bir de gerçekten askeri müfreze olan Yeşil Ordu meselesi vardır. Mustafa Kemal, 18-19 Nisan 1920 tarihli telgrafla Karabekir'den güvenilir seyyar güçler istemiştir. Karabekir, iki defa hazırlayıp gönderdiği müfrezelerin eline yeşil bayrak vermiş ve adını da Yeşil Ordu koymuştur. Adını aldığı Yeşil Ordu, Rusya'da çıkan köylü isyanının zamanla Bolşeviklere katılmış haliydi. Müfrezelerin çok büyük propaganda etkisi olmuştur. *“Düzenli orduya gerek yok, Enver Paşa Kafkasya'dan Rusların desteğiyle oluşturduğu büyük güçlerle geliyor”*, söylentilerine sebep olmuştur. Yeşil Ordu müfrezesinin bu propagandaya vesile olmasında komutanının eski Teşkilat-ı Mahsusa fedailerinden Cafer Bey'in olması büyük rol oynamıştır. Cafer Bey için Karabekir Erzurum kabadayısı yorumunu yapmıştır. Cafer Bey'in müfrezesi Ethem Bey kuvvetlerine katılmıştır⁴⁰.

Dr. Rıza Nur ise hatıralarında, Yeşilordu meselesini aktarırken bunun *“Azerbaycan'ın Bolşevikleştirilmesine vesile için bir yaygara”* olduğunu söylemektedir. Rıza Nur, *“Yeşilordu yaygaralarının”* Mustafa Kemal'in emriyle

³⁸ Cebesoy, a.g.e., s. 514-516.

³⁹ A.e., s. 527-529.

⁴⁰ Akal, a.g.e., s. 330-337.

Halil Paşa'nın Azerbaycan'ı direnmeden Bolşeviklere teslim ettiği döneme rastladığını yazmaktadır⁴¹.

1.3. Dönemin Komünist Partileri

Türkiye'ye gelen Rus sefaret heyeti başkâtibi Opmal, Karabekir'e "*Eğer Türkiye'nin bugünkü halk hükümeti, halka propaganda yapmayı doğru bulmuyorsa, bir Türkiye komünist fırkasının aleni çalışmasına müsaade etmelidir ki, Rus Sovyet hükümeti de, Türkiye'de emperyalist hükümet aleyhine çalışıldığını görsün*" demiştir. 1920 yılında kurulan komünist partiler; Mustafa Suphi'nin partisi, Halk İştirakiyyun, hafi Komünist Parti ve resmi Komünist Parti'dir. Mustafa Kemal, resmi Türkiye Komünist Fırkasını kurarak üç ayrı işi halletmiştir. Evvela Zinovyev'in Bakü Kurultayı'nda kurulmasını istediği parti kurulmuştur. Böylece Ankara'nın Sovyetlerle ittifak arayışında bir jest yapılmıştır⁴².

İkinci olarak Mustafa Suphi ve benzerlerinin elinden komünistlik alınmış ve hükümetin eline geçmiştir. Üçüncü olarak da İttihatçıların Yeşil Ordu Cemiyetinden sonra kurduğu partinin önü kesilerek Anadolu'daki İttihatçılar ve komünistler kontrol altına alınmıştır. Mustafa Kemal bu partiyi kurmasaydı Enver Paşa, kurduğu partiyle Anadolu'da siyaseti ele geçirmeye teşebbüs edebilirdi. Mustafa Kemal, tek hamlede, Bolşeviklere mesaj vermiş, Mustafa Suphi'nin önünü kesmiş ve Enver Paşa'nın Halk Şurular Fırkasını işlevsiz kılmıştır⁴³.

Rusya ile işbirliğinin önünde iki engel bulunmaktaydı. Birincisi Rusların görünürde Ermeniler lehine ama aslında kendileri için Anadolu'dan toprak talebidir. Birinci Moskova görüşmelerini başarısız kılan bu engel başarılı Doğu Harekâtı ile ortadan kaldırılmıştır. Diğer engel ise Anadolu'daki sol akımlardır.

Dönemin gerçek anlamda komünist partisi olup Çerkez Ethem ve Mustafa Suphi ile ilişkilendirilerek kapatılan Türkiye Halk İştirakiyyun Fırkası, Aralık 1920'de kurulmuştur. Halk İştirakiyyun Fırkası başkanı Nazım Bey, Dâhiliye Vekili seçilmiştir. Mustafa Kemal, hükümeti istifa ettirerek onu devirmiş ve bu partiyi de

⁴¹ Nur, a.g.e., s. 41-42, 139.

⁴² Gürün, a.g.e., s. 59-61.

⁴³ Akal, a.g.e., s. 370.

kapattırılmıştır. 14 Temmuz 1920’de ise Salih Zeki ve Başkirt asıllı Bolşevik ajanı Şerif Manatov Hafi (gizli) Türkiye Komünist Partisi’ni kurmuşlardı⁴⁴.

Şerif Manatov İstanbul’dan Eskişehir’e gelerek Bolşevizm hakkında gazetelerde makaleler yazmıştır. Ardından Ankara’ya geçmiş ve Millet Bahçesi’nde konuşmalar yapmıştır. Onun kurduğu bu gizli partiye Ziyetullah Nuşirevan ve Ahmet Hilmi gibi isimler katılmıştır.⁴⁵ Gizli Komünist Parti, sultanlara olduğu kadar Mustafa Kemal’e de karşı olduğunu ilan etmiş ve kapatılmıştır.

Mustafa Kemal’in arkadaşlarına kurdurduğu Türkiye Komünist Partisi ise 18 Ekim 1920 tarihlidir. Mustafa Kemal, “*Bizim Ruslarla olan münasebetimiz ve yardımlaşmamız ancak iki bağımsız devletin birlik ve beraberlik esasları ile ilgilidir*” diyerek, Bolşevik Rusya ile ilişkiyle Bolşevizm’in Anadolu’ya sokulmasının ayrı meseleler olduğunu belirtmiştir. Birincisine ne kadar taraftar ise ikincisine de o kadar karşı olduğunu vurgulamıştır. Çareyi kendi arkadaşlarına Komünist Parti kurdurarak bulmuştur. Komünizm akımını kontrol altına almaya çalışmış ve Türkiye’nin birliğini sağlamak istemiştir⁴⁶.

Ali Fuat Paşa, gizli komünist propaganda ve teşkilatlanmasını önlemek için resmi komünist parti ve teşkilatı kurulduğunu ifade etmektedir. Maksat kontrol altına almak ve zararı engellemektir. Yeşilordu Cemiyeti lağvedilince devam eden zararlı faaliyetleri toparlayıp iyi yöne sevk etmek ve diğer taraftan Rusya ile ilişkilerin iyiyeye gitmesi için resmi Komünist Partisi kurulmuştur⁴⁷.

⁴⁴ Mehmet Saray, **Türk-Rus Münasebetleri’nin Bir Analizi**, İstanbul, 1998, s. 206-214.

⁴⁵ Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası’nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, TTK, Ankara, 1997, s. 100.

⁴⁶ Durmuş Yalçın v.d., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, C. 1, ATAM, Ankara, 2011, s. 228. 1920-1921’de Anadolu’da Bolşevizm propagandası yapan sosyalistler, Yunan komünistleriyle de işbirliğini normal görüyorlardı. Aydınlık dergisini çıkaran Şefik Hüsnü imzalı belgelerde yer alan şu ifadeler bunu kanıtlamaktadır: “Türkiye Komünist Partisi, amelenin en şuurlu fertlerinden mürekkep inkılâpçı ve şuurlu bir teşekküldür. Aydınlık gurubunun etrafındaki inkılâpçı Amele sendikalarının en şuurlu efradı ile Rumlardan mürekkep T.İ.U. Amele grubu ve Hınçak Cemiyeti’nin sol grubu birleşerek, Türkiye Komünist Partisini teşkil etmişlerdir.” Ali Kemal Meram, **Türk-Rus İlişkileri Tarihi**, İstanbul, 1969, s. 277.

⁴⁷ Ali Fuat Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul, 2010, s. 572-573, 576. TBMM Reisi Mustafa Kemal, Erkânı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet Beyefendi’ye Türkiye Komünist Partisi hakkında bir yazısı göndermiştir. Aynı şekilde İsmet Bey’e Türkiye Komünist Fırkası Kâtibi Umumisi imzasıyla bir yazı ulaşmıştır. 31-10-1920, **ATASE, İSH, K: 641, G: 99**.

1.4. Mustafa Suphi Olayı

Dönemin bir diğer komünizm meselesi de Mustafa Suphi olayıdır. Mustafa Suphi Anadolu'ya gelerek komünizmi yaymaya çalışmış, türlü engellemelerle karşılaşmış ve öldürülmüştür. Bu sonuç onun, Anadolu'da inisiyatifi Rusların ele geçirme operasyonu olarak algılanmasıyla ilgilidir⁴⁸. Rus etkisini kontrol altına almak için Ankara'nın 18 Ekim 1920'de, kendi güdümünde bir komünist parti kurması, olayın mahiyetinin ciddiyet ve hassasiyetini açıklamaktadır. Öte yandan 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması, devrim ihracı çabalarının eski hızını kaybettirmiştir.

Halil Paşa, yolu açmak, silah, cephane ve para yardımı sağlamak üzere Mustafa Kemal Paşa tarafından Rusya'ya gönderilmiştir⁴⁹. Ruslar idelolojik beklentilerinden ötürü işi ağırdan almışlardır. Mustafa Suphi'nin Mustafa Kemal'e yazdığı mektupta yardımın kendileri üzerinden yapılacağı bildirilmiştir. İttihatçılar bazı tavizlerle Ruslarla anlaşma yoluna gitmiş ve Baha Sait'in anlaşması Mustafa Kemal tarafından tanınmamıştır. TBMM'nin açılışının ardından Bolşeviklerle irtibata geçilmiş ve bu minvalde Bakü Türkiye Komünist Fırkası ve başkanı Mustafa Suphi ile de temaslar olmuştur.⁵⁰ Mustafa Kemal, Mustafa Suphi ve ekibinden milli menfaatler için faydalanmayı düşünmüştür⁵¹. 26 Nisan 1920'de Mustafa Kemal'den Moskova'ya gönderilen mektuba gelen cevapta ilk yardım olarak 60.000 tüfek, gereği kadar mermi, 10 ağır top, yarısı altın külçe olarak iki milyon ruble paranın geleceği bildirilmiştir⁵².

Gelen Rus sefaret heyetiyle birlikte ilk Rus altınları da gelmiştir. Mustafa Suphi ve ekibi de Rus sefaret heyeti üyeleri gibi gelmişlerdir. Ruslar Türkiye'ye

⁴⁸ Müdafa-i Milliye Vekili, Erkânı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne, 26 Aralık 1920'de, Bakü'de Türk Komünist Partisi Reisi Mustafa Suphi'nin, Rus amiraline yakın olduğunun bildirildiği iletmiştir. 26-12-1920, **ATASE, İSH, K: 646, G: 73**.

⁴⁹ Halil Paşa Mustafa Kemal'in kendisine şu talimatı verdiğini ifade etmektedir: "Hapishaneden çıkar çıkmaz Anadolu'ya geçiniz, İzmir Cephesi Kumandanlığı uhdenizde olacaktır. Bazı arkadaşlara gerekli talimat verilmiştir." Sorgun, **a.g.e.**, s. 280.

⁵⁰ Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, TTK, Ankara, 1997, s. 279-280, 283.

⁵¹ Mustafa Suphi'nin Sovyetler nezdindeki mevkii nedeniyle, kendisinden istifadenin muvafık olduğu, 3-7-1920, **ATASE, İSH, K: 614, G: 4**.

⁵² Müderrisoğlu, **a.g.e.**, s. 506-508.

ideolojik olarak sızmaya başlamışlardır. Trabzon'da Yahya Kaptan Mustafa Suphi kafilesini öldürüp denize atmıştır. Yahya Kaptan, Enver Paşa ekibindedir ve daha sonra kendisi de öldürülmüştür⁵³. Burada Mustafa Suphi'nin komünistliğiyle İttihatçıların Anadolu Bolşevizm'inin birbirine zıt ve düşman olduğunu hatırlatmak gerekir⁵⁴. Rıza Nur, Mustafa Suphi'nin Mustafa Kemal'in emriyle öldürüldüğünü iddia etmiştir⁵⁵. Mustafa Kemal ise Mecliste yaptığı konuşmada Mustafa Suphi'nin doğrudan Sovyetlerin adamı olduğunu söylemiştir. Onun uzaklaştırılması işini Kazım Karabekir'in yaptığını dile getirmiş ve Karabekir'i savunmuştur⁵⁶.

Ankara'ya Bakü'den gelen raporlar, Mustafa Suphi'nin Türk Kızılordusu teşkiline çalıştığı, bu ordu ile Anadolu'ya gelip darbe yaparak Sovyet Hükümeti kurma amacıyla olduğunu bildirmektedir⁵⁷. Bunun üzerine Ankara Mustafa Suphi'nin Anadolu'ya geçişine göz yummuş ve onun Ankara'ya getirilerek kontrol altına alınması düşünülmüştür. Çerkez Ethem isyanı ve Mustafa Suphi'nin Azerbaycan'da Türk harp esirleri arasında seferberlik ilanı üzerine Ankara kararından vazgeçmiştir. Karabekir ve Mustafa Kemal, Mustafa Suphi ve arkadaşlarını sınır dışı etmeyi yürürlüğe koymuşlar, bu olay esnasında da ekip öldürülmüştür. Mesele net olarak aydınlatılmamış olmakla birlikte Mustafa Suphi ekibinin İttihatçılar tarafından öldürüldüğü ihtimali yüksektir⁵⁸. Bu düşüncenin oluşmasında, İttihatçıların adamı Yahya Kaptan'ın Mustafa Suphi ve arkadaşlarını

⁵³ Sakarya Zaferi sonrası komünizmle mücadele artmıştır. Sovyetler ise bunu sadece basın yoluyla kınamıştır. Gürün, **a.g.e.**, s. 62-63.

⁵⁴ Akal, **a.g.e.**, s. 371-372.

⁵⁵ Nur, **a.g.e.**, s. 125.

⁵⁶ Mehmet Saray, **Türk-Rus Münasebetleri'nin Bir Analizi**, İstanbul, 1998, s. 217-218. Mustafa Kemal'in 25 Ocak 1921 tarihinde Erzurum valisine gönderilen şifreli telgrafında Mustafa Suphi ekibinin kaç kişi olduğu sorulmuştur. **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, ATAM, Ankara, 1991, s. 386.

⁵⁷ Ali Kemal Meram, **Türk-Rus İlişkileri Tarihi**, İstanbul, 1969, s. 295-296.

⁵⁸ Yavuz Aslan, Ankara Hükümeti, Sovyet Rus Liderler, İttihatçılar ve Yahya Kâhya'nın kendi başına hareket etmesi ihtimalleri içinde en çok İttihatçıların öne çıktığını ifade etmektedir. Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, TTK, Ankara, 1997, s. 348-359. Dönemin Trabzon Valisi Ebubekir Hazım Bey de Yahya Kahya'nın "ruhen ve cismen" Enverci olduğunu ifade etmektedir. Ebubekir Hazım Tepeyran, **Belgelerle Kurtuluş Savaşı**, İstanbul, 2009, s. 251.

öldürmesinin rolü büyüktür. Mustafa Suphi'nin ortadan kaldırılması İttihatçılar kadar Ankara'yı da rahatlatmıştır⁵⁹.

Mustafa Suphi olayına Sovyet Rusya ve Komünist Enternasyonal, başta ciddi bir tepki göstermemiştir. Meseleyi Türkiye'nin batıya yönelişinin ardından gündeme getirmişlerdir⁶⁰. Hem Mustafa Suphi olayında hem de Ankara'nın 1921 başlarında giriştiği komünizmi sindirme hareketinde Rusya'nın sessiz kalması, bunlar olurken 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması'nı imzalaması, Rusların Türkiye'yle anlaşmayı tam bir zaruret gördüklerini göstermektedir⁶¹.

1.5. Bolşeviklik Propagandası'nda Azerbaycan'ın Kullanılması

Rusların kontrolündeki Bolşevik Azerbaycan yönetimi, Türkiye'deki komünist oluşumları desteklemiştir. Türkiye'nin de Sovyet sistemine girmesini arzulayan Azerbaycan Sosyalist Cumhuriyeti, Bakü'de kurulan Mustafa Suphi'nin başkanlığındaki Türkiye Komünist Teşkilatı'nın tüm mali ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bolşevik Azerbaycan yönetimi Türkiye Komünist Teşkilatları Birinci Kongresi için 1.290.000 ruble ayırmıştır. Ayrıca harcamaları ve hesapları teftiş etmiştir. Yapılan bu kongre, Bakü Doğu Halkları Birinci Kurultayı'ndan hemen sonradır. Gelişmeleri yakından izleyen Ankara, bu kongreye kimsenin katılmaması için tedbirler almış, Ankara ve Eskişehir'deki komünist guruplardan katılım olmamıştır. 10-15 Eylül 1920'de Bakü Kızıl Kulübü'nde yapılan kongreye Türkiye'den gelenler dâhil 74 kişi katılmıştır⁶².

Kongrede Türkiye ve Rusya'da bulunan komünist teşkilatların TKF Türkiye Komünist Fırkası altında birleşmesine karar verilmiştir. Kongre Milli Mücadeleyi "*Milli İnkılap Hareketi*" olarak görmekle yardım edilmesi gerektiğini fakat

⁵⁹ Bolşeviklik ve Mustafa Suphi hakkında TBMM'de görüşmeler gerçekleşmiştir. Erzurum mebusu Mustafa Durak Bey Rusya'da bir takım zevatın yaptıkları çalışmalarla zararlı faaliyet içinde olduklarını ifade etmiştir. **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Cilt: 2, Ankara, 1985, s. 28-35.

⁶⁰ Adil Dağıstan, "Milli Mücadele'de Mustafa Suphi Olayı", (Çevrimiçi) <http://atam.gov.tr/milli-mucadelede-mustafa-suphi-olayi/>, 18 Haziran 2016.

⁶¹ Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, TTK, Ankara, 1997, s. 338.

⁶² Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s. 207-216. ;Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 112-116.

komünizmi yerleştirmek için de daha fazla çalışmayı vurgulamıştır. Bu sebeple TKF'nin Anadolu'ya nakline karar verilmiştir.⁶³

Azerbaycan'ın bir diğer Bolşevikleştirme girişimi ise Bakü'de Türk Kızıl Alayının teşkil edilip Anadolu'ya gönderilmesidir. Kafkasya'da bulunan harp esiri Türklerden oluşan Türkiye Kızıl Birinci Nişancı Alayı'nın mevcudu 700'ü ve sonra da bini aşmıştır. Mustafa Suphi Azerbaycan'daki Türkler arasında seferberlik ilan ettirerek rakamı artırmaya çalışmıştır. TBMM Moskova temsilcisi İbrahim Tali Bey Bakü'ye geldiğinde bu seferberliği Kızılordu Kumandanlığı ve Eliva nezdinde girişimlerle iptal ettirmiştir. O esnada 800 askere ulaşan alayın Türkiye'ye gönderilmesine İbrahim Tali Bey'in muvafakat verdiği anlaşılmaktadır. Kızılordunun yardımıyla teçhiz edilen Türk Kızıl Alayı, 14 Ekim 1920'de Bakü'den hareketle Zangezor'a ulaşmasının ardından yolu kesen Ermenilerle çarpışmıştır. 60 ölü ve çok sayıda yaralı vermesi üzerine asker sayısı 350'ye düşmüş olarak geri dönmüştür. Alay, Mustafa Suphi ekibi Türkiye'ye geçtiğinde Bakü'de kalmıştır. 28-29 Ocak 1921'de Suphi ve arkadaşlarının öldürülmesinden sonra Türk Kızıl Alayının Türkiye'ye gelmesi tekrar gündem olmuştur. İbrahim Tali Bey Moskova dönüşü 8 Mart 1921'de Bakü'ye gelmiş ve Türk Kızıl Alayıyla birlikte Mart ayı ortalarında trenle Ermenistan üzerinden Türkiye'ye geçmiştir. Kars'ta toplanan alay 265 asker, 19 subay olmak üzere 284 kişidir. 18 Hintli, 11 Nahçıvanlı ve 4 İranlı olmak üzere 33 kişi Türk vatandaşı değildir. Alay mevcudundan batı vilayetlerinden olan 97 Türk ile 18 Hintli, 4 İranlı ve 4 Türk subay batıya sevk edilirken doğu vilayetlerinden olan subayların bir kısmı cephe emrine verilmiş, kalan subaylar memleketlerine izinli gönderilmiştir. Doğu vilayetleri askerleri ise memleketlerine terhis edilmiştir⁶⁴.

Türk-Rus ilişkilerinde olduğu gibi Bolşevikliğin yayılması girişimlerinde de Nahçıvan özel bir yere sahiptir. Nahçıvan'da bulunan Rus Kızılordu birliklerinden süvari fırka kumandanının inkılâpçı Türkiye'yi selamlaması manidardır⁶⁵. Öte yandan Nahçıvan'da bulunan Türk Kızıl Müfrezesi de ünvan, alamet ve söylemleriyle Bolşeviklere benzemiştir. Kendilerini komünist fikirleri kabul etmiş

⁶³ Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s. 241.

⁶⁴ **A.e.**, s. 359-362. ; Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 119-123.

⁶⁵ Şark Cephesi'nden Genelkurmay'a çekilen telgraf, 5-12-1920, **ATASE, İSH, K: 617, G: 10**.

görünmekle birlikte asker arasında gerçekten de bu fikirlerin yerleşmesini istememişlerdir. Birkaç askerin Bolşevikliğe özenmesi üzerine müfreze komutanı Veysel Bey bazı tedbirler almıştır. Bolşevizmin gerçek yüzünü ortaya çıkarmak için Bolşevik Süvari Alayı'ndan birkaç Türk komünistini askere konferans vermeleri için davet etmiştir. Bolşevikliğin askerlik anlayışı üzerine cerayan eden konferansta konuşmacıların sert konuşmaları ve sağa sola atıp tutmaları Türk askeri üzerinde menfi tesir etmiş, komünistlere karşı tepkinin doğmasını sağlamıştır. Nahçıvan'a komünist partisi kurmak amacıyla gelen Rus ve Ermeni iki kişilik Bolşevik ekibi, Türk askerine de konuşmak istemiştir. Veysel Bey bunu kabul etmekle birlikte gerekli tedbiri de almıştır. Türk askerinin Bolşevikliği kabul ettiği izlenimini yıkmamak için konuşma yapılacak tabur komutanı ve bir subay aracılığıyla, muhtemel sorular ve cevapları askere ezberlettirilmiştir. Konuşma istenen şekilde gerçekleşmiştir⁶⁶.

1.6. Bolşevikliğe Karşı Önlemler ve Komünizmin Yasaklanması

Milli Mücadeleyi yönetenler Bolşevikliğin mahiyeti üzerine zaman zaman fikir alışverişinde bulunmuşlardır⁶⁷. 14 Eylül 1920 tarihli Mustafa Kemal ile Garp Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşa arasında geçen telgraflarda Mustafa Kemal, İngilizlerle Rusların Türkiye'de uyguladıkları propagandaların paralellik arz ettiğini ifade etmiştir. İngilizler gibi Ruslar da dâhili faaliyetlerle Türkiye'yi ele geçirmeye çalışmaktadırlar. Mustafa Kemal, batı ve doğudan gelen bu iç çökertme teşebbüslerini engellemek ve Yunan taarruzunu herhangi bir hatta durdurmak ile bağımsızlık davasının kazanılacağını belirtmiştir⁶⁸.

Garp Cephesi kumandanlığına 26 Ekim 1920 tarihli gönderilen telgrafın altında Mustafa Kemal ve Türkiye Komünist Partisi Kâtibi Umumisi Hakkı Behiç imzası yer almaktadır. Bu telgrafta Resmi Komünist Partisi'ni kurdukları, gizli Yeşilordu teşkilatının da buna katıldığı ve artık bu fırkanın resmi vesikasını taşımayan hiç

⁶⁶ Atnur, **a.g.e.**, s. 384.

⁶⁷ Bolşevik programı hakkında mütalaa, 20-5-1920, **ATASE, İSH, K: 613, G: 41.**; Bolşeviklerin halihazır durumu, 1-6-1920, **ATASE, İSH, K: 608, G: 109.**

⁶⁸ Okyar, **a.g.e.**, s. 78.; Ali Kemal Meram, **Türk-Rus İlişkileri Tarihi**, İstanbul, 1969, s. 276.

kimseye izin verilmemesi gerektiği bildirilmiştir. Mustafa Kemal, 31 Ekim 1920’de Garp Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşa’ya çektiği telgrafta komünizmin, değil ülkemizde Rusya’da bile tam tatbik edilemediği, en makul tedbirin resmi fırka ile memleketteki komünizm cereyanını kontrol altına almak olduğunu bildirmiştir⁶⁹. Mustafa Kemal, Ali Fuat Paşa’ya çektiği talgrafta komünizmin ordu içinde alt kademelere inmesine karşı olduğu aktarmıştır. Telgrafında “*Ordunun her vakitten ziyade büyük bir inzibat ile kumandanlarının eli altında bulunmasına son derece dikkat ve önem verilmelidir. Komünizm cereyanı nihayet ordunun en büyük kumandanlarında kalmalıdır.*”⁷⁰ TBMM Reisi Mustafa Kemal imzalı, 25 Aralık 1920 tarihli, Müdafa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa’ya gönderilen yazıda, Bolşevizm’in orduya sirayet etmemesi için tedbir alınması istenmiştir⁷¹.

3 Ocak 1921’de Mustafa Kemal Mecliste yaptığı konuşmada Rus Bolşevik Hükümeti’nin hissiyatına emniyet ve itimat etmekte olduklarını, bu itimadın hayal, zan ve güzel sözlere bakmayıp tamamen maddiyata istinad ettiğine dikkat çekmiştir. Komünizmin bir fikir olduğu ve bir fikre ancak başka bir fikirle mukabele edilebileceği, millete onun müspet ve menfi yollarını anlatarak mücadele edilebileceği ifade edilmiştir. Mustafa Kemal, memlekette Komünist Fırkası ve Halk İştirakiyyun Fırkası’nın mevcut olduğunu söylemiştir. Her ikisinde bulunan insanların, Hakkı Behiç Bey ve ekibinin namuslu ve vatanperver olduğuna işaret etmiştir. Devamında kendilerinin milli hudutlardan bahsettiğini ama komünizmin hudut tanımadığı, kayıtsız şartsız serbestliği söylediği ve bunun da bize ters olduğu ifade edilmiştir. Rusların görüşebilmek için Türkiye’ye “*komünist olun*” demediğini ve bizim de “*sizle dost olmak için komünist olduk*” demediğimizi vurgulayan Mustafa Kemal, Rusların komünist oldukları ve bunu her yere yaymak istediklerini, bizim buna karşı olmak ve engellemek kabilinden tavır takınmamızın “*Bolşevik Hükümeti’ni tanımamak*” anlamına geleceği ve bunun da yapılamayacağını ifade

⁶⁹ Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, ATAM, Ankara, 1991, s. 374-377.

⁷⁰ Selek, a.g.e., s. 623.

⁷¹ TBMM Başkanı Mustafa Kemal’den Savunma Bakanı Fevzi Paşa’ya gönderilen yazı, 25-12-1920, ATASE, İSH, K: 570, G: 122. Bu belge Ek-7’de verilmiştir.

etmiştir. Resmi Rus ricaliyle temasın ayrı, gayrıresmi birtakım kişilerin komünistlik teşebbüslerinin ayrı olduğuna işaret etmiştir⁷².

18 Şubat 1921 tarihli Meclis gizli celsesinde yaptığı konuşmada Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey Bolşeviklerin Gürcistan'a saldırmasıyla Bolşevikliğin sınırlarımıza kadar gelmesinin büyük bir endişeye mahal vermemesi gerektiği, ülkemizin Bolşevikliğe uygun olmadığı, gerekli tedbirlerin de alındığını ifade etmiştir. Rusların ülkemizde propagandaya teşebbüs ettikleri, "*Bunu yapan burada bulunan heyeti sefaretteki beyinsiz bir heriftir*" diyerek bu faaliyetin tamamen Moskova'nın malumat ve müsadeseyle yapılmadığına işaretle bir müddet sonra da "*cehennem oldu gitti*" demiştir. Türkiye'nin Bolşevizm cereyanına zemin olarak müsait olmadığına altını çizmiştir⁷³. Ankara'dan Şark Cephesi Kumandanlığına çekilen 20 Şubat 1921 tarihli şifrede ise Rus Bolşevik propagandasının anavatana sirayetini mani olunması istenmektedir⁷⁴.

Şartların doğurduğu Türk-Rus diplomatik dostluğu, ideolojik bir birlikteliği sağlayamamıştır. Mustafa Kemal, komünizmin Anadolu'da uygun bir rejim olmadığını mücadelenin başından itibaren dile getirmiştir. Ocak 1921'de ise Türkiye'deki komünist faaliyetleri yasaklamıştır⁷⁵. Bu engelleme üzerine Üçüncü Enternasyonal beyannamesinde: "*Türk paşaları emperyalistlere satılmıştır. Ey Türkler, Mustafa Kemal Paşa'nın bayrağı altında toplandınız. O paşa da, onlardan biridir. Türk köylüleri, bunu biliniz. Kendi aranızda birleşip, teşkilatlanınız*" çağrısı yapılmıştır. Aynı dönem Mustafa Kemal: "*Artık, bende kati bir fikir ve kanaat hâsıl olmuştur ki, memlekete, siyaseten de olsa, komünizme benzer partiler kurmak zararlıdır. Hakiki komünist partileriyle birlikte, sunilerinin de derhal lağvedilmelerini emrettim*" ifadesini kullanmıştır⁷⁶.

1919 ve 1920'nin Anadolu'sunu kasıp kavuran sol hareketlerin 1921 yılına gelindiğinde silindiği görülmektedir. Mustafa Kemal kontrol edemediği hareketlere karşı ihtiyatlı davranan bir liderdir. Sol örgütler Anadolu çapında şuursuz ve ölçsüz

⁷² Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, Cilt: 1, ATAM, Ankara, 1997, s. 135-138.

⁷³ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 441-442.

⁷⁴ Ankara'dan Şark Cephesi Kumandanlığı'na şifre telgraf, 20-2-1921, ATASE, İŞH, K: 617, G: 109.

⁷⁵ Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, TTK, Ankara, 1998, s. 283.

⁷⁶ Ali Kemal Meram, Türk-Rus İlişkileri Tarihi, İstanbul, 1969, s. 297.

bir çalışma içine girmişlerdi. Mustafa Kemal ise bilgisi ve rızası dışında yapılan hiçbir şeyden hoşlanmıyordu⁷⁷. 1921'in başında Ankara içten ve dıştan gelen komünist faaliyetleri bastırmak için çalışmalar yapmıştır.⁷⁸

1921'de Mustafa Kemal, tüm muhalefet odaklarını bertaraf etmiştir. Mustafa Suphi öldürülmüş, Ethem kaçmış ve İştirakiyyuncular da tutuklanmıştır. Ethem'in İslami Bolşevik Ceridesi olan *Yeni Dünya* gazetesinin matbaası basılıp tarumar edilmiştir. Ancak resmi Komünist Fırkasında da İttihatçılar etkin olmuştur. Anadolu'da solculuk yapanların çoğunun eski İttihatçılar olması Mustafa Kemal'i bir iktidar mücadelesi anlayışıyla tedbir almaya itmiştir. Ona rağmen İttihatçıların kendine alan açma girişimi ise etkisiz kalmıştır. Dönemin tüm önderlerinin antiemperyalist olması ise asgari anlamda solculuğun Anadolu genelinde yaşandığı zannını uyandırmıştır. Her antiemperyalist nihayetinde solcu değildir. Milli Mücadele liderleri için asıl mesele vatanın kurtuluşudur. Bolşeviklerle anlaşana kadar sol akımlar bu sebeple müsamaha görmüşlerdir. Ruslardan alınacak yardım hayatidir. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları ilk zaman Türkiye'yi kurtarmak için Bolşevik olmayı bile düşünmüşlerdir. Çünkü tek yardım imkânı Ruslardandı. Bolşeviklik üzerine fikir beyan eden çoğu kimse, Bolşevizmi direkt uygulayalım fikrinden ziyade "*İslami bir Bolşevizm*" olabileceğini düşünmüştür⁷⁹.

Yine Mustafa Kemal'in sosyalist sistemin pratikte hayata geçeceğine inanmadığı görülmektedir. Bolşeviklerin üç yıldır tam bir sonuç alamaması bu güvenin oluşmasını önlemiştir. 1921'de Anadolu'da artık İslami Bolşevizm'den ve onun etkisinden söz etmek mümkün değildir. 1921'de resmi Komünist Partisi'nin adı duyulmaz olmuştur. 1920'de *Açıksöz* ve *Albayrak* gibi gazetelerde yer alan Bolşeviklik lehindeki yazılar, 1921'de yayımlanmaz olmuştur⁸⁰.

Sola karşı tutumun sertleşmesinde Ankara'nın Londra Konferansı'na davet edilmesinin payı vardır. Batılılar ile anlaşabilmek için onları Türkiye'nin Bolşevik olacağı endişesinden kurtarmak gerekmektedir. Bu, batıya kapıyı açık tutma

⁷⁷ Selek, **a.g.e.**, s. 628.

⁷⁸ Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, TTK, Ankara, 1997, s. 369.

⁷⁹ Selek, **a.g.e.**, s. 624-626.

⁸⁰ Akal, **a.g.e.**, s. 376.; Selek, **a.g.e.**, s. 627.

iradesidir. Mustafa Kemal hedefe ulaşmada sol hareketleri yedekte tutmuş, gerektiğinde de dağıtmıştır. Vatanın kurtuluşu için sol akımların faaliyetlerine dur denmiştir. Öte yandan Rusya'nın Türkiye'yi Bolşevikleştirme ihtimali her zaman bir endişe kaynağı olmuştur. Şartların uygun hale geldiği ilk fırsatta da Anadolu'dan solu silme girişimi yapılmıştır⁸¹.

Diğer taraftan Ankara solun üzerine giderken Sovyet Rusya'nın gerçek bir tepki vermediği anlaşılmaktadır. Sadece Sovyet basınında çıkan haberler Ankara açısından herhangi bir yaptırım ifade etmemiştir. Milli Mücadele devam ettikçe ve Ankara her hareketten sonra güçlendikçe komünistleri kovuşturmuştur. Buna Bolşeviklerin tepkisi sadece Sovyet basınında yer alan eleştirilerdir⁸².

28/29 Ocak 1921 gecesi Mustafa Suphi ve arkadaşlarının öldürülmesi Türkiye Komünist Fırkası'na ciddi bir darbe indirmiştir. Bakü'de kalan Harici Büro Başkanı İsmail Hakkı teşkilatı canlandırmaya çalışsa da 16 Mart 1921 Moskova ve 13 Ekim 1921 Kars Antlaşmaları sebebiyle Bakü teşkilatı kendini ilga etmiştir⁸³. Türkiye Musavatçıları, Azerbaycan da komünistleri yani her iki ülkede diğerinin muhaliflerini engellemiştir. Böylece Anadolu'yu Bolşevize etme amaçlı son çaba da akamete uğramıştır.

2. Sovyet Heyetleri ve Elçilerinin İlişkilere Etkisi

Gerek Türk-Rus ilişkilerinin gelişmesi gerekse Anadolu'daki Bolşevik yayılmada Rus heyet ve elçilerinin etkisi barizdir. Haziran 1920'de Ankara'ya bir Bolşevik görevlisinin geldiği hem Amerikan hem de Sovyet resmi kayıtlarında yer almıştır. Bu Bolşevik görevli Ukraynalı Verlov ve yanında gelen Nevşirvanov'dur. Halide Edip, Osmanzade Hamdi Bey ve Yunus Nadi'nin görüştüğü ve Sovyet Rusya'nın elçilik görevlisi olmayan Verlov'un Mustafa Kemal ile bir görüşme yapıp yapmadığı bilinmemektedir⁸⁴. 10 Haziran 1920'de Moskova'dan hareket eden Rus

⁸¹ Selek, **a.g.e.**, s. 628.

⁸² Durmuş Yalçın v.d., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, C. 1, ATAM, Ankara, 2011, s. 229.

⁸³ Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, TTK, Ankara, 1997, s. 376.

⁸⁴ Serkan Tercan, "TBMM Hükümetlerinin Kafkas Politikası (1920-1923)", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, Isparta, 2011, s. 100.

heyetiye 5 Eylül'de Erzurum'a ulaşmıştır. Karabekir'in verdiği bilgiye göre heyetin yanında üç sandık içinde 200 kilo kadar külçe altın vardır⁸⁵. Rus heyeti, Moskova'daki Türk heyetinin aksine büyük bir itina ile karşılanmıştır. Hatta doğrudan doğruya irtibat için bir defaya mahsus olsa da telgraf hattı açılmıştır. Karabekir bunun bağımsızlığı zedeleyeceğini savunmuş ve sakıncalı bulmuştur. Sefaret heyetinin ikinci kısmının faaliyetleri de bunu doğrular mahiyette gelişmiştir. 24 gün Kars'ta kalan heyet propagandaya girişmiştir. Tüm bunların sonunda Rus sefir Mdivani iki ayı dolduramadan Moskova'ya geri çağırılmıştır⁸⁶.

Türkiye'ye gönderilen ilk Sovyet Büyükelçisi Şarla Zuraboviç Elieva 28 Temmuz 1920'de atanmıştır. Sovyet sefaret heyeti 4 Ekim 1920'de Ankara'ya ulaşmıştır. Mustafa Kemal, *Hâkimiyeti Milliye* gazetesine verdiği demeçte “*Bolşevik sefaret heyeti dün gelen ilk kademesini hürmet ve dostlukla selamlamayı ilk vazife biliriz. Azerbaycan dili, Bolşevikliğin ilk ve son rütbesi, tek unvan ve lakabı olan bir kelime kullanıyor: yoldaş. Bu kelimeyi aynen kabul ediyor ve gelenleri yoldaş olarak tanıyoruz. Gelenler, dostlarımız ve yoldaşlarımızdır.*”⁸⁷

2.1. Upmal, Mdivani ve Natsarenus'un Ankara ile Uyumsuzluğu

8 Kasım 1920'de Mustafa Kemal ile Sovyet Ticaret Heyeti Reisi Upmal görüşmesi gerçekleşmiştir. İkinci görüşme 1 Ocak 1921'de ordu ve siyaset üzerine ayrıntılı bir müzakeredir. Upmal ordu ile siyasetin iç içe olmasını savunurken Mustafa Kemal, tecrübelerine dayanarak buna karşı çıkmıştır. Son görüşme 24 Ocak'ta olmuştur ve gündem Çerkez Ethem'dir. Ankara, istenmeyen davranışlar sergileyen ve ülkenin iç işlerine karışan Upmal'dan rahatsızdır. Mustafa Kemal, 1 Ocak görüşmesinde Ethem'i eleştirse de onun Ethem'le ilişkili olduğunu düşünmektedir. Türkiye'yi terke mecbur kalan Upmal'ın yaptıkları görünürde Sovyet Rusya tarafından da onaylanmamıştır. Türk-Rus ilişkilerine zirve yaptıran kişi olan

⁸⁵ Sovyet Rus Sefaret Başkâtibi beraberinde 200 kg kadar külçe altınla Ankara'ya ulaşmıştır. 12-9-1920, ATASE, İSH, K: 615, G: 25.

⁸⁶ Yüceer, a.g.e., s. 125-126.

⁸⁷ Tercan, a.g.t., s. 100-101.; Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi'nin 5 Ekim 1920 tarihli nüshasında “Türk Bolşevik İttifakı”, “Şark Hudutlarımız”, “Bolşevik Sefareti”, “Misafirlerimiz Geldi” başlıklı haberler yer almıştır. *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Ekim 1920.

Frunze Ankara'ya geldiğinde Mustafa Kemal'e “*Upmal gibi bazı arkadaşların doğuya yönelik beceriksiz tutumlarına karşı koyduklarını*” söylemiştir. Yine ilişkilerin gelişmesine katkı sunan Rus Sefiri Aralov da Komintern'e gönderdiği raporunda Upmal'ı hatalı bulmuştur. Onun hatalarının diplomatik çalışmalarını zora soktuğunu ifade etmiştir⁸⁸.

29 Ocak 1921'de ise Sovyet Rusya'dan gelen özel yetkili temsilci Yefrem Eşba ile Mustafa Kemal görüşmesi gerçekleşmiştir. Birinci Doğu Halkları Kurultayı'nda belirlenen Doğu Halkları Propaganda ve Hareket Konseyi (Propaganda ve Eylem Sovyeti) yetkilisi olan Kuzey Kafkasyalı Abhaz komünist Yefrem Eşba, Ocak 1921'de iki ay süren ve Trabzon, Samsun, Konya ve Eskişehir'i kapsayan gizli bir görev gezisinin sonunda, Ankara'da Mustafa Kemal ile görüşmüştür. Görüşmede genel konular konuşmuş ve Eşba ardından Bekir Sami Bey'le bir görüşme yapmıştır⁸⁹. Görüşme metninde göze çarpan Bekir Sami Bey'in tüm Kafkasya Müslüman kitleleri hakkında ciddi malumat sahibi olması ve Eşba ile bölge hakkında derinlemesine tahlillere girişmesidir. Türkiye'nin bölgeyi bildiğini ve takip ettiğini göstermesi, karşı tarafa yapılan önemli bir psikolojik baskıdır.

Yefrem Eşba Mustafa Kemal ile 29 Ocak 1921'de yani Türkiye Komünist Fırkası Reisi Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Karadeniz'de öldürüldüğü günün sabahında görüşmüştür. Gündem maddesi şubat ayında yapılacak olan Londra Konferansı'dır. Mustafa Kemal, Eşba'ya emperyalizme karşı doğu milletlerinin öncüsü Türkiye inancı çerçevesinde görüşlerini aktarmıştır⁹⁰.

Moskova'nın ekimde temsilci olarak atadığı Budu Mdivani, ancak 21 Şubat 1921'de Ankara'ya ulaşmış ve 5 Mart'ta güven mektubunu sunmuştur. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin 6 Mart 1921 tarihli nüshasında “*Bolşevik Sefiri Yoldaşın Kabulü*” başlıklı habere yer verilmiştir⁹¹. O esnada kardeşi Simeon Mdivani de Ankara'da

⁸⁸ Tercan, a.g.t., s. 101-102.

⁸⁹ Sefer E. Berzeg, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922**, C. III, İstanbul, 2006, s. 23-26.

⁹⁰ Tercan, a.g.t., s. 102-103.

⁹¹ **Hâkimiyet-i Milliye**, “Bolşevik Sefiri Yoldaşın Kabulü”, 6 Mart 1921.

Menşevik Gürcü Hükümeti'nin temsilcisi olarak görev yapmaktadır. Batı Cephesi Komutanı Ali Fuat Paşa ise 21 Kasım'da Moskova Büyükelçiliğine atanmıştır⁹².

Ankara için Rusya'dan gelecek en büyük tehlike iç işlerine karışmaktır. Mdivani 1921 başlarında Türkiye'ye kalabalık sefaret heyetinin başında gelmiş olmasına rağmen birkaç ay sonra yerine başkası gelmiştir. Mdivani'nin kısa kalmasının sebebi komünizm propogandası yapmasıdır. Elçiliği sadece kurmaya geldiği şekilde de değerlendirmeler mevcuttur. Ondan sonra gelen elçi Sergey Petroviç Natsarenus'tur ve 31 Mayıs-22 Kasım 1921 arası görev yapmıştır⁹³. 3 Mayıs 1921'de Mdivani yerine atanan Natsarenus, 19 Haziran'da Ankara'ya gelmiş ve 27 Haziran'da güven mektubunu Mustafa Kemal'e sunmuştur. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin 28 Haziran 1921 tarihli nüshasında “*Rus Sefiri Dün İtimadnamesini Takdim Etti*” başlıklı habere yer verilmiştir⁹⁴.

Mustafa Kemal, 16 Ekim 1921 tarihli Meclis gizli celsesinde yaptığı konuşmada, Rus Sefiri Natseranus ile yaptığı görüşme hakkında bilgi vermiştir. Sefirin Fransızların Türk-Rus ittifakını bozmak ve Kafkasya'da emperyalist hükümetlerin iadesini istediklerini dile getirdiğini, kendisinin ise böyle bir isteğin ve durumun söz konusu olmadığını ifade ettiğini aktarmıştır. Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey de Sovyet elçisine Türk-Fransız müzakerelinin tüm ayrıntısını aktarmıştır. Bütün uğraşlara rağmen tatmin olmayan Sovyet Sefiri, hükümetine rapor göndereceğini ve sorunun kapanmamış olduğunu açıklama nezaketsizliği göstermiştir. Ankara, Rus Sefiri'ni protokol dışı davranışlarını bahane ederek geri çağırılmasını Moskova'dan istemiştir. Asıl sebep ise onun Türkiye'nin iç işlerine karışması ve Enver Paşa taraftarlarıyla ilişkili olmasıdır. Sovyetler de Türk-Fransız anlaşmasını engelleyemeyen elçilerini, rahatsızlık özrünü ileri sürerek görevinden almıştır⁹⁵.

⁹² Gediz muharebelerinden sonra düzenli ordu ile Kuva-i Seyyare birbirini, iyi mücadele etmedi diye suçlamıştır. Kazım Özalp'a göre Ali Fuat Paşa tartışmaya nihayet verememiş ve Moskova'ya sefir olarak gönderilmiştir. Kazım Özalp, **Milli Mücadele 1919-1922**, C.1, TTK, Ankara, 1985, s. 165.

⁹³ Gürün, **a.g.e.**, s. 72.

⁹⁴ **Hâkimiyet-i Milliye**, “Rus Sefiri Dün İtimadnamesini Takdim Etti”, 28 Haziran 1921.

⁹⁵ Tercan, **a.g.t.**, s. 104-105.

1921 Kasım'ında Natsarenus'un yerine Semyen İvanoviç Aralov elçi olarak atanmış ve 26 Ocak 1922'de Ankara'ya gelmiştir. Aralov, askeri konularda deneyime sahiptir. Mustafa Kemal'in davetiyle Aralov, Azerbaycan Elçisi Abilov ve Rus Askeri Ateşesi K.K. Zvonaryev 23 Mart'ta cepheye gelmişlerdir. Yanlarında bulunan 3,5 milyon altın rubleyi Mustafa Kemal'e teslim etmişlerdir. 29 Mart'ta Sivrihisar'da yapılan görüşmede İtilaf Devletleri'nin Türkiye ve Yunanistan'a önerdiği ateşkes konuşulmuştur. Bir diğer gündem ise Türkiye'ye yapılacak yardımlardır. Mustafa Kemal, Maliye Vekili Hasan Bey'in mali vaziyetin kötülüğü sebebiyle İtilaf Devletleri'ne boyun eğme taraftarı olduğunu fakat kendisinin ona karşı geldiğini ifade etmiştir. Mustafa Kemal, Türk halkının emperyalizme boyun eğmeyeceğini, Sovyetlerin ona yardım ettiğini ve etmeye devam edeceğini, emperyalistlere taviz vermemek gerektiğini ileri sürdüğünü beyan etmiştir⁹⁶.

2.2. Aralov ve Frunze'nin İlişkileri Yoluna Koyması

Bu çalışmanın konusu olan dönem içinde gelen son Rus heyeti Frunze'nin başkanlığındadır. 13 Aralık 1921'de Ankara'ya gelen Frunze 2 Ocak 1922'de Türkiye-Ukrayna Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nı imzalamıştır. Çiçerin, Frunze'ye Türkiye ile ilişkilerin stratejik anlam taşıdığını ve ilişkilerin esasını yaşanan anlaşmazlıklar değil bu stratejik durumun belirlediğini ifade etmiştir. Çiçerin Frunze'ye: *“Kemalist Türkiye ile dostluk çizgisi konjüktürel değil, prensip meselesidir. Bu Vladimir İliç'in çizgisidir. Emperyalist zorbalığa karşı direniş tüm ezilen halkları birbirine yakınlaştırıyor. Temel budur, buna dayanarak hareket etmek gerekir. Diğer konjüktürel kombinasyonlar ayrıntıdan öte bir şey değildir”* demiştir⁹⁷.

Söz konusu dönemde Türk-Rus ilişkilerinde her zaman umut ve yakınlaşma ile şüphe ve güvensizlik iç içe olmuştur. Moskova Antlaşması sonrası gerginleşen ilişkiler Frunze'nin gelişi ile yumuşamış ve güven problemi bir nebze olsun giderilmiştir. Her iki tarafta gerginleşen ilişkilerin yumuşamasını arzuluyorlardı. Bunun için olumlu adımlar atmışlardır. Türkiye, Rusya'ya açlık çektiği bir dönemde

⁹⁶ Tercan, a.g.t., s. 108-109.

⁹⁷ A.e., s. 106.

tahıl göndermiş, Rusya da Sakarya Zaferi sebebiyle kutlama mesajı çekmiştir⁹⁸. Frunze, sorunları masaya yatırmak, çözüm bulmak ve Ankara'nın durumunu gözlemlemek için yanında 1,1 milyon altın ruble ile gelmiştir. Misyonu, karşılıklı güveni oluşturmak ve şüpheleri ortadan kaldırmaktır⁹⁹.

Frunze 13 Aralık 1921'de Ankara'da büyük bir törenle karşılanmıştır. 19 Aralık'ta cepheden dönen Mustafa Kemal'e güven mektubunu vermiş ve bir gün sonra Mecliste konuşmuştur. 30 Aralık'ta Hariciye Vekâleti'nde Frunze şerefine bir ziyafet verilmiştir. Türkiye-Ukrayna Anlaşması'nın imzalanmasından bir gün sonra, 2 Ocak 1922'de de Frunze ikamet ettiği dairede bir ziyafet vermiştir. Görüşmeler, karşılıklı dostluk konuşmaları, ziyafetler ile Türk-Rus ilişkilerinde bahar havası esen bir zaman yaşanmıştır. Ayrıca Mustafa Kemal, milletvekillerinden bile sakladığı askeri sırları Frunze ile paylaşmıştır¹⁰⁰. Onun cepheyi dolaşma teklifini de kabul etmiş ve Frunze'yi cepheye götürerek süvari tümenlerini göstermiştir. Bolşevikler asker gönderip Anadolu'yu beraber savunma düşüncesine sahiptiler. Mustafa Kemal bunun bir işgal mahiyetini alacağını bildiği için hiçbir zaman böyle bir şeye yanaşmamıştır. Topraklarımızı sadece kendi kuvvetimizle savunacağımızı göstermek için Sovyet ve Azerbaycan büyükelçilerini yanına alıp cepheye götürmüştür¹⁰¹.

Frunze'nin Türkiye'ye gelişinde Türk-Fransız Anlaşması'nın mahiyeti muhim bir yer işgal etmiştir. Anlaşmada Sovyet aleyhtarı maddeler olup olmadığı Rusların hassasiyetle üzerinde durduğu bir konudur. Frunze, bu konuda Sovyet aleyhtarı bir hususun olmadığını rapor etmiştir. Frunze raporunda "*Fransız-Türk Antlaşması, Anadolu Türkiye'sine yitirdiği bölgelere biraz olsun sırtını dayama ve savaş başarı şansı elde ederek devam etme olanağı sağlamıştır. Türk hükümeti, bu anlaşmada bizim ilişkilerimize zarar verebilecek hiçbir maddeye izin vermemiştir.*" demiştir¹⁰².

Mustafa Kemal, Frunze'nin güven mektubunu sunduğu görüşmede, emperyalizme karşı sarsılmaz Türk-Sovyet dostluğundan bahsetmiştir. Frunze ilk

⁹⁸ İleri, "Çiçerin'in Tebriki", 7 Ekim 1921.

⁹⁹ Yavuz Aslan, **Mustafa Kemal-M. Frunze Görüşmeleri Türk-Sovyet İlişkilerinde Zirve**, İstanbul, 2002, s. 11-17, 32-33.

¹⁰⁰ Tercan, a.g.t., s. 107.

¹⁰¹ Büyüktuğrul, a.g.m., s. 24.

¹⁰² Tercan, a.g.t., s. 107-108.

raporunda Çiçerin'e, Türkiye'nin Rusya'dan yana olduğunu ve batı ile ilişkilerinde Rusya'ya karşı bir şey beslemediğini ve 3,5 milyon altın rublenin hemen verilmesi gerektiğini bildirmiştir. Frunze, Mustafa Kemal ile 25 Aralık 1921 ve 4 Ocak 1922 olmak üzere iki defa görüşmüştür. Bu görüşmelere Azerbaycan Büyükelçisi İbrahim Abilov, bir kısmına Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey ve Sovyet Rusya elçilik görevlisi Mihailov da katılmıştır. Frunze ayrıca Fevzi Paşa, Rauf Bey, Fethi Bey ve Hasan Fehmi Beyle de görüşmüştür¹⁰³.

25 Aralık 1921'de yapılan Mustafa Kemal-Frunze görüşmesinde önemli konular görüşülmüştür. Frunze, kuşukuyu ve güvensizliği gidermek için beraber çalışılması gerektiğini vurgulamıştır. Bunu göstermek için cepheyi gezmek istediğini, dostluğu göstermek için de resmi ziyafet benzeri etkinliklerin yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Müzakereleri hızlandırmanın gerekli olduğu, yerli komünistlere hoşgörölü davranılması ve tutuklulara af çıkarılması gerektiğini zikretmiştir. Askeri teçhizatların kısa zamanda geleceğini ve ekonomik yardımın kendi şartları elverdikçe yapılmakta olduğunu söylemiştir. Doğu stratejilerinin inkılâpçılıktan evrime döndüğünü, acele etmeyip geleceğe hazırlandıklarını, kısa vadeli umutlarının boşa çıktığını, doğunun emperyalizmden kurtulduğunda batıya da komünizmin geleceğini izah etmiştir. Sonra doğuya da komünizmin geleceğini, Türkiye'nin zaten buna müsait olduğunu, Türkiye'nin demokratikleşmesi ve devlet sosyalizmine yönelmesiyle problemsiz bir şekilde komünist olacağını da söylemiştir. Enver ile dostluklarının olduğunu, ona Türkiye'de değil, doğuda faaliyet göstermek için yardım ettiklerini, onu uyardıklarını, Türkiye işlerine karışmasına izin vermediklerini, dönünce ona olan desteği durduracağını ifade etmiştir. Mustafa Kemal-Frunze görüşmesinde Frunze, konuşmasının devamında, Molokanlar için bir müddet zaman verilmesinin ardından onların Rusya'ya göç ettirileceğini, telgraf makinelerinin ise daha iyi bir irtibat için gerekli olduğunu ve bunun problem edilmesinin, üzerine konuşulmasının bile ayıp olduğunu belirtmiştir.

Aynı görüşmede Mustafa Kemal, Türkiye'nin sisteminin Sovyet sistemine yaklaşmakta olduğunu, zaten yönetim şeklinin Sovyet sistemine benzediğini ifade

¹⁰³ Yavuz Aslan, **Mustafa Kemal-M. Frunze Görüşmeleri Türk-Sovyet İlişkilerinde Zirve**, İstanbul, 2002, s. 33-34.

etmiştir. Bu sebeple bizim korkmamıza ve “*komünist harekete karşı çıkmamıza gerek yoktur*” şeklinde izahatte bulunmuştur. Yerel komünistlerin Ethem’in hain hareketine katıldıkları için tutuklandıklarını ve hatta onların komünist de olmadıklarını vurgulamıştır. Mustafa Kemal, konuşmasının devamında, Fransa-Türkiye anlaşmasının Türk-Rus ilişkilerini bozmayacağını, bunun bir anlaşma değil geçici bir ateşkes olduğunu, düşmanı bölmek istediklerini ve bir şehri kurtardıklarını, bu anlaşmanın genel hareketimize zarar verdiğini ama aynı zamanda bir mecburiyet olduğunu ifade etmiştir. Fransa’nın barış anlaşması yapılırken yine İngiliz ve İtalyanlarla birlikte hareket edeceğine işaret etmiştir. Askeri sırların kendileriyle paylaşıldığını, cepheye de gitmeye ziyafet de vermeye hazır olduklarını ifade etmiştir. Molokanlar konusunda Rusya’nın istediği gibi sorunu çözmeyi kabul ettiklerini ve telgrafçıların da sistemi kurup Türk görevlilere öğretip gidebileceklerini belirtmiştir. Enver için “*maceraperesttir, sizi de bizi de aldatmıştır*” demiştir¹⁰⁴.

Mustafa Kemal ile Frunze’nin ikinci görüşmesi 4 Ocak 1922 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Görüşme öncesi Frunze, Mihayilov ve İbrahim Abilov bir toplantı yaparak strateji belirlemişlerdir. Hedefleri şöyledir: Türkiye ile dostluğu artırmak, Mustafa Kemal’i tam etki altına almak ve onu gerçek halk partisi kurması yönünde teşvik etmek, bu şekilde onun kişisel diktatörlüğünden parti diktatörlüğüne geçmek, bu parti vasıtasıyla iş yürütmek, büyük yardımları propaganda olarak yapmak, Enver üzerine yapılan planları bırakmak. Mustafa Kemal ile yapılan ikinci görüşmede parti-teşkilat işlerinde Sovyet sistemini tavsiye etmiş ve örnek göstermişlerdir.

Mustafa Kemal ise mecliste üç grubun olduğunu izah etmiştir. Bunlar, Hilafet-Saltanat taraftarları, Avrupalılar ve Halkçılar-Sovyet Rusyası’na eğilimli olanlardır. Kendisinin üçüncü grubun başı olduğunu söylemiştir. Devamında teşkilatlanıldığını ve küçük farkla Sovyet yönetim şekline yakınlaşılacağını ifade etmiştir. “*Ordumuz sultanın değil halkın ordusudur*” demiştir.

¹⁰⁴ Yavuz Aslan, **Mustafa Kemal-M. Frunze Görüşmeleri Türk-Sovyet İlişkilerinde Zirve**, İstanbul, 2002, s. 33-43.

Mustafa Kemal-Frunze görüşmesine katılan Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey, Çiçerin'in Türkiye'ye menfi tavır takındığını, bu sebeple muzdarip olduklarını, onun batıya eğilimli olduğunu, görüşmelerde problem çıkardığını ve tıkanıklığın Stalin sayesinde aşılabildiğini ifade etmiştir. Çiçerin'in Moskova görüşmeleri esnasında Türk tarafına batı ile taviz vererek anlaşma tavsiyesinde bulunduğunu hatta İngiltere ile görüşmeye aracı olma teklifi bile yaptığını belirtmiştir.

Frunze, Yusuf Kemal Bey'in Çiçerin hakkındaki konuşmasına cevap olarak, Çiçerin'in görüşmeler esnasında Türk heyetiyle tek başına anlaşamayacağı için istişarelerde bulunmak maksadıyla görüşmeleri kestiğini ve yavaş ilerlemeye sebep olduğunu söylemiştir. Moskova'da merkezi komitenin toplantılarına kendisinin de katıldığını ve Türk tarafının taleplerinin Kafkas ülkelerini de ilgilendirdiğini ifade etmiştir. *“Bölge Müslümanları sizi talep ettiği için de Kars ve Batum size verildi”* demiştir. *“Çiçerin bu yüzden görüşmeleri ağırdan almıştır, istişarelere imkân tanımıştır”* demiştir.

Görüşmenin devamında Yusuf Kemal Bey, Acaristan'da 80 kişinin Türkçülük iddiasıyla tutuklandığını ve bırakılmaları gerektiğini söylemiştir. Frunze cevabında, kimsenin Türkçülük sebebiyle tutuklanmadığını, onların anti inkılâpçı toprak ağaları olduklarını ve gerekeni yapacaklarını söylemiştir. Yusuf Kemal Bey, *“gemilerimizi tamir edin”* şeklinde talebini ifade edince Frunze bunu kabul etmiştir.

Mustafa Kemal, Enver'in Rusya'ya karşı isyan hazırlamak için Buhara ve Fergana'ya gittiğini ve *“ne derece önemsiz ve rezil bir maceracı”* olduğunu ifade etmiştir. Devamında Cemal Paşa'nın Rusya tarafından doğuda kullanılması gerektiğini, Türkiye'nin doğuda çok tesirli olduğunu, Panislamist değil özgürlükçü ruhla çalışılmasının gerekli olduğunu ifade etmiştir. Mısır, Hindistan ve diğer doğu ülkelerinden Türkiye'ye tabiiyet heyetleri geldiğini de vurgulamasının ardında Mustafa Kemal ile Frunze görüşmesi nihayete ermiştir¹⁰⁵.

Dönemin şartlarına bakıldığında 1921 yılının, Türk-Sovyet ilişkilerine bahar havası yaşatması gerekirken hiç de böyle olmadığı görülmüştür. 1917'den itibaren

¹⁰⁵ Yavuz Aslan, **Mustafa Kemal-M. Frunze Görüşmeleri Türk-Sovyet İlişkilerinde Zirve**, İstanbul, 2002, s. 47-56.

başlayan süreçte Türk-Rus ilişkileri, savaştan barışa dönmüş ve bu sürecin sonunda da Moskova Antlaşması imzalanabilmiştir. Ancak yaşanan sorunlar ve güven bunalımı, dostluk ve işbirliğini bir türlü rayına oturtamamıştır. Her iki taraf birbirine ihtiyaç duyduğu için sorunlar, içinden çıkılmaz büyük problemler haline getirilmemiş ve büyütülmemiştir. Olaylara hep karşılıklı iyi niyet çerçevesinde yaklaşım mecburiyeti, tarafların amansız ikilemidir. Frunze'nin Ankara'ya gelişi, işte bu noktada, ilişkilerin tekrar sıcak noktaya dönmesini sağlamıştır. Bu sebeple Türk-Sovyet ilişkilerine Frunze'nin ziyareti zirve yaptırmıştır. Frunze'nin çabalarıyla 3,5 milyon altın ruble 3 Mayıs 1922'de Türkiye'ye teslim edilmiştir. Enver Paşa, Türkistan'a geçince iki ülke arasındaki sorun kendiliğinden ortadan kalkmıştır. Molokanlar, Rusya'nın istediği gibi 1922'de Rusya'ya göç ettirilmiştir. “*Telgrafçılar işi öğretip dönsünler*” şeklinde bir formül bulunarak mesele halledilmiştir. Mustafa Kemal, Frunze'ye siyasi ve askeri en önemli bilgileri vererek onun güvenini kazanmıştır. Frunze, halk ve devlet adamlarınca çok sevilmiş, Türk dostu sayılmıştır. Bütün bunların sonunda Türk-Rus ilişkileri zirve yapmıştır¹⁰⁶.

3. Milli Mücadele'ye Bolşevik Rusya'nın Yardımları

Çanakkale'yi geçemeyen İtilaf Devletleri Rus Çarlığı'na yardım ulaştıramamıştır. Çarlığın yıkılmasıyla da Bolşevikler başa geçmiştir. Bolşevikler tüm cephelerde savaşırken sadece güney cepheleri güvendedir. Çünkü Türkiye aynı düşmana karşı koymaktadır. Bülent Tanör'e göre Rusların yapmış olduğu silah, cephane ve para yardımı bir bakıma tüm bunların borcunun ödenmesidir¹⁰⁷.

Bolşevikler, Türkleri, Afganlıları ve İranlıları biraraya getirip komünist uydu devletlerle İngilizlere karşı gelmek istemiştir. 1919'da Anadolu ile bu maksatla iletişime geçmek istemişlerdir. Anadolu ve Kafkasya'nın İngiliz kontrolüne geçmesi Rusya'nın güneyden kuşatılması anlamına gelecekti. Bu sebeple Bolşevikler, komünist olmasa bile Türkiye'ye mali ve askeri yardım yapmayı bir gereklilik olarak

¹⁰⁶ Yavuz Aslan, **Mustafa Kemal-M. Frunze Görüşmeleri Türk-Sovyet İlişkilerinde Zirve**, İstanbul, 2002, s. 57-60.

¹⁰⁷ Bülent Tanör, **Kurtuluş (1918-1923)**, İstanbul, 1997, s. 67.

görmüştür¹⁰⁸. Buna karşın Milli Mücadele’yi yönetenlerin de bir dış yardımın elzem olduğuna dair kanaatları mevcuttur. Sivas Kongresi’nde Refet Bey “*Herhalde bir Amerikan kefilliğini kabul etmek zorundayız. Yirminci yüzyılda, beş yüz milyon lira borcu, harap bir memleketi, pek verimli olmayan bir toprağı ve ancak on onbeş milyon lira geliri olan bir millet için, bir dış dayanak olmaksızın yaşamak imkânı olamaz.*” demiştir. Kara Vasıf’ta şunları söylemiştir: “*Dört yüz ila beş yüz milyon lira borcumuz var... Parasız, ordusuz ne yapabiliriz? Onlar tayyare ile havada uçuyorlar, biz henüz kağıt arabasından kurtulamıyoruz. Onlar dretnot yapıyor, biz yelkenli bir gemi yapamıyoruz*”¹⁰⁹.

Bolşevik Rusya’dan yardım alma meselesi ilk defa 18-22 Haziran 1919’da Amasya’da yapılan toplantıda istişare edilmiştir. Toplantıda Mustafa Kemal, Ali Fuat, Rauf Bey, Albay Refet Bey, Albay Arif Bey, Selahaddin Bey, Hamit ve Kazım beyler bulunmuşlardır¹¹⁰. Genel kanaat Rus yardımının Bolşevikliği kabul etmeye bağlı olacağı şeklindedir. Erzurum Kongresi öncesi Amerikan yardımı da konuşulmuştur. Halka dayanmak için kongrelerde çeşitli kararlar alınmış ve vergiler konulmuştur ancak dış yardımın yine de bir mecburiyet olduğu kabul edilmiştir. Çünkü ülkede yeterli endüstri kurumları ve bankalar da yoktur. En büyük bankalardan Osmanlı Bankası’nın bile mevduatı 11.500.000 lirayı geçmemektedir. Anadolu’da silah ve cephane fabrikası yoktur. Milli Mücadele sanayiden yoksun olarak yürütülmek zorundadır. Uçak, top, tüfek, makineli tüfek, cephane ve diğer araç gereçler gibi savaş için zaruri malzemeler küçük atölyelerde yapılamamaktadır. Tek yolu yurt dışından temin etmektir¹¹¹. Yüksek fırın ve metalurji fabrikalarına sahip olunmadığı için madeni eşya yapımında hurda demir kullanılmaktadır. Top, ağır makineli tüfek ve piyade tüfeği dâhil askeri ihtiyaçlar ancak dışarıdan temin edilebilecekken mali durum da kötüdür.

Mustafa Kemal de dış yardımı zorunlu görenler arasındadır. Erzurum ve Sivas kongreleriyle dış yardımın temel ilkeleri belirlenmiştir. Bu, Türkiye’nin iç ve dış

¹⁰⁸ Ülkü Çalışkan, “Türk Kurtuluş Savaşında Sovyet Rusya’nın Mali ve Askeri Yardımları”, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı 9 (Bahar 2006), s. 35.

¹⁰⁹ Atatürk, **a.g.e.**, s. 75.; Müderrisoğlu, **a.g.e.**, s. 501-502.

¹¹⁰ Çalışkan, **a.g.m.**, s. 36.

¹¹¹ Müderrisoğlu, **a.g.e.**, s. 54.

istiklali ile ülkenin bütünlüğüne saygılı, Misak-ı Milli'yi kabul eden, bu sınırlar içinde Türkiye'yi tanıyan herhangi bir devletten yardım alınabilir, şeklindedir. ABD ve Rusya buna uygundur ve istila emeli taşımayan bir ülke olmalıdır¹¹².

Amerikalıların İtilaf Devletleri'yle beraber olması, Türkiye'ye silah, para ve cephane vermesine engel teşkil etmekteydi. Ayrıca Amerika, Büyük Ermenistan'ın kurulmasını istemekteydi. Anadolu topraklarının Ermenilere verilmesini isteyen bir ülkeden yardım alınmazdı. Öte yandan Amerika'nın kendi bölgesine dönme kararıyla yardım alma ümidi kendiliğinden suya düşmüştür. Amerika'dan yardım alma durumunda manda fikrinin güçlenmesi ve bağımsızlık düşüncesinin zayıflaması da söz konusudur. Bununla birlikte Amerika ile Türkiye arasında siyasi ilişkiler zayıftı ve Amerika'nın Türkiye'de hiçbir menfaati yoktu. Buna mukabil Rusya İstanbul ve Boğazlar üstünde geleneksel hak iddiasından vazgeçtiğini ilan etmişti. Rusya ve Türkiye, aralarında kuvvetli bir Ermenistan'a karşıydılar. Ermenistan, her ikisi için de bir iç güvenlik sorunu idi. İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunanistan her iki ülke için de müşterek düşmanlardı. Bağımsız Türkiye, Rusların güneybatı ve Kafkasya'daki İngiliz tehlikesini bertaraf edecek tek çözümdü. Tüm bu sebeplerle gün geçtikçe Rus yardımına olan eğilim artmıştır. Aynı zamanda Rus yardımını artırma eğilimi de hep olmuştur. Maliye Bakanı Hasan Bey, Rusların yardımını artırmalarını sağlamak için İngiltere'nin öncülüğünde barış teklifinde bulunan İtilaf devletlerine olumlu cevap verilmesi görüşünü, Sovyet elçisi Aralov'un da bulunduğu bir yerde ileri sürmüştür. Aralov, bu görüşe Mustafa Kemal'in Türk halkının emperyalistlere boyun eğmeyeceğine, Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye yardım ettiğini ve ileride de edeceğini, bu sebeple de emperyalistlere taviz verilmeyeceğini ileri sürerek Hasan beye itiraz ettiğini aktarmıştır¹¹³.

Türk tarafının yardıma ihtiyacının netliği kadar Rus tarafının ilk dönem yardımı şarta bağlama eğilimi de nettir. Bolşeviklerin 1919'da yaptıkları ilk yardım vaadinin üzerinden bir yıl geçmesine rağmen herhangi bir yardım gerçekleşmemiştir. Çünkü bu dönem Ruslar yardımı ideolojiye bağlayarak Anadolu'nun Bolşevikleşmesi şartıyla yardım etmek istemişlerdir. Karakol Cemiyeti ve Baha Sait

¹¹² Müderrisoğlu, **a.g.e.**, s. 502-503.

¹¹³ **A.e.**, s. 415, 504-506.

ile Albay İlyaçef arasında imzalanan 11 Ocak 1920 tarihli anlaşma bu düşünceye sahiptir. Anlaşma sonrası Yusuf Ziya Bey adında birisinin Azerbaycan'dan büyük miktarda para ile gelerek Oltu'da faaliyete geçmesi ve bunun da Kazım Karabekir'in bilgisi dışında olması, bölgede Bolşevikliğin yayılması amaçlıdır. Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir'in görevlendirdiği Fuat Sabit ve Ömer Lütfi Beyler de yardımın toplumsal reforma bağlı olduğunu söyleseler de fiiliyat başka işlemektedir. Söz ayrı fiiliyat ayrı denebilecek şekilde Anadolu'ya yardımın gönderileceğini söyleyen Ruslar, Sovyet yardımlarını 1919'da Anadolu'ya gönderilen ajanlar üzerinden propaganda amaçlı göndermekteydiler¹¹⁴.

İlk Rus heyetinin Anadolu'ya ulaşması 1920'nin ikinci yarısını bulmuş ve Halil Paşa'nın Moskova'ya gitmesinin ardından gerçekleşen ilk Rus yardımı Ermeni harekâtından sakınma şartına bağlı olarak yapılmıştır. Mustafa Kemal tarafından Sivas Kongresi günlerinde Eylül 1919'da Rusya'ya yardım almakla görevli olarak gönderilen Halil Paşa, Temmuz 1920'de, 100 bin liralık altın ile geri dönmüştür¹¹⁵. Trabzon'a gelen İbrahim Efendi'nin getirdiği bu bilgi çerçevesinde yapılacak Ermeni şartlı yardım, 60 bin tüfek, 180 bin fişek, 112 hafif ve 10 ağır top, yarısı altın olmak üzere 2 milyon lira ve vekiller heyetine gönderilen 120 bin altından müteşekkildir. Mustafa Kemal, Şark Cephesi Komutanı Kazım Karabekir'e Ermeni harekâtını tehir emrini vermiştir¹¹⁶. 2 Temmuz 1920'de Halil Paşa, yardım ile yola çıkmıştır. Yolda ikiye ayrılan yardımların bir kısmına Ermeniler saldırarak el koymuştur. Rus piyade fırkasının Taşnaklara taarruzuyla altınlar kurtarılmıştır. Ancak bir külçe altının üstü köylülerce bir miktar kazanmıştır.¹¹⁷ 10 Ağustos 1920'de Rus-Ermeni anlaşması imzalanmış ve yol açılarak yardımın geçmesi sağlanmıştır. Ruslarla kara bağlantısı olmadığı için yardım Ermenilerle mücadele ederek Nahcivan'a, oradan Karaköse'ye ve oradan da Erzurum'a getirilmiştir. 200 kilo kadarı Doğu Cephesi için ayrılmış,

¹¹⁴ Çalışkan, a.g.m., s. 38-39.

¹¹⁵ Müderrisoğlu, a.g.e., s. 512-513.

¹¹⁶ Yüceer, a.g.e., s. 123-124.

¹¹⁷ Çifci, a.g.e., s. 203-208.

kalanı Ankara'ya sevk edilmiştir. Silah ve cephane Tuapse ve Novorosiski'de depolanmıştır¹¹⁸.

Tuapse merkez tayin edilmiş ve buraya sevkiyatı yönetmek üzere Türk temsilci gönderilmiştir. 3387 tüfek, 3623 sandık cephane ve 3000 süngüden müteşekkil ilk silah ve cephane sevkiyatı, Eylül 1920'de Trabzon'a ulaşmıştır. Gelen tüfekler genelde Alman mavzeridir. Anadolu'da bu tüfekler olduğu için cephanesinin temini önemlidir. Milli Savunma Bakanı Fevzi Paşa, İngiliz toplarına ihtiyaç olmadığını, Alman piyade mermisinin gönderilmesini, gönderilecek İngiliz tüfek ve makineli tüfekler için bol miktarda cephane gönderilmesini Tuapse'deki temsilcimize bildirmiştir¹¹⁹.

12 Eylül 1920'de Sovyet Rus Sefaret Başkâtibi, beraberinde 200 kg kadar külçe altın ile Ankara'ya gelmiştir¹²⁰. Ancak gelen Sovyet heyetinin bilinenden çok daha fazla altın ile gelip Bolşeviklik propogandası için dağıttığı farklı zamanlarda farklı kişiler tarafından dile getirilmiştir¹²¹. Birinci Moskova görüşmeleri sonucu Türkiye'ye dönen Yusuf Kemal Bey, yanında bir milyon altın ruble ile 6 Ekim 1920'de Ankara'ya ulaşmıştır¹²².

İkinci İnönü Savaşı'nın kazanılması üzerine 9 Nisan 1920'de Rus Elçisi Mdivani tarafından 30 bin altın ruble Türk Hükümeti'ne hediye olarak ve Yunanlıların Anadolu'da yaptığı tahribatı karşılamak üzere sunulmuştur. Bunun üzerine TBMM Reisi Mustafa Kemal, "*Bir dostluk nişanesi olarak, Rus mümessilin Hilaliahmere Yunan katliamından kurtulanlar için yapmış olduğu 30 bin altın ruble teberru sebebiyle teşekkürlerini*" bildirmiştir¹²³. Türk-Ermeni sulh görüşmeleri devam ederken Gümrü'de bulunan Rus Şurası, Erzurum Askeri okulları ve sanayi

¹¹⁸ Rusya'dan verilen harp levazımının Tuapse ve Bakü'ye sevk olunduğu meclise bildirilmiştir. Şark Cephesi'nden TBMM Başkanlığı'na çekilen telgraf, 10-11-1920, **ATASE, İSH, K: 617, G: 61**.

¹¹⁹ Müderrisoğlu, **a.g.e.**, s. 512-513.

¹²⁰ Erzurum ve Sivas'tan Ekim Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne çekilen şifre telgraflar, 12-9-1920, **ATASE, İSH, K: 615, G: 25**.

¹²¹ Çalışkan, a.g.m., s. 39-42.

¹²² Müderrisoğlu, **a.g.e.**, s. 512-513.

¹²³ **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, ATAM, Ankara, 1991, s. 397.

için 50.000 altın ruble teberruda bulunmuştur¹²⁴. Ruslar görüşmelere müdahil olmak istiyorlardı. Fakat Türk tarafı buna yanaşmamıştır.

Moskova Antlaşması sonrası Ruslar yardımı artırma kararı almışlardır. Antlaşmayı imzalayan heyetten Yusuf Kemal ve Dr. Rıza Nur Beyler dönüşlerinde yanlarında dört milyon altın ruble ile 29 Nisan 1921'de Sarıkamış'a ulaşmışlardır. Rusya'dan altın rubleden daha ziyade silah ve cephane alınmaya çalışılmıştır. 1921 yazında gelen paranın iç finansmanda kullanılması bazı problemlere sebebiyet vermiştir. Rus altınları özellikle Sakarya Savaşı öncesi zor dönemlerde tedavüle çıkarılmıştır. 1921 ve 1922 yıllarında çeşitli tarihlerde gelen para 10 milyon altın ruble değerindedir. Türkiye'nin ilk Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Cebesoy, 1958'de Rusların 10 milyon altın rubleyi tamamen ödediğini söylemiştir. Sovyet resmi belgelerinde de 4 milyon Nisan 1921, 1.4 milyon Mayıs-Haziran 1921, 1.1 milyon Kasım 1921, 3.5 milyon ise Mayıs 1922 olmak üzere 10 milyon altın rublenin Türkiye'ye gönderildiği belirtilmektedir. Bu yardım Moskova Antlaşması resmi metni dışında olup ama anlaşma gereği yapılmıştır. Halil Paşa'nın Temmuz 1920'de getirdiği 100 bin liralık külçe altın ve Yusuf Kemal Bey'in ilk görüşmelerden dönerken 6 Ekim 1920'de getirdiği bir milyon altın ruble ile birlikte toplam yardımın 11 milyon altın ruble ve 100 bin liralık külçe altın olduğu görülmektedir¹²⁵.

Para yardımı yanında silah yardımının da belirli aralıklarla devam ettiği¹²⁶ ve Rus yardımının Yunan üzerine yapılacak nihai taarruz öncesinde bile gerçekleştiği görülmektedir. Kazım Karabekir "23/24 Temmuz (1922) gece yarısı Şahin vapurumuz Novorosiski'den Rusların gönderdiği 22 uçağı Trabzon limanına getirdi. Derhal batı cephesi emrine gönderdim." demektedir¹²⁷.

¹²⁴ Gümrü'de bulunan Rus Şurası'nın Erzurum Askeri okulları ve sanayi için 50.000 altın ruble teberru ettiğinin bildirildiği, 1-12-1920, **ATASE, İSH, K: 571, G: 26**.

¹²⁵ Müderrisoğlu, **a.g.e.**, s. 514-517.

¹²⁶ 5 Ocak 1921'de Müdafai Milliye Vekâleti'ne yazılan ve ertesini gün Erkânı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne cevabı verilen yazışmaların konusu Rusya'dan Türkiye'ye harp malzemesi nakliyatıdır. Genelkurmay ile Savunma Bakanlığı arasındaki yazışmalar, 5/6-1-1921, **ATASE, İSH, K: 655, G: 87**.

¹²⁷ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Cilt:2, Emre Yayınları, İstanbul, s. 433.

3.1. Yardım İşinin Düzensizliği

İlk görüşmelerden itibaren Rus tarafı yardım etme sözü vermiştir. Dönem dönem yardımların kesildiği olmuştur. Türk tarafının Fransızlarla yaptığı anlaşma, Azerbaycan olaylarına Türk subaylarının karışması, Nuri Paşa'nın Gence'de bu işin içinde olması, Rusların Türk tarafına kuşku beslemesine vesile olmuştur.¹²⁸ Bunlara ek olarak Rusların Ermenilerle 10 Ağustos 1920'de yaptığı anlaşma sebebiyle Anadolu'ya yardım gönderme işi çok ağır ve yetersiz bir şekilde devam etmiştir¹²⁹. Rus yardımının bir düzene girmesi 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması ile kısmen sağlanmıştır. Bu anlaşma esnasında ayrı bir protokolle Ruslar 10 milyon altın ruble vermeye söz vermişlerdir. İlk taksit 5 milyon rublenin bir milyonu Almanya'dan askeri malzeme alımı için Sefir Paşa ve Ataşemiliter Saffet Bey'e verilmiştir. 15 Nisan 1921 tarihli Londra'da çıkan "*Morning Post*" gazetesinde "*Türkiye'nin Kızıl Müttefik*" başlıklı yazıda, bir Türk heyetinin Rusya yoluyla Berlin'e gittiği ve Almanya'dan silah ve cephane almak için görüşmeler yaptığı yer almıştır¹³⁰.

Rusların söz verdikleri mali yardımın ikinci taksidi olan 4 milyon ruble Yusuf Kemal Bey ile Anadolu'ya doğru yola çıkarılmıştır. Yusuf Kemal Bey, Moskova Antlaşması'nı imzalayıp Ankara'ya dönerken Tiflis'e ulaştığında altınların yüklü olduğu trenin hala gelmemiş ve yolda engellenerek geciktirilmiş olduğunu öğrenmiştir. Komünist Parti Kafkasya Komiseri Orjonikidze'ye müracaat etmiştir. Altınların Türkiye'ye gitmesine gönülleri razı olmayan ve demiryolları idaresinde sözü geçen bazı zevat, güçlükler çıkarıp treni alıkoymuşlardır. Orjonikidze'nin devreye girmesiyle tren Tiflis'e gelmiştir. Bu defa da Gürcüler engel çıkarmış ve Yusuf Kemal Bey, Gümrü'den Ankara'ya giderken 13 saat tevkif edilmiştir. Yusuf Kemal Bey Gürcüleri, "*Kazım Karabekir'i bir alay askerle buraya davet ederim*"

¹²⁸ Karaköse, a.g.e., 339-346.

¹²⁹ Sovyet Rusya'dan gönderilen silah, cephane ve el bombaları, 19-12-1920, ATASE, İSH, K: 617, G: 85.

¹³⁰ Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, Cilt:1, TTK, Ankara, 1992, s. 289.

tehdidiyle ikna edebilmiştir¹³¹. Tüm engellemelere rağmen heyet ve yanlarındaki yardım, 26 Nisan 1921’de Sarıkamış’a ulaşmıştır¹³².

Rus yardımları Sakarya Zaferi’ne kadar yine kesintiye uğramıştır. Batum’un Moskova Antlaşması sonrası boşaltılması gecikince yardım akışı aksamıştır. Türk Büyükelçisi Ali Fuat Paşa’nın 21-22 Nisan 1921 gecesi Stalin’le yaptığı görüşmede yardımın süreceği sözü alınmıştır. Sakarya Savaşı döneminde ise yardım tamamen durmuştur. Ali Fuat Paşa’ya göre bunun bahanesi kıtlık, sebebiyse savaşın sonucunun belirsizliğidir. Türkiye ilişkileri devam ettirmek için Karadeniz sahilinden Rusya’ya buğday sevk etmiş ve bağışlamıştır. Ruslar işleri yavaştan almış, cevap vermemiş ve adım atmak için beklemiştir. Çiçerin, müracaatlara kulak tıkayınca Ali Fuat Paşa Stalin’le ikinci defa görüşmüş ve şikâyette bulunmuştur. Stalin, Ali Fuat Paşa’nın randevu talebine hayli geç cevap vermiştir. Randevu tarihi olan 16-17 Ekim 1921 günü, Sakarya Zaferi ve Fransızlarla bir anlaşma yapıldığının anlaşılmasından sonradır. Stalin görüşme sonrası yardımların devam etmesini sağlamıştır. Sakarya Savaşı kazanıldıktan, Fransa ile anlaşma yapıldıktan ve İngilizlerle esir değişimi anlaşması yapıldıktan sonra ancak Rus yardımları devam etmiştir¹³³. Türk-Fransız Ticaret Anlaşması ve antikomünist hareketler sebebiyle Rus yardımlarının 1922’de kesildiğini görmekteyiz. Mustafa Kemal’in Lenin’e yazdığı 4 Ocak 1922 tarihli mektupta “ *...bugünün Türkiye’si, Batı Avrupa’ya olduğundan çok, bir bakıma, Rusya’ya daha yakındır... Uluslararası politika anlamında, Türk-Fransız anlaşması, Rus-İngiliz anlaşması gibi, şartların zoruyla vücut bulmuştur. Bu anlaşma, gelecekte imzalayacağımız anlaşmalar gibi, dostluk anlayışlarımızı zedeleyemez. Size, T.B.M.M.’nin, Sovyet Rusya’ya karşı izlediği politikanın değişmediğini, söylentilerin gerçeğe dayanmadığını belirtmek isterim.*” demektedir¹³⁴.

Rus yardımları gelişen olaylara bağlı olarak düzensiz devam etmiştir. Londra Konferansı öncesi ve sonrasında yaşanan olaylar, Dışişleri Bakanı Bekir Sami Beyin faaliyetleri, bu düzensizlikte katkı sahibidir. 5 Nisan 1921 tarihli İngiliz istihbarat raporuna göre Moskova’dan Enver Paşa Mustafa Kemal’e bir mektup yazmıştır. Bu

¹³¹ Tengirşek, **a.g.e.**, s.228-229.

¹³² Çalışkan, **a.g.m.**, s. 43-44.

¹³³ Gürün, **a.g.e.**, s. 70-75.

¹³⁴ Ali Kemal Meram, **Türk-Rus İlişkileri Tarihi**, İstanbul, 1969, s. 269-273.

mektuba göre, Çiçerin Ankara delegelerinin Londra'ya katılmaları yüzünden Mustafa Kemal'e sitem etmiş ve “*Sovyet silah yardımının durdurulabileceğini*” söylemiştir. Mustafa Kemal ise “*Asıl silah yokluğu yüzünden Türklerin Londra Konferansı'na katılmak zorunda oldukları*” cevabını vermiştir¹³⁵.

Mustafa Kemal *Nutuk* adlı eserinde Londra Konferansı'nda Bekir Sami Bey'in yapmış olduğu analaşmalar konusuna değinmiştir. Bekir Sami Bey'in Dışişleri Bakanlığı'ndan Londra Konferansı'nda imzaladığı anlaşmaların kabul görmemesi üzerine istifası, ardından Avrupa'ya gitmesi ve Ankara'da Franklin Bouillon ile yapılan görüşmelerin onun Paris'te yaptığı temaslar yüzünden güçlüğe uğraması üzerine Bekir Sami Bey'in resmi bir görevi olmadığını ilan etmek zorunda kaldıklarını ifade etmiştir¹³⁶.

Ruslar Bekir Sami Bey'in Avrupa başkentlerinde yapmış olduğu faaliyetlerden rahatsızdır. 23 Mart 1921'de Ruslar, Bekir Sami Bey'le ilgili bir nota vermişlerdir. Bekir Sami Bey'in 8 Mayıs 1921 tarihinde istifa etmesi ve yerine, Ruslarla 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması'nı imzalayan Yusuf Kemal Bey'in atanması Rusları memnun etmiştir¹³⁷. Bunun kendilerini memnun etmek için Ankara tarafından yapılan bir uygulama şekliyle algıladıklarını Moskova Elçisi Ali Fuat Paşa 17 Mayıs 1921 tarihli telgrafıyla bildirmiştir¹³⁸.

3.2. Askeri Yardımlar ve Önemi

Mondros Mütarekesi sonrası Türk ordusunun gücü 115 bin personel, 82 ağır top, 200 sahra topu, 123.191 piyade tüfeği ve 1.370 ağır makineli tüfek haline düşürülmüştür¹³⁹. Buna karşın Anadolu'da 200 bini bulan yeterince silahlanmış işgalci güç bulunmaktadır. TBMM'nin ilk günlerinde 100 bini aşan Yunan, çoğu İstanbul'da 31 bin İngiliz, İstanbul ve Güney Anadolu'da 38 bin Fransız, Güneybatı

¹³⁵ Bilal N. Şimşir, “1878-1918 Yıllarında Türk-Rus İlişkileri”, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992**, TTK, Ankara, 1999, s. 276-277.

¹³⁶ Atatürk, **a.g.e.**, s. 333, 399-403.

¹³⁷ Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)**, Cilt:1, TTK, Ankara, 1992, s. 325-329.

¹³⁸ Sefer E. Berzeg, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922**, C. III, İstanbul, 2006, s. 60, 75-76.

¹³⁹ Müderrisoğlu, **a.g.e.**, s. 27-28, 259. Mustafa Kemal ile Rauf beylerin terhis edilmemiş ve silahlarını teslim etmemiş 160 bin kişilik ordunun başına geçtiğini aktaran İstanbul'daki Belçika temsilciliği, tahmin ve yakıştırmalara kapılmış olsa gerektir. Kerman, **a.g.e.**, s. 12, 16.

Ege ve İstanbul'da 5 bin İtalyan ve Kars dolaylarında 16 bin Ermeni silahlı güç bulunmaktadır. Bunun dışında Doğu Karadeniz'de Pontus Rum devleti kurmak isteyen Rum çeteler ve Milli Mücadele'ye karşı çıkan iç isyanlar bulunmaktaydı. İki defa çıkan Anzavur ayaklanması, Düzce-Hendek-Adapazarı-Bolu isyanı, İç Anadolu'da Zile, iki defa Yozgat ve Konya ayaklanmalarını bastırmak için silahlı güce gerek vardı. Oysa Milli Mücadele'nin kazanılabilmesi için gerekli güç, yeterince silah, mühimmat ve teçhizata sahip 300 bini muharip olmak üzere 450 bin personel olarak hesaplanmıştır¹⁴⁰. Bunun olması için Anadolu'nun tüm imkânlarının zorlanması gereklidir. Meclisin önünde üç yol vardır: Dış ülkelerden silah ve cephane satın almak, işgal altında bulunan İstanbul depolarından Anadolu'ya silah kaçırmak ve Türkiye üzerinde hiçbir hak iddia etmeyecek bir devletin silah yardımını kabul etmek. Bolşevikler ilan ettikleri fikirleri ve iletişim kaynakları üzerinden Anadolu'ya ilettikleri teklifleri ile üçüncü yolun kendileri olduğunu ispatlamışlardır. Bu şartlar altında TBMM'nin, tek ihtimal olan Rusya'dan yardım alma fikrine nasıl baktığı anlaşılmaktadır¹⁴¹.

Sovyetlerden elde edilen askeri yardım üç şekilde olmuştur. Bunlar direkt alınanlar, dışarıdan alınıp Rus limanlarından getirilenler, Birinci Dünya Savaşı'ndan kalan ve Batum'a girilerek ele geçen askeri mühimmat şeklindedir. Asıl Sovyet askeri yardımları 24 Ağustos 1920'de imzalanan "Sovyet Yardım Antlaşması" ile sağlanmıştır. Trabzon ve Sovyet limanları arasında kurulan 6-7 gemiden oluşan küçük bir filo sayesinde taşıma gerçekleşmiştir. Eylül 1920 sonlarında Sovyet Rusya'dan cephane ve mühimmat nakliyatı başlamıştır¹⁴². Eylül-Aralık 1920 döneminde Tuapse'den toplam 3.387 tüfek, 3.590 kasatura ve 3.624 sandık cephane Trabzon Limanı'na nakledilmiştir. Düzenli nakliyat 1921 yılında başlamıştır¹⁴³.

¹⁴⁰ Müderrisoğlu, a.g.e., s. 259-261.

¹⁴¹ A.e., s. 265.

¹⁴² Rusya'dan gelecek silah ve diğer malzemeleri teslim almak üzere kurulan komisyon ve görevi, 23-9-1920, ATASE, İSH, K: 911, G: 91.; Rusya'dan yapılacak malzeme nakliyatı için tahsisat verildiği, 23-9-1920, ATASE, İSH, K: 911, G: 92.; Rusya'dan getirilmekte olan malzemenin gizli tutulması, 26-9-1920, ATASE, İSH, K: 911, G: 95. Tuapse'den gelecek malzemenin Maçka'da depo edilmesinin mahzurlu olduğu, 14-10-1920, ATASE, İSH, K: 911, G: 105. Dört numaralı romörkürün cephane ve silah yüklü olarak Nevopse'den geldiği, 14-11-1920, ATASE, İSH, K: 570, G: 103.

¹⁴³ Rusya'dan Türkiye'ye harp malzemesi nakliyatı, 5-1-1921, ATASE, İSH, K: 655, G: 87.; Rusya'dan silah ve malzeme getirmek üzere bir vapurun Tevapse'ye gönderildiği, 24-1-1921, ATASE, İSH, K: 760, G: 150.; Çalışkan, a.g.m., s. 47-49.

Yerasimos silah, cephane ve malzeme listesini verdikten sonra bu yardımı değerlendirebilmek için “*bu sayıların Anadolu hareketinin mücadele çabası içindeki anlamını kavramak gerekir*” demiştir. Yerasimos, alınan silah yardımını değerlendirirken Rusya’dan alınan piyade tüfeğinin Milli Mücadele boyunca temin edilen tüm tüfeklerin dörtte birini aşacağını ifade etmiştir. Yine aynı dönem temin edilen piyade mermisinin yarısından fazlasının Rus yardımı olduğunu, makineli tüfeklerin dörtte biri, topların üçte birinin Rusya’dan geldiğini dile getirmiştir. Rus yardımından başka Fransa’dan, Adana bölgesinin boşaltılması esnasında 10 bin tüfek ve 1505 sandık mermi alınmıştır. Buna ilaveten Fransa’dan ve Avrupa’dan silah ve malzeme satın almalarda Ruslardan gelen para da kullanılmıştır. Bütün bu destekleri sıralayan Yerasimos, Rus yardımını Anadolu hareketine bir ek destek mahiyetinde görmemektedir. Ona göre Anadolu askeri gücünün temelini Rus yardımları oluşturmuştur¹⁴⁴.

Birinci Moskova görüşmeleri sonrası Ankara’ya dönen Yusuf Kemal Bey’in Trabzon’dayken Meclise telgrafla bildirdiği raporda Ruslardan gelen yardımlar hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre, Yusuf Kemal Beyin Moskova’dan ayrıldığı trenle bir milyon altın ruble ve bir vagon mavzer fişegi yola çıkmıştır. Mavzer fişegi ve mitralyöz yüklü sekiz vagon da Moskova’da istasyonda hazırdır. Rostof’tan üçer bin fişekle altı bin İngiliz tüfeği, yüz mitralyöz ve yedi buçukluk sekiz İngiliz topunun sevk edildiği bildirilmiştir. Karahan, İtalya’da hesabımızda bir milyondan üç milyon İtalyan lirasına kadar bir kredi açılmış olduğunu söylemiş ve oradaki mümessillere verilmek üzere şifreli bez verilmiştir¹⁴⁵. Sovyetler, en önemlileri dikkate almaksızın istenen askeri taleplerin ancak dörtte birini karşılamıştır¹⁴⁶. Rusların Ermeniler lehine Türkiye’den toprak talebinin reddi ve Anadolu’da

¹⁴⁴ Stefanos Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Milli Mücadeleye**, İstanbul, 1979, s. 631-636. Ruslardan alınan askeri yardım dışında, Ermenilerden Gümrü Antlaşması gereğince, 760 top, 4252 tüfek, 100 mitralyöz, 37.054 fişek, 356.536 top mermisi, 524.480 bomba, bir milyon kıyie (okka) dumanlı ve dumansız barut alınmıştır. İskender Yılmaz, **Gümrü Antlaşması**, ATAM, Ankara, 2001, s. 168.

¹⁴⁵ Tengirşek, **a.g.e.**, s.171-175.

¹⁴⁶ Rusya’dan alınacak mühimmatın sayılarak komisyon tarafından teslim alınacağı, 3-6-1921, **ATASE, İSH, K: 913, G: 102.**

sergilenen antikomünist tutum, taleplerin çoğunun karşılanmamasına sebep olmuştur¹⁴⁷.

Sovyet kayıtlarına göre silah ve cephane yardımının toplamı 39.275 tüfek, 327 makineli tüfek, 54 top, 147.079 top mermisi, 63 milyon tüfek mermisi, bin atımlık top barutu, 4 bin el bombası, 4 bin şarapnel mermisi, 1.500 kılıç ve 20 bin gaz maskesidir¹⁴⁸. Türk resmi kayıtlarına göre silah ve cephane miktarları kısmi farklılıklara sahiptir¹⁴⁹. İki ülke arasında bir standart olmaması bu farklılığın en büyük sebebidir¹⁵⁰. Öte yandan Ruslardan gelen silahlar oldukça çeşitlidir¹⁵¹.

¹⁴⁷ Ruslardan talep edilen yardım şu şekildeydi: 1-Dörtte üçü Alman, dördte biri Osmanlı mavzeri olmak üzere 200 bin tüfek. 2-5 milyon mermi. 3-Dağ topları ve 10,5'luk obüs olmak üzere 300 top. 4-Dağ topları için, dördte üçü şarapnel ve dördte biri tane ve obüsler için, yarı yarıya tane ve şarapnel olmak üzere 75 bin mermi ve top başına en az 1000 mermi. 5-500 makineli tüfek, her birine 15'er bin mermi ve gerekli yedek parça. 6-200 sahra telefonu ve yeterince kablo. 7-5 telsiz istasyonu, 200-500 km arası konuşmalar için. 8-200 uçak. 9-100 kamyon ve otobüs. 10-40 binek otomobili. 11-3 kolordu ihtiyacını karşılayacak kadar Topçu koşum takımları. 12-100 bin asker için elbise. 13-Gerekli teçhizat ve 50 bin kaputluk kumaş. 14-Mermi yapım tezgahları. 15-Eskişehir fabrikasını büyütmek için uzman elemanlar. 16-Demiryolları için gerekli ray. 17-Erzurum'da bir silah fabrikası. 18-Ermenistan yolu açılıncaya kadar Novroseski'den, ayda 600 bin kg 5 bin put benzin. 19-Gerekli nakliyat için deniz motörleri. Ali Kemal Meram, **Türk-Rus İlişkileri Tarihi**, İstanbul, 1969, s. 285-286.

¹⁴⁸ Tellal, a.g.m., s. 162.; Müderrisoğlu, a.g.e., s. 520.

¹⁴⁹ a) Tüfek, ağır ve hafif makineli tüfek ve mermileri:

Cinsi	Tüfek(Adet)	Ağır ve Hafif Makineli Tüfek(Adet)	Mermi(Sandık)
Osmanlı	392	---	6749
Alman	3855	15	3554
Rus	11820	50	12683
İngiliz	10328	139	11744
Manliher	10571	40	8600
Fransız	341	80	244
Japon	480	---	13
Meksika	25	---	---
Büyük çaplı Mavzer ve Martin	---	---	1000
TOPLAM	37812	324	44587

b) Top

Cinsi	Top (Adet)	Mermi (Adet)
7.5'lik Fransız Sahra	12	23400
8.4'lük İngiliz Sahra	28	28066
12'lik Fransız Muhasara	6	1785
11'lik İngiliz Obüs	6	1322
15'lik Sahil	3	6600
Rus Sahra	11	76000
Krupp Obüsü	---	4000
TOPLAM	66	141173.

Müderrisoğlu, a.g.e., s. 519.

¹⁵⁰ Türk belgelerinde sandık, Rus belgelerinde ise adet şekliyle geçen cephane sandıklarının standardının olmaması, karşılaştırmayı engellemektedir. Müderrisoğlu, a.g.e., s. 520.

Sakarya Savaşı'ndan sonra İtalya ve Fransa Türkiye ile anlaşmıştır. 1922 yılı başlarında ise İngiltere, Yunanlılarla savaşın sona ermesi için Türkiye'ye mütareke teklif etmiştir. Ruslar, Türkler bu barış tekliflerini reddetsinler diye Moskova Antlaşması resmi metni dışında söz verdikleri iki tümen askerlik silah ve cephaneden daha fazlasını vermiştir. Ukrayna Başkomutanı Frunze'nin Ankara ziyareti sonrası silah ve cephane yardımını artırmaya çalışmışlardır¹⁵².

Birinci Moskova görüşmelerinin sonuçsuz kaldığı dönemde İngiliz ve Fransızların eline düşmemesi için Rusya'nın Novroseski Limanı'na emaneten gönderilen Hızır Reis ve Preveze gambotlarına Bolşevikler tarafından kızıl bayrak çekilmiştir. Mürettebata Bolşevik olma teklifi yapılmış ve kabul etmedikleri için de Türkiye'ye gönderilmişlerdir¹⁵³. Hızır Reis ve Preveze'yi Moskova Antlaşması sonrası iade eden Ruslar, ilk gönderdikleri cephane ve silahı bu gemilerle göndermiştir.¹⁵⁴ Ruslardan denizaltı gemisi, uçak ve mayın dökücü gemisi istenmiş fakat Ruslar sadece iki ufak motorganbot ve 400 tane mayın vermiştir. Deniz kuvvetlerine dair istenenler verilmediği gibi kara ordusu için gönderilen malzemenin bozuk olduğuna dair şikâyetler olmuştur. Malzemenin bozuk ambalajla gönderilmesi dönemin şartları ve Rusların da savaş halinde olması ile anlaşılabilir. Ancak her ne kadar Ankara-Moskova anlaşmış olsa da her iki millet yüzyıllardır düşmanlık yapmıştır. Silah ve cephaneyi hazırlayan, yükleyen, gönderen Rus yetkililerinin bozuk malzeme vermesi, en azından bu işleme gereken hassasiyeti göstermemesi olasılık dışı değildir¹⁵⁵. Bununla birlikte yedi Rus tayyarecinin Türk ordusunda hizmet etmek istediklerini görmekteyiz¹⁵⁶. İsteklerinin kabul edilip edilmediğine dair bir malumat bulunmamaktadır.

¹⁵¹ Bunun sebebi, Rusların Birinci Dünya Savaşı'nda çarlık ordusundan, Osmanlı'dan ve Almanlardan ele geçirdikleri silahlar ile iç savaşta Fransız ve İngilizlerden ele geçirdikleri silahları Türkiye'ye göndermeleridir. Müderrisoğlu, **a.g.e.**, s. 520.

¹⁵² Müderrisoğlu, **a.g.e.**, s. 518.

¹⁵³ Müdafa-i Milliye Vekâleti'nden Genelkurmay ve TBMM Başkanlığı'na verilen bilgiye göre, Nevrosiski'ye giden gambotlarımıza Bolşevikler el koymuştur. 2-12-1920, **ATASE, İSH, K: 617, G: 72.**

¹⁵⁴ S.İ. Aralov, **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları**, İstanbul, 1967, s. 17-18.

¹⁵⁵ Büyüktuğrul, a.g.m., s. 24.

¹⁵⁶ 7 Rus tayyarecinin Türk ordusunda hizmet etmek istedikleri, 17-3-1921, **ATASE, İSH, K: 1762, G: 99.**

Rus askeri yardımları Milli mücadele için Yerasimos'un iddia ettiği gibi Anadolu askeri gücünün temelini oluşturmaya da azımsanmayacak derecede öneme sahiptir. Diğer yollardan elde edilen silah ve mühimmat, Rus yardımları gelene kadar ve sonrasında da ihtiyacı kısmen karşılamıştır. Örneğin İstanbul'dan kaçırılan silah ve mühimmatlar, satın almalar, imalat-ı harbiye ve Tekâlif-i Milliye yoluyla temin edilenler Milli Mücadele için gerekli malzemenin elde edilmesini sağlamıştır. Bundan sonra ise Ruslardan alınan yardım sayesinde istenen sonuç elde edilmiştir. Yunan kuvvetlerine karşı kazanılan nihai başarıda Ruslardan gelen askeri malzemenin önemi büyüktür.

3.3. Mali Yardımın Miktarı ve Değeri

Halil Paşa tarafından Ağustos 1920'de 100.000 altın Osmanlı lirası karşılığı külçe altın getirilmiştir. Eylül 1920'de Yusuf Kemal Bey tarafından 1 milyon altın ruble getirilmiştir. Moskova Antlaşması'ndan sonra verilen 10.000.000 altın ruble ile birlikte toplam Rus mali yardımı 11.000.000 altın ruble ve 100.000 Osmanlı altını tutarında para olmaktadır. Moskova Antlaşması'yla verilen 10 milyonun, 4 milyonu Yusuf Kemal Bey tarafından Nisan 1921'de getirilmiş, 1,4 milyonu Almanya'dan silah almak için kullanılmış, 1,1 milyon Aralık 1921'de Frunze tarafından getirilmiş, son parti 3,5 milyon ise Mayıs 1922'de teslim edilmiştir¹⁵⁷.

Mali yardımın miktarı net olmakla birlikte değeri üzerine ise farklı değerlendirmeler mevcuttur. Bunlardan biri para yardımının dönemin kâğıt Türk lirası hesabıyla 80 milyon civarı olduğu şeklindedir. Türkiye'nin 1920 bütçesi 63.018.354 TL ve 1921 bütçesi de 79.160.058 TL'dir. Milli savunma bütçesi 1920'de 27.576.039 TL ve 1921'de de 54.160.058 TL'dir. Bu hesaplama göre Rus yardımının, Ankara Hükümeti'nin bir yıllık bütçesinden fazla ve iki yıllık savunma bütçesi toplamı kadar olduğu görülmektedir¹⁵⁸.

Bir diğer değerlendirmeye göre 1921-1922 yıllarında, bir altın rublenin ortalama 7 Türk lirasına tekabül ettiği kabul edilirse 11 milyon altın ruble 77 milyon

¹⁵⁷ Stefanos Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Milli Mücadeleye**, İstanbul, 1979, s. 630-632.

¹⁵⁸ A.e., s. 632-635.

liraya eşit olmaktadır. 1921 yılında Türkiye'nin toplam bütçesi 79 milyon liradır. Bu da, Rusların yapmış olduğu toplam mali yardımın Türkiye'nin o zamanki bir yıllık bütçesine eşit olduğu anlamına gelmektedir¹⁵⁹.

Mali yardıma daha düşük değer atfedene göre ise mali yardım, savunma bütçesinin %10'unu bile geçmemektedir. 1920'de 850 bin lira değerinde yardım gelmiştir(1 altın ruble = 750 kuruş). Savunma bütçesi 27.500.000 liradır. 1921'de 4.897.500 liralık yardım gelmiştir. Savunma bütçesi aynı yıl 54 milyon liradır. 1922 yılında 2.625.000 liralık yardım gelmiştir. Savunma bütçesi 35 milyon liradır. Cebesoy yardım miktarının Osmanlı tebaasının Rusya'dan alacaklı olduğu miktarı geçmediğini söyler. Ancak o dönem Rusya da ekonomik sıkıntı içindedir. Silah yardımı para yardımından daha önemlidir ve mali yardım ilişkilerin gelişmesine fayda vermiştir¹⁶⁰.

Mali yardımın değeri azdı çoktu hesaplamasından ziyade onun varlığı, en zor zamanlarda gelişi ve çok önemli alanlarda kullanılışı göz önüne alınmalıdır. Şüphesiz Milli Mücadele'nin ihtiyacı olan bu yardımın maddi boyutunu aşan tarafı motive edici yönüdür. İngiltere ve müttefiklerinin saldırdığı bir ülkeye Rusya'nın mali ve askeri yardım yapması güven ve mücadele azmini artıran bir olaydır.

Meclisin açıldığı günlerde ordunun silah ve malzeme ihtiyacı ve Anadolu'da kalan memur ve subayların maaşı ekonomi üzerinde çok ciddi bir yükür. İstanbul işgali sebebiyle bütçe çalışmalarını yürütemeyen İstanbul Hükümeti'ne karşı Ankara, İngilizlerin bu engellemelerinden faydalanmış ve bütçe faaliyetlerini yürütmeye başlayarak Anadolu gelirlerine sahip olmuştur. Bir dizi önlemler alınmıştır fakat ülkenin en önemli gelir kaynağına sahip bölgeleri işgal altındadır. Milli Mücadeleyi Orta ve Doğu Anadolu'da yürütmek oldukça zordur. Rusya'dan gelen mali yardım bu anlamda değer taşımaktadır¹⁶¹.

Bununla birlikte Rusya'nın Türkiye'ye askeri ve maddi yardımı sınırlı olmuştur. Çiçerin'in ifadesiyle “*kendi durumumuz imkân verdiği kadar*” yardım

¹⁵⁹ Okyar, a.g.e., s. 188.

¹⁶⁰ Tellal, a.g.e., s. 162.

¹⁶¹ Çalışkan, a.g.m., s. 37.

yapmışlardır. Harbiye Komiser Muavini Skalanski ataşemiliterimize: “*Rusya’nın etrafını istila eden tehlike karşısında evveleminde Kızılordu’nun ihtiyacını ve ondan sonra da Türk ordusunun ihtiyacını temin lazım gelir.*” demiştir¹⁶².

Ayrıca mali yardımın miktarı üzerinde de tartışmalar mevcuttur. Yusuf Kemal Bey hatıratında “*Yüzelli milyon altın ruble istedik. Nihayet on milyon veriyorlar. Silah ve mühimmattan çok şey istedik. Ancak yirmi bin tüfek ile iki yüz mitralyöz ve bir miktar mühimmat veriyorlar*” demiştir. Devamında ise “*Muahedeye bağlı olarak iktisadi kalkınmamıza bir yardım olmak üzere Türkiye’ye 1921’den itibaren birbiri ardınca birçok seneler yılda on milyon altın ruble verilmesine Sovyet hükümetince karar verilmiş olduğunu Hariciye Komiseri Çiçerin şu mektupla bildiriyor*” diyerek mektubun Fransızca metnini yayınlamıştır. Hatıratının bir başka yerinde ise “*Rusya Hükümetinin o sene vereceği on milyon altın rubleden beş milyonu emrimize verilmişti.*” demiştir. Yani bir yerde yardımın bir defaya mahsus 10 milyon altın ruble olacağını ifade ederken başka yerde bunun “*bir biri ardınca birçok seneler yılda on milyon*” olacağını ifade etmektedir. Üçüncü bir yerde ise yardımın miktarını o seneye ait olması gereken bir meblağ şeklinde dile getirmiştir¹⁶³.

Her yıl 10’ar milyon altın rubleden 10 yıl sürecek bir yardımın olacağını içeren Çiçerin’in mektubuna¹⁶⁴ rağmen 14 Ağustos 1921 tarihli ve Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey imzasıyla Moskova’ya verilen nota, sadece bir defaya mahsus 10 milyon olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Bu notada 50 milyon altın rubleye ihtiyacın olduğu ve Rus mali durumunun buna müsait olmadığı malum olması hasebiyle 20 milyonun verilmesi talep edilmiştir. Normalde talep Çiçerin’in mektubuna dayandırılarak istenmeliydi. Böyle olmadığı görülmektedir. Öte yandan Ali Fuat Paşa’ya Çiçerin, “*Mevcut işbirliği dışında yeni mesuliyetler alacak halde değiliz*” demiştir.¹⁶⁵ Eğer her yıl 10’ar milyon üzerine anlaşma yapılsaydı böyle bir nota ve görüşmelere gerek kalmazdı. Demekki Moskova Antlaşması’a ek olarak verilen

¹⁶² Kazancıyan, **a.g.e.**, s. 23.; Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, İstanbul, 2002, s. 260-262.

¹⁶³ Tengirşek, **a.g.e.**, s. 216, 218, 222.

¹⁶⁴ Yüceer, **a.g.e.**, s. 165, 319; Çiçerin’in Türkiye’ye 1921 yılından itibaren 10 yıl boyunca her yıl için 10 milyon altın ruble vermeyi taahhüd ettiği mektubu, Anıtlar Genel Müdürlüğü, **Cumhuriyet Müzesi Arşivi, Dos. VI/1, 3047.**

¹⁶⁵ Cebesoy, **a.g.e.** s. 254-259.

mektupta farklı yazmasına rağmen 10 milyon altın ruble mali yardım konusu tek sefere mahsustur. Her sene 10'ar milyon olma durumu yoktur.

Bunu destekleyen bir başka durum, Türkiye'nin Rusya'dan, 25 Mayıs 1921'deki "*istikraz şeklinde veya herhangi bir başka şekilde*" olsun 50 milyon altın ruble yeni bir mali yardım ile Türkiye'de bir barut fabrikası ve dumansız barut fabrikası kurulmasını istemesidir. Ruslar mali durumlarının kötü olduğunu ileri sürerek bu talebi reddetmişlerdir.¹⁶⁶

Yapılan yardımın düzensizliği de problem teşkil etmiştir. Gelen yardımlar bütçeye parça parça değil, tümünden gelmiş gibi kaydedilmiştir. Paranın taksit taksit gelmesi sıkıntıları gidermekte eksik kalınmasına sebep olmuştur. Ayrıca siyasi meseleler yüzünden de yardımın bilerek geciktirilmesi bir başka açıdan sıkıntıdır. Bekir Sami Bey'in Londra Konferansı'nda İngiltere, Fransa ve İtalya ile ayrı anlaşmalar imzalaması sebebiyle sınıra kadar gelen yardım paraları geri dönmüştür. Vadedilen paranın parça parça gelmesinde Sovyet ekonomisinin bozuk yapısının etkisi de unutulmamalıdır. 1922'de Stalin ve Orjonikidze gibi Gürcü ve Kafkas kökenli liderler yardımların kesilmesini istemişlerdir. Lenin ve Troçki ise yardımların devamından yana olmuşlar ve yardımlar devam etmiştir. Mayıs 1922'de Sovyet Rusya ile bir ticaret anlaşması yapılmıştır. Ayrıca Ruslar Almanya'dan savaş malzemesi alınması için 1.760.000 altın rubleyi Berlin'e göndermiştir. Bu malzeme İngiliz takibatı ve Rus limanlarının donması sebebiyle Anadolu'ya ulaşmamış dense de Meclis kayıtlarında aksi yer almıştır. Buna göre yardım ve para ulaşmıştır. Frunze'nin çabaları sonucu 3 Mayıs 1922'de 3,5 milyon altın ruble Türkiye'ye gönderilmiştir. Rus yardımlarını İngilizler de dikkatle izlemişlerdir¹⁶⁷.

3.4. Buhara Altınları Meselesi

1920 yılında Buhara Cumhuriyeti'nin ilk ve son Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu, 100 milyon altın rubleyi Türkiye'ye verilmek üzere Rus hazinesine teslim

¹⁶⁶ Şemsutdinov, a.g.e., s. 17.

¹⁶⁷ Çalışkan, a.g.m.,s. 45-47.

ettiklerini açıklamıştır¹⁶⁸. Türkiye'ye aktarılması gereken paranın 100 milyon altın ruble veya 59 milyon Osmanlı altınına eşdeğer olup olmadığı tartışma konusu olmuştur. Bu meblağın beş yıl süreyle taksit taksit ödeneceğine dair mutabakat olduğuna dair yorumlar mevcuttur¹⁶⁹.

Sovyetlerin mali yardımı Buhara Cumhuriyeti'nin verdiği paralar içinden ödenmişse mali yardımı Türkistanlı kardeşlerimiz yapmış, Sovyet Rusya buna aracı olarak sadece siyasi bir destek vermiş demektir. Buhara eski Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu, Sovyetlerce verilen bütün altın paraların, Türkler tarafından toplanıp Türkiye'ye gönderilmek üzere Lenin'e teslim edildiğini belirtmiştir¹⁷⁰. Konu günümüzde bile güncelliğini korumaktadır¹⁷¹.

Buhara Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu ve Başbakanı Feyzullah Hoca Ruslarla görüşmek üzere 1920 yılı Temmuz aylarında Moskova'da bulunurken Birinci Moskova görüşmelerini yapan Bekir Sami Bey heyetinin yardım istediğini ve Rusların da ellerinde para olmadığından yakınmalarını öğrenmiştir. Bunun üzerine kendilerinin 100 milyon altın ruble verebileceklerini bildirmişlerdir. Buhara'ya dönüp parlamentodan oy birliği ile bu kararı çıkarıp söz konusu parayı Türkiye'ye verilmek üzere Ruslara teslim etmişlerdir. Böyle bir durumda Ruslar, Türkiye'ye gelecek 90 milyon altın rubleyi alıkoymuş olmaktadır. Ancak bu meseleyi ispatlayacak bir belge bulunmamaktadır¹⁷².

Rusya'da o dönem bulunan Türk subaylarından Raci Çakıröz kitabında Buhara Geçici Hükümeti'nin İstiklal Savaşı'na verilmek üzere Ankara Hükümeti'ne para yardımında bulunduğu haberini aldığını yazmıştır. Bu yardımın Türk gazetelerinde Rus yardımı olarak yer aldığını, oysa bu işin baş müsebbibinin dönemin Maliye Nazırı Osman Hoca olduğunu belirtmiştir. 100 milyon altın ruble olan bu yardımın ancak 10 milyonunun Ankara'ya ulaşabildiğini, geri kalanının

¹⁶⁸ Osman Kocaoğlu, "Rus Yardımının İçyüzü", **Yakın Tarihimiz**, Cilt: 1, Sayı: 10, Mayıs 1972, s. 292-293.

¹⁶⁹ Çalışkan, a.g.m., s. 47.

¹⁷⁰ Ali Kemal Meram, **Türk-Rus İlişkileri Tarihi**, İstanbul, 1969, s. 265.

¹⁷¹ "Özbekistan'dan Gelen Bir Haber", (Çevrimiçi)

http://www.tika.gov.tr/tr/haber/ozbekistandan_gelen_bir_haber-2465, 29 Kasım 2016.

¹⁷² Müderrisoğlu, a.g.e., s. 517-518.

Rusların aracılık ücreti haline geldiğini, ayrıca Rusların Buhara halkından topladığı 12 vagon dolusu altını da Moskova'ya götürdüğünü vurgulamıştır¹⁷³.

Yardımanın sözlü olarak yapılmış olabileceği, meblağın tamamen Moskova'ya ulaştırılmamış olabileceği, o dönem yaşanan kıtlık sebebiyle bu meblağın önemli bir kısmının Ruslar tarafından kullanılmış olabileceği, aynı yardımın bundan mahsup edilmiş olabileceği gibi yorumlar yapılmıştır. Buhara Meclisi Milli Mücadele için söz konusu yardımı oybirliği ile kararlaştırmıştır.¹⁷⁴ Günün şartlarında Buhara, yardımı Rusya üzerinden Anadolu'ya ulaştırma dışında bir tercihe sahip değildir. İran ve Afganistan yolu kapalı olduğu gibi tüm açık denizler İngiliz ve müttefiklerinin elindedir. Hazar üzerinde denizle gönderme veya Azerbaycan ve Kafkasya yolunu deneme imkânı yoktur. Tek yol demiryolu üzerinden Moskova ve onun himayesinde Kafkasya yoludur. 100 milyon altın kervanla, kağıt ile de taşınamayacak kadar çok paradır. Ancak demir yolu ile nakledilebilirdi.

Buhara Cumhuriyeti'nin Ankara'ya yardım gönderdiği konusu aydınlatılması gereken önemli bir husustur. Bu yardımın yapıldığına dair bizzat Osman Kocaoğlu'na yani Buhara Cumhuriyeti Reisi'ne dayanan iddialar mevcuttur¹⁷⁵. Osman Kocaoğlu hayatta iken gazete ve dergilere defalarca, 1921 yılında yaşanan altın yardımının Rusya değil Buhara Cumhuriyeti'nden yapıldığını ifade etmiştir¹⁷⁶. Mehmet Saray, Osman Kocaoğlu'nun başında bulunduğu Buhara Cumhuriyeti'nin Türkiye'ye para gönderme meselesinin doğru olduğunu ifade etmektedir¹⁷⁷. 17 Ocak 1921 tarihinde Mecliste yaptığı konuşmada Mustafa Kemal, Buhara elçileri tarafından getirilen hediyeler hakkında "*Türkistanlı kardeşlerimiz Sakarya Zaferi*

¹⁷³ Raci Çakıröz, **Çarlık ve Bolşevik Rusya'da 10 yıl (1914-1923)**, Belge Yayınları, İstanbul, 1990, s. 68. Raci Çakıröz'ün Maliye Nazırı Osman Hoca dediği şahıs Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu olsa gerektir.

¹⁷⁴ Çalışkan, a.g.m., s. 46-47.

¹⁷⁵ Timur Kocaoğlu, "Osman Hoca (Kocaoğlu) Yenilik Hareketleri ve İhtilaller Arasında", **Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller/ Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924**, Haarlem: SOTA, 2001, s. 499.

¹⁷⁶ Timur Kocaoğlu, "Buhara Cumhurbaşkanı Osman Hoca (Kocaoğlu) ve İstiklal Savaşı Sırasında Türkiye'ye Altın Yardımı Meselesi", **Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)**, Kayseri, 1996, s. 421-424.

¹⁷⁷ Geniş bilgi için **Bkz:** Mehmet Saray, "Milli Mücadele Yıllarında Buhara Cumhuriyeti'nin Türkiye'ye Yardımı ve Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu", **Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilalleri/ Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924**, Haarlem: SOTA Yayınları, 2001, s. 344-351.

münasebetiyle bize üç kılıç ve bir de Kuranı Kerim göndermişler Türk milleti adına kendilerine teşekkür ederim” demiştir. Mustafa Kemal, hediyelerden bahsederken Buhara yardımlarından hiç bahsetmemiştir. Günün şartlarında bilgisi yoksa bile gelen elçilerin bahsetmesi gerekirdi. Onlar da bu yardımlardan bahsetmemiştir. Meclis tarafından Ruşen Eşref Öneydin Buhara elçisi ve Rahmi Apak Bey de maslahatgüzar olarak görevlendirilmişlerdir. Türk elçilik heyeti yola çıktıktan sonra Buhara elçileri Moskova’ya çağırılmış ve Bolşevikler tarafından öldürülmüşlerdir¹⁷⁸. Türk heyeti de Ruslar geçmelerine izin vermediği için geri dönmüşlerdir.

Buhara Cumhuriyeti’nin bu yardımının Türkiye’ye ulaşmadığını bilmekteyiz. Rusların 11 milyon rubleyi Buhara yardımı içinden mi yoksa başka bir kaynaktan mı verdiğini de bilmemekteyiz. Rus yardımının kaynağı ve Buhara yardımları konusunda bir evrak varsa da Ruslar tarafından bunun araştırmacılara açılmadığı görülmektedir¹⁷⁹. Çünkü Milli Mücadele’ye Rus yardımları iki ülke ilişkilerinde en büyük dostluk nişanesidir. Bunu ortadan kaldıran Buhara yardımı meselesinin ispatı, Ruslar tarafında tercih edilecek bir durum değildir.

3.5. Türkiye’nin Bolşevik Rusya’ya Buğday Yardımı Yapması

27 Mart 1921 tarihli telgrafta Kazım Karabekir, Mustafa Kemal’e, “*İtilaf devletlerinin Türklerle Gürcüleri beraberce Ruslara karşı kullanmak ve ateş çemberinin içinde eritmek istediğini*” söylemiştir. Karabekir’e göre Ruslar Kafkasya’da kaldığı müddetçe onlarla dost olunmalıdır. Karabekir “*Eğer onlar çekilirse Kafkasya’ya hâkim olunmalıdır ancak Ruslar zayıflasın diye çalışılmamalıdır çünkü Türkiye’nin gayretleriyle Ruslar zayıflamaz, altlarındaki Müslümanları ezerler ve ilk fırsatta da Türkiye’ye saldırırlar. Bir Türk-İslam Birliği ancak Rusların çökmeleri ve Türklerin Kafkaslara yerleşmelerinden sonra esaslı bir planla gerçekleştirilebilir.*” şeklinde düşüncelerini ifade etmiştir. Mustafa Kemal ise bu görüşlere katıldığını bildiren cevabını 11 Nisan 1921’de vermiştir¹⁸⁰. Dolayısıyla Ankara Ruslarla işbirliğini devam ettirmek için özel gayret göstermiştir. Bu gayretlerden biri açlık çeken Rusya’ya Karadeniz sahillerinden buğday

¹⁷⁸ Saray, a.g.m., s. 344-351.

¹⁷⁹ A.e., s. 344-351.

¹⁸⁰ Salahi Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C. II, TTK, Ankara, 2003, s. 64.

göndermektir. Hibe şeklinde gerçekleşen bu yardım ile gerilen ilişkilerin yumuşaması öngörülmüştür.

Öte yandan Rus yardımlarının Sakarya Zaferi'ne kadar kesintiye uğradığı daha önce ifade edilmişti. Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa'nın 21-22 Nisan 1921 gecesi Stalin'le yaptığı görüşmede yardımın süreceği sözü alınmıştı. Ancak Sakarya Savaşı döneminde yardım tamamen durmuştu. Ali Fuat Paşa'ya göre bunun bahanesi kıtlık, sebebiyse savaşın sonucunun belirsizliğidir. Türkiye ilişkileri devam ettirmek için Karadeniz sahilinden Rusya'ya buğday sevk etmiş ve bunu bağışlamıştır¹⁸¹.

1921 Ağustos ve Eylül aylarında Volga'daki açlık 30 milyon insanı ölümle karşı karşıya getirmiştir. Kars'ta bulunan Rus Şehbenderi'nin ifadesine göre “Rusya'da çok şiddetli açlık” yaşanmaktadır¹⁸². Rusya'da yaşanan açlık aynı zamanda tedhiş hareketlerini de doğurmuş ve düzenin kaybolmasına vesile olmuştur¹⁸³. Bu hareketlenmeler ve yaşanan açlık Avrupa'nın da gündemine taşınmıştır¹⁸⁴. Kamuoyunun gündemine giren açlığa¹⁸⁵ çözüm için yardım çağrıları yapılmıştır¹⁸⁶. Bulgaristan'ın Rusya'ya yardım göndermesi söz konusu olmuştur¹⁸⁷.

Sovyetler bu felaketi Avrupa ablukasına ve başta Fransa'ya bağlamaktadır. Bu propagandayla hem Fransa ile İngiltere'nin arasını açmaya çalışmakta hem de İngiltere'ye yanaşmak istemektedir. 1921 Temmuz ayında Fransa'nın amil olduğu Romanya-Yugoslavya ve Romanya-Polonya askeri anlaşmaları yapılmıştır.

¹⁸¹ Cebesoy, a.g.e., s. 210.

¹⁸² Kars'ta bulunan Rus Şehbenderi'nin ifadesine göre Rusya'da çok şiddetli açlık olduğu, 6-8-1921, ATASE, İSH, K: 1165, G: 52.

¹⁸³ Rusya'da tedhiş ve açlığın devam ettiği hakkındaki yolcu haberleri, 27-9-1921, ATASE, İSH, K: 1165, G: 100.

¹⁸⁴ Rusya'daki açlığa dair Londra'da hazırlanan rapor, 15-10-1921, ATASE, İSH, K: 1104, G: 110.

¹⁸⁵ Rusya'daki açlık hakkında haber özetleri, 31-8-1921, ATASE, İSH, K: 1104, G: 95.

¹⁸⁶ Moskova Ajansı'ndan okunan, Rusya'ya yardım yapılması hususundaki bir haberin tercümesi, 27-8-1921, ATASE, İSH, K: 1395, G: 93.

¹⁸⁷ Bulgar Hükümeti'nin Rusya'ya yardım göndereceğine dair, 14-10-1921, ATASE, İSH, K: 1104, G: 109.

Fransızlar, Rusya'daki kıtlığı da Bolşevik idaresine bağlamaktaydılar¹⁸⁸. Rusya açlığa bir çözüm bulmak için arayış içindedir¹⁸⁹.

Sovyet Elçisi S.P. Natsarenus 19 Ağustos 1921'de Çiçerin'e TBMM'nin Rusya'da açlık çeken halka yardım kararını telgrafla bildirmiştir. Mustafa Kemal ile görüştüğünü ve TBMM'nin Rusya'da açlık çeken halka yardım etmeye karar verdiğini iletmiştir¹⁹⁰. Türkiye bu hamlesiyle Rusya'ya bir jest yapmak ve tıkanan ilişkileri açmak istemektedir.

S.P. Natsarenus'un Çiçerin'e 18 Eylül 1921 tarihli telgrafında ise Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in, Türkiye'nin Rusya'daki aç nüfusa yardım olarak 60 bin pud (1 pud = 16.38 kilogram) tahıl gönderilmesi kararını bildirdiğini iletmiştir¹⁹¹. Kars Konferansı'na doğru giden süreçte ilişkilerin yumuşaması çerçevesinde bu yardım önem arz etmiştir.

Türkiye Rusya'da yaşanan açlıktan etkilenen bölge Müslümanlarına da kayıtsız kalmamıştır. Açlık sebebiyle Tiflis'e hicret eden müslüman çocuklarından, beşden 12 yaşına kadar olanlar okullara yerleştirilmiştir¹⁹². Ayrıca Rusya'daki kıtlık dolayısıyla oradaki müslümanlara yardım edilmesi için girişimlerde bulunulmuştur¹⁹³.

Söz konusu dönemde Türk-Rus ilişkilerinde her zaman umut ve yakınlaşma ile şüphe ve güvensizlik iç içe olmuştur. Moskova Antlaşması sonrası gerginleşen ilişkiler Frunze'nin gelişi ile yumuşamış ve güven problemi bir nebze olsun giderilmiştir. Her iki tarafta gerginleşen ilişkilerin yumuşamasını arzuluyorlardı. Bunun için olumlu adımlar atmışlardır. Türkiye'nin Rusya'ya açlık çektiği bir dönemde tahıl göndermesi bu minvalde değerlendirilmelidir. Rusya ise Sakarya Zaferi sebebiyle kutlama mesajı çekerek ilişkileri yumuşatmaya çalışmıştır. Frunze, bu ortamda sorunları masaya yatırmak, çözüm bulmak ve Ankara'nın durumunu

¹⁸⁸ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 210-214.

¹⁸⁹ Ruslar tarafından satın alınması teklif edilen hububat ve maden kömürü, 13-8-1921, **ATASE, İSH, K: 1165, G: 66.**

¹⁹⁰ Kolesnikov, **a.g.e.**, s. 110-112.

¹⁹¹ **A.e.**, s. 113-114.

¹⁹² Rusya'da açlıktan Tiflis'e hicret eden müslüman çocuklarından, beşden 12 yaşına kadar olanların okullara yerleştirildiği, 18-10-1921, **ATASE, İSH, K: 1171, G: 166.**

¹⁹³ Rusya'daki kıtlık dolayısıyla oradaki müslümanlara yardım edilmesi, 15-4-1922, **ATASE, İSH, K: 1547, G: 86.**

gözlemlemek için gelmiştir. Rusya'ya tahıl yardımı yapılması ilişkilerin yumuşama sürecinde ve Kars Konferansı'na hazırlanma zaviyesinde değerli bir adım olmuştur.

3.6. Türkiye-Bolşevik Rusya İlişkileri: Gelgitlerin Uyumu

Ruslar Milli Mücadele'yi kontrol etmek, ideolojik olarak ele geçirmek, daha uyumlu gördükleri İttihatçıları hareketin başına geçirmek ya da direkt kendi askerlerini Anadolu'ya sevk etmek gibi manevralar ve teklifler yapmışlardır. Türkiye bunu usulünce savuşturmuştur.¹⁹⁴ Aslında Rusya, Türkiye'yi kendi hâkimiyet alanına sokmak için tarih boyunca çalışmıştır. Bunu başaramadığı gibi bir başkasının da başarmasını istememiştir. Türkiye'yi kontrol edemeyen Rusya'nın hayati çıkarları, Türkiye'nin bütünlüğü ve egemenliğine yönelik tehdit olduğu anda zedelenmiştir¹⁹⁵. Bu sebeple de her türlü probleme rağmen işbirliği geliştirme yolları aranmış ve başarılmıştır. Bu dönem Ankara ve Moskova iç ve dış düşmanlarla savaşmışlardır. İki tarafın birbiriyle ilişkileri iç ve dış şartlar gereği farklı bir gelişim izlemiştir. Ruslar dış politikada başarısız olmuş ve batıda Polonya'ya yenilmiştir. Boğazlar, Kafkasya, İran ve Afganistan'da İngilizler tarafından kuşatılmışlardır. Çiçerin'in 13 Eylül 1919'da yayınladığı bildiri ile gizli anlaşmaları tanımadıkları ve İstanbul'un Türkiye'ye ait olduğu ilan edilmiştir. Mustafa Kemal'in Lenin'e mektubu, Çiçerin'in Mustafa Kemal'e cevabı Rusların Milli Mücadeleyi tanıdıklarının göstergesidir. Çiçerin'in mektubunda yer alan Karadeniz Birliği, Rusların hala Türkiye üzerinde planlarının olduğunu da göstermektedir¹⁹⁶.

İtilaf Devletleri çarlık taraftarlarını Sibiryaya, Kuzey Denizi, Kafkasya ve Kırım cephelerinde desteklemiş ve Bolşeviklere karşı harekete geçmişlerdi. Türkler ve Rusları kuşatan İngilizlerdi, ortak düşmanları birdi. İstanbul'un işgali, Türklerde olduğu kadar Sovyetlerde de büyük bir tepkiye neden olmuştur¹⁹⁷. Dolayısıyla birbirlerine yaklaştılar. Türkiye varlığını korumak için çatışan devlet gruplarından

¹⁹⁴ Abdülhahat, Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, TTK, Ankara, 1991, s. 60-61.

¹⁹⁵ B. Ignatyev, "XIX. Yüzyıl Sonu ile XX. Yüzyıl Başında Rus-Türk İlişkileri (Gerçekleşmeyen Yakınlaşma Tasarıları)", **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992**, TTK, Ankara, 1999, s. 154.

¹⁹⁶ Serap Toprak, "1919-1945 Dönemi Türk-Rus İlişkileri", **Toplum Bilimleri Dergisi**, 2011, s. 163-164.

¹⁹⁷ Yüceer, **a.g.e.**, s. 88-91. Rus Bolşeviklerinin İslam Hükümeti'ni Avrupa elinden kurtarmak için Türkiye'yi ittifaka davet etmeleri hakkında İsvlova Gazetesi haberi, 18-11-1920, **ATASE, İSH, K: 911, G: 36**.

birine katılmak zorundaydı. İngiltere düşman ve ABD de kendi bölgesine çekildiği için yüzyılların düşmanı Rusya ile işbirliği yapmak kaçınılmaz olmuştur¹⁹⁸.

Ankara, İngilizlerle anlaşma ümidi kalmayınca Rus ittifakını aramış, ondan yardım almayı hedeflediği için de Kafkasya'yı Ruslara vermiştir. Rauf ve Bekir Sami ile Ali Fuat Paşa, İngiliz desteğini aramışlardır. Ruslara karşı bir Kafkas Federasyonu, tampon bölge, Bolşeviklere karşı Kafkas Seddi arayışında İngiltere'den destek beklemişlerdir. Bunun tam tersi Mustafa Kemal ilse 5 Şubat 1920 tarihli telgrafında asıl düşmanın İngilizler olduğu ve Ruslarla aracısız bir irtibatın kurulmasının hayati olduğunu savunmuştur¹⁹⁹. Nisan 1920'de Türkiye'nin Rusya'dan resmen yardım talebiyle başlayan süreç, iniş çıkışlar yaşadıktan sonra, Mart 1921'de Moskova Antlaşması ve Eylül 1921 Sakarya Zaferi'nden sonra artan yardımlarla her iki tarafı tatmin eder bir sonuca ulaşmıştır²⁰⁰.

Milli Mücadele dönemi Türk-Rus ilişkilerinin sürekli krizlerle inkitaa uğraması veya gecikmeli ilerlemesinin iki önemli sebebi mevcuttur. Birincisi ideolojik farktır. Bolşevikler Anadolu'ya ideoloji transfer etmek istemektedir. Ankara ise bunu çeşitli yollarla engellemiştir. İkinci sebep ise Ankara'nın batı ile uyuşma ve uzlaşma ihtimalinin Ruslarda bir histeri olarak var olmasıdır. Ruslar Ankara'nın batı ile sürekli düşmanlık ilişkileri içinde olmasını, daha çok kendine dayanmasını ve bu şekilde de komünistleşerek, proleter ihtilalini gerçekleştirerek kendine bağlanmasını istemektedir. Öte yandan Ruslar, Türkiye ile 16 Mart 1921 tarihinde anlaşırken aynı gün İngilizlerle de bir ticaret antlaşması imzalamışlardır. İngilizleri kaybetmemek için Türklerle ittifak yapmayı sadece dostluk antlaşması imzalamışlar ve yapacakları yardımı da metne koymayıp ayrı protokoller ile geçiştirmişlerdir. Düşmanları İngilizlerle ticari ilişki kurarken Türkleri de koz olarak kullanmışlardır.

Sovyetlerin yardımı olmadan kazanılan İkinci İnönü Savaşı'ndan sonra Türkiye'ye daha çok yardım edeceklerine yardımı durdurmuşlar ve Yunanlılarla diplomatik ve ticari ilişkiler tesis etmişlerdir. 1922 yılındaysa Sovyet Hükümeti,

¹⁹⁸ Toprak, a.g.m., s. 163.

¹⁹⁹ Akal, a.g.e., s. 301.; Bülent Tanör, **Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)**, İstanbul, 1998, s. 74-75.

²⁰⁰ Okyar, a.g.e., s. 11.

Yunan Hükümeti'nce tanınmak karşılığında, Mustafa Kemal'i desteklemekten ve ona yardım etmekten vazgeçmeyi ve Anadolu sahil kısmında bir bölgenin bağımsız kalması için bütün nüfuzunu kullanmayı, Yunanistan'a teklif etmiştir. Bu durum, Milli Mücadele dönemi Türk-Rus ilişkilerinde Bolşevik Rusların ikircikli tutumuna güzel bir örnektir²⁰¹. Ruslar Türklere karşı paralel politikalar yürütmüşlerdir. Bir yandan Yunanlılarla ilişki kurmayı deneyen Ruslar, İzmir'in kurtuluşundan sonra ise İstanbul'un İngilizlerin elinde kalmaması için uğraşmıştır. Rauf Orbay'ı ziyaret eden Rus sefiri Aralov, "...kahraman Türk ordusunun şanlı kumandanı Mustafa Kemal Paşa'nın himayesi altında İstanbul ve Edirne'yi de yabancı işgalinden kurtarmağa muvaffak olacağına, Hükümetinin kuvvetle ümitli olduğunu," söylemiştir²⁰². Bir yandan Türkiye'yi desteklerken diğer taraftan rejim değişikliği ve tahakküm için uğraşmışlardır²⁰³.

Dönemin geneline bakıldığında Bolşeviklerin Türkiye politikası üç yönlüdür. Evvela Osmanlı'da savaş sonrası dönemde gelişen sosyalist ve milliyetçi akımları destekleyip teşvik etmiş ve yardım vaadinde bulunmuşlardır. Bu faaliyetlerle Türkiye'yi ideolojik kampları içine almayı hedeflemişlerdir. İkinci olarak Türkiye'nin İslam dünyasındaki etkisini kullanarak Asya ihtilali fikirlerini Türkiye üzerinden yapmaya çalışmışlardır. Enver Paşa ve Milli Mücadele'ye bu yönden de bakmış ve kullanmak istemişlerdir. Üçüncü olarak Türkiye'de komünist örgütlenmeleri bizzat örgütlemek için uğraşmışlardır²⁰⁴.

Söz konusu tarihi devrede Türk-Sovyet ilişkilerini üç döneme ayırabiliriz. İlk dönem, yardım istemek üzere Moskova'ya giden ilk Türk heyetinin varış tarihinden Moskova Antlaşması'na kadar olan zamandır. Bu dönem, Temmuz 1920-Mart 1921 arasını kapsar. İkinci dönem, Mart 1921'den Frunze'nin Ankara'ya geldiği Aralık 1921 arası zaman dilimidir. Üçüncü dönem ise Frunze ile varılan anlaşmadan sonra başlayıp 1922 yılını kapsayan yardımların yapıldığı dönemdir.

²⁰¹ Haluk F. Gürsel, **Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri**, İstanbul, 1968, s. 187-192.

²⁰² Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım**, Cilt 2, İstanbul, 1993, s. 93.

²⁰³ Ali Kemal Meram, **Türk-Rus İlişkileri Tarihi**, İstanbul, 1969, s. 291.

²⁰⁴ Okyar, **a.g.e.**, s. 160-163.

Mustafa Kemal'in Türk-Rus ilişkilerinde takip ettiği temel stratejisi, temel ve değişmeyen boyutu daima muhafaza etmek ile zamana göre alınan az çok esnek tedbir ve davranışların bir bütünüdür. Her daim muhafaza edilen temel ve değişmeyen boyut, Milli Mücadele'nin temel esaslarıdır. Bu esaslar Misak-ı Milli içinde ülkenin bağımsızlığı ve milli iradeye dayalı demokratik rejimdir. Zamana göre alınan az çok esnek tedbirler ve davranışlar ise, Sovyetlerden esaslı bir yardım sağlamak ile Sovyet Rusya ile sağlam bir dostluk ve işbirliği zemini temin etmektir.

Taviz kabul etmeyen noktanın başında toprak talebi gelmektedir. Sovyetlerin Ermeniler lehine Doğu Anadolu'dan toprak talep etmesine Ankara, kesin tavır takınmış ve reddetmiştir. Esnek konuların başında ise ideoloji konuları gelmiştir. İlk başlarda esnek davranılsa bile bir noktadan sonra buna da dur denilmiştir. Kafkasya'da sınır tayini konusunda da esnek davranılmıştır. Nitekim Batum ödünü bunun somut örneğidir. Sovyetlerle ilişkiler devam ederken bir yandan da batı ile temaslara devam edilmesi, esnek ilişkilere bir diğer örnektir. Öte yandan Misak-ı Milli ve bağımsızlık konularındaki açık ve sabit tavır, Ankara'nın güttüğü stratejiye kuvvet ve çekicilik katmıştır²⁰⁵.

Mustafa Kemal'in Türk-Rus ilişkilerinde uyguladığı bu strateji adım adım uygulanmıştır. Emperyalistlere karşı ortak hareket etmek, Kafkasya'yı paylaşmak ve yardım talep etmek şeklinde özetlenebilecek, Sovyetlere yazılan mektup, stratejinin ilk adımıdır. İkinci adımı Ermeniler üzerine yapılan doğu harekâtı oluşturmaktadır. Harekât, teklif edilen paylaşımın kendi tarafına düşeni alıp diğerini de karşıya bırakmak şeklinde tarif edilebilir. Üçüncü adım 1921 Ocak ayında gerçekleşen Mustafa Suphi olayıdır. Anadolu'ya karışmayın mesajı içeren bu adım ile keskin çizgiler ortaya konmuştur. Dördüncü adımı Moskova Antlaşması oluşturmaktadır. Batum ödüllü bu antlaşma Ankara'nın neyi alıp neyden vazgeçebileceğini göstermiştir. Beşinci adım, Ankara'da Fransızlarla anlaşma görüşmeleri yaparken bundan kuşkulanan ve aynı zamanda açlık içinde kıvranan Sovyetlere bir jest olsun diye, Karadeniz'de toplanan hububatı Sovyetlere hibe etmektir. Türkiye istediği ülkeyle görüşür mesajı verilirken görüşme bilgilerinin tüm detayları da aktarılarak

²⁰⁵ Okyar, a.g.e., s. 186-189, 194-197.

kuşku giderilmek istenmiştir. Son adım ise Sakarya Zaferi'ni kazanmaktır. Zaferin ardından Sovyet yardımı başlamış ve inişli çıkışlı dönem son bulmuştur²⁰⁶.

Buradan hareketle Milli Mücadele dönemi Türkiye'nin Sovyetlerle ilişkilerinin gerçekçi ve pragmatist dış politikaya örnek olduğunu söyleyebiliriz. Sovyetler, İtilaf'ı dengeleyecek tek güçtü. Ruslarla İtilaf'ın arasındaki çatışma değerlendirilmesi gereken bir fırsattı. Milli Mücadeleyi yürütenler, milli güce dayalı olan milli hedeflere yönelmişlerdir. Türkiye, Sovyetler dışındaki tüm büyük güçlerle mücadele ediyordu. Sovyetler tekti ve şartlar gereği sadece onunla işbirliği yapılabilirdi. İngiliz ve müttefiklere karşıttılar. Batıdan herhangi bir destek ve dayanak yoktu. Mecburen doğudan bir dayanak, bir denge unsuru aranacaktı. Milli sınırlarımızı tanısin yeterdi ve rejim farkı önemli değildi. Öte yandan Sovyetler siyasi, askeri, stratejik ve ideolojik sebeplerle Türkiye ile ilişkiye girmek istiyordu. Ortak düşman İngiltere Kafkasya, İran ve Afganistan'da hâkimdi. Gücünün doruğunda ve Rusya'yı güneyden kuşatmıştı. Boğazları da ele geçirmişti. Yunanistan, Ermenistan ve Kürdistan ile Anadolu'yu ele geçirmek istemekteydi. Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile Kafkasya'da hâkimdi. Sovyetleri Bakü petrollerinden mahrum bırakmıştı. Her yönden Ruslar, İngilizler tarafından tazyik edilmekteydiler. Tek çıkış Türklerin başarısı ve işbirliği ile olabilirdi.

Bakü Kurultayı'nda ideolojik yayılma için Türkiye'nin desteklenmesine karar verilmiş ve Lenin'in tezi kabul edilmişti. Buna göre Türkiye başarılı olursa diğer sömürgelere de örnek olur ve onlar da ayaklanırlar, Avrupa fakirleşir ve kapitalizm çökerdi. 1920-1921 döneminde yaşanan olaylar Türkiye'ye desteği kolaylaştırdı. 1921 Mart ayında Alman Komünist Partisinin gerçekleştirdiği "*Mart Eylemi*" başarısız oldu ve "*Bugünden yarına devrim fikri*" zayıfladı. Bazı Avrupa ülkelerinde yapılan hareketler başarısız oldu ve antikomünistler güçlendi, Sovyetler yalnızlık tehlikesiyle karşılaştı. Bu sebeple kapitalizm karşıtı hareketlerin içeriğine bakmaksızın destekleme yoluna gidildi. Türkiye bu ideolojik kaygı ile desteklenmiştir. Sovyetler Türkiye'ye karşı resmi ilişkilere girmişken bir yandan da

²⁰⁶ Okyar, a.g.e., s. 190-193.

gayriresmi temaslar, propaganda ve ideolojik ilişkileri devreye sokmuştur. İkisi çatıştığında ise resmi ilişkilerin devamını tercih etmiştir²⁰⁷.

İngiliz-Yunan baskısı Türkiye'yi Sovyet yardımına acil ihtiyaç hisseder noktaya getirmiştir. Bu da işleri hızlandırmıştır. Öte yandan Mustafa Kemal, yardımın bir araç olduğunu, asıl amacın bağımsızlık olduğunu ifade etmekteydi. Yardımın himayeyi doğurmaması gerektiğini vurgulamaktaydı. Ancak Bolşeviklerin Azerbaycan'ın ardından Ermenistan üzerinde de nüfuz elde etmeleriyle Ermeniler lehine taleplerde bulunması işbirliği arayışlarını yavaşlatmıştır. Türkiye Sovyetlerle ilişki kurabilmek için doğu harekâtını ertelemiştir.

Sovyetlerin talepkar tutumu ve Kızıldunun Kafkasya'ya girmesi üzerine doğu harekâtı başlamıştır. Sarıkamış'ın alınmasından sonra Rusların tavrını anlamak amacıyla durulmuştur. Herhangi bir değişimin olmadığı anlaşılınca da harekâta devam edilmiş ve istenen hedeflere ulaşılmıştır. Bu gelişmelerle Türkiye Doğu Cephesi'nde üstün konuma yükseltmiştir. Ermenistan 5 Aralık 1920'de Bolşevikleşmiş, Ruslar Türk-Ermeni Anlaşması'nın değiştirilmesini teklif etmiş ama Türkiye bunu reddetmiştir. İngiltere ile ticaret anlaşması yapmak için uğraşan Rusya, onları kızdırmamak için Türkiye ile yapacağı anlaşmayı geciktirmiştir. Londra Konferansı'na katılan Ankara'nın İtilaf ile anlaşmasından endişelenen Ruslar, İngiltere'nin Türklere yardımı engelleme girişimlerini reddetmiştir²⁰⁸.

Ruslar Gürcü harekâtına başlamışlar, Gürcülerse Türkiye'nin, bazı bölgeleri geçici olarak işgalini talep etmişlerdir. 20 Şubat 1921'de Ruslar Gürcistan'a girmiş, 22 Şubat 1921'de Türkiye Ardahan ve Artvin'in Brest-Litovsk gereğince iadesini istemiş, kabul edilince de bölgeleri ele geçirmiştir. Kazım Karabekir, 11 Mart 1921'de Batum'u işgal etmiş, 14 Mart 1921'de Gürcülerle Ruslar arasında bir ateşkes imzalanmıştır. Ruslar Batum'a girmiş ve Rus-Türk askerleri arasında çatışma yaşanmıştır. 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması ile Batum Ruslara devredilmiştir.

²⁰⁷ Bülent Şener, "Atatürk'ün Dış Politika Anlayışında Gerçekçilik ve Pragmatizm Olguları Milli Mücadele Dönemi Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri Örneği", **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı 9, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2007, s. 175- 179.

²⁰⁸ Şener, a.g.m., s. 178-181.

Cephelerde bunlar olurken Anadolu'daysa Bolşevik propagandaya karşı mücadele edilmiştir. Komünist propagandaya karşı resmi Komünist Partisi kurularak cevap verilmiştir. Fikre fikirle, düşünceye düşünce ile karşılık verilmeye çalışılmıştır. Bunun bir faydalı yanı Avrupa'da, Anadolu'nun Bolşevikleşme endişesinin doğmasıdır. Ankara için bu endişenin de karşıt cephenin dağılmasında büyük faydası olmuştur²⁰⁹.

1922 yılının sonunda Yunanlılar tam bir hezimete uğrayınca Sovyet liderler, Türkiye'ye yardımın devam ettirilmesi konusunda ayrılığa düşmüşlerdir. Lenin ve Troçki buna taraftar iken Stalin ve Orconikidze, yeni bir Türk silahlı kuvveti meydana getirmemek için karşıdirlar²¹⁰. Sonuçta Sovyetler 1922 yılında yardımlarını azaltmıştır. Bunda içinde bulunduğu ekonomik sıkıntı kadar, Türkiye'de komünist hareketlerin takibata uğraması, Fransa ile Ankara Antlaşması'nın imzalanması, Ankara'nın batı ile siyasi ilişkiler kurması da etkili olmuştur.

Taksit taksit gelen nakdi yardım, milli seferberliğin son aşamasında faydalı olmuştur. Milli Mücadele asıl diğer kaynaklarla yürütülmüş, Rus yardımı onun ikincil ama en önemli yanını oluşturmuştur. İstanbul'dan kaçırılan silah ve mühimmatlar, satın almalar, imalat-ı harbiye ve Tekâlif-i Milliye yoluyla temin edilenlerden sonra Ruslardan alınan yardım sayesinde istenen sonuç elde edilmiştir. Sovyet Rusya'nın Milli Mücadeleye askeri ve mali katkısından daha önemli olanı siyasi katkılarıdır. 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması Türkiye'nin kazandığı ilk siyasi destektir ve batı karşısında yalnızlıktan kurtulmasını sağlamıştır²¹¹.

Sovyet Rusya, Türkiye ile anlaşarak hem kendi güney sınırını emniyete almak istemiş hem de Türkiye'yi Bolşevikleştirerek İslam Dünyası'na açılmayı düşünerek yardımda bulunmuştur. Aslında Ruslar, tarihi çıkarlarını korumak için bu yardımı yapmışlardır. Türk-Fransız ilişkileri, Rus-İngiliz ilişkileri ve Ermeni Meselesi Türk-Rus ilişkilerini gölgelemiş ve Rus yardımlarını etkilemiştir. Ekonomik sıkıntı içinde olan Rusya'nın İngiltere ile bir ticaret anlaşmasına ihtiyacı olması ve Türkiye'ye verilen silahların Ruslara karşı kullanılma ihtimali Türk-Rus ilişkilerinin daha da

²⁰⁹ Şener, a.g.m., s. 181-182.

²¹⁰ Kemal Melek, **Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası**, İstanbul, 1985, s. 63.

²¹¹ Çalışkan, a.g.m., s. 53-54.

ileri gitmesini engellemiştir. Rus yardımları 1920-1921 yıllarında yapılmış, Ankara'nın askeri başarılar kazanması ve komünist oluşumları ortadan kaldırması sebebiyle 1922'de kesilmiştir.

Rusların genellikle I. Dünya Savaşı'nda Rus Çarlığı'nın Osmanlı ve Almanlardan ele geçirdiği silahlar ile Rus iç savaşında Kızılordunun ele geçirdiği Fransız ve İngiliz silahlarını Anadolu'ya yardım olarak gönderdiği görülmüştür. Ruslar tarafından silah, mühimmat, akaryakıt ve diğer harp malzemesi yardımı yapılmıştır. Diğer bir yardımları da para karşılığı Türk gemilerinin Rus limanlarında bakımının yapılmasıdır. Moskova Antlaşması sonrası Sovyet Rusya, Karadeniz'de İtilaf donanmasına karşı savaş açmıştır. Bu sayede Ankara'nın Karadeniz'deki deniz ulaşım imkânı artmıştır. Sovyetlerden gelen yardımların naklinde olduğu gibi, Doğu Cephesi'nden Batı Cephesi'ne gönderilen malzeme sevkinde kolaylaşma sağlanmıştır. Ayrıca İstanbul ve civarından kaçırılan personel, silah, mühimmat ve diğer harp malzemelerinin Anadolu'ya naklinde de nispeten rahatlama olmuştur²¹².

Türk-Sovyet ilişkileri bir bunalım silsilesi izlenimi vermektedir. İki tarafın bu dönemdeki yöneticileri tarafından alınıp verilen kutlama mesajları, dostluk gösterileri ile problemler çelişkili durmaktadır. Bununla beraber Sovyet Rusya, Anadolu'daki Milli Mücadele'ye dış diplomatik destektir. Maddi destek ve dayanak noktasıdır. Moskova ve Kars antlaşmaları iki ülke arası sorunları çözmekle birlikte Ankara'ya uluslararası yasal bir statü ve saygınlık vermiştir. Türk-Sovyet cephesinin oluşma ihtimali batının, Türkiye ve İslam âlemindeki sömürgeleri için problem teşkil etmekteydi. Bu endişe, bağımsız Türkiye olgusunun batı tarafından daha kabul edilebilir oluşunu sağlamıştır. Rusların sağladığı maddi destek, aradaki endişeler, duraksamalar ve pazarlıklarla birlikte yine de gerçekleşmiştir²¹³.

Bolşevik Rusya, 1917-1921 arası yaşanan iç savaşı kazanmak ve kendini dışa açacak bir pencere oluşturmak doğrultusunda politika yapmıştır. Ağustos 1918'de Bakü'nün İngiltere tarafından işgali buna ters bir durumdur ve Rusya'nın güneyden

²¹² "Milli Mücadele Döneminde Sovyet Rusya'nın Yardımları", (Çevrimiçi) <http://ekosanayi.com.tr/milli-mucadele-doneminde-sovyet-rusyanin-yardimlari/>, 22 Mart 2016.

²¹³ Stefanos Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Milli Mücadeleye**, İstanbul, 1979, s. 629-630.

çevrilmesi anlamına gelmektedir. Mayıs 1918’de başlayan iç savaşta Bolşeviklerin karşında Beyaz Ordu adı verilen çarlık yanlısı generaller vardı. İngiltere, Fransa ve ABD, Bolşevikleri devirmek için Rusya’nın kuzeyine, aynı amaçla Japonya ve yine ABD Doğu Sibirya’ya asker çıkarmıştır. 1919 Mart’ında Kırım’daki müttefik kuvvetlerin toplamı 850 bine ulaşmıştır. Vladivostok’a 72 bin Japon ve 8 bin Amerikan askeri çıkmıştır. Rus iç savaşına batılı müttefikler müdahale etmiş ve Bolşevikler dört bir yanda mücadele etmek zorunda kalmışlardır. İç savaş genel olarak 1920’ye ve bazı yerlerde de 1922’ye kadar sürmüştür. Bolşevikler Ukrayna’da önce Almanya ile sonra da Fransa ile savaşmışlardır. Ukrayna, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan’ı yeniden işgal etmişlerdir. Güney’de Wrangel, Sibirya’da Amiral Kolçak ve batıda Polonya ile savaşmışlardır. İngiliz, Fransız ve Amerikan birlikleri Arkangelsk’te 1919’un sonuna kadar kalmış, Japonlar ise Vladivostok’u 1922’de bırakmışlardır²¹⁴. Bolşevikler içte ve dışta savaşırken Türkiye, dostluk sayesinde Rusya’nın güneyini muhafaza etmiştir. Bu ise Sovyet Rusya’ya azımsanamayacak derecede önemli bir katkıdır.

²¹⁴ Müderrisoğlu, **a.g.e.**, s. 494.; Oral Sander, **Siyasi Tarih 1918-1994**, İstanbul, 2000, s. 26-27.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: TÜRKİYE’NİN YENİ KAFKAS CUMHURİYETLERİYLE İLİŞKİLERİ

1919-1921 arasında Kafkasya’nın, geçmişten gelen çok sayıda problemle karşılaştığı görülmektedir. Karabağ başta olmak üzere Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Kuzey Kafkasya’dan oluşan bölge ülkelerinin Rusya, Türkiye ve kendi aralarında anlaşmazlıkları mevcuttur¹. 1921’e gelindiğinde tüm bölge, onca sorunuyla birlikte Sovyet yönetimine girmiştir. Türkiye’nin Kafkasya Siyaseti bu sonucun doğmasında birinci derecede etken olmuştur.

Mustafa Kemal, Erzurum Kongresi ile Büyük Ermenistan’a karşı çıkmış ve Kazım Karabekir komutasındaki 15. Kolordu Kafkasya Müslümanlarının direnişini desteklemiştir. Mustafa Kemal, Enver Paşa’nın amcası Halil Paşa’ya Bolşeviklerle irtibat görevini vermiştir. Ancak bu irtibatın sağlanması oldukça zordur. Demiryolları ve Karadeniz İngilizlerin kontrolündedir. Geriye sadece Nahçıvan-Zangezur-Karabağ-Azerbaycan olmak üzere Müslümanların elindeki yol kalmaktadır. Ermeniler ve İngiliz hâkimiyetindeki Azerbaycan, bu irtibatın önündeki iki engeldir². İtilaf Devletleri’nin Anadolu’ya Bolşevik yardımını engellemek için kurduğu, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan’dan müteşekkil engele Türkiye, Bolşeviklerle irtibat kurmak için Ruslarla birlikte bu üç ülkeye müdahale ederek cevap vermiştir. Ankara Hükümeti’nin tamamen pragmatist politika güttüğüne en iyi örnek, Azerbaycan mevzusunda takınılan tavidir³.

1. Milli Mücadele Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri

1920-1922 arası Türkiye ile Azerbaycan arasında diplomatik, siyasi ve ekonomik ilişkiler yaşanmıştır. TBMM 1920’de Bakü’de temsilciliğini açmışken Azerbaycan mukabil temsilciliğini 1921’de açabilmiştir. Azerbaycan ayrıca Trabzon,

¹ Kafkasya’da teşekkül eden hükümetlerle aralarında ihtilafli olan araziye gösteren kroki, dört parça halinde olup Zakatala, Abhazya ve Karabağ’ı göstermektedir. 1920 (gün, ay belirtilmemiş), **ATASE, İSH, K 755, G 9**. Krokiler Ek-8’de verilmiştir.

² Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu**, İstanbul, 2000, s. 326-327.

³ Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, İstanbul, 1988, s. 215.

Kars ve Samsun'da konsolosluk açmıştır. Anadolu'nun dış destek için ilk başvurduğu yer Rusya ve ona ulaşmak için de Azerbaycan'dır. 1918'de kurulan Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ardındaki saik Osmanlı Devleti'di. Osmanlı'nın Mondros Mütarekesi ile devre dışı bırakılmasıyla bölge İngiliz kontrolüne geçmiştir. Bakü petroleri ve Batum limanı İngilizlerin özel önem verdiği iki unsurdur. Ancak bölgeyi kendi gücüyle elde tutamayacağını gören İngilizler, yerel güçleri kullanarak bunu yapmayı denemiş, fakat Türklerin Bolşeviklerle işbirliği yapmasını engelleyememiştir. Sonuç alamayan İngiltere Kafkasya'dan çekilmek zorunda kalmıştır⁴.

Mondros Mütarekesi ile Türkiye ve Azerbaycan yeni bir dönemi yaşamaya başlamışlardır. Her iki ülkede de İtilaf Devletleri'nin işgalleri yaşanmış ve yeni oluşumlar filizlenmiştir. Türkiye Milli Mücadele'nin içine girerken Azerbaycan, İngiliz işgali ve Bolşevik yapılanmaya şahitlik etmektedir. Bolşevik tehdidi ülkeyi yöneten Müsavatçıları İngilizlere itmiştir. Türkiye, mücadelesinde Sovyet Rusya'dan olduğu gibi Azerbaycan'dan da yardım istemiştir. Bolşevikler yardıma hazır olduklarını bildirirken bu yardımın ulaştırılmasındaki yol Bakü olarak görünmektedir. Ancak Bakü, İngiliz valisinin bulunduğu bir şehirdir ve hükümet İngiliz kontrolündedir. Bunun sonucu olarak Anadolu'nun yardım çağrılarına Azerbaycan cevap vermemiştir. Azerbaycan yönetimi hala İstanbul ile irtibatta olup dünyaya kendinin kabul ettirmeye çalışmaktadır. Milli Mücadele'ye destek vermesi gerçekçi görünmemekte ve hatta kendi hedeflerine ulaşmada engel teşkil etmektedir. Bu sebeple Milli Azerbaycan Hükümeti'nin yardım ve destek veremeyeceği kısa sürede anlaşılmıştır⁵.

Mehmet Emin Resulzade, Milli Azerbaycan Hükümeti'nin Bolşevik Rus saldırıları karşısındaki durumunu netleştirmeden İngiliz ve müttefiklerine karşı politika geliştiremediklerini, bu sebeple de Türkiye'nin yanında duramadıklarını izah etmiştir⁶. Oysa Mondros sonrası bölgeden çekilen Osmanlı kuvvetleri geride

⁴ Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 15-22.

⁵ **A.e.**, s. 277-278.

⁶ Şerafettin Erel, **Azerbaycan Politikacılarının Yanlıları**, İstanbul, 1968, s. 41.

Azerbaycan'a milli bir ordu bırakmıştı⁷. Azerbaycan yönetimi ise Milli Mücadelenin mahiyetini kavrayamamış, İngiliz işgali ve ardından Rus tehdidi karşısında Anadolu'daki harekete gerekli desteği sağlayamamıştır.⁸ Resulzade politik ve askeri durumun Türkiye'nin yanında durmaya müsait olmadığını savunmuştur⁹.

Temmuz-Ekim 1918 arası dönemde Azerbaycan İngiltere ile fiilen savaş halindedir. Kasım 1918'de Osmanlı'nın bölgeyi terkinden Ağustos 1919'a kadar ise İngiltere özellikle Bakü ve Azerbaycan'ı işgal etmiş haldedir. Bakü İngiliz Komutanlığı'nın nüfuzu altındadır. Mayıs 1919'da İngiltere Azerbaycan dahil Kafkasya'nın himayesini İtalya'ya devrettiğini duyurmuştur. Fakat İtalya Haziran ayında bunu reddetmiştir. Batılı güçler bölgeyi himayede isteksiz davrandığı için Azerbaycan Gürcistan ile bir savunma anlaşması yapmıştır. 12 Ocak 1920'de Paris Konferansı'nda Yüksek Konsey Azerbaycan ve Gürcistan'ın fiilen (de-facto) tanınması kararını onaylamıştır.¹⁰

Paris Konferansı'nın 26 Şubat 1920 tarihli oturumda Ermenilerin altı Anadolu vilayetine ek olarak Mersin ve İskenderun limanlarıyla Kilikya'yı istemesinin dışında Gürcüler Lazistan üzerinde taleplerini dile getirmişlerdir. Azerbaycan ise 1914 Türk-Rus sınırına kadar olan Kars, Ardahan ve Batum'dan oluşan üç sancağın Ermenilere

⁷ Osmanlı devleti tarafından Gence'de İhtiyat Zabıt Mektebi ve Küçük Zabıt Mektebi kurulmuştur. Kurulan Azerbaycan birliklerine gerekli top ve silahlar verilerek teçhiz edilmişlerdir. İstanbul'dan getirilen teknik heyet sayesinde Bakü'deki askeri mühimmat fabrikaları işler hale getirilmiştir. Mühimmat ve levazım depolarıyla diğer fabrikalar da faaliyete geçirilerek ordunun eksikleri giderilmiştir. Gence'de yapılan çalışmalarla iki piyade ve bir süvari tümeninden oluşan Azerbaycan Milli Ordusu 20 bin mevcuda ulaştırılmıştır. Hazar denizinde küçük bir filo da oluşturulmuştur. Geniş bilgi için **Bkz:** Halil Bal, "Türkiye'nin Azerbaycan'a Askeri Yardımı: Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Milli Ordusunun Kurulması İçin Yapılan Çalışmalar (1918)", **Yedinci Askeri Tarih Semineri (25-27 Ekim 1999, İstanbul) Bildirileri**, C.II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2001, s. 438-440.

⁸ Azerbaycan Milli Hükümeti Türkiye'ye "19.000 Türk banknotu (kağıt para) ve bir milyon Fransız frankı" gibi cüzi bir yardım yapmıştır. Erel, **a.g.e.**, s. 42.

⁹ Resulzade, Mondros sonrası Türk ordusu çekildiğinde Bakü'nün kendi haline kaldığını ve şehirde Azerbaycan ordusunun bulunmadığını ifade etmiştir. Türk askeri birlikleri içinde yetişen 1500 askerlerinin olduğunu, onun da ülkenin farklı noktalarında bulunduğunu, Bakü'de sadece 500 kişilik polis gücüne sahip olduklarını söylemiştir. Mehmet Emin Resulzade, **Kafkasya Türkleri**, İstanbul, 1993, s. 58-59.

¹⁰ Mehmet Ağayev, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri**, İstanbul, 2008, s. 145-152.

verilmesine karşı çıkararak kendi himayesine almak istemiştir¹¹. Yani “*Bu bölgeler Türkiye’ye kalmayacaksa Ermenilere değil Azerbaycan’a verilmelidir*” demişlerdir.

Azerbaycan’ın vaziyetini anlamak ve Bolşeviklerle irtibat olanağı aramak üzere Kazım Karabekir, Dr. Fuat Sabit ve Dr. Ömer Lütfi Beyleri Bakü’ye göndermiştir. 2 Eylül 1919’da Erzurum’a dönen Dr. Ömer Lütfi Bey, Azerbaycan Müsavat Hükümeti’nin İngilizlerin elinde olduğu, Bolşevikliğin yakında ortadan kalkacağına inandıkları ve Anadolu’ya yardıma yanaşmadıkları bilgisiyle dönmüştür. Dr. Fuat Sabit’ten alınan bilgiye göre Türk subayları Azerbaycan ordusuna Ruslara karşı görev yapmak üzere gitmektedir. Karabekir bunu ihanet saymıştır. Bunların sonucunda Mustafa Kemal ve Milli Mücadele önderleri için Azerbaycan Müsavat Hükümeti’nden ümit kesilmiş ve Bolşeviklerle temas öncelik verilmiştir. Mevcut Azerbaycan yönetimi, Türklerle ilişkiye girmekten çekinmiştir. İngiltere’nin desteğini aradığı için Türkiye’ye yardım etmenin kendine zarar vereceğini kabul etmiştir¹².

Azerbaycanlı tarihçi Mehmet Ağayev ise Azerbaycan Milli Hükümeti’nin Anadolu hareketiyle temas kurmak için parlamento üyelerinden birisini gönderdiğini, bu şahsın Amasya’da Mustafa Kemal ile şahsen görüştüğünü iddia etmektedir. İsmi belirsiz olduğu bu görüşme döneminde Anadolu hareketinin Bakü’de yetkili bir görevlisinin de olmadığını eklemiştir¹³. Görüşmeye dair bir başka yerde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Mustafa Kemal’in Amasya’da olduğu dönemde Bakü’de herhangi bir temsilcisinin olmadığı doğrudur. Erzurum Kongresi sonrası Heyet-i Temsiliye namına görevliler Bakü’nün yolunu tutmuştur.

Ağayev ayrıca Heyet-i Temsiliye namına Bakü’ye gönderilen Dr. Fuat Sabit, Dr. Ömer Lütfi ve Halil Paşa’nın Bolşevik Rus ajanlarıyla ve bölücü muhalefet ile işbirliğine girdiğini, Azerbaycan Milli Hükümeti aleyhine faaliyet yaptığını

¹¹ Tugaç, **a.g.e.**, s. 16.; Ağayev, **a.g.e.**, s. 167-169.

¹² Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 29-33.

¹³ Ağayev, **a.g.e.**, s. 164-165.

zikretmiştir. Ona göre “*Anadolu hareketi, İngilizlerle işbirliğine giren Azerbaycan Müsavat Hükümeti’ni tamamen gözden çıkarmıştır.*”¹⁴

Yine Ağayev, Sivas Kongresi esnasında Bakü’de bulunan Dr. Fuat Sabit’ten, Rauf Bey’e bir şifre geldiğinden bahsetmektedir. Bu şifrede “*Azerbaycan Hükümeti’nin her suretle Heyet-i Temsiliye’ye yardım edeceklerini ve şimdi yol olmadığından yalnız paraca yardım mümkün olduğunu ve ne miktar ihtiyaç hasıl olursa vereceklerini temin ettiklerini*” belirtildiğini aktarmaktadır. Azerbaycan Başbakanı Nesip Bey’in “*Rauf Bey’in buraya gelmesinin uygun olacağı, silah ve cephane ne miktar verileceğini ve hangi vasıtalarla gönderileceğini*” sorduğunu ifade etmiştir. Rauf Bey’in şifreyi Kazım Karabekir’e ulaştırdığı onun Azerbaycan yönetiminin yardım yapmak istemesini görmezden geldiğini ileri sürmüştür¹⁵.

Mart 1920’de Azerbaycan Başbakanı Nesip Bey tarafından Ankara’ya değeri 1.400.000 Fransız Frankı’nı bulan 12 petrol poliçesi (çek) gönderilmiştir. Bu poliçelerin 8’i ve ayrıca 19.000 Türk Lirası Ekim 1920’de Ankara’ya ulaşmıştır. Ayrıca 23 Mart 1920’de Azerbaycan Hükümeti Anadolu için bir yardım kampanyası başlatmış, 3.000 İngiliz lirası toplanıp Bakü İstikraz Bakası’na yatırılmıştır. Azerbaycan’ın Bolşevize edilmesi sonrası bu paranın akibeti bilinmemektedir. Bu yardım girişimlerinin olduğu esnada, Azerbaycan Parlamentosu’nun 19 Nisan 1920 tarihli toplantısında muhalefet “*Türkiye’de iki hükümet var. Biri Erzurum’da, biri İstanbul’da. Niye tam başka bir siyaset yürüten Mustafa Kemal Paşa’nın yanına nümayende gönder mirsiniz?*” şeklinde bir soru sormuştur. Müsavat iktidarı bu soru karşılığında sessiz kalmıştır. Çünkü Ankara’nın Müsavat yönetimini devirmek için Bolşeviklerle işbirliğine girmesi onlarda kırgınlığa sebep olmuştur¹⁶.

Ağayev’in aktardıkları Azerbaycan’ın Türkiye’ye yardım etmek istediğini fakat şartların bunu kısıtladığını göstermektedir. Müsavat yönetimindeki Azerbaycan’ın bu kısıtlı imkânları ve desteği Milli Mücadele içindeki Anadolu için

¹⁴ Müsavat yönetiminin Bakü’ye gönderilen bu kişilere şüpheyle yaklaştığını ve 1926’da Mustafa Kemal’e suikast girişimi davasında İstiklal Mahkemesi’nde Halil Paşa’nın Kızılordunun başına geçerek Anadolu’ya yürüyeceği ve Enver Paşa’yı Milli Mücadele’nin başına geçireceğini fakat Müsavat Partisi’nin bunu engellediğini, Kızılordu’nun Azerbaycan’ı işgalini ise önleyemediğini ifade ettiğini aktarmaktadır. Ağayev, **a.g.e.**, s. 164-166.

¹⁵ Ağayev, **a.g.e.**, s. 165.

¹⁶ **A.e.**, s. 169-171.

yeterli değildir. Daha güçlü bir ortak bulunmalıdır. Müsavat'ın tersine Azerbaycan'ın yerli komünistleri Türkiye'yle işbirliğinde daha istekli görünmektedirler.

Rus Bolşeviklerle de ilk ciddi temaslar Bakü'de gerçekleşmiştir. Baha Sait Karakol Cemiyeti adına Bolşeviklerle görüşmeler yaptığı gibi anlaşma da imzalamıştır. Mustafa Kemal de Bakü üzerinden ilk irtibatları sağlamıştır. Dr. Fuat Sabit, Dr. Ömer Lütfi ve Halil Paşa Anadolu adına Bakü'de Bolşeviklerle görüşmüşlerdir. Anadolu adına Bakü'de çalışan gruplar biraraya getirilmiş ve Türk Komünist Fırkası kurulmuştur. Bu şekilde Müsavat'ın yerine Hümmeçiler öne çıkmıştır¹⁷. Neriman Nerimanov'un girişimleri Türk-Sovyet ilişkilerine önemli bir zemin olmuştur¹⁸.

Moskova'ya giden Türk heyetinin sonuca ulaşmasında Nerimanov'un Lenin'e yazdığı mektup büyük önem taşımıştır¹⁹. Mektupta Türklerin İngilizlere karşı çıkmakta samimi oldukları, en önemli problemlerinin Ermeni meselesi olduğu ifade edilmiştir. *“Ermeni meselesi yüzünden Moskova Türkleri kendinden uzaklaştırırsa onlar da İngilizlerle anlaşma yolu aramak zorunda kalabilirler”* uyarısında bulunulmuştur. *“Doğuya karşı bir şey söyleyebilmek için Türklerle iyi ilişkiye ihtiyacımız vardır, Buhara, Hive ve İran'da devrim sonrası çok kayıplar yaşadık, Türklerle de bozuşursak durum aleyhimize olur”* denmiştir. *“Çiçerin doğu politikasında Ermenilere çok önem veriyor, Türkleri önemsemiyor, Kafkasya ve Azerbaycan'ı elde tutmak için Türklerle güçlü bir ittifak kurmaya ihtiyacımız var”*

¹⁷ Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 35-43, 278.

¹⁸ Türk-Rus ilişkilerinde Çiçerin hep olumsuz bir faktör olarak yer almıştır. Enver Paşa'yı Mustafa Kemal'in yedeği olarak tutmuş, görüşmeleri sonuçsuz taraflara yöneltmiş, ilişkileri germiş, yardımı geciktirmiş, hep kötü polis rolünü oynamış bir şahsiyet olmuştur. Çiçerin'i bu konuda eleştiren ve yanlış bulanların başında Neriman Nerimanov gelmiştir. Ankara'daki Azerbaycan Büyükelçisi Abilov'a yazdığı mektupta Nerimanov, *“Çiçerin'in Doğu politikalarını oluşturan bütün düşünceleri tamamıyla yanlıştır: ...Türkiye hakkında büyük yanlışlar yapıyor, karşı devrimcilerle sanki aynı safi tutuyor.”* demiştir. Ankara, Çiçerin'i aşmada Lenin ile yakınlığı bulunan ve Azerbaycan devlet başkanı olan Nerimanov'dan faydalanmıştır. Moskova'ya giden ikinci heyet Bakü'de Nerimanov ile görüşmüştür. Nerimanov, Lenin'e özel bir mektup yazarak Behbud Şahtanski'yi heyet ile birlikte Moskova'ya göndermiştir. Mahir Aslan, *“Atatürk ve Azerbaycan Politikası”*, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Trakya Üniversitesi SBE, Edirne, 2008, s. 34-40.

¹⁹ Mektubun tam metni için **Bkz:** Hüseyin Adıgüzel, **Atatürk, Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız**, İstanbul, 2006, s. 103-111.

şeklinde Kafkasya konusu ifade edilmiştir. “Müslüman doğu ve İngiltere sebebiyle Türkler önemlidir” şeklinde mesele vurgulanmıştır²⁰.

Lenin, Nerimanov’un mektubunun kenarına şunu yazmıştır: “Yoldaş Stalin! Mektup hakkında görüşünüzü yazın. Mektubu, merkezi komitenin bütün üyelerine verin. Onlara rica ediniz ki, mektubu okusunlar ve aşağı bölüme mektubu okuduklarını yazarak imzalasınlar. Sonrada mektubu bana geri göndermenizi rica ederim” Lenin imzasını attığı bu yazıya 19 Şubat tarihini atmıştır. Mektuptaki diğer not ve imzalar: “Geri veriyorum” N. Krestinski, L. Serebryakov 22 Şubat 1921; “Okudum” Zinoyev, Radek, A.İ. Rikov, M. Kalanin 22 Şubat; “Zannımca Nerimanov sınırların durumunu anlatmakta ¾ oranında haklıdır” İ. Kamanev; “Okudum” N. Buharin; “Eğer hata yapmıyorsam mektupta bahsedilen heyet gelmiş olmalıdır. Bu heyeti kimse kabul etmiyor. Merkezi komitenin çalışanlarından biri bana, onların geldiğini söyledi. Bu yüzden, Perşembe günü merkezi komite de bütünüyle bakmak gerekir” N. Buharin. Lenin, mektubu okuyup Stalin’e göndermiştir. Nerimanov, Türk heyetine Bakü’de Lenin ile görüşemezlerse Stalin ile görüşme tavsiyesinde bulunmuştur. Tüm bunlar Türk-Rus anlaşmasının sağlanmasında Nerimanov’un ve Azerbaycan’ın rolünü gözler önüne sermektedir²¹.

1.1. Azerbaycan’ın Bolşevikleştirilmesi

İhtilal sonrası Rusya savaştan çekilmiş olsa da Kafkasya’daki etkinliği devam etmiştir²². Ruslar, Türklerle Azerilerin kendilerine karşı birleşmesinden korkmakta ve Azerbaycan’ı kendilerinin görmekte-dirler²³. Azerbaycan bağımsız olarak iki yıl kadar yaşamıştır²⁴. Paris Konferansı’nda, 12 Ocak 1920’de İtilaf Devletleri Yüksek Şurası’nın Azerbaycan’ı tanınması, de-facto tanınmadır²⁵. Nisan 1920’ye gelindiğinde Azerbaycan Cumhuriyeti’nin çok sayıda ülke tarafından diplomatik tanınma süreci

²⁰ Aslan, a.g.t., s. 38-42.

²¹ A.e., s. 38-42.

²² Svante E. Cornell, **Azerbaijan Since Independence**, New York, 2011, s.21.

²³ Çiçerin, Ermenistan harekâtında Türk ordusu Azerbaycan’a yaklaşınca Mustafa Kemal’e fazla ileri gitmeyin demekle bölgenin kendilerinin olduğunu hatırlatmaktadır. Yüceer, a.g.e., s. 91.

²⁴ Enver Paşa Mustafa Kemal Paşa’ya yazdığı mektupta, Azerbaycan’da görünürde Türklerin ancak gerçekte Ermeni ve Rusların hâkim olduğunu yazmaktadır. Söz konusu dönemde Azerbaycan’ın Bolşevikleşme eğilimi vardır. Propagandaya müsaittir. Yüceer, a.g.e., s. 91-97.

²⁵ Mehmet Emin Resulzade, **Rusya’da Siyasi Vaziyet**, Şanlıurfa, 2005, s. 23.

de başlamıştır. Azerbaycan tarafından Gürcistan, Ermenistan, İran, Türkiye ile ilişkiler geliştirilmeye çalışılmıştır. Bakü'de ise İngiltere, Belçika, Yunanistan, Ermenistan, Gürcistan, Danimarka, İtalya, Litvanya, İran, Polonya, ABD, Ukrayna, Finlandiya, Fransa, İsviçre, İsveç ve Vatikan diplomatik misyonları bulunmaktadır²⁶. Ayrıca Azerbaycan parlamentosunda Batı Avrupa ve ABD'de diplomatik temsilciliklerin açılması için yasa tasarıları gündeme alınmıştır. Müzakereler sonucunda İngiltere, Fransa, İtalya, ABD, İsviçre, Polonya, Letonya, Litvanya, Estonya, Finlandiya, Romanya, Almanya ve Rusya'da diplomatik temsilciliklerin açılmasına karar verilmiştir²⁷. Ancak tüm bu girişimler Rus işgalini engelleyecek bir mahiyet taşımayacaktır. Lenin, Azerbaycan Hükümeti'ne Denikin'e karşı beraber savaşa teklifinde bulunmuştur²⁸. Lenin, 17 Mart 1920'de Kafkas Cephesi Harbi İnkılâp Şurası Başkanı Orcanikidze'ye Bakü'nün alınmasının zaruri olduğunu bildiren bir telgraf çekmiştir. Bu telgrafta Gürcistan'ın da aynı önemi haiz olduğu vurgulanmıştır. Stratejik ve ekonomik anlamda Bolşevikler için Azerbaycan ve Gürcistan çok önemlidir²⁹. 28 Nisan 1920'de işgal edilen Azerbaycan, kendi petrol rezerv ve üretimiyle Bolşevik rejime hayatîyet kazandırmanın yanında Kafkasya'da yürütülen Bolşevikleşme hareketinin de merkez üssü olmuştur³⁰.

Bolşevik Rus işgaline karşı Müsavat Partisi direniş gösterilmesini istese de Azerbaycan parlamentosunda Hacinski başkanlığında bir komisyon kurularak Bolşeviklerle görüşülmesi kararı alınmıştır. Bu görüşmeler iktidarı da Bolşeviklere devretme anlamına gelmiştir. Müsavat Hükümeti direniş taraftarı olunca Genelkurmay Başkanı S.E.Mehmandarov "*Bütün güçlerinin yarım saatlik bir direniş için yeterli olabileceğini*" söylemiştir. Milli Şura Reisi ve Müsavat Partisi Başkanı Mehmet Emin Resulzade "*Bir saatliğine bile olsa savaşmalıyız*" demiş,

²⁶ Cemil Hasanlı, **Azerbaycan Cumhuriyeti: Türkiye Yardımından Rusya İşgaline Kadar (1918-1920)**, Ankara, 1998, s. 395-396.

²⁷ Cemil Hesenli, "Cumhuriyet Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (1918-1920)", **Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)**, İstanbul, 2010, s. 252.

²⁸ Ocak ve Şubat 1920'de Çiçerin, Nesib Bey Yusufbeyov hükümetiyle görüşmeler gerçekleştirmiştir. Nesrin Sarıahmetoğlu, **Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)**, TTK, Ankara, 2006, s. 364.

²⁹ 1917'de Rus Çarlığı'nın yıkılmasıyla Güney Kafkasya iki farklı Rusya arasında sıkışmışsa da yasal olarak eskiye bağlı kalmıştır. Bolşevikler ilk fırsatta Bakü'yü ele geçirmeyi hedeflemekteydiler. Musa Qasımlı, **Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1920-1945**, İstanbul, 2006, s. 30-32.

³⁰ İskender Yılmaz, "Ermenistan'ın Bolşevikleşmesi", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 14, Erzurum, 2000, s. 303.

Mehmandarov ise komisyonun teslim kararından yana tavır koymuştur. Bazı askeri yetkililer direnişten yana fikir beyan etmişler ancak kısa bir zaman sonra donanmanın Bolşevik tarafına geçtiği anlaşılmıştır³¹. 27 Nisan 1921’de Azerbaycan Komünist Fırkası parlamentonun dağıtılmasını isteyen bir ultiatom vermiştir. Hükümete karar vermesi için tanınan 12 saatlik süre dolmadan Rus güçleri Azerbaycan sınırını geçmiştir³². Parlamentoda yapılan değerlendirmeler sonucunda idare komünistlere devredilmiştir. 28 Nisan’da ülkeyi tek başına idare edemeyeceğini ileri süren komünistler Rusları davet etmiştir. Rusların gelişinin ardından ise ülkedeki milli kurumlar ortadan kaldırılmıştır³³.

Anadolu Türkleri Bolşeviklerle anlaşınca Bakü’deki İttihatçı propaganda gücü Azerbaycan denklemine etkili olmuştur³⁴. Sözde Kızılordu Azerbaycan’dan geçip Türkiye’ye desteğe gidecektir. Yine sözde bu işin başında Halil Paşa vardır. Bu propaganda işgale zemin hazırlayan, direniş taraftarlarını zayıflatan bir unsur olmuştur³⁵. Oysa Bolşeviklerin gücü ve niyeti hakkında İttihatçıların bilgisi azdır. Onlara göre bu olaylar geçicidir ve Müsavatçılardan daha az tehlike arz etmektedir³⁶.

Nisan 1920’de Azerbaycan’ın Bolşevikleşmesi için temel bir gerekçe bulunmamakla birlikte Bolşevik Ruslar, Azerbaycan petrolünü ne pahasına olursa olsun ele geçirmeyi hedeflemişlerdir³⁷. Çıkarlarını korumak ve bölgedeki jeopolitik konumlarını güçlendirmek için XI. Kızılordu Azerbaycan’ı işgal etmiştir. Bu işgali kolaylaştıran en önemli unsurlardan biri uluslararası politik durumun müsait

³¹ Qasımlı, **a.g.e.**, s. 33-35.; Hasanlı, **a.g.e.**, s. 408-410.

³² Firuz Kazemzadeh, **The Struggle for Transcaucasia**, Birmingham 1951, s.283, 284.

³³ Mehmet Emin Resulzade, **Rusya’da Siyasi Vaziyet**, Şanlıurfa, 2005, s. 24.; Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)**, İstanbul, 1990, s. 84-88.

³⁴ Sariahmetoğlu, **a.g.e.**, s. 366-367. Enver Paşa yanlısı Türk subaylarının Bakü’de propaganda gücü vardı. Halil Paşa, Nuri Paşa ve diğerleri Bakü’de bulunmaktaydılar. Qasımlı, **a.g.e.**, s. 35-36.

³⁵ Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)**, İstanbul, 1990, s. 85-86.

³⁶ Diğer taraftan İngilizlerin Türkiye’ye karşı cephe alması Azerbaycan Türkleri arasında İngilizlere karşı düşmanlığı artırmıştır. Buna tepkili olanlar İngilizlerin yenilgisini arzulamakla birlikte Türkiye’nin müttefiği olan Bolşeviklerin Azerbaycan’a girmesini istemekteydiler. Onların psikolojisinde İngilizler kötü adamdılar. Türkiye’ye karşı savaşan İngiltere’ye düşman olan çok sayıda Azerbaycan köylüsü Bolşeviklerin ülkeye girmesini olumlu karşılamıştır. Qasımlı, **a.g.e.**, s. 35-36.

³⁷ Sariahmetoğlu, **a.g.e.**, s. 364-366.

oluşuyken diğeri ise Bolşevik Ermenilerce planlanarak çıkarılan Karabağ olayı sonucu 1920’de yaşanan Ermeni-Azeri Savaşı’dır³⁸.

Ülkede Bolşevik temel olmadığından Ruslar, zorla Bolşevikleştirme yoluna gitmiştir. Bununla birlikte vaatleri ve propagandaları halk arasında belli ölçüde yer tutmuştur. Siyasi ve ekonomik problemlerden bıkmış, etnik çatışmalardan usanmış olan toplumun Bolşevik işgaline bir oranda duyarsız kalması söz konusudur. Bakü’nün işgaline sessiz kalınması bununla izah edilebilir. Bakü’deki Türk subayları ve diğeri İttihatçıların da Bolşevik yanlısı tutumu, işgale sessiz kalışın bir diğeri etkenidir. İngilizlerin Türkiye ve Bolşevik Rusya’ya karşı saldırgan tavrı, Türklerle Bolşeviklerin beraber oluşları, Bolşeviklerin Anadolu’ya destek verecekleri ümidi, Türkiye’nin kurtulması gerektiği gibi olay ve olgular, hep Azerbaycan toplumunda Bolşeviklere sempati duyulmasına ve Bolşevikliğin zemin elde etmesine, dolayısıyla Bolşevik işgaline beklenen karşı koyuşun meydana gelmemesine sebep vermiştir³⁹.

Türkiye Azerbaycan işgali karşısında Rusya’nın yanında yer almıştır. Türkiye’nin Bolşevik rejim içinde Azerbaycan’ın bağımsızlığının korunacağı düşüncesi gerçeklerle uyuşmamıştır⁴⁰. Bu düşünce sebebiyle Bolşeviklerin Azerbaycan faaliyetlerine genel olarak ses çıkarmayan Türkiye, yağmalar, işgal politikaları ve baskılar karşısında tepkisini göstermiştir. Rusya’nın tam anlamıyla Azerbaycan’ı ele geçirmesi karşısında Türkiye, hiçbir şey yapamamıştır⁴¹.

İç ve dış şartların elverişli olması sebebiyle Azerbaycan kolayca Bolşevize edilmiştir⁴². İngilizlerin Ruslara karşı koymak ve bölgeye hâkim olabilmek için yedi

³⁸ Ermeni Azeri savaşı sonucu zayıflayan taraflar kolayca Bolşevize edilmiştir. Karabağ’da yaşanan savaş sebebiyle Azerbaycan ordusu bölgeye çakılıp kalmış ve kuzeyden gelen Kızılordu’ya karşı bir şey yapamamıştır. Azerbaycan ordu kumandanı Samedbey Mehmandarov, emrindeki 50 bin askerin tek bir Rus alayının saldırısına bile dayanamayacağını bildirmiştir. Sarıahmetoğlu, **a.g.e.**, s. 406-407.

³⁹ Qasımlı, **a.g.e.**, s. 679-680.

⁴⁰ Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 45, 279.

⁴¹ Azerbaycan işgaline karşı en sert tepkiyi Fransa sergilemiştir. Bakü petrollerinde gözü olan Fransa, Türkiye’ye Azerbaycan’ın kurtuluşu için net tekliflerde bulunmuştur. Sovyet baskısı sebebiyle Türkiye bu tekliflere yanaşmamıştır. Qasımlı, **a.g.e.**, s. 681.

⁴² 19 Ocak 1920’de Paris Konferansı toplantısında İtilaf devletlerinin Kafkasya’ya asker gönderemeyeceği, sadece silah ve cephane göndereceği netleştiğinde Kafkasya, Bolşevik işgaline açılmış oluyordu. Bakü’yü almayı zaruri gören Bolşevikler, 70 bin kişilik XI. Kızılordu’yu Azerbaycan üzerine gönderdiğinde ülkede siyasi kriz yaşamaktadır. Azerbaycan Parlamentosu 27 Nisan’da acil toplanmış ve iktidarın Bolşeviklere verilmesini kabul etmiştir. Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 59-62. Stalin’e göre “Bakü petrolü olmadan Sovyet Rusya yaşayamaz.” Qasımlı, **a.g.e.**, s. 36, 40, 41-47.

tümene ihtiyaçları vardır. Fakat bunu yapacak ne askeri ne ekonomik ne de sosyal imkânlarla sahiptiler. Bunun üzerine de yerel güçler olan Azeri, Ermeni ve Gürcüleri destekleyip bu görevi onlara yaptırmayı planladılar⁴³. Bu plan tutmamış ve sırayla Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Rusların eline geçmiştir.

Azerbaycan'ın gerek bağımsızlığı gerekse Bolşevikleştirilmesi meselesinde kaderini belirleyen unsurların başında petrol gelmekteydi. Müsavat yönetimindeki bağımsız Azerbaycan'ın geleneksel pazarı Rusya, yaşanan iç savaş sebebiyle kapalıydı. Petrol sadece Güney Kafkasya, Kuzey İran ve Batum üzerinden İngilizler ve müttefiklerine satılabiliyordu. Normal ihracatın sadece %30'u gerçekleştiriliyor ve Rus pazarı açılmadan ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durumunun düzelmesi imkânsız görülüyordu. Bakü'yi işgal eden 11. Kızılordu Askeri İhtilal Sovyeti 28 Nisan 1920'de Lenin'e gönderdiği telgrafta “... iktidardan çekilmesiyle petrol hazinelerini de mahvetmek isteyen burjuvazinin bu şeytani fikrinin gerçekleşmesi akim bırakılmıştır” diyerek petrolün önemine vurgu yapmıştır. Ardından ülkede yaşanan siyasi terör içinde yapılan en önemli iş ise Rusya'ya mümkün mertebe çok petrol göndermek olmuştur⁴⁴.

27/28 Nisan 1920'de Kızılordu tarafından Bolşevikleştirilen Azerbaycan, 30 Eylül 1920'de Rusya ile birlik antlaşması imzalamıştır. Böylece hukuken de Bolşevikleşmiştir⁴⁵. Bolşevik Azeri yönetimi Ermenilerden Karabağ ve Zangezur'u boşaltmalarını istemiştir. Bu arada Rus-Gürcü sınır çatışmaları devam etmektedir. Ermenistan'da komünist ayaklanma çıkarken Sovyet donanması İngilizlerin Hazar'da elinde kalan son liman olan Enzeli'yi işgal etmiştir. Böylece Sovyetlerin kısa sürede tüm Kafkasya'ya hâkim olacağı izlenimi oluşmuştur. Barış görüşmeleri

⁴³ Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu**, İstanbul, 2000, s. 330-331.

⁴⁴ Bakü depolarında bulunan 300 bin pud (1 pud=16 kg) benzin, 25 milyon pud gazyağı, 2 milyon pud gazolin, 1.250.000 pud makine yağı, 115 milyon pud saf ve 30 milyon pud ham petrol karşılıksız bir şekilde Rusya'ya gönderilmiştir. Halil Bal, “Azerbaycan'da Petrol ve Petrol Endüstrisine Genel Bir Bakış”, **Kafkas Araştırmaları IV**, İstanbul, 1998, s. 28-29.

⁴⁵ Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 86.

için bir Ermeni heyeti Moskova'ya giderken Halil Paşa da resmi olmayan ilk Türk temsilcisi olarak Moskova'ya ulaşmıştır⁴⁶.

1920 yılının birinci yarısında Bolşevik Rusya, Azerbaycan'ı ele geçirmek için askeri ve diplomatik her yolu aktif bir şekilde denemiştir. Rusya'da yaşanan iç savaş sonucu çöküşe geçen ekonominin hayat bulması için Bakü petrolüne ihtiyaç duymuşlardır. Bu sebeple Azerbaycan'ı işgale öncelik vermişlerdir. İşgale tepkiyi azaltmak için de Azerbaycan Sosyalist Hükümeti'ni ve daha sonra da Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır. 30 Eylül 1920'de Rusya ile Azerbaycan arasında askeri ve siyasi işbirliği antlaşması imzalanmıştır. Mart 1922'de oluşturulan Mavera-yı Kafkas Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ne Azerbaycan da katılmıştır. Aynı yılın sonlarına doğru SSCB'ye katılımı birlikte Azerbaycan ve diğer cumhuriyetlerin bağımsızlığı ilga edilmiştir⁴⁷. Böylece iki yıllık süreç sonunda Azerbaycan tümüden Rusya'nın eline geçmiştir.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti iki yıllık bağımsızlık döneminde 97.300 kilometrekare yüzölçümüne sahip olmuştur. 2.862.000 nüfusunun %70'inin Müslümanlar oluşturmuştur. 8.700 kilometre Gürcistan ve 7.900 kilometre Ermenistan ile sınıra sahiptir⁴⁸.

1.2. Bolşevikleşmede Azerbaycan Milli Hükümeti'nin Hataları ve Türkiye'nin Rolü

Milli Mücadele'yi yöneten kadro, İngiliz hâkimiyetindeki sözde bağımsız Kafkasya'yı, Rusya'dan gelecek ve hayati önemi haiz savaş malzemelerinin aktarımına engel teşkil edecek bir set olarak algılamıştır. Bölgede kurulacak Bolşevik bir yönetimin, Türk bağımsızlık mücadelesine gereken askeri malzeme yardımını kolaylaştıracağı düşünülmüştür. Bu sebeplerle tüm Kafkasya'da devam eden

⁴⁶ Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu**, İstanbul, 2000, s. 334-335.; Çifci, **a.g.e.**, s. 202-203.

⁴⁷ Vasif Qafarov, "Rusya-Azerbaycan İlişkileri ve Nisan İstilasası", **Büyük Devletler Kışkırtıcılığında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)**, İstanbul, 2010, s. 271-272.

⁴⁸ Anar Isgenderli, **Realities Of Azerbaijan 1917-1920**, United States of America, 2011, s. 196.

Bolşevikleştirme propagandasına destek vermiştir. Anadolu'dan gönderilen milliyetçi kadrolar bu sürece dâhil olmuşlardır⁴⁹.

Mehmet Emin Resulzade eserinde Anadolu'nun tutumunun ne derece etkili olduğuna dikkat çekmiştir:

“Nisan'ın 28'inden itibaren üç renkli Azerbaycan bayrağı kısmen kızıl Sovyet ve kısm-i azamı da Osmanlı bayrağına ivaz edilmişti... Öyle bir tesir hasıl oluyordu ki, ihtilali yapan tecavüzkar Rus ordusu değil, Osmanlı Türkleridir. “Müsavat” hükümeti devrilmiş, yerine Türkiye hükümeti kurulmuştur. Otomobillerde şehrin mutelif semtlerine koşan Osmanlı zabitanı hakikaten bu zehabı takviye edecek bir mahiyette idi... Türk komünistleri tarafından neşrolunan “Yeni Dünya” gazetesi “İngilizci Müsavat'ı devirmekle iki maksad takib edildiğini” izah ediyorlardı: 1- Azerbaycan'ın halası, 2- Hayat için mübariz bulunan Türkiye'nin ihtilalci Rusya'dan muavenetini temin.”⁵⁰.

Ancak sadece Osmanlı zabitanı veya bölgedeki diğer Türkiye Türklerinin tavırlarıyla Azerbaycan'ın Bolşevize edilmesi mümkün değildir. Etkenlerden biri Bakü'deki Türkiye Türkleridir ama daha başka birçok sebep izah edilmelidir.

2 Şubat 1920'de Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin, Azerbaycan Başbakanı Khoisky'e bir nota göndererek Beyaz Rusların bir an önce mağlubiyete uğratılması adına Bakü'nün, Sovyetler tarafından ileri sürülen bazı askeri şartları kabul etmesini istemiştir. Azerbaycan hükümeti Sovyetlerin bu talebini reddetmiştir. Sovyetlerin bu isteği, İtilaf Devletleri tarafından Azerbaycan'ın Güney Kafkasya'nın Sovyet işgaline uğramasına karşı ne kadar önemli olduğunun geç de olsa anlaşılmasını sağlamıştır. İtilaf Yüksek Konseyi Azerbaycan'ı tanıma ve buraya askeri yardım göndererek Güney Kafkasya'yı koruma kararı almıştır. Ancak bu geç alınmış bir karardır. Çiçerin, iki hafta sonra Sovyetlerin isteğini yenileyerek Azerbaycan'la Sovyetler arasında mevcut bulunan uyuşmazlıkları gidermek istediğini beyan etmiştir.

⁴⁹ Ersan Baş, “Milli Mücadele Dönemindeki Doğu Cephesi Muharebelerinin Türk-Kafkas İlişkileri İçerisinde İncelenmesi ve İstiklal Savaşı'ndaki Yeri Ve Önemi”, **Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II**, Genelkurmay Yayın Evi, Ankara 2003, s. 366.

⁵⁰ Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)**, İstanbul, 1990, s. 86-87.

Khoisky, uyuşmazlıkların giderilmesi ve bir anlaşmaya varılması için ilk gerekliliğın Azerbaycan'ın Rusya tarafından tanınması olduğunu ilan etmiştir. Ancak, başını Memmed Han Hajinsky'nin çektiğı hükümet içindeki bir grup Sovyetlerle hemen anlaşılması gerektiğini düşünüyordu⁵¹.

Bolşevikler, Azerbaycan'a yönelik işgal hareketine hazırlanırken Azerbaycan hükümeti kendi iç sorunlarıyla uğraşıyordu. Azerbaycan, Rusya tarafından işgal edilmeden birkaç ay önce Fethi Han Hoyski kabinesi, hükümet üyelerinden birinin adının karıştığı bir skandaldan dolayı istifa etmek zorunda kalmıştı. Aslına bakılırsa hükümet üyelerinden Mirza Esadullahev'in karıştığı skandalda Hoyski'nin herhangi bir rolü yoktu. Ancak parlamentoda kurulan baskı sonucu hükümet istifa etmek zorunda kalmıştı. Hoyski kabinesinin istifası üzerine kurulan Yusufbekov hükümetinde Dışişleri Bakanlığı'nı eski başbakan Hoyski üstleniyordu⁵².

Azerbaycan'ın Bolşevik Rus işgaline girmesinde Bakü merkezli Azerbaycan yönetiminin etkin önlemler almadığı görülmektedir. Evvela Azerbaycan'a gelmeden önce Dağıstan'da Rus ilerlemesine karşı mücadele eden Kuzey Kafkasya'ya yardım yapılabilir ve Ruslar engellenebilirdi. Buna dair bir girişim yoktur. Azerbaycan yönetimi petrol karşılığı İtalya'dan malzeme getirterek Dağıstan sınırında “*Azeri Majinosu*” adıyla büyük bir istihkâm kurmuştur. Bu istihkâmlar Kızılordu karşısında iki saat dayanabilmiş ve ardından 200 kilometreyi hızlıca geçen Ruslar Bakü'ye ulaşmışlardır. Bu ulaşım esnasında Kızılordu trenlerle sevk edilmiştir. Köprüler uçurulmamış ve tren yolu tahrip edilmemiştir. Rusların ilerleyişini durduracak bir girişimde bulunulmamıştır. Mehmet Emin Resulzade “*Azerbaycan Hükümeti Cumhuriyesi Nisan ayının 27 sinde uykudan serasime bir surette kalktı*” demiştir⁵³. Kazım Karabekir hatıralarında şöyle demektedir: “*Azerbaycan hükümeti maalesef kendisini ve milletini büyük bir tehlikeye düşürecektir. Bir taraftan Karabağ'da Ermenilerle çarpışıyor, bir taraftan Bolşeviklerle anlaşmaya yanaşmıyor. Bizi ise hiç*

⁵¹ Cornell, **a.g.e.**, s.28.

⁵² Kazemzadeh, **a.g.e.**, s.277.

⁵³ Şerafettin Erel, **Azerbaycan Politikacılarının Yanlışları**, İstanbul, 1968, s. 45-47.

*düşünmüyor. Bütün bu ters işlerin İngilizlerin tertibatı olduğunu bilmesi kabul olunmaz.*⁵⁴

Ruslar Azerbaycan'a saldırdığında Azerbaycan ordusunun 40 bin kişilik bölümü Ermenistan cephesinde savaşmaktaydı. 22 Mart 1920'de Karabağ Ermenileri ayaklanmıştı⁵⁵. Bu dönem Ermenistan ele geçirdiği Azerbaycan topraklarıyla yetinmeyip Karabağ, Nahçıvan ve Zengezur gibi bölgeleri de istila etmek için her yolu denemektedir⁵⁶. Dolayısıyla etkin bir müdafa da yapamaz haldedir. İdarecilerin rolü kadar bu durum da Azerbaycan'ın Bolşevize edilmesine katkı sağlamıştır. Öte yandan Gürcistan Menşevik Hükümeti 27 Haziran 1919'da Azerbaycan ile yaptığı üç yıl süreli ortak savunma anlaşmasını uygulamamıştır. Bolşevik Rusya Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıyacağı garantisini verince Azerbaycan'ı yalnız bırakmıştır. Ermenistan ile savaşan ve Gürcistan tarafından da terkedilen Azerbaycan'a karşı İtilaf Devletlerinin kayıtsız tavrı da Rusların işini uluslararası arenada kolaylaştırmıştır. Çünkü 16 Ocak 1920'de İtilaf Devletleri Bolşevik Rusya'ya karşı uyguladıkları ekonomik ambargoyu kaldırmıştır. Bolşevik Rusya ile ticari ilişkilerin kurulmasına izin veren bir kararı onaylamıştır. Ruslar bundan dolayı Azerbaycan üzerine yürümede daha cesur hale gelmişlerdir. Azerbaycan'ın içinde ise hükümet krizi, iktidarın bağımsızlığın korunması şartıyla komünistlere devri, askeri yöneticilerin silahlı direnişe karşı olması ve Rusya ile savaşmaya niyetli görünmemesi hep Azerbaycan'ın Bolşevize edilmesine yardımcı olmuştur⁵⁷. Tüm bunları göz önüne aldıktan sonra Bakü'deki Anadolu Türklerinin tavrı ve sonuca etkisi değerlendirilebilir.

Azerbaycan'ın Bolşevikleştirilmesi karşısından Türkiye'nin tutumu tartışmalara sebep olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sonunda Ankara ile Bolşevikler müttefik haline gelmişlerdi. Savaşı kaybeden Türkiye bir ölüm kalım mücadelesi

⁵⁴ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Cilt:2, Emre Yayınları, İstanbul, s. 622.

⁵⁵ Halil Bal, "Ermenistan Hükümetinin Güney Kafkasya'daki Türklere Karşı Saldırgan Politikası ve Mezalimi (1918-1920)", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, C. I, Ankara, 2003, s. 409.

⁵⁶ Akif Nağı, **Karabağ Muharebesi Kısa Tarih**, Bakü, 2013, s. 21. Bu dönem Ermenilerin Azerbaycan'a saldırıları ne ilk ne de sonudur. Dönemlere ayırmak gerekirse 1905-1907, 1917-1920, 1948-1953, 1988-1994 yılları arasında Ermeniler Azerbaycan'a karşı aktif saldırıya geçmiştir. Vilayet Quliyev, **Azerbaycanda Ermeni Zulmü**, Bakü, 2001, s. 4.

⁵⁷ Ağayev, **a.g.e.**, s. 178-180.

verirken tek dış yardım umudu Rusya'dır. İngiltere ve müttefiklerinin Bolşevizmi yatağında boğmak ve Türkiye'yi parçalamak siyaseti iki ülkeyi biraraya getirmiştir. Bu şartlar altında Mustafa Kemal, Kazım Karabekir ve bölgedeki İttihatçılar Azerbaycan'ın Bolşevikleşmesine yardımcı olmuşlardır⁵⁸. Ankara kesinlikle Azerbaycan'ın Kızılordu tarafından işgalini arzulamamış fakat mevcut iktidarın Bolşevik safına geçmesine çabalamıştır⁵⁹.

14 Ağustos 1920 tarihli Meclis konuşmasında Mustafa Kemal, İtilaf Devletleri'nin Türkiye'nin Bolşeviklerle irtibatını kesmek istediğine vurgu yapmıştır. Bolşeviklerin kendi mevcudiyetlerinin ehemmiyeti açısından Türkiye ile irtibata geçmek istedikleri ve bu maksatla 10. ve 11. ordularını Kafkasya'ya gönderdikleri belirtilmiştir. Mustafa Kemal, Rusların bizim sayemizde Şimali Kafkasya'yı geçip Azerbaycan'a geldiğini, Azerbaycan'ın bunu sükûnetle karşıladığını, böylece Bolşeviklerin Ermenistan ve Gürcistan sınırına yerleşmiş olduğunu ifade etmiştir. Devamında, Lehistan cephesi kötüleşince 10. Ordu tümünden ve 11. Ordunun bir kısmının bu cepheye kaydırıldığını, İngiliz oyunu ile Müsavatçıların Gence'de isyan ettiğini söylemiştir. Bu sebeple Kızılların, Ermeni ve Gürcü sınırını bırakıp Gence'yi tenkil ettiğini belirtmiştir. Olayları bu şekilde anlatan Mustafa Kemal, Nuri Paşa'nın İngiliz taraftarı olduğu, Kızıllara yenildiği, İran'a çekildiği ve Kızılların Gerus'u işgal ettiğini ifade etmiştir⁶⁰.

Mustafa Kemal'in Lenin'e gönderilen mektubu 26 Nisan 1920 tarihlidir. Mektup, "*Ermenistan'a biz, Gürcistan'a siz, müdahale edelim, Azerbaycan da Bolşevik cenahta kalsın, bunu sağlayacağız*" mesajını içermektedir. Karabekir'in gönderdiği taslağa göre hazırlanan metin Karabekir'e gönderilmiş, o da Moskova'ya iletilmek üzere Bakü'ye göndermiştir. Mektubun Bakü'ye gönderildiği gün Kızılordunun Bakü'ye girdiği gün olan 28 Nisan 1920'dir. TBMM'nin Moskova Hükümeti'ne birinci teklifnamesi adını taşıyan bu mektup, İbrahim Tali Bey

⁵⁸ Qasımlı, **a.g.e.**, s. 88-90.

⁵⁹ Ağayev, **a.g.e.**, s. 176.

⁶⁰ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, Cilt: 1, ATAM, Ankara, 1997, s. 96-97.

vasıtasıyla ancak Haziran ayında Çiçerin'in elinde olmuştur⁶¹. Yani mektup ulaşmadan Azerbaycan Bolşevik olmuştur.

Kafkasya'nın Bolşevikleştirilmesi meselesi Milli Mücadele döneminin çelişkili konularındandır. Türkiye'nin Bolşevikleşmesini tehlikeli gören Karabekir başta olmak üzere Milli Mücadele önderleri, Kafkasya'nın Bolşevikleşmesini zaruri görmektedir. Burada meseleyi aydınlatacak husus, Ruslarla Türkler arasında Kafkasyalıların set olma kararıdır. Ruslar da Türkler de mücadelelerini biraraya gelmekle devam ettirebileceklerini görmüşlerdir. Kafkasya devletleriye İngilizlerle birlik olarak Ruslarla Türklerin irtibatını koparmak suretiyle hayatta kalabileceklerini düşünmüşlerdir. Oysa Türkiye Kafkas Seddi'ni kendi ölüm fermanı olarak görmekte ve ne pahasına olursa olsun engellenmesi gerektiğine inanmaktadır. Bunun için Bolşeviklerle birlikte taarruzu göze almıştır⁶².

Nuri Paşa Dağıstan'da Denikin'e karşı savaşırken Halil Paşa Karabağ'da milis teşkilatlarıyla Ermenilere karşı savaşıyordu. Müsavatçılar, Rusların petrol talebine cevap vermemiş ve Rus işgalini hızlandırmışlardır. Halil Paşa'ya göre Müsavat Hükümeti'nin beceriksizliği ve Bolşevik propagandası Azerbaycan'ı Ruslara yaklaştırmıştır.⁶³ Baha Sait, Halil Paşa'ya "*Kafkas Kızılordusu'nun başına siz geçin*" demiştir. Nuri Paşa Bolşeviklere karşı savunmaya geçmiştir. Halil Paşa, sonuçsuz bir savunma olarak gördüğü bu hareketin bitmesi için Nuri Paşa'yı ikna edip bu mücadeleden vazgeçirmiştir. Karabekir de Nuri Paşa'nın Bolşeviklere direnmemesini istemiştir. Karabekir, Enver, Halil ve Nuri paşaların görevinin Rusları sınırlarımıza kadar getirmek olduğunu belirtmiştir⁶⁴.

Azerbaycan yönetiminin yanlış uygulamaları Bolşevikleri adeta davet etmiştir. Ruslar hiçbir mukavemet görmeden Bakü'yü ele geçirmişlerdir. Azerbaycan için yapabileceğim bir şey kalmamıştı diyen Halil Paşa, Anadolu'nun isteklerini yerine getirmek için Moskova'ya doğru hareket etmiştir⁶⁵.

⁶¹ Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 63.

⁶² Gürün, **a.g.e.**, s. 21-22.

⁶³ Çifci, **a.g.e.**, s. 199-202.

⁶⁴ Sorgun, **a.g.e.**, s. 318-324.

⁶⁵ **A.e.**, s. 224-324.

Sovyetlerin Kafkas Cephesi Askeri Devrim Konseyi Üyesi G.K. Orconikidze, 1920 Nisan'ında, Ankara temsilcileri Rusya'ya gelmeden önce, Rus ordu komutanlarına bir telgraf çekmiştir. Telgrafta Bakü petrol kuyularının Sovyetleşme sırasında tahrip edilmesini engellemek amacıyla Halil ve Nuri paşalardan yararlanmak gerektiği, bu kişilerin “*Sovyet cumhuriyetine karşı ileride de dostça davranmaları ve Sovyet işçilerine hizmette bulunmayı önermeleri*” hususunda Mustafa Kemal'den talimat aldıklarını belirtmektedir. Orconikidze, Halil Paşa'nın talep ettiği askeri malzemenin verilebileceğini raporunda yazmıştır⁶⁶.

Mesele bir bakıma, Kızıldudunun 1920 baharında güneye inmesi esnasında gerçekleştirilen bir darbe ile Azerbaycan'ın Bolşevikleştirilmesidir. Ankara'nın bu darbeyi zımnen kabul edeceğini anlayan Bolşevik Rusya, Azerbaycan'ın bağımsızlığına son vermiştir. Kazım Karabekir, 28 Nisan 1920'de Meclise bir telgraf çekerek Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulduğunu bildirmiştir. Mecliste bunun üzerine Azerbaycan'a bir tebrik mesajı gönderilmesi hususunda müzakere gerçekleşmiştir. Bu müzakerelerde Meclis çoğunluğunu oluşturan ve tebrik mesajına olumlu bakan, aynı zamanda Bolşeviklerle işbirliği yapılması taraftarı olan mebusların, Bolşevizm ile İslam arasında benzerlik bulunduğunu ifadeleri dikkate şayandır. Bolşeviklik hakkında tereddüt gösterenlerin de bu programın öğrenilmesini dile getirdikleri görülmektedir. Yani meclis Bolşeviklik nedir bilmiyor, Mustafa Kemal ise meselenin siyasi ve iktisadi boyutları üzerinden pratik bir çözüm istiyordu⁶⁷.

Mustafa Kemal Mecliste yaptığı konuşmada Bolşeviklerin Kafkasya'da kurulan Doğu Cephesi'ni parçalamakla Anadolu'ya en büyük yardımı yaptığını, Kızıldudunun kendi yönlendirme ve etkileriyle Kuzey Kafkas'ı geçip Azerbaycan'a geldiğini dile getirmiştir. 23 Nisan 1920 tarihli Kazım Karabekir'den Mustafa Kemal'e yazılan mektupta da İslam dünyasının geleceğinin Azerbaycan'ın Bolşevikleştirilmesine bağlı olduğu savunulmuştur⁶⁸.

⁶⁶ Kazancyan, **a.g.e.**, s. 24-25.

⁶⁷ Okyar, **a.g.e.**, s. 71-73.

⁶⁸ 9 Mayıs 1920 tarihli Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi'nde “Azerbaycan Kızıldudusu” başlıklı haberde, Batum'da neşredilen İslam Gürcistan'ı Gazetesi'nin 4 Mayıs 1920 tarihli nüshasında, yeni

Azerbaycan'daki Bolşevikleşmede Türkiye'nin rolü Ruslar tarafından da kabul edilmiştir. 28 Nisan 1920'de Moskova'da yapılan Güney Kafkasya öğrencileri toplantısında konuşan Çiçerin, Bakü'de yapılan devrimsel darbeye Genç Türkiye'de yaşanan ulusal mücadelenin büyük rol oynadığını ifade etmiştir⁶⁹.

Moskova Antlaşması'nı imzalayan heyette bulunan Dr. Rıza Nur, "Azerbaycan'ı istiklaline Osmanlı kavuşturdu, Rus işgaline ise Türkiye bıraktı" demektedir. Azerilerin kendisine gelip "Halil Paşa Türkiye böyle istiyor, Ruslar geçip Türkiye'ye yardım edecekler" diyerek kandırıldığını söylemişlerdir. Orduları olduğu halde müdafaa etmeden Rusların gelişinin bu şekilde olduğunu iddia etmişlerdir. Anlatılanlara göre Ruslar Temirhanşura taraflarındayken Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa'yı Bakü'ye yollamışlardır. Olağanüstü toplantıda olan Meclise gelen Halil Paşa, müdafaa edilmemesini, Rusların kalmayıp Türkiye'ye yardıma gidecekleri, bunu Mustafa Kemal Paşa'nın istediğini söylemiştir. Azerbaycanlılar da ikna olmuşlardır. Nuri Paşa da Rıza Nur'a bu olayı anlatmıştır. Amcası Halil Paşa'ya tabi olmayan Nuri Paşa, Gence'de Ruslarla muharebe etmiş ve yenilmiştir. Rıza Nur, Halil Paşa'ya durumu sorduğunda bunu Mustafa Kemal'in emriyle yaptığını ve elinde bunu emreden telgraflar olduğunu söylediğini aktarmaktadır⁷⁰.

Kazım Karabekir, en zor zamanda Azerbaycan'dan gelmesi gereken yardımın bir türlü gelmediğini belirtmektedir. Milli Mücadele yönetiminin Azerbaycan'dan mali ve askeri yardım ile Bolşeviklerle işbirliğini kolaylaştırmak şeklinde iki önemli isteği vardır. Halil Paşa, yardım bulmak ve Azerbaycan Müsavat yönetimini ikna etmek için gönderilmiştir. Anadolu'ya göre Müsavat yönetimine, Bolşeviklerin Kafkasya'da hâkim olacakları ve Türk-Rus ilişkilerine engel olmamaları gerektiği anlatılmıyordu. Azerbaycan buna yanaşmayınca İttihatçılar, Müsavat yönetimini düşürmek için örgütlenmişlerdir. Aynı dönem Türklerle Azerbaycan arasında anlaşma sağlandığı söylentisi çıkmıştır. İngilizler bunu netleştirmek için her iki

Azerbaycan hükümetinin Azerbaycan Kızılaskeri'nin Ermenistan üzerine yürümek ve Anadolu'daki Osmanlı Türkleri Kuvayı Milliyesi ile birleşmek üzere harekete başladığını ilan ettiğini haber verdiği ifade edilmiştir. **Hâkimiyet-i Milliye**, "Azerbaycan Kızıldorusu", 9 Mayıs 1920.

⁶⁹ Qasımlı, **a.g.e.**, s. 92.

⁷⁰ Nur, **a.g.e.**, s. 138-139; Swietochowski, **a.g.e.**, s. 239. 25 Nisan 1920 tarihli olarak 18. Alay'a bilgi veren iki mektupta, çeşitli yerlerdeki Ermeni kuvvetleri, Ermenilerin faaliyetleri, Azerbaycan'daki hükümetin düşmesine Türk devletinin sebep olduğu, yeni hükümetin Türk yanlısı olacağı, Ermenilerin maneviyatlarının sarsıldığı ifade edilmiştir. 25, 4-1920, **BOA, HR. SYS, D: 2878, G: 28**.

tarafından da resmi açıklama almışlar ve böyle bir şeyin olmadığı anlaşılmıştır. Türkiye, Azerbaycan'da Bolşeviklerle işbirliği içinde bir hükümetin olmasını istemektedir. Müsavat'ı düşürmek için muhalif partiler Türk subaylarca desteklenmiştir. Ruslara destek veren Türk subaylar, Bolşevik işgalini kolaylaştırmıştır⁷¹. Azerbaycan'da yaşanan Bolşevik zulmüne sessiz kalan Türkiye, kendi kurtuluşu için çok gereksinim duyduğu Rus yardımını öncelemiştir⁷².

Bütün bu şartlar göz önünde bulundurulduğunda Azerbaycan'ın kaçınılmaz bir şekilde er veya geç Bolşevikleşeceği anlaşılmaktadır. Türkiye ise bunu engelleyecek güce sahip olmamakla birlikte kendisi bir dış yardım elde etmenin peşindedir. Bolşeviklerle işbirliği kurabilmek için Azerbaycan'ın Bolşevikleştirilmesine yeşil ışık yakarak, bunu bir koz gibi kullanmak istemiştir. Bu tavrı ise Rusların Azerbaycan'ı daha kolay işgaline sebep olmuştur. Türkiye Azerbaycan'ı tüm dem gözden çıkarsaydı, Moskova görüşmelerinde Nahçıvan ve Azerbaycan üzerinde bu derecede hassasiyetle durmazdı. Hem Moskova hem de Kars anlaşmalarında sadece Türkiye'nin etkisiyle Nahçıvan Azerbaycan'a verilmiş ve üçüncü bir ülkeye terki imkânsız kılınmıştır. Türkiye ve Azerbaycan dışında Rusya veya Ermenistan'a terki engellenmiştir. Yine Moskova görüşmelerine Azerbaycan'ı katmayan Türkiye, onun bağımsız olduğunu ve ayrıca anlaşma yapacağını savunmuş, bu düşünceyle de hareket etmiştir. Türkiye her fırsatta Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünden ve bağımsızlığından yana olmuştur.

⁷¹ Salahi Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C. II, TTK, Ankara, 2003, s. 179-182. Azerbaycan'ın Bolşevize edilmesinde Türk rolünü Hüsamettin Tuğaç şöyle izah etmektedir: "Kızılordu'nun biran önce Azerbaycan'a girmesi ve Ankara'nın Moskova'ya yapacağı teklif gereğince Gürcistan'a taarruzla İngilizlerin oradan çıkmasını sağlamak amacıyla 15. Kızılordu'nun direktifi üzerine Bakü'de bulunan temsilcimiz Halil Paşa (General Halil Kut) önderliği ve Bakü Komünist Partisi mensupları ve Bolşeviklere taraftar yerli zümrenin işbirliği sonunda, 11. Kızılordu (20, 28, 32. Piyade ve 18. Süvari Tümeni) Bakü'ye davet edilmiş ve 28 Nisan 1920'de Bakü'ye girerek, ondan sonra da Gence ve Karabağ bölgelerine kuvvetler göndermişti. Ankara Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Sovyet Rusya ile siyasi münasebet kurmak ve yardım istemek için gönderdiği mektup, Sovyet Hükümeti'nin eline geçmeden Bakü'yü işgal eden 11. Kızılordu, Moskova'nın, Azerbaycan'a istiklal vaadinde bulunmasına rağmen, Bakü'ye hakim olduktan sonra artık tamamen kendi hesabına harekete geçmiş, Bakü'deki Türk subaylarını uzaklaştırmış, Azerbaycan Ordusu'nu da Kızılordu'nun bir parçası sayarak dağılmıyan kısmını kendi kuvvetleri arasında Gürcü ve Ermeni sınırlarına göndermişti. Bir taraftan da Bolşevik planının uygulanmasına geçilerek, geniş ölçüde hapis, sürgün ve yağma işlerine başlanmıştı." Tuğaç, **a.g.e.**, s. 97.

⁷² Sonyel, **a.g.e.**, C. II, s. 59-60.

1.3. Bolşevikliğe Karşı Direniş ve Türk Subayları

Kafkas İslam Ordusu'yla beraber Türkiye'nin Azerbaycan'da etkinliği artmıştı. Zira Azerbaycan'ın bağımsızlığı için Türkiye'nin desteği önemliydi⁷³. Bu sebeple Bolşevizm sonrası da Azerbaycan'da Türkiye etkisi devam ediyordu. Gence'de Bolşeviklere karşı gösterilen mukavemette Nuri Paşa ve Türk subayları yer almıştır⁷⁴. Ankara bunun Türk-Rus ilişkilerine zarar vermesinden endişelenmiştir. Kazım Karabekir'e göre Nuri Paşa, Anadolu'nun içinde bulunduğu şartları hiç düşünmeyerek dar bir ufuktan hadiseleri değerlendirmiş ve müthiş propagandalarla Anadolu ve Azerbaycan için felaket olacak işlere kalkışmıştır. İngiliz direktifleriyle Nuri Paşa ve Azeri birlikleri Bolşeviklere taarruz edip mağlup olmuştur⁷⁵. Moskova ise bu fırsatı değerlendirmiş, Menşevik Gürcistan ve Taşnak Ermenistan ile anlaşma arayışına girmiştir⁷⁶.

27 Nisan 1920'den başlayarak Bolşeviklerin Azerbaycan'daki varlığı tam bir işgal mahiyetinin almıştır. Bolşevik Rusya hâkimiyetini tesis için geniş çaplı baskı ve tutuklamalar, kurşuna dizme ve köy yakmalar dâhil tüm cebri yolları denemiştir⁷⁷. 1920-1923 arası dönem Azerbaycan'da Sovyet karşıtı irili ufaklı çok sayıda mukavemet meydana gelmiştir⁷⁸. Bunlar arasında Karabağ olaylarının örgütleyicisi Nuri Paşa olması hasebiyle değinmemiz gerekmektedir. Nuri Paşa kendini Karabağ hâkimi ilan etmiştir. Olaylar Haziran 1920'de başlamıştır. Mayıs 1920'de Şuşa'da Türk subaylarından Kazım Bey liderliğinde 300 kişilik bir birlik Sovyetlere karşı direnmiştir. Nuri Paşa kuvvetleri 28. Rus Alayı üzerine yürümüşler ve bazı bağlı

⁷³ Cornell, **a.g.e.**, s.26.

⁷⁴ Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu**, İstanbul, 2000, s. 336.

⁷⁵ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı**, İstanbul, 2010, s. 11.

⁷⁶ Çiçerin Taşnakları Moskova'ya davet etmiştir. Onlara Büyük Ermenistan'dan vazgeçin size Türklerden Van ve Bitlis'i alalım diyecektir. Öyle de olmuş, Van, Bitlis ve Muş Türk tarafından istenmiştir. Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 65-67.

⁷⁷ Fezail İbrahimli, "Cumhuriyetin Çöküşünün Ardından Azerbaycan'da Siyasal Baskı ve Tutuklamalar", **Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)**, İstanbul, 2010, s. 281.

⁷⁸ En önemlileri Tarter Ayaklanması, Gence Direnişi, Karabağ Ayaklanması, Zakatala Ayaklanması, Şeki Ayaklanması, Şemahı ve Aksu Ayaklanmaları, Göyçay Ayaklanması, Aktaş Direnişi, Kuba Ayaklanması, Şamhor Ayaklanması, Salyan Ayaklanması, Hacıkabul ve Kürdemir Ayaklanması, Tovuz ve Kazak Ayaklanmaları, Nahçıvan Ayaklanması, Bakü'de Sovyet karşıtı eylemler, Lenkeran Ayaklanması, Yardımlı Direnişi, Astara Ayaklanması'dır. Qasımlı, **a.g.e.**, s. 95-144.

birlikleri esir almışlardır. Çatışmalara Ruslar yanında Ermenilerin de katılmasıyla köylerde masum halk soykırımdan geçirilmiştir⁷⁹. Nuri Paşa komutasındaki atlı alay bunun üzerine Anadolu'ya geçmek istemiş, ancak Mustafa Kemal tarafından buna izin verilmemiştir⁸⁰.

14 Ağustos 1920 tarihli Meclis konuşmasında Mustafa Kemal, Nuri Paşa kuvvetlerinin şark ordularımıza katıldığını ancak Nuri Paşa'nın bu kuvvetleri İngilizlere vermek istediğini ifade etmiştir⁸¹. Emrindeki kuvvetler Anadolu'ya geçerken Nuri Paşa'nın İran'a gittiği bilinmektedir⁸². Türk subaylarının karıştığı bir diğer Sovyet karşıtı olay Ocak-Şubat 1921'de gerçekleşen Nahçıvan Ayaklanması'dır. Bölgeye sevk edilen asker, özel birlik ve milislerce büyümeden bastırılmıştır⁸³. Azerbaycan halkı sıkıntılı dönemlerinde ilk önce Türkiye'den yardım beklemişlerdir⁸⁴.

1.4. Türkiye'nin Azerbaycan'ı Müstakil Görmek İstemesi

Tüm olanlara rağmen Türkiye Azerbaycan'ı bağımsız görmekte ve sadece bir rejim değişikliğinin olduğunu kabul etmektedir⁸⁵. Ekim 1921'deki Türk görüşü, Azerbaycan'ın bağımsızlığı için Birinci Dünya Savaşı'nda Türkler kan dökmüştür⁸⁶, Türkiye için kendi bağımsızlığı kadar Azerbaycan'ın bağımsızlığı da değerlidir⁸⁷. Mustafa Kemal başta olmak üzere Türkiye bu görüşü savunmaktadır. TBMM'den bölgedeki görevlilere gönderilen 472 sayılı telgrafta Azerbaycan'ın tümünden ve kesin bağımsız bir devlet olması taraftarı olunduğu, Rusların Azerbaycan'daki

⁷⁹ Bakü'nün Ruslar tarafından yağma edildiği, Azeri türklerinin Ermeniler üzerine hareket edeceği, 1-7-1920, **ATASE, İSH, K: 619, G: 66**.

⁸⁰ Qasımlı, **a.g.e.**, s. 110-113.

⁸¹ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III**, Cilt: 1, ATAM, Ankara, 1997, s. 98-99.

⁸² Karabekir, **a.g.e.**, s. 11.

⁸³ Qasımlı, **a.g.e.**, s. 129.

⁸⁴ Bakü halkının Türkiye'ye ilhakı, 14-3-1921, **ATASE, İSH, K: 1252, G: 88**.

⁸⁵ 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'ın başkenti Bakü'nün Rus, Ermeni ve İngiliz işgalinden kurtarılması ve Milli Azerbaycan Ordusu'nun kurulmasına yardım eden Türkiye, bir ilhak amacı gütmeyeceği gibi Azerbaycan'ın bağımsız kalmasını elzem görmüştür. Selma Yel, "Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 24, Kasım 1999-2003, Ankara, s. 563.

⁸⁶ Nasır Yüceer, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığı'nı Kazanması 1918**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996, s. 168-170.

⁸⁷ Mehmet Saray, **Atatürk ve Türk Dünyası**, TTK, Ankara, 1995, s. VIII.

uygulamalarının tüm İslam dünyası için Bolşevikleri tanımada önemli olacağını, Ruslara aktarılması gerektiği bildirilmiştir⁸⁸.

Çarlık döneminde olduğu gibi Bolşevizm rejiminde de Azerbaycan'da devam eden Ruslaştırma, sömürge ve baskıcı politikalar, bu ülkeyi yine dil, din ve kültür bakımında en yakını olan Türkiye'den yardım bekler hale getirmiştir. Milli Mücadele'nin başarıyla devam etmesi bu ilgiyi artırmıştır. Anadolu'daki mücadelenin başarıları Azerbaycan halkının da Sovyetlerden kurtulma ümidini beslemiştir⁸⁹.

Mustafa Kemal'in Ali Fuat, Kazım Karabekir, Memduh Şevket ve Kazım Beyler gibi Türk-Rus ilişkilerini takip eden görevlilere Azerbaycan konusunda uyarılar yaptığı bilinmektedir. Bu uyarılarda Azerbaycan'ın tamamen ve müstakil olmasını istediklerini fakat Rusların gücendirilmemesi ve kuşkulandırılmaması istenmiştir. Bolşeviklere Azerbaycan'daki muamelelerini tüm İslam âleminde kendileri hakkında kanaat oluşturmada belirleyici olduğunun anlatılması bildirilmiştir. Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın menfaatlerinin korunması, 10 Ağustos 1920'de Ruslar ve Ermeniler arasında imzalanan anlaşmada Azerbaycan'a zarar veren maddelerin kaldırılmasına çalışılması ve her milletin mukadderatına hâkim olması düsturuna binaen, Karabağ vs gibi Türk ekseriyetiyle meskûn yerlerin Azerbaycan'a bağlı bulunmasının teminine çalışılması istenmiştir. Azerbaycan ile ilişkiler Sovyetlerle ihtilaf oluşturmaktan pasif olarak yürütülmüştür⁹⁰.

⁸⁸ Qasımlı, **a.g.e.**, s. 90-91.

⁸⁹ **A.e.**, s. 162-163.

⁹⁰ Mehmet Saray, **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, İstanbul, 1990, s. 73-75. Moskova'ya TBMM adına büyükelçi olarak gönderilen Ali Fuat Paşa'ya verilen talimatta Azerbaycan'la ilgili bölüm şu şekildedir: "Madde 13- Azerbaycan'ın tamamen ve gerçekten bağımsız bir devlet haline girmesine taraftarız ve bunun sağlanması için Ruslar'ı gücendirmemek ve kuşkulandırmamak koşuluyla gerekli girişimlerde bulunulacaktır. Bu babda petrol vs. gibi kendi ekonomik kaynaklarına sahip olması için yine aynı koşulla çalışılacaktır. Ruslar'ın Azerbaycan'da yapacakları muamelenin bütün İslam âleminin Bolşevikleri tartması için bir ölçü olacağını Ruslara anlatılmasına gayret olunacaktır. Kafkas sorununun sınır, ulaşım araçları vs. bakımlarından çözümlenmesinde daima Azerbaycan'ın ve Kuzey Kafkasya'nın yararlarının özellikle dikkate alınmasına özen gösterileceği gibi, 10.08.36 (1920)'de Ruslar ve Ermeniler arasında imzalanan mütarekede Azerbaycan'a zarar veren maddelerin kaldırılmasına çalışılacak ve her milletin mukadderatına hâkim olması ilkesine dayanılarak, Karabağ vs. gibi Türk çoğunluğuyla meskun yerlerin Azerbaycan'a bağlı bulunması sağlanacaktır." Sefer E. Berzeg, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922**, C. III, İstanbul, 2006, s. 367.

Her anlamda rakip olan ve çatışan İngilizler ve Sovyetlerin Kafkasya politikalarında örtüşen nokta, Türkiye ile Azerbaycan arasında bir tampon olarak Ermenistan'ın varlığıdır. Mustafa Kemal buna karşı mücadele etmiş ve engel olamamıştır ama Azerbaycan toprak bütünlüğünün sağlanmasında başarı elde edilmiştir⁹¹.

Moskova Antlaşması'ndan sonra Rusya ile Türkiye arasında gerginlik tırmanmıştır. İlişkiler aksamış ve her iki taraf birbirine şüphe ile bakmaya başlamıştır. Bu esnada Azerbaycan eski Dâhiliye Nazırı Mustafa Bey, Kazım Karabekir'i ziyaret edip Azerbaycan'ın kurtarılmasında Türkiye'den yardım talep etmiştir. Karabekir bu isteği reddetmiş ve gaflette bulunmalarını bildirmiştir. Oysa 1921 baharında Azerbaycan halkı Bolşevik yönetiminden memnun değildir. İsyan patlama durumundayken Moskova'dan dönen Türk heyetindeki Rıza Nur, halkın ileri gelenlerine bu fikirden uzak durulmasını salık vermiştir. İstiklal elde etmenin mümkün olduğunu fakat bağımsız kalmanın imkân dâhilinde olmadığını izah etmiştir. Tüm bunlar TBMM yönetiminin Misak-ı Milli dışına çıkmamak ana esasının bir tezahürüdür. Sovyet Gürcistanı Ankara temsilcisi Mdivani Ankara'nın Kafkasları ilhak gibi bir gayesinin olmadığını Ermenilere dahi ifade etmiştir⁹².

Türkiye Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni bağımsız bir devlet olarak kabul etse de Azerbaycan yönetiminin kendisi, Moskova'ya bağlı olduğunu biliyordu. Moskova Antlaşması imzalanırken Türk tarafı Kafkasya devletleriyle ayrı ayrı anlaşmalar yapmak istemiş fakat başarılı olamamıştır. Bakü'ye geldiklerinde de Azeri tarafının menfi tutumu sebebiyle bir anlaşma imzalanamamıştır. Ruslar kendi kontrollerinde bir anlaşma istemiş ve başarılı olmuşlardır. Kars Konferansı'nda Kazım Karabekir başkanlığındaki Türk tarafı her devletle ayrı ayrı anlaşmak ve böylece Ruslara onların bağımsızlığını kabul ettirmek istemiştir. Anlaşmazlığa son noktayı koyan Azerbaycan temsilcisi Behbut Şahtahtlı'nın "*Azerbaycan Cumhuriyeti adına anlaşmanın ortak yapılmasını öneriyorum*" cümlesi olmuştur. Türk tarafı önerisini geri çekmiş ve ortak anlaşma imzalanmıştır. Bunun gerçekleşmesinde Rusların

⁹¹ Mehmet Saray, "Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri", **Kafkas Araştırmaları IV**, İstanbul, 1998, s. 12.

⁹² Ağayev, **a.g.e.**, s. 284-285.

Azerbaycan temsilcisine baskıları ve konferans öncesi tüm ülkelerin Rusya ile ortak hareket etmesine ilişkin anlaşmanın etkisi büyüktür⁹³. Nihayetinde 1920-1922 dönemi Türkiye-Azerbaycan ilişkileri Sovyet Rusya- Türkiye ilişkilerinin bir ögesi olmaktan öteye gidememiştir.⁹⁴

1.5. Nahçıvan'ın Statüsünün Belirlenmesi

Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı kontrolünde olan Nahçıvan, Mondros Mütarekesi ile çekilen Osmanlı sonrası Aras Hükümeti'nin kuruluşuna şahitlik etmiştir. Bölgeyi işgal eden İngilizler Kars'tan sonra Nahçıvan'ı da Ermenilere vermek istemiştir⁹⁵. 1919'da bölgede Ermeni zulmü yaşanmıştır⁹⁶.

1920 başlarında Kuzey Kafkasya'da, İtilaf Devletleri'nin bölgedeki umudu olan Denikin'e karşı isyanlar çıkmıştır. Bakü petrollerini elde tutmak, İran-Irak yolunu kapatmak ve Bolşeviklerle Anadolu'nun birleşmesini engellemek için tek yol Ermenistan-Azerbaycan-Gürcistan setini oluşturmaktır. Bu seti yıkmak ise Milli Mücadele açısından kaçınılmaz bir iş halini almıştır. Seti yıkmak ve Bolşeviklerle birleşmekte Nahçıvan stratejik noktayı oluşturmuştur⁹⁷. Osmanlı'da olduğu gibi Milli Mücadele döneminde de Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir Nahçıvan'a gereken önemi vermişlerdir. Nahçıvan Milli Mücadele için *Şark Kapısı*'dir. Her taraftan sarılmış Anadolu'nun Azerbaycan ve İslam âlemine açılan tek penceresidir⁹⁸.

Bolşeviklerin Kafkasya'ya gelmeleri ve karşılıklı ilişkilerin de başlamasıyla Türk tarafının ittifak isteği daha da gözle görünür hale gelmiştir. Kızılordunun Nahçıvan'a gelmesi için yapılan davet ve hazırlıklar bunun ispatıdır. Kazım Karabekir, Reşad Bey'i Şuşa'da bulunan 32. Kızılordu Tümeni'ne "*Kızıl Osmanlı*

⁹³ Qasımlı, **a.g.e.**, s. 92-93.

⁹⁴ Şemsutdinov, Bağirov, **a.g.e.**, s. 91.

⁹⁵ Halil Bal, "Ermenistan Hükümetinin Güney Kafkasya'daki Türklere Karşı Saldırgan Politikası ve Mezalimi (1918-1920)", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, C. I, Ankara, 2003, s. 406.; Sarıahmetoğlu, **a.g.e.**, s. 408-409.

⁹⁶ **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, ATAM, Ankara, 1991, s. 33-34. Nahçıvan'dan Mirza Halil'in raporu, 30-6-1919, **BOA, HR. SYS, D: 2877, G: 14**.

⁹⁷ Atnur, **a.g.e.**, s. 335-339.

⁹⁸ Bu irtibat noktasının kesilmemesi için gerekli gayret gösterilmiştir. Yerli halktan milis alayları kurulmuştur. Nahçıvan'ın önemini bilen Karabekir, Yüzbaşı Halil Bey ve arkadaşlarını 17-18 Temmuz 1919'da Nahçıvan'a göndermiş ve Ermenilere karşı bölgede hâkimiyet sağlanmıştır. Atnur, **a.g.e.**, s. 239-240, 448.

Ordusu Temsilcisi” sıfatıyla göndermiştir. TBMM’nin açılması ve Ankara’nın mücadelenin merkezi olmasıyla birlikte Nahçıvan, Ermenilere karşı mücadele ve Sovyetlerle ilişkide bir üs haline getirilmiştir. Azerbaycan’a gelen Kızılordu birlikleri Nahçıvan’a davet edilmiştir. İki taraf askeri birlikleri Nahçıvan’da “*Kızıl Kuvvetler*” olarak biraraya gelmiştir. Beraber hareket eden bu güçler, iki taraf arasındaki ilişkinin devamında büyük rol oynamıştır. Türk askeri burada görüntüde de olsa Bolşevikler gibi hareket etmiştir. Türk tarafı Nahçıvan’daki ilişkiyle Bolşeviklerin gönlünü kazanmayı hedeflemişlerdir⁹⁹.

Ankara’nın dış yardım alabileceği tek adres olan Sovyet Rusya ile iki yoldan bağlantısı vardı. Birincisi Kars yolu ki Ermenilerin işgali sebebiyle kapalıydı. İkincisi Nahçıvan-Zengezor hattı üzerinden Azerbaycan yoludur. Türkiye bu koridorun önemini bildiği için Nahçıvan’a bir müfreze göndermiştir. Bölgeye davet edilen Kızılordu birlikleriyle hareket edilerek Azerbaycan yolu açılmıştır. Nahçıvanlılar Sovyet-Türk yakınlaşmasına olumsuz tepki vermiş ve Türkiye’nin kendilerini Ruslara verdiğini ifade etmişlerdir. Ancak Bolşeviklere karşı direnecek bir durumları olmamakla birlikte Ermenilerle anlaşma yollarını arayan Nahçıvan’da Türklerin Ruslara olan desteği, Nahçıvan’ın daha kolay Bolşevize edilmesine sebep olmuştur¹⁰⁰.

Bu şartlar altında Kızılordu birlikleri 28 Temmuz 1920’de Nahçıvan’a ulaşmıştır. Anadolu ordusunun ilk kez Kızılordu ile karşılaşması ise 31 Temmuz

⁹⁹ Halil Bey resmen 11. Tümen’in emrine girmiştir. Zira bundan önce Karabekir, Nahçıvan’a gizli yardım etmekteydi. Atnur, **a.g.e.**, 2001, s. 448-449.

¹⁰⁰Kazım Karabekir’in kesin emri ile milliyetçi Azeri kuvvetleri Beyazıt’a gönderilmiştir. 23 Temmuz 1920’de piyade, topçu ve süvariden oluşan 19 subay ve 340 asker, 260 hayvan ile birlikte Beyazıt’a ulaşmıştır. Beyazıt’tan Erzurum’a sevk edilen 169 askerden 75’i yolda firar etmiştir. Kalan 93 kişiden ikisi askerliğe elverişli olmadığından geri hizmete alınmış, 15’i sanat sahibi olduğundan meslekleriyle ilgili birimlere dağıtılmış ve 75’i de askeri birliklere sevk edilmiştir. Şahtahtı mağlubiyeti sebebiyle Nahçıvan’a gelen Azerbaycan Süvari Alayı 380 mevcuduyla Erzurum’a gönderilmiştir. Bu alay Doğu Cephesi emrinde 15. Süvari Alayı olarak görev yapmıştır. Nahçıvan’da bulunan dağ bataryası önce Beyazıt’a sonra da Erzurum’a gönderilmiştir. O dönem İran’da bulunan ve Türkiye’ye gelmesi istenen Nuri Paşa kuvvetleri de Beyazıt’a ulaşmış ve daha önce geçenlerle Hasankale’de toplanarak Ermenistan üzerine yapılan harekâta katılmışlardır. Atnur, **a.g.e.**, s. 330-333.; Karaköse, **a.g.e.**, s.346.; Türkiye’ye gelen Azerbaycan kuvvesi, 16-7-1920, **ATASE, İSH, K: 614, G: 12.**; Azerbaycan kıtalarının 31.7.1920 tarihinde Hasankaleye geldiği, 31-7-1920, **ATASE, İSH, K: 614, G: 49.**; Azerbaycan kıtaatı Şark Cephesi’nin emrinde kalmıştır. 14-9-1920, **ATASE, İSH, K: 614, G: 80.**; Azerbaycan alayının terhis edildiği, 5-12-1920, **ATASE, İSH, K: 756, G: 58.**; Azerbaycan ordusuna mensup bazı subayların, ordumuza hizmet arzusuyla Trabzon’a geldikleri, 30-12-1920, **ATASE, İSH, K: 617, G: 89.**

1920’de Veysel Bey’in emrindeki 300 kişilik birliğin Nahçıvan’a ulaşmasıyla olmuştur.¹⁰¹ Bu şekilde Ermenistan etkisiz hale getirilmiş ve Nahçıvan, Türk-Sovyet ilişkilerinin merkezinde yer alarak Anadolu’ya yardımın sevk edilmesi sağlanmıştır¹⁰².

1920 sonlarında yapılan doğu harekâtı sonucu Türkiye ile Ermenistan arasında 3 Aralık 1920’de Gümrü Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre Nahçıvan Türkiye’nin himayesinde kalmıştır. Aynı günlerde Ermenistan Bolşevize edilmiştir. Rusların isteği ile Azerbaycan Komünist Partisinin 30 Kasım tarihli toplantısında Sovyet Ermenistan’ı ile ilişkiler görüşülmüştür. Bolşevik Rusya’nın baskısıyla Nahçıvan ve Zengezur Ermenistan’a devredilmiştir. Bu karar 1 Aralık 1920’de, Gümrü görüşmelerinin devam ettiği sıralarda ilan edilmiştir. Azerbaycan’ın verdim demesiyle Nahçıvan’ın Ermenilere geçmeyeceğini bilen Ruslar, bunun Türkler tarafından da kabul edilmesinin gereğini bilmekteydiler¹⁰³. Rus temsilci Mdivani Karabekir’le 3 Aralık’ta görüşmüştür. Nahçıvan’ın Ermenistan’a devrini isteyen Sovyet temsilcisi net bir şekilde ret cevabı almıştır¹⁰⁴.

Ermeniler Nahçıvan cephesinde de Türk kuvvetleri karşısında varlık gösterememişlerdir.¹⁰⁵ Gümrü Antlaşması’na göre Nahçıvan Türkiye’nin himayesinde bir muhtariyet yönetimine sahip olacaktır. Anlaşmaya göre Develi ve Arazdeyen hariç olarak günümüz Nahçıvan sınırı çizilmiştir. Türkiye bu antlaşmayla

¹⁰¹ Veysel Ünüvar, **Kurtuluş Savaşı’nda Bolşeviklerle Sekiz Ay (1920-1921)**, Göçebe Yayınları, İstanbul, 1997, s. 55-57.

¹⁰² Stefanos Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden “Milli Mücadele”ye**, İstanbul, 1979, s. 164.

¹⁰³ Genelkurmay’a ulaşan, 10 Aralık 1920 tarihli istihbarata göre Moskova yönetimi, Nahçıvan ve Karabağ’ı Ermeni Sovyet Cumhuriyeti’ne terk etmiştir. 10-12-1920, **ATASE, İSH, K: 646, G: 60**. Bu belge Ek-9’da verilmiştir.

¹⁰⁴ 30 Kasım 1920 tarihli Azerbaycan Komünist Parti toplantısında Sovyet Ermenistanı ile sınırların kaldırılması, askeri ittifak yapılması, petrol işbirliğine gidilmesi, ona karşı askeri faaliyetlerin durdurulması, Karabağ’a kendi geleceğinin kendisi tarafından tayin yetkisinin verilmesi, Nahçıvan ile Zengezor’un Ermenistan’a verilmesi kararlaştırılmıştır. 1 Aralık’ta da devlet başkanı Nerimanov, Nahçıvan ve Zengezor’un Ermenistan’a verildiğini ilan etmiştir. Orjonikidze’nin müjdesine Ermeni Komünist lider Nazaretyan “Brova Azerbaycanlılar” şeklinde cevap vermiştir. Nerimanov, bu işi Azerbaycan halkından gizlemek için 2 Aralık’ta sadece Komünisti gazetesinde ve Rusça olarak haber yaptırmıştır. Atnur, **a.g.e.**, s. 407-408.

¹⁰⁵ Veysel Ünüvar hatıralarında Ermenilerin ateşkes istemesini, Nahçıvan müfrezesinin karşı taarruzu sonucu dağılan Ermeni kuvvetlerinin Erivan’a kadar olan bölgeyi savunmasız bırakmasına bağlamaktadır. Eğer ateşkes istemeselerdi Nahçıvan müfrezesi ve çevredeki zulme uğramış Türk halkı Erivan’a saldırabilirdi. Ünüvar, **a.g.e.**, s. 90.

Nahçıvan'da Bolşevikler tarafından oluşan Sovyet yönetimini işbaşından alarak kendine yakın bir yönetimi başa getirmek istemiştir. 1918'de Kars, Ardahan ve Batum'da yapılan muamelenin tekrarı olan bu uygulama, bölgenin Türkiye'ye ait olduğu düşüncesinin bir ürünüdür. Kazım Karabekir, Nahçıvan'daki Türk birliklerini komutanı Veysel Bey'e 26 Aralık 1920'de gönderdiği telgrafla, Ermenistan ve Azerbaycan'ın Nahçıvan'a karışamayacağı, buraya fevkalade komiser atayamayacakları ve böyle bir şey olursa Türk Hükümeti'nin gerekli tedbiri alacağını ifade etmiştir. Karabekir 4 Ocak 1921'de Veysel Bey'den, Moskova'ya gidecek Türk heyeti için Nahçıvan'ın durumu hakkında bilgi istemiş ve nasıl elde tutulabileceği hakkında fikrini sormuştur¹⁰⁶.

Gümrü Antlaşması Nahçıvan ahalisini sevindirmiştir. Türk birliklerini de rahatlatmıştır. Ancak müttefik adayı Sovyet Rusya'nın hiç hoşuna gitmemiştir. Çünkü 2 Aralık'ta Sovyetleşen Ermenistan'a Zangezör ve Nahçıvan verilmiştir. Ermenistan'a kalacak toprakların aslında kendine kalacağını bilen Sovyet Rusya da Gümrü Antlaşması'ndan rahatsız olmuştur¹⁰⁷.

Gümrü Antlaşması'nın 12. Maddesine göre Ermeni ticaret trenleri İran'a gidip gelebilecektir. Gümrü Antlaşması'nı tanımadığını ilan eden Bolşevik Ermeni yönetimi bir taraftan da anlaşmadan doğan bu hakkı kullanmak istemiş ve ticari tren seferleri başlamıştır. Bu şark kurnazlığı üzerine Karabekir, 21 Aralık 1920'de Nahçıvan Türk birlikleri komutanı Veysel Bey'e, Ermeniler Gümrü Antlaşması'nı tasdik edene kadar Ermeni trenlerinin huduttan içeri sokulmamasını emretmiştir¹⁰⁸.

Türk yetkililerin Nahçıvan'da gerekli tedbirleri alması üzerine Ruslar ve Sovyet Ermenistan'ı çeşitli yollarla Nahçıvan'a hâkim olmaya çalışmıştır. Yayınlanan beyannameler ile bunu gerçekleştirmeye çalışmışlardır. 26 Aralık 1920'de ilan edilen beyanname ile Nahçıvan'a kendi geleceğini tayin yetkisinin verildiği duyurulmuştur. Ancak aynı gün Ermeni liderler bir başka beyanname ile Nahçıvan'ın Ermenistan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu ifade etmişlerdir. 28 Aralık

¹⁰⁶ Atnur, **a.g.e.**, s. 399-402.

¹⁰⁷ **A.e.**, s. 403-404.

¹⁰⁸ Bir müddet sonra tren işleyişi yeniden başlamış ancak İran'a ticari ulaşım engellenmiştir. Trenler çok sıkı bir denetime tabi tutulmuş, yolcuların silah ve cephaneleri alınmış, yolculuk yapan özellikle Türk komünistler hakkında titiz davranılmıştır. Atnur, **a.g.e.**, s. 405-406.

1920 tarihli beyanneme ile Ermenistan, Nahçıvan'ı müstakil bir sovyet cumhuriyeti olarak tanıdığı ve Taşnakların bu bölge üzerine toprak talebinin kendilerince reddedildiğini ifade etmiştir. Maksatları bölge halkına iyi görünmektir. Bunun karşısında Türk tarafı hem bölgede faaliyet yürütmüş hem Mecliste gereken tedbirleri almış hem de Moskova görüşmelerinde Nahçıvan'a özel önem atfetmiştir. Hariciye Vekili Muhtar Bey, 27 Aralık 1920'de Çiçerin'e gönderdiği mesajda, sebepsiz yere Ermenistan'a terk edilen Nahçıvan ve Karabağ ahalisinin şiddetli protestolarından bahsetmiştir. Moskova'ya giden heyet başkanı Yusuf Kemal Bey'e Mustafa Kemal'in Nahçıvan için "*Türk Kapısı*" ifadesini kullanması, Kazım Karabekir'in bölgedeki kumandan Veysel Bey'le yazışmaları, hep Türklerin Nahçıvan'ı bırakmak istemediklerini göstermektedir¹⁰⁹.

Nahçıvan'daki gelişmeler Türkiye aleyhine dönmeye başlamıştır. Bölgedeki olayların yakından takip eden Karabekir, 29 Ocak 1921'de Veysel Bey'e gönderdiği telgrafla, meselenin şu an tartışmalı olduğunu ve Moskova'da yapılan Türk-Rus görüşmelerinin sonucunu beklemenin daha doğru olacağını ifade etmiştir. Türkiye açısından durum Nahçıvan'ın sınırlarını korumak ama içerideki aleyhte propagandaya karşı çaresiz kalmak şeklinde özetlenebilir. Kazım Karabekir, Nahçıvan'ı ikinci plana atmıştır. Moskova'da ülkenin geleceği için çok önemli olan görüşmeler yapılırken Nahçıvan sebebiyle bu görüşmelere zarar gelmesini istemeyen Karabekir, bir taraftan da bölgedeki Türk nüfuzunun artırılmasını istemiştir. Ancak bölgedeki denge Ruslar ve Ermeniler lehine değişmektedir. Şubat ayı boyunca Türk tarafının ılımlı politikası devam etmiştir. Karabekir Veysel Bey'den sınırları koruması ama bölge iç işlerine karışmamasını isterken Veysel Bey de, Nahçıvan ahalisinin kendini yönetecek durumda olmadığını ve Velibeyov önderliğinde Bolşeviklerin her geçen gün baskıyı artırmakta olduğunu bildirmiştir¹¹⁰.

¹⁰⁹ Atnur, **a.g.e.**, s. 411-412.

¹¹⁰ Nahçıvan ikiye ayrılmıştır. Bolşevik Ermenistan temsilcisi Velibeyov yandaşları ve Rus kuvvetleri bir taraftadır. Karşılarında Troçki Alay Kumandanı ve Harbiye Komiseri Hikmet Bey'in önderliğindeki Türk taraftarı ahali bulunmaktadır. 11-12 Ocak 1921 gecesi Rus kuvvetleri Harbiye Komiseri Hikmet Bey'in evini, halk ve Troçki Alayı da Rus süvarilerini kuşatmıştır. Şahtahtı'dan yazılı emir gelmesiyle Rus kuvvetleri kuşatmayı kaldırmıştır. Troçki alayı kışlası dışına karakol çıkarmış, köylerden isyana hazırlık haberleri gelmeye başlamıştır. 12 Ocak akşamı Rus alay kumandanı ile Nahçıvan'a gelen Veysel Bey, Velibeyov ile görüşmüştür. Velibeyov'un isyancıların yok edilmesi teklifini reddetmiş ve Hikmet Bey'in evinde kalmıştır. Nahçıvanlılar ve Troçki alayı

Bölgeye geldiğinde birbirini selamlayan Türk-Rus askeri birlikleri aradan kısa bir zaman geçmesine rağmen uyumdan düşmanlığa doğru bir seyir yaşamışlardır. Ermenistan'ı Bolşevize eden Ruslar Nahçıvan'dan Türkleri çıkarmak ve bölgeyi Ermenistan'a bağlamak istemişlerdir. 21 Ocak 1921 tarihinde, Nahçıvan Kızıl Müfrezesi, Türk Müfreme komutanı Veysel Bey'den "*Ermenilerden korku kalmadı. Biz de buradayız. Artık sizin burada bulunmanıza lüzum kalmadı*" şeklinde bölgenin boşaltılmasını istenmiştir. Veysel Bey de Moskova Konferansı'nın sonuna kadar bölgede kalacaklarını bildirmiştir. Ruslar bundan sonra Türk müfrezesi aleyhine daha fazla çalışmaya başlamışlar ve iki askeri güç arasında çatışma çıkma ihtimali her geçen gün artmıştır. Kızılordu birliklerinin ahaliye yaptığı zulmü gören Türk askerleri Bolşevik düşmanı kesilmişlerdir. 12 Şubat 1921'de Şahtahtı'na gelen Bolşevik taburu toplarını Türk müfrezesinin karargâhına çevirmiştir¹¹¹.

Etraf köylerden gelen bilgilere göre Türk müfrezesi muhasara altına alınmıştır. Veysel Bey baskın tehlikesine karşı tedbirler almıştır. 16-17 Şubat 1921 gecesı çıkan Taşnak isyanıyla Nahçıvan'ı terk eden Kızıl birlikler, olası bir Türk-Rus çatışmasının da engellenmesini sağlamışlardır. Karabekir'in emriyle Türk müfrezesi Taşnaklarla Ruslar arasında tarafsız kalmıştır. Ayrıca Erivan ve Zengezor tarafında birlikleriyle irtibatı kesilen Rus askerleri himaye altına alınmıştır¹¹². Oysa Sovyet Ruslar, Türklerin Taşnaklara destek verdiğini açıkça ifade etmiştir¹¹³.

16-17 Şubat 1921'de Ermenistan'da başlayan Taşnak isyanı, Nahçıvan'daki Rusların Ermenistan'a geçmesiyle Velibeyov ekibinin boşa düşmesini sağlamıştır. 28 Şubat'ta Erivan'ı ele geçiren Taşnaklar, Velibeyov'un Nahçıvan hâkimiyetinin de sonunu getirmiştir. 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması sonrası Türk tarafının isteğiyle Velibeyov gitmiş, yerine mutedil bir şahıs olan Talibzade Yusuf

Bolşeviklerden memnun değildiler. 13 Ocak 1921 sabahı Veysel Bey Troçki alayına bir heyet göndermiş ve dağılmalarını istemiştir. Bunu reddetmeleri üzerine Rus alay kumandanı ile Troçki alay kışlasına giden Veysel Bey, Nahçıvan'ın içinde bulunduğu durumu ancak devletlerin çözebileceği, denileni yapmazlarsa müfrezesini çağırarak Ruslarla birlikte kendilerine karşı operasyon yapacağını ifade etmiştir. Ertesi gün önce Türkler sonra da Nahçıvanlı Türkler silahlarını bırakmıştır. Bu şekilde çatışma çıkma ve Velibeyov'un dışarıdan kuvvet getirme ihtimali ortadan kalkmıştır. Ancak Velibeyov, kendi aleyhinde bir askeri kuvvetin dağılmasıyla rahatlamış, Türk aleyhi propagandasına hız vermiş ve ahaliye olan baskısını artırmıştır. Atnur, **a.g.e.**, s. 421-427.; Ünüvar, **a.g.e.**, s. 94-102..

¹¹¹ Ünüvar, **a.g.e.**, s. 101.

¹¹² Nahçıvan Müfreme Kumandanlığı'nın raporu, 18-2-1921, **ATASE, İSH, K: 620, G: 27.**

¹¹³ Atnur, **a.g.e.**, s. 430-432.

Ziya Bey gelmiştir. Karabekir, antlaşma sonrası Veysel Bey'e gönderdiği telgrafta ahaliye Sovyetlerden ayrılmama tavsiyesinin yapılmasını bildirilmiştir¹¹⁴.

Moskova'ya giden Türk heyetinin en önemli konularından biri Nahçıvan olmuştur¹¹⁵. Mustafa Kemal, Moskova'ya giden heyetin başında bulunan Yusuf Kemal Beye “*Nahçıvan Türk Kapısıdır. Bu hususu nazar-ı itibara alarak elinizden geleni yapınız.*” demiştir. Gümrü'yü tanımak istemeyen Ruslar, Nahçıvan üzerindeki Türk himayesini kabul etmemişlerdir. Sovyet yöneticilerin isteğiyle martta Moskova'ya gelen Behbud Şahtahtlı, Rus taraftarı bir söylem benimsemiş ve Türk heyetinin Stalin'le bir görüşmesi esnasında “*Sizin Nahçıvanla ne münasebetiniz var? O Rusya'nındır*” demiştir¹¹⁶. Stalin ile yapılan görüşmeyi aktaran Rıza Nur, Nahçıvan üzerinde müzakerenin uzaması üzerine Stalin'in “*Canım, Nahçıvan üzerine niçin bu kadar ısrar ediyorsunuz?*” sorusuna “*orası Türk Kapısı da ondan*” diyerek cevap vermiştir. Türk heyetinin ısrarı üzerine, Moskova Antlaşması ile Nahçıvan; Türkiye ve Azerbaycan dışında üçüncü bir devlete bırakılamayacak şekilde Azerbaycan'a verilmiş ve özerk hale getirilmiştir. Türkiye'nin himayesinde kalmasa da Türklerin elinde kalmıştır. Yusuf Kemal Bey, “*Nahçıvan Müslümanları bir daha katliama maruz kalırsa, Türk Ordusu'nun bunun karşısında lakayd kalamayacağını*” söylemiş ve zapta geçirtmiştir. Günün şartlarında bölge Sovyetlere bırakılmış olsa da Ermeni emelleri engellenmiştir¹¹⁷. Ankara'ya dönen Yusuf Kemal Bey'e Mustafa Kemal, “*Kapımız mevcudiyetini muhafaza ediyor bizim için mühim olan budur*” diyerek sonuçtan memnun olduğunu bildirmiştir¹¹⁸.

Ermenilerin hamisi olarak Türkiye ile muhatap olan Rusya'nın Nahçıvan konusunda Türkiye'nin isteğini kabul edip Azerbaycan lehine karar alması dikkat çekicidir. Yeni kurulan Sovyet Rusya uluslararası arenada bir müttefik arayışındadır

¹¹⁴ Atnur, **a.g.e.**, s. 429-430.

¹¹⁵ Aslan, a.g.t., s. 30-31.; Nahçıvan'a özerklik verilmesi ile Rusya'nın İran'a sarkması da engellenmiş olacaktı. Mustafa Sarı, “Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1919-1921)”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Sakarya Üniversitesi SBE, 2010, s. 600. Karabekir'in Şark Kapısı, Mustafa Kemal'in Türk Kapısı dediği Nahçıvan, Türkiye'yi Azerbaycan ve Türkistan'a bağlayan bir koridor olarak büyük öneme sahipti. Atnur, **a.g.e.**, s. 240.

¹¹⁶ Atnur, **a.g.e.**, s. 438-440.

¹¹⁷ **A.e.**, s. 440-442.

¹¹⁸ Aslan, a.g.t., s. 32-33.

ve ideolojik yayılmadan da vazgeçmemiştir. Nahçıvan Ruslar için bu siyasetin bir ödünü olarak Türklere verilmiş olabilir¹¹⁹.

Moskova Antlaşması yapılmış olmasına rağmen Nahçıvan'daki Türk müfrezesi bölgeden hemen ayrılmamıştır. Karabekir, anlaşmanın Mecliste onaylanmasının bekleneceğini müfrezeye bildirdiği 20 Mart 1921 tarihli telgrafından sonra 23 Mart'ta yeni bir telgrafla bunun beklenmeyeceğini ifade etmiştir. 24 Mart 1921'deki telgrafla birlikte de boşaltma işlemi başlamıştır. Ancak bölgede Türk-Rus askeri gerginliği yaşanmıştır. Karabekir, Ruslarla problem yaşamadan bölgeden çekilmek istemiştir. Buna uygun olarak Veysel Bey de elinden geleni yapmış olmasına rağmen 11-12 Nisan 1921 gecesi gergin anlar yaşanmıştır. Sıhhiye onbaşı olan ve Nahçıvan savunmasında önemli görevler almış Mustafa Kamil Efendi'yi cebren tutuklamak isteyen Rus kumandanına karşı Veysel Bey sert tedbirler almıştır. Bunun üzerine Ruslar geri çekilmişler ve bölgedeki son Türk-Rus gerginliği de nihayete ermiştir. 16 Nisan 1921'e gelindiğinde en son Türk askeri de Nahçıvan'ı terk etmiştir¹²⁰.

Türkiye'nin Azerbaycan'a en büyük katkısı Nahçıvan'ın Azerbaycan'a bağlı özerk cumhuriyet olarak kurulması olmuştur. Moskova, Nahçıvan'ı Ermenilere vermeyi Azerbaycan Sovyet yönetimine dahi kabul ettirmişti. Oysa Ankara bunu kabul etmemiş ve Moskova Antlaşması'nın imzalanabilmesi için Ruslar Nahçıvan'ı bir ödün olarak vermişlerdir. Antlaşma ile Nahçıvan Azerbaycan dışında hiçbir devlete devredilemez olarak nitelendirilmiştir. Moskova görüşmelerinin sonunda Nahçıvan'ın bir daha Ermenistan'a terkinin engellenmesi için yapılan antlaşmaya özel madde konmuştur. Kars Antlaşması'yla Türkiye, Sovyet Rusya'nın ardından Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'a Nahçıvan'ın statüsünü kabul ettirmiştir. Bu şekilde Sovyet Rusya, Ermenistan ve Azerbaycan Nahçıvan'ın statüsünü değiştiremez hale gelmiştir¹²¹. 13 Ekim 1921 Kars Antlaşması'yla Nahçıvan'ın durumu ve sınırları kesinlik kazanmıştır.

¹¹⁹ Ayna Askeroğlu Arslan, "Moskova Antlaşması ve Türkiye'nin Kuzey-Doğu Sınırı", **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 17, Sayı: 2, Edirne, 2015, s. 1, 10.

¹²⁰ Ünüvar, **a.g.e.**, s. 106-108.; Atnur, **a.g.e.**, s. 435, 442-443.

¹²¹ Atnur, **a.g.e.** s. 412-413.

Kars Antlaşması ile Nahçıvan'ın sınırları, Gümrü ve Moskova Antlaşması'na göre küçültülmüştür. Develi ve Arazdeyen Ermenistan'a bırakılmıştır. 1918'den itibaren bölgeye saldıran ve “*Nahçıvan ve Şerursuz Ermenistan yaşayamaz*” diyen Ermeniler Nahçıvan'ın Türk toprağı olduğunu kabul etmişlerdir. Azerbaycan'a bırakılan bölgenin statüsünün bir diğer garantörünün Türkiye oluşu, Ermenilerin bölgeye dair emellerini boşa çıkarmıştır. İyi ilişkiler görünürde devam etmiş olsa da Nahçıvan üzerindeki Türk-Rus hâkimiyet mücadelesi hiç bitmemiştir. Türk müfreze komutanı Veysel Bey'in aktif çalışması ile Sovyetlerin Nahçıvan'ı Ermenistan'a verme emeli engellenmiştir. Moskova görüşmeleri esnasında da gereken önem verilen Nahçıvan, Türk kapısı özelliğini kaybetmemiştir. Nahçıvan, Türkiye'nin himayesinden çıkmakla birlikte garantörlüğünden çıkmamıştır. Bölge Azerbaycan himayesinde özerk bir yapıya kavuşmuş, Ermenistan ve Rusya'ya da bu durum kabul ve tasdik ettirilmiştir¹²².

Veysel Bey'in bölgedeki etkin çalışmaları sayesinde Nahçıvan'ın bir oldubitti ile Ermenistan'a verilmesi engellenmiştir. Moskova ve Kars Antlaşmaları ile de Nahçıvan'ın bugün bile devam eden statüsü kazandırılmıştır. Bölgeyi bir dış gücün desteğiyle Ermenistan'a katma girişimleri sonuçsuz kalmıştır¹²³.

1.6. Türkiye ve Azerbaycan Temsilciliklerinin Açılması ve Faaliyetleri

TBMM, Rusya ve Azerbaycan ile siyasetini karşılıklı işbirliği ve menfaatleri korumak üzerine inşa etmiştir. İlişkilerin Mustafa Suphi, Fuat Sabit, Halil Paşa gibi araçlardan kurtulmasını sağlamak için Moskova'ya Ali Fuat Paşa ve Bakü'ye de Memduh Şevket Bey'i 12 Ağustos 1920'de resmi görevle göndermiştir¹²⁴. Özellikle Türk esirlerinin toplanma yerinin Bakü olması, Anadolu'ya yönelik komünizm propagandasının merkezi oluşu, Azerbaycan'dan sağlanacak yardımların koordinesi

¹²² Atnur, **a.g.e** s. 446-449.

¹²³ İbrahim Ethem Atnur, “Emperyal Güçlerin Ermenistan Lehine Nahçıvan'ın İstiklaline El Koyma Çabaları (1919-1920)”, **Büyük Devletler Kışkacında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)**, İstanbul, 2010, s. 189-190.

¹²⁴ Memduh Şevket Bey, Türkiye'nin Bakü Temsilciliği'ni kapattığı 31 Mart 1924'e kadar görevini sürdürmüştür. Aynı yılın Temmuz ayında ise Nahçıvan'daki askeri ataşelik kapatılmıştır. Böylece 12 Ağustos 1920'de başlayan Türkiye-Sovyet Azerbaycan diplomatik ilişkileri resmen sona ermiştir. Ağayev, **a.g.e.**, s. 308-309.

gibi hususlar bunu bir zorunluluk haline getirmiştir¹²⁵. Ankara ile ilişkiye giren Bolşevik Azerbaycan için de Türkiye'yi artık TBMM temsil etmektedir¹²⁶. Memduh Şevket Bey TBMM Hükümeti'nin yurt dışındaki ilk temsilcisidir ve görev alanı sadece Azerbaycan'ı kapsamamaktadır. Karadeniz'den Hazar'a, yani tüm Kafkasya'da Türkiye'nin temsilcisi olmuştur¹²⁷.

Bolşevik Azerbaycan'ın Türkiye'ye ilk destek girişimi Malta'daki Türk esirlerin kurtarılması girişimidir. Bakü'deki İngiliz esirleri karşılığında Malta'daki Türk esirlerin değişimini teklif eden Azerbaycan'a İngiltere'nin cevabı olumsuz olmuştur. TBMM, sonuç alınmasa da bu girişim için şükranlarını bildirmiştir¹²⁸.

Temmuz 1921'de İbrahim Abilov, Azerbaycan Türkiye temsilcisi olarak atanmıştır. 28 kişilik bir heyetin görevlendirilmesi, Azerbaycan'ın maddi sıkıntı çektiği bir dönemde Türkiye ile olan ilişkilere ne kadar önem verdiğini göstermesi açısından manidardır. Bir diğer ilginç husus ise temsilcilik kadrosu oluşturulurken Çiçerin'in, Azerbaycan Dış İlişkiler Komiseri M.D. Hüseyinov'u uyarmasıdır¹²⁹. Rusya Azerbaycan'ın ve diğer Kafkas devletlerinin Türkiye ile doğrudan ilişki kurmasını ve Rusya'nın gütüğü siyasetten bağımsız iş yapmasını istememektedir. Bunun için de Azerbaycan'ın Ankara temsilciliğinin kurulmasına müdahale ettiği gibi zaman zaman çeşitli zorluklar da çıkarmıştır¹³⁰. Rıza Nur, Neriman Nerimanov'a istinaden İbrahim Abilov'un Rus casusu olduğunu söylemektedir¹³¹.

¹²⁵ Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 72, 157-160.

¹²⁶ 19 Aralık 1920 tarihli olarak Osmanlı Maliye ve Hariciye nezaretleri arasındaki yazışmalarda, mülga Kafkas İslam Ordusu kasasından Azerbaycan Hükümeti'ne avans olarak verilen 15.790.000 kuruş meblağın tahsilinin Bakü'deki Sovyet yönetiminin mezkûr hükümetin İstanbul mümessilini tanımaması dolayısıyla mümkün görülmediği ifade edilmiştir. 19-12-1920, **BOA, HR. SYS, D: 2465, G: 31**.

¹²⁷ Ankara'nın gerek Azerbaycan gerekse Rusya'ya karşı siyasetinin netleşmesi için bölgeden ilgili, sağlam, güvenilir ve net bilgiler alması gerekiyordu. Oysa o dönem bölgede çeşitli kanallardan farklı bilgiler gelmekteydi. Memduh Şevket Bey'e verilen görev bu sebeple daha çok siyasi nitelik taşımaktadır. Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 164-165.

¹²⁸ Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 94-99.

¹²⁹ Çektiği telgrafta Çiçerin, çabuk tesir altında kalabilecek, çok kanağan, istemeden dahi bazı yanlışlar yapabilecek kişilerin seçilmemesi ve çok dikkatli davranılmasını istemiştir. Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 174-175.

¹³⁰ Aslan, a.g.t., s. 49.

¹³¹ Nur, **a.g.e.**, s. 134.

Abilov heyeti 11 Ekim 1921’de Ankara’ya ulaşmıştır¹³². 18 Kasım’da yapılan elçilik binasının açılışı, Abilov’un ricası üzerine, TBMM Başkanı ve Başkomutan Mustafa Kemal’in bizzat Azerbaycan bayrağını göndere çekmesiyle icra edilmiştir¹³³. Bayrak çekme töreninde Mustafa Kemal, “*Azerbaycan’ın ve Türkiye’nin birer halk hükümeti olduğunu*” ifade etmiştir. Azerbaycan’ın Türkiye’yi Asya’ya bağladığı ve Türkiye’nin de “*tüm şark adına emperyalistlerle savaştığı, kendi varlığını korurken şarkın da kapılarını tuttuğuna*” işaret etmiştir¹³⁴. Açılış töreni sonrası ziyafet veren Abilov, Mustafa Kemal Paşa’ya hükümeti ve halkı adına çeşitli hediyeler vermiştir¹³⁵. Ankara’da temsilcilik açan Azerbaycan için en büyük problem Müsavatçılardı. Onları kontrol edebilmek için 1921 yazında Kars’ta bir konsolosluk açmaya karar verilmiş ve İslam Hacıbeyli konsolos olarak tayin edilmiştir¹³⁶.

Abilov’un 8 Kasım tarihli ilk raporunda Fransa’nın, Franklin Bouillon heyeti ile Ankara’da, Sovyetlerle ilişkilerin kesilmesi ve Kafkasya cumhuriyetlerinin kurulması için çalışılması yönünde faaliyet gösterdiği bildirilmiştir. Ancak TBMM Hükümeti’nin bunu reddettiği belirtilmiştir¹³⁷.

Abilov, Müsavatçılara yönelik yoğun faaliyet yürütmüştür. Abilov’un çalışmaları ve Kars Antlaşması hükümlerince, Türkiye’deki Sovyet Azerbaycan’ı aleyhine başta Müsavatçılar olmak üzere muhalifler engellenmeye çalışılmıştır. Buna mukabil Azerbaycan Sovyet yönetimi de Bakü’deki Türkiye Komünist Fırkası Harici

¹³² **Hâkimiyet-i Milliye**, nüshasında “Azerbaycan Mümessili Dün İtimadnamelerini Takdim Eyledi”, 15 Ekim 1921.

¹³³ **Hâkimiyet-i Milliye**, nüshasında “Ankara Semalarında Azerbaycan Sancağı”, 20 Kasım 1921.

¹³⁴ **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III**, Cilt: 2, ATAM, Ankara, 1997, s. 23-24.

¹³⁵ Hediyeler arasında yer alan altın Kafkas kaması üzerinde “Azerbaycan İşçi ve Köylü Hükümetinden Türk Devriminin kahramanı Mustafa Kemal Paşa’ya” yazmaktaydı. Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 190-194.

¹³⁶ Hacıbeyli Kazım Karabekir ile iyi ilişkiler kurmuştur. Hacıbeyli, 22 Ekim 1921’de petrol sıkıntısı çekildiği ve acil olarak Kazım Karabekir’e petrol gönderilmesini içeren telgrafını Azerbaycan’a göndermiştir. Yine Karabekir’in Sovyet karşıtı teşkilatlara tavrının düşmanca olduğu bilgisini üstlerine ulaştırmıştır. Öte yandan doğu cephesindeki Türk kuvvetleri hakkında ayrıntılı istihbarat bilgilerini de gönderdiği dikkatlerden kaçmamıştır. Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 194-197.

¹³⁷ Abilov bu konuyu Mustafa Kemal ve Yusuf Kemal beylerle görüşmüş ve onlardan güvence almıştır. Raporunda Türkiye’de siyasi durumun karışık olduğunu, etkili siyasi çevrelerin Batı ile yakınlaşma ve anlaşma eğiliminde olduğunu yazmıştır. Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 202-203.

Bürosunu kapatmış ve burada görev yapanları ülke dışına çıkarmıştır¹³⁸. İki taraf da diğerinin muhalifini engellemiştir.

Moskova Antlaşması sonrası Türkiye ile Rusya arasında ilişkiler bazı sebeplerle gerilmiştir. Çiçerin'in sert ve olumsuz politikaları bunda önemli etkenlerden olmuştur. Ankara Moskova'ya şüphe ve güvensizlik duyarken Moskova'da Türkiye'nin Londra Konferansı'na katılması ve Bekir Sami Bey'in İtilaf Devletleri'yle ikili anlaşmalar imzalaması sebebiyle aynı kuşku ve güvensizliğe sahipti. Fransa ile Ankara Anlaşması imzalanması ise kuşkuyu perçinliyordu. Bu gerilimi yumuşatmak için Azerbaycan Sovyet yönetiminin devreye girdiğini görmekteyiz. Azerbaycan Başkanı Neriman Nerimanov, Çiçerin'i tenkit etmiş ve politika değişimi için uyarmıştır. Öte yandan da Abilov'a Türkiye'nin Rusya'ya daha fazla yaklaşması için gerekli çalışmaların yapılması talimatını vermiştir¹³⁹.

Türk-Rus ilişkilerinde yaşanan gerilimin bitmesinde Frunze'nin Ankara ziyareti belirleyici olmuştur. Frunze gibi Azerbaycan temsilciliğinin açılması ve Abilov'a yüklenen misyon da aynıdır. Bu misyon, Türkiye ile ilişkilerin güçlendirilmesidir. Frunze ve Abilov, Ankara'da Mustafa Kemal başta olmak üzere üst düzey çok sayıda görüşme yapmıştır.

Frunze'nin Ankara temaslarında daima yanında olan tek kişi İbrahim Abilov'dur. Mustafa Kemal ile yapılan görüşmenin tutanaklarını yazan Abilov, bu bilgileri rapor olarak Azerbaycan'a göndermiştir. Birçok konuda Frunze'yi bilgilendiren ve yönlendiren Abilov'dur. Ankara'ya geldiğinden itibaren başta Mustafa Kemal ile iyi ilişkiler geliştiren Abilov, Frunze heyetinin Türk-Rus ilişkilerini normalleştirme faaliyetinde en belirleyici aktör olmuştur. Frunze, Abilov ve Sovyet Rus elçilik görevlisi Mihailov biraraya gelerek görüşmelerin stratejisini belirlemiştir. Görüşmelere katılan ve tutanakları yazan Abilov'un bu görüşmeler esnasında herhangi bir konuşması yer almamaktadır. Düzene giren Türk-Rus ilişkilerinde Abilov'un katkısı büyüktür¹⁴⁰.

¹³⁸ Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 204-210.

¹³⁹ **A.e.**, s. 215-216.

¹⁴⁰ **A.e.**, s. 221-226.

Abilov'un etkili olduğu bir diğer husus, Kars Antlaşması'nın onaylanması meselesindedir. 13 Ekim 1921'de Türkiye ile Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan Sovyet cumhuriyetleri arasında imzalanan antlaşmanın onaylanması problem haline gelmiştir. Antlaşmanın imzalanmasından sonra 1922 başlarında Kafkas ülkeleri birleşerek Kafkasötesi Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır. Yusuf Kemal Bey İbrahim Abilov ile yaptığı görüşmede antlaşmanın her bir devlet tarafından ayrı ayrı onaylanması gerektiğini bildirmiştir. Özellikle Ermenistan'ın münferit olarak antlaşmayı onaylamasının Türkiye açısından çok önemli olduğunu ifade eden Yusuf Kemal Bey'e Abilov, bu sorunun Türkiye lehinde çözümü için söz vermiştir. Gerçekten de Nerimanov ve Abilov'un girişimleriyle onay meselesi Türkiye'nin istediği şekilde çözülmüştür¹⁴¹.

Yeni dönem Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, 1920 sonlarında ve Türkiye'nin çabalarıyla oluşmuştur. Ankara, Azerbaycan'a Memduh Şevket Bey'i temsilci olarak atamış ve temsilciliğini açmıştır. Ankara'daysa bundan ancak bir yıl sonra Azerbaycan temsilcisi görevlendirilebilmiştir. Bolşevik Azerbaycan, kendi iç durumunu netleştirip Ermenistan ve Gürcistan'ın Bolşevikleşmesinin ardından Türkiye'ye temsilci göndermiştir. Bu temsilci İbrahim Abilov'dur. Ekim 1921-Şubat 1923 arası Ankara'da görev yapmıştır. Bu dönem Türk-Sovyet ilişkilerinin zirve yaptığı ve bunda Abilov'un gayretlerinin etkili olduğu bir zaman dilimidir. Sovyet Azerbaycan'ın Sovyet Rusya'dan ayrı düşünülemediği bu dönem Azerbaycan, 30 Eylül 1920'de imzaladığı birlik anlaşmasıyla tamamen Rus kontrolüne girmiş bulunmaktaydı¹⁴².

1.7. Türkiye'ye Azerbaycan Türklerinin Yardımları: “Qardaş Kömeyi”

Milli Mücadeleye yardım eden Azerbaycanlılar, Birinci Dünya Savaşı'nda Rus işgaline giren Türkiye topraklarında, Rus ve Ermeni zulmünden dolayı felaketler

¹⁴¹ Kars Antlaşması 20 Mart 1922'de Ermenistan, 30 Mart'ta Azerbaycan, 14 Nisan'da Gürcistan tarafından onaylanmıştır. 27 Nisan'da durumu Sovyet Rus Elçiliği Ankara'ya bildirmiştir. TBMM ise 16 Mart 1922'de antlaşmayı tasdik etmiştir. Betül Aslan, **a.g.e.**, 2004, s. 238-240.

¹⁴² Betül Aslan, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)**, İstanbul, 2004, s. 282-283.

yaşayan Müslüman halka da maddi ve manevi yardımda bulunmuşlardır. Bu yardım “*Kardaş Kömeği-Qardaş Kömeyi*” adıyla Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi vasıtasıyla olmuştur. Yardım faaliyetleri işgal bölgesinden yetimlerin toplanması, esir Türk askerlerine yardımlar ve işgal altındaki halka yardım gönderme gibi çeşitli boyutlarda olmuştur¹⁴³. Milli Mücadele döneminde ise Azerbaycan hükümeti İngilizlerden çekinmektedir. Buna rağmen bir iyi niyet göstergesi olarak Aralık 1919’da Milli Mücadeleye para yardımında bulunmuştur. Bunda Bakü’de Bolşeviklik lehine çalışan İttihatçıların etkisi vardır¹⁴⁴. Mart 1920’de Azerbaycan Başbakanı Nesip Bey tarafından Ankara’ya değeri 1.400.000 Fransız Frankı’nı bulan 12 petrol poliçesi (çek) gönderilmiştir. Bu poliçelerin 8’i ve ayrıca 19.000 Türk Lirası Ekim 1920’de Ankara’ya ulaşmıştır. Ayrıca 23 Mart 1920’de Azerbaycan Hükümeti Anadolu için bir yardım kampanyası başlatmış, 3.000 İngiliz lirası toplanıp Bakü İstikraz Bakası’na yatırılmıştır. Azerbaycan’ın Bolşevize edilmesi sonrası bu paranın akibeti bilinmemektedir¹⁴⁵.

Bolşevik Rusların ve Azerilerin Türkiye’ye yardım göndermesinin fikri zeminini Üçüncü Enternasyonal’in İkinci Kongresi oluşturmuştur. 19 Temmuz 1920’de Petrograd’da açılan kongre, 23 Temmuz-7 Ağustos arasında Moskova’da gerçekleşmiştir. Lenin’in tezleri kabul edilerek emperyalizme direnen ulusal hareketlerin mahiyetlerine bakılmaksızın desteklenmesi kararlaştırılmıştır. Bunun üzerine 28 Ağustos 1920 tarihli Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komite Politbüro toplantısında Anadolu’ya yardım gönderilmesine, nihai hedefin Anadolu’nun Bolşevikleştirilmesi olduğuna, bunun için Türkiye Komünist Teşkilatı’nın desteklenmesine karar verilmiştir. Bu karara binaen Türkiye’de hemen bir Bolşevik rejimi kurulamayacağı ama ona giden yolun milliyetçi Türkiye’nin İngiltere’ye karşı mücadeleyi kazanmasına bağlı olduğu kabul edilmiştir. Bu sebeple

¹⁴³ Betül Aslan, **I. Dünya Savaşı Esnasında “Azerbaycan Türkleri”nin “Anadolu Türkleri”ne “Kardaş Kömeği (Yardımları)” Ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. IX-X.

¹⁴⁴ Karaköse, **a.g.e.**, s. 332.

¹⁴⁵ Ağayev, **a.g.e.**, s. 169-170.

Rus ve Azeri Bolşevikler ikili bir politika güderek hem Anadolu'ya destek vermişler hem de komünizm propagandasını desteklemişlerdir¹⁴⁶.

Eylül 1920'de Bakü'de gerçekleşen Doğu Halklarının Birinci Kurultayı ve Türkiye Komünist Teşkilatlarının Birinci Kongresi sonrası Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile TBMM arasında ilişkiler netleşmiş ve gelişmeye başlamıştır. Azerbaycan'ın yardımlarının gelişimi 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması'nın imzalanmasıyla ivme kazanmıştır. Sovyetlerin Doğu Halkları Kurultayı'nı Bakü'de icra etmeleri, Anadolu ve tüm doğuya açılımın kapısı olarak Bakü'yü gördüklerinin kanıtıdır. Bolşevik Azerbaycan, Rusya'ya ters düşmeyecek şekilde Türkiye ile ilişkilerini düzenlemeye çalışmıştır¹⁴⁷.

TBMM'nin Azerbaycan'dan beklentisi doğu yolunun açılması ve para yardımındır¹⁴⁸. Azerbaycan basını Türkiye'ye sürekli yer vererek desteğini ortaya koymuştur. Azerbaycan halkı da yardım cemiyetleri kurmak için Azerbaycan İnkılâp Komitesi'ne dilekçelerle müracaatlarda bulunmuştur. Komite, yardımın sadece devlet eliyle yapılmasına karar verdiği için müracaatları reddetmiştir. Yardım amacıyla bir "*fond*" oluşturulmuştur¹⁴⁹. Azerbaycan'da Behbur Han Civansir Mirza Esedullah Bey, Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi ve Azerbaycan Maliye Bakanı Abdülvasi Bey'in girişimleriyle 1920 Mart'ından itibaren Anadolu için para toplanmıştır. 3 bin İngiliz lirası karşılığında 3 bin ruble Birinci Bakü İstikraz Bankasına yatırılmış fakat Anadolu'ya gelip gelmediği hakkında herhangi bir bilgi bulunamamıştır¹⁵⁰.

19 Ağustos 1920'de Sovyet Azerbaycan Başkanı Nerimanov, TBMM'ye yazdığı mektupta Meclisin varlığından ve emperyalistlere karşı verdiği mücadelede duyduğu memnuniyetten bahsetmiştir. Nerimanov mektubunda "*Emperyalizme karşı*

¹⁴⁶ Betül Aslan, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)**, İstanbul, 2004, s. 280-281.; Şemsutdinov, Bağirov, **a.g.e.**, s. 92.

¹⁴⁷ Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 74-79, 281.

¹⁴⁸ **A.e.**, s. 91-93. Ülkede düzen sağlanamamış olması, Gence ve bazı yerlerde Bolşeviklere karşı ayaklanmalar yaşanması, Nuri Paşa gibi çok sayıda Türk subayının bu olaylara katkısının olması gibi sebeplerle Bolşevik Azerbaycan'dan Anadolu'ya yardım gelmemiştir. Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 279-280.

¹⁴⁹ Minəxanım Nuriyeva v.d., **Qardaş Köməyi Kardeş Yardımı**, Bakı, 2013, s. XVI.; Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 108-110..

¹⁵⁰ Çalışkan, a.g.m., s. 46.

birlikte hareket etmekten başka yolumuz yoktur. Müslüman Türk komünistleri, emperyalizme karşı yürüttüğünüz haklı kavganızda yanınızda olacaktır. Amacınıza ulaşabilmeniz için var güçleriyle size destek olacaklar ve ellerinden geleni asla esirgemeyeceklerdir. Aksi durumda, ne sizin ne de bütün mazlum doğu milletleri için hiçbir kurtuluş yolu kalmayacaktır” demiştir. Nisan 1921’de TBMM’nin birinci kuruluş yıldönümünü kutlayan Nerimanov, Meclis başkanı Mustafa Kemal’e bir mektup göndermiştir¹⁵¹.

Kazım Karabekir’in istekleri ve Mustafa Suphi’nin çabaları sonucu Bolşevik Azerbaycan, Erzurum civarında petrol çıkarılabilmesi için gerekli malzemeyi Türkiye’ye hediye etmiştir. Öte yandan Azerbaycan Moskova Antlaşması sonrası hemen petrol ürünleri yardımına başlamıştır. Milli Mücadeleye petrol ürünleri alanında yardım eden tek ülke Azerbaycan’dır. İçinde bulunduğu durum sebebiyle nakdi yardımın azlığı yanında Azerbaycan’ın önemli miktarda petrol ürünü yardımı söz konusudur¹⁵².

1921 yılında Yunan kuvvetlerine karşı kazanılan başarılar sevinçle karşılanmış ve bu sevincin bir göstergesi olarak Nerimanov’un emriyle zaferin şerefine Anadolu’ya 30 vagon petrol, 2 vagon benzin, 8 vagon gaz yağı gönderilmiştir. 1921 Mayıs’ında Ankara’nın talebi olmamasına rağmen Azerbaycan 62 sistern petrol göndermiştir. Mayıs ayı içerisinde Azerbaycan Dışişleri Komiseri M.D. Hüseyinov, Ankara’ya çektiği telgrafta yetimhaneler için her ay 62 vagon petrol ve 3 vagon gaz yağı göndermeyi taahhüt etmiş ve yerine getirmiştir. 1922 yılında Batum üzerinden Azerbaycan’ın ayrıca gönderdiği yardım dokuz bin tondan fazla kerosin ve 350 ton benzindir¹⁵³. Rusya ve Azerbaycan Erzurum’daki askeri okullara da yardım etmişlerdir. Yine Bolşevik Azerbaycan TBMM Başkanı Mustafa Kemal’e gümüş yemek servisi hediye etmiştir¹⁵⁴.

¹⁵¹ Hüseyin Adıgüzel, **Atatürk, Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız**, İstanbul, 2006, s. 88, 94-95.

¹⁵² Azerbaycan’ın yardımları karşısında Ankara da, Azerbaycan’ın çok ihtiyacı olduğu canlı hayvan, hububat ve tuz yardımında bulunmuştur. Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 281.

¹⁵³ Adıgüzel, **a.g.e.**, s. 116-117.

¹⁵⁴ Mustafa Kemal, 8 Kasım 1920’de Azerbaycan yönetimine, hediye edilen servis takımı sebebiyle teşekkür etmiştir. **Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, ATAM, Ankara, 1991, s. 378.

Tüm bu yardım ve hediyeler Bolşeviklerin Ankara ile arayı sıcak tutma hedefine yöneliktir. TBMM temsilcisi Memduh Şevket Bey'in, Dışişleri Komiseri M.D. Hüseyinov nezdindeki girişimleri sonucu 2 Nisan 1921'de Azerbaycan, bir milyon altın rubleyi yardım olarak teslim etmiştir¹⁵⁵.

Azerbaycan'ın bu yardımı TBMM Reisi Mustafa Kemal'in Nerimanov'a borç para talep eden mektubuna binaen gerçekleşmiştir. Memduh Şevket Bey tarafından Nerimanov'a ulaştırılan mektuba, Azerbaycan hükümeti içindeki bazı bakanlar karşı çıksa da olumlu cevap verilmiştir. 23 Mart 1921 tarihli Nerimanov'un cevabi mektubunda "*Paşam, Türk milletinde bir anane vardır; kardeş kardeşe borç vermez, kardeş, her durumda kardeşinin elinden tutar. Biz kardeş halklarız, her zaman ve şartta birbirimizin elinden tutacağız, bugün yaptığımız bir kardeşin yaptığından başka bir şey değildir*" denmiştir¹⁵⁶.

2. Milli Mücadele Dönemi Türkiye-Ermenistan İlişkileri

Ermeni Patriği Zaven Efendi, Müslümanlarla teşrik-i mesai edemeyeceklerini ve Karadeniz Rumlarıyla birlikte haklarını talep ettiklerini açıklamıştır¹⁵⁷. Oysa uzun yıllar Ermeniler Osmanlı toplumu içinde "*millet-i sadıka*" olarak yaşamışlardı. Türkçe konuştukları için batıda onlara Hristiyan Türkler adı takılmıştı. 1839 Tanzimat Fermanı sonrası Hristiyanların koruyuculuğu batılı devletlere geçmiştir. Kilise ve okullar açarak Ermeniler üzerinde propagandaya ilk başlayanlar İngilizlerdir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile Ermeni meselesi çatışma boyutuna taşınmıştır. Rus ordusunda gelen Ermeniler, Osmanlı Ermenilerini isyana teşvik etmiş ve Rusların destek vereceği vaadinde bulunmuşlardır. Osmanlı'yı yıkmak isteyen batılı devletler Balkanlarda Slavlar ve diğer Hristiyan milletlerde olduğu gibi, doğuda da Ermenileri isyana yönlendirmişlerdir. 1878'de imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'yla Ruslar Ermenilerin koruyuculuğunu üstlenmiştir. Batılıların amacı Ermenilere önce özerklik sonra da bağımsızlık kazandırmaktı.

¹⁵⁵ Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 102-107, 168.

¹⁵⁶ Adıgüzel, **a.g.e.**, s. 117.

¹⁵⁷ Recep Karacakaya, **Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)**, İstanbul, 2001, s. 172. Gerçekten de Rumlar Ermenilere yardım etmişlerdir. Ermeni emrine giren 1500 kadar Rum'un Oltu taarruzuna katılmak için hazırlıklara giriştiği bilgisi 9. Kafkas Tümeni Komutanı Yarbay Halit tarafından Kolorduya bildirilmiştir. Tugaç, **a.g.e.**, s. 72-73.

Ermeni meselesini her devlet kendi çıkarları için kullanmıştır. Rusya Ermeniler üzerinden güneye inmek istemektedir¹⁵⁸. İngiltere bağımsız Ermenistan ile Rusların güneye inişini engellemek, Fransa ise kendilerine bölgede bir üs elde etmek istemiştir. Bu amaçları elde etmek için bölgede çok sayıda olay yaşanmıştır¹⁵⁹.

Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeniler silahlanmışlardır. İtilaf Devletleri'yle beraber hareket ederek Anadolu içinde bir cephe açmışlardır¹⁶⁰. Birinci Dünya Savaşı'nı fırsat bilen Ermeniler, seferberlik ilanıyla eli silah tutanların cepheye gittiği Anadolu'da, çeşitli bölgelerde savunmasız Türk şehir, kasaba ve köylerine saldırıda bulunmuşlardır. Müslüman halkı katlettikleri bu eylemler soykırım noktasına ulaşmıştır¹⁶¹. Osmanlı Devleti bu şartlar altında düzeni sağlamak için tehcir uygulamasına gitmiştir. Türkiye için artık bir iç güvenlik ve devletin varlığını koruma meselesi haline gelmiş olan olaylar, tehciri zorunlu kılmıştır¹⁶². Zorunlu yer değiştirme olan tehcir, uygulamada çok zor olmuştur. Ermeni isyanları devam ettiği için alınan tedbirler katliam olarak lanse edilmeye çalışılmıştır. Tehcir uygulamasına tüm Ermeniler tabi tutulmamış ve geri dönenler de olmuştur. Tehcir dönemi Ermeniler çok sayıda Türk öldürmeye devam etmişlerdir. Tehcir esnasında Ermeni

¹⁵⁸ Osmanlı yönetimi Ermeni hareketlenmesini Kafkasya bağlamında da takip etmiştir. Tahran Sefiri Hariciye Vekâleti'ne Azerbaycan'da artan Ermeni fesadını takip için bir ataşemiliterin görevlendirilmesi gerektiğini iletmiştir. Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e arz tezkiresi, 8-10-1896, **BA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzatı, nr. 360/78.**; Yusuf İhsan Genç v.d., **Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası)**, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1992, s. 15, 90.

¹⁵⁹ Durmuş Yalçın v.d., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, C. 1, ATAM, Ankara, 2011, s. 215-219.; 1915'e gelene kadar Ermeni meselesi siyasi olarak üç evreye ayrılmaktadır. Birinci dönem 1880-1883 arası Avrupa devletlerinin Osmanlı'ya Ermenilerle ilgili siyasi baskı yaptığı devredir. İkinci dönem 1894 Sason olayıyla başlayan ve 1897'de kesintiye uğrayan devredir. Son dönem ise 1912-1914 arasındır. Geniş bilgi için **Bkz:** Münir Süreyya Bey, **Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2001, s. 5.

¹⁶⁰ 1914-1918 arası Ermenilerce yapılanlara, hem incelenen dönem dışında kalması hem de çok geniş bir konu olması hasebiyle, değinilmeyecektir. Geniş bilgi için **Bkz:** Ahmet Tetik, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, Cilt: I-VIII, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005, 2006, 2007, 2008.

¹⁶¹ Georges de Maleville, **1915 Sözde Ermeni Trajedisi**, İstanbul, 1991, s. 29.

¹⁶² A. Latif Dinçaslan, **Zeytin ve Çevresindeki Ermeni İsyancıları (1895-1921)**, Kahramanmaraş, 2008, s. 151-159. Durmuş Yalçın v.d., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, C. 1, ATAM, Ankara, 2011, s. 219-221.

ölümleri hastalıklar ve iklim şartları sebebiyle artmış, buna bağlı sonuçlar ağırlaşmıştır¹⁶³.

Osmanlı devleti Ermeni vatandaşlarına karşı her zaman kanun ve kaidelere uymuştur. Savaş devam ederken ve hatta tehcir uygulanırken bile ülkenin diğer bölgelerindeki Ermenilere karşı gösterilen tavırda bir değişiklik olmamıştır. Bu da tehcirin umumi bir politika olmayıp şartların zorlamasıyla gerçekleşen istisnai bir durum olduğunun göstergesidir¹⁶⁴.

Amerikalı tarihçi Justin McCarty'e göre 1820'den itibaren 100 yıla yakın bir süredir Osmanlı coğrafyasında Müslüman-Ermeni toplumları birbiriyle çatışmışlardır. Osmanlı devlet otoritesi zayıflayıp tarafları dizginlemiştir. 1915'te bu otorite savaş şartları sebebiyle ortadan kalkınca da iş çığırından çıkmıştır¹⁶⁵. Rauf Obay'ın Talat Paşa'dan naklettiğine göre Ermeni tehciri mecburiydi ve kaçınılmazdı¹⁶⁶.

İtilaf Devletleri tehcirin de faturasını keseceği Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl paylaşılacağı, Arapların ve Ermenilerin ne olacağı sorunu çözemiyordu. Bu da barış görüşmelerini geciktiriyordu. İtilaf Devletleri ve özellikle İngiltere, Büyük Ermenistan fikrini sözde desteklerken fiilen bir şey yapmamıştır. Çünkü bu projenin

¹⁶³ Servet Avşar, "Ermeni Meselesi Üzerine Bir Değerlendirme ve Birinci Dünya Savaşı Sırasında Tehcir Uygulamalarındaki Usulsüzlükler Hakkında Divanı Harp Üyesi Kurmay Albay Süleyman Şakir Beyin Raporu", **Askeri Tarih Bülteni**, Sayı. 50, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2001, s. 88-91.

¹⁶⁴ Cezmi Eraslan, "II. Meşrutiyet'ten Tehcire Osmanlı Devleti'nin Ermenilere Yönelik Politikaları", **Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri**, Cilt: 1, Ankara, 2007, s. 77.

¹⁶⁵ Justin McCarty, **Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922**, İstanbul, 1995, s. 207-208.

¹⁶⁶ Talat Paşa'nın sözleri şu şekildedir: "Düşünün bir kere; ordularımız sayıca ve teçhizatça kat kat üstün düşman kuvvetleri karşısında adeta dişile, tırnağıle bir ölüm-kalım mücadelesi yaparken, vatandaş bildiğimiz Ermeniler, bütün menzil yolları boyunca silahlanıp ayaklanarak, bizi arkadan vurmak maksadile düşmanla işbirliği yaptıkları zaman bu unsuru harp bölgeleri dışına sevk etmekten başka bir çare yoktu. Ve bu elbette kolay yapılabilir bir iş te değildi. Bundan dolayıdır ki tatbiki esnasında bazı idaresizlikler ve fenalıklar olmuştur. Bu ciheti itiraf etmekle beraber şunu da söyleyeyim ki, o hengamede, uzaklarda olup biten idaresizliklerin ve fenalıkların günahını, bunlardan benim gibi habersiz olan Hükümet erkanına yüklemek de insaf ile kabili telif değildir. Emin olunuz ki, isyan ile fiilen münasebeti olmayan bazı Ermenilere kıyılmasına mani olamayışımız ve bu arada kıymetli arkadaşlarımızdan ikisini şehit verişimiz beni dilhun etmiştir." Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım**, Cilt 1, İstanbul, 1993, s. 44-45. Mütareke dönemi tehcir suçlularının yargılandığı Divan-ı Harb-i Örfi mahkemelerinin işgal ortamında kurulup baskı altında çalıştıkları ve intikam aracı olarak kullandıklarını belirtmek gereklidir. Ferudun Ata, "Mütareke Döneminde Yapılan Ermeni Tehciri Yargılamaları Nasıl Değerlendirilmelidir?", **Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri**, Cilt: 1, Ankara, 2007, s. 584-585.

hayata geçirilmesi çok maliyetliydi. Ermeniler bölgede azınlıklı ve en az 40-50 yıllık bir himaye ile böyle bir ülke hayatta kalabilirdi. Küçük Ermenistan konusunda da Fransa ile İngiltere arasında bir fikir birliği yoktur. Paris Konferansı öncesi İngiltere, savaşta propaganda aracı olarak kullandığı Ermeniler için fiilen bir şey yapmamaya karar vermiş durumdadır¹⁶⁷. İngilizler Amerikan himayesinde bir Ermenistan'ı Ruslar ile Araplar arasında tampon bölge olarak düşünüyordu. Buna karşın Amerika, King-Grane ve General Harbord raporlarına binaen Ermeni mandasını kabul etmemiştir¹⁶⁸.

2.1. Büyük Ermenistan Hayali

Ermeniler Birinci Dünya Savaşı'nda Türklerin müttefiği Almanya tarafından bile desteklenmişti.¹⁶⁹ Ermenistan Milli Meclisi'nin Haziran 1919'daki seçimlerinde 80 sandalyenin 72'sini Taşnaklar kazanmıştır. Böylelikle Ermenistan tek parti devleti haline gelmişti¹⁷⁰.

11 Ocak 1920'de Mr. Vansittart İngiltere Dış İşleri Bakanı Lord Curzon'a, "*Ermenistan: Anadolu'ya yayılmış 500 bin Ermeniyle, Amerika, İran, İstanbul'daki Ermeniler Rusya Ermenistanı'ndaki 1,5 milyon Ermeniyle birleşip büyük Ermeni Krallığı'nı oluşturacaktır. En büyük zorluk Ermenistan'da hiçbir yerde Ermenilerin çoğunlukta olmamasıdır. Gerçek ve mantık Trabzon'dan Adana'ya kadar uzanan büyük Ermenistan rüyasına karşıdır.*" demiştir¹⁷¹ Ancak bu rüya Mustafa Kemal'in tabiriyle milletimize indirilen bir idam darbesidir¹⁷².

¹⁶⁷ K. Tuncer Çağlayan, "Büyük Ermenistan Projesi ve İngiltere", (Çevrimiçi) <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-44/buyuk-ermenistan-projesi-ve-ingiltere>, 27 Ağustos 2016.

¹⁶⁸ **Geçmişten Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1989, s. 80-81. General Harbord raporunda Ermenistan mandasını kabul edecek devletin Anadolu, Rumeli, İstanbul ve Kafkasları da mandası altına alması gerektiğini yazmıştır. Yüksel Kaştan, "Mondros'tan Lozan'a Türk Ermeni İlişkileri", **Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri**, Cilt: 2, Ankara, 2007, s. 923.

¹⁶⁹ 30 Nisan'da Almanya temsilcisi olarak Batum Konferansı'na katılmak üzere yola çıkan General Von Lossow, Alman Dışişleri Bakanlığı tarafından Ermenilerin lehine çalışması için yönlendirilmişti. Bu yönlendirmenin içinde mümkün olursa Asya Hristiyanlığı için Transkafkasya ve Osmanlı sınırları içindeki bölgelerde otonomi elde edilmesi isteği de vardı. Richard G. Hovannisian, **Armenia on the Road of Independence 1918**, California, 1969, s.177.

¹⁷⁰ Charles King, **A Ghost of Freedom: A History of the Caucasus**, ABD, 2008, s.170.

¹⁷¹ Ulubelen, **a.g.e.**, s. 202.

¹⁷² **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, ATAM, Ankara, 1991, s. 25-28.

Mondros Mütarekesi'ni müteakip Rumlar ve Ermeniler Osmanlı'nın parçalanması için içte ve dışta her türlü çalışmayı yapmışlar ve amaçlarına ulaşmada ortaklık da kurmuşlardır¹⁷³. Bu işbirliğinin boyutu Ermenistan ve Yunanistan'a kadar uzanmıştır¹⁷⁴. Bölgede görevli İngilizlerin bildirdiğine göre Büyük Ermenistan faaliyetleri, Kürtleri Türklerin tarafına itmektir. Ermeniler Kürtleri öldürdüğü için Beyazıt ve Karakilise'de on bin Kürt Ermenilere karşı ayaklanmışır¹⁷⁵.

Osmanlı Hükümeti Ermenilerin bir takım istatistikleri öne çıkararak Vilayat-ı Şarkiye'yi taleplerine karşı bilimsel ve resmi nitelikli istatistiksel bir cevap vermek için 12 Şubat 1919'da bir muhtıra ilan etmiştir. Muhtırada bölgenin Osmanlı idaresinde kalması, azınlıkların haklarının garanti altına alınması, Kafkasya'da kurulan Ermenistan Cumhuriyeti'ne Zor Sancağı'na tehcir edilmiş Ermenilerin iskân edilebileceği kadar arazinin verilmesi yer almıştır. Ermenilere bırakılacak bu arazinin tespitinin de İsviçre Hükümeti'nin görevlendireceği bir üyenin başkanlığındaki eşit sayıda Türk ve Ermeni üyelerden oluşacak bir heyete bırakmıştır. Muhtıra Paris Barış Konferansı'na 16 Şubat 1919'da gönderilmiştir. Kudüs'e sürülen Patrik Zevan Efendi'nin İstanbul'a dönmesine izin verilmesi, Ermenilere özerklik vaadinde bulunulması ve gerginliğin fazla olduğu bölgelerde nüfus mübadelesi yapılması teklifi gibi muhtırayı da aşan adımların atılmasına rağmen durum değişmemiştir. Ermeniler ve İtilaf Devletleri Osmanlı yönetiminin bu tekliflerine olumlu cevap vermemişlerdir¹⁷⁶.

Paris Konferansı esnasında, 26 Şubat 1919'da Milli Ermeni Heyeti Başkanı Bugos Nubar, ardından da Ermenistan Cumhuriyeti Başkanı Avetis Aharonian Ermeni isteklerini açıklamıştır. Avrupalı devletler nezdinde iki ayrı heyet halinde

¹⁷³ Mustafa Toker, "Milli Mücadelede Rum-Ermeni İşbirliği", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 29-30, Ankara, 2002, s. 213-217.; Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret Makamı'na 11 Mart 1919 tarihli yazı, Başbakanlık Devlet Arşivleri **DH. KMS. 49-1/104**.

¹⁷⁴ Ermenistan Cumhuriyeti'nin Yunanistan lehine Trabzon'dan feragat ettiği, 1920 (gün ve ay belirtilmemiş), **ATASE, İSH, K: 642, G: 209**. Ermenistan Cumhuriyeti Başkanı Avetis Aharonian'dan Yunan Hükümeti'ne Tiflis'ten çekilen telgraf, 27-2-1920, **BOA, Gürcistan Devlet Arşivi'nden Alınan Belgeler, D: 7, G: 57**.

¹⁷⁵ Ulubelen, **a.g.e.**, s. 186-187.

¹⁷⁶ Selçuk Ural, "12 Şubat 1919 Tarihli Muhtırada Vilayat-ı Şarkiye Meselesi", **Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri**, Cilt: 2, Ankara, 2007, s. 866, 891-892.

taleplerini ileten Ermeniler, Kafkasya'dan Akdeniz'e uzanarak Anadolu'nun yarısını alan Büyük Ermenistan'ı kurmak istiyorlardı¹⁷⁷.

Birinci Londra Konferansı'nın konularından biri de Ermenistan meselesidir. Ancak Londra Konferansı, Ermenilere verilen taahhütlerin gerçekleşemeyeceğini ortaya çıkarmıştır¹⁷⁸. Ermenistan devletinin kurulması İtilaf Devletleri'nin harp sırasında sıklıkla söyledikleri savaş amaçlarındandı. Ancak savaşın sonunda Ermeni meselesini kimse sahiplenmiyordu. Amerika, Milletler Cemiyeti ve Norveç mandaya yanaşmamıştır¹⁷⁹.

18-26 Nisan 1920 tarihlerinde toplanan San Remo Konferansı'ndan da bir sonuç çıkmamıştır¹⁸⁰. Ermeni talepleri, Ermenilerce yapılamayacak kadar büyüktür. İngiliz ve Fransızlar da buna güç yetiremeyecek durumdadırlar. Son çare ABD ise manda işini reddetmiştir. Harbord raporu Ermenileri haksız çıkarmıştır¹⁸¹.

Bütün bunlara rağmen 10 Ağustos 1920'de İtilaf devletleriyle Osmanlı devleti arasında imzalanan Sevr Antlaşması'yla Ermeniler, bağımsız ve geniş bir toprağa sahip oluyorlardı¹⁸². Bu maddeler Türkiye'nin yok olması demektir. Amerika Başkanı

¹⁷⁷ Tugaç, **a.g.e.**, s. 9-16.; Taner Baytok, **İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı**, Ankara, 1970, s. 32-33.

¹⁷⁸ Baytok, **a.g.e.**, s. 77-79.; Fransızlar Erzurum'un Ermenilere verilmesine karşı çıkmışlardır. Çünkü Sykes-Picot Anlaşması ile burası Fransızlara verilmiştir. İngilizler de bu yüzden Erzurum'un Ermenilere verilmesinin hayati önem taşıdığını düşünmektedirler. Kurat, **a.g.e.**, s. 77-79.

¹⁷⁹ Baytok, **a.g.e.**, s. 110-111.; Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)**, Cilt:1, TTK, Ankara, 1992, s. 18-24.; 1 Nisan 1920 tarihli İngiliz generallerin toplantısında Türkiye'ye etkili bir blokajın imkansız olduğu, Ermenilere ancak silah yollayabilecekleri, Ermenistan'ın kendi başının çaresine bakması gerektiği konuşulmuştur. Ulubelen, **a.g.e.**, s. 248.

¹⁸⁰ Baytok, **a.g.e.**, s. 112-114.; Karacakaya, **a.g.e.**, s. 160.; Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)**, Cilt:1, TTK, Ankara, 1992, s. 45-64.

¹⁸¹ Tugaç, **a.g.e.**, s.10-14.; Sarıahmetoğlu, **a.g.e.**, s. 378-379.; Ali Kemal Meram, **Türk-Rus İlişkileri Tarihi**, İstanbul, 1969, s. 233-235.

¹⁸² Sevr'in Ermenilerle ilgili maddeleri şöyledir: “ Madde 88: Türkiye, Ermenistan'ı müttefik devletler gibi özgür ve bağımsız olarak tanıır. Madde 89: Osmanlı Devleti'yle Ermeniler ve sözleşmeyi imzalayan diğer devletler, Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, vilayetlerinde Türkiye'yle Ermenistan arasındaki sınırın saptanmasını Amerika Birleşik Devletleri Başkanı'nın hakemliğine bırakır ve onun vereceği karar ve Ermenistan'ın denize çıkışına ve bu çıkışa komşu Osmanlı toprakları üzerinde askeri düzenlerin kaydırılmasıyla ilgili bütün hükümleri kabul etmeyi kararlaştırmışlardır. Madde 89 ve 90 gereğince saptanacak sınır, bu vilayetlerin kısmen veya tamamen Ermenilere bırakılmasını gerektirdiği takdirde, Osmanlı devleti, bu karar tarihinden geçerli olarak bırakılan arazi üzerindeki bütün hak ve tasarruflarından vazgeçtiğini şimdiden belirtir. Bu antlaşmanın Türkiye'den ayrılacak araziye uygulanacak hükümleri, bu araziye de uygulanacaktır. Ermenilerin egemenliğine verilen arazi dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne ait mali yükümlülüklerin veya iddia edebileceği hakların cinsi ve oranı bu antlaşmanın 8'inci kısmının 241 ve 244'üncü maddelerine göre saptanacaktır. Madde 91: Ermenilere geçen arazi dolayısıyla Osmanlı Devleti'yle Ermeniler arasında, mevcut kurallara göre

Wilson, Sevr ile hakem olduğu Ermenistan sınırı hakkında, 22 Kasım 1920’de müttefiklere bir mektup göndermiştir. Bununla birlikte Londra Konferansı’nın 3 Aralık 1920 tarihli oturumunda, İngiliz kâtibin kaleme aldığı tutanakta “*Ermenistan’ın Milletler Cemiyetine alınması konusu: Henüz sınırları kesinlikle çizilip garanti edilmediği, ayrıca Türkiye’nin Servet-i onaylamadığı için ve dolayısıyla bağımsız bir devlet olarak tanınmamış olan Ermenistan’ın şimdilik Milletler Cemiyeti’ne alınamayacağı yolunda karar verildiği*” bilgisi yer almıştır¹⁸³.

Öte yandan Büyük Ermenistan sadece Osmanlı’dan toprak talep etmemektedir. Azerbaycan ve Gürcistan’dan da toprak istemekte ve her fırsatta bunu fiiliyata da geçirmektedir. 1918-1920 yılları arası Ermeni Azeri ilişkileri çok gergin geçmiştir. Ermeniler Azerbaycan’dan çoğu bölgeyi istemekteydi. Ermenilerin Büyük Ermenistan gayesiyle Rusların bölgeye hâkim olma istekleri geçmişte örtüşmüştür. Ruslar Kafkasya’yı ve Azerbaycan’ı işgallerinde Ermenilerden faydalanmışlardır. Şimdiyse Büyük Ermenistan aynı zamanda Rusya’dan da toprak talep etmekte ve Türklerle Ruslar arasında irtibatı kesecek bir tampon olarak İngilizlerin tarafında yer almaktaydı¹⁸⁴.

Çiçerin’in mektubuyla Ermeni harekâtı ertelenmişken Ermenilerin izin vermemesi sebebiyle Türk heyeti Moskova’ya deniz yoluyla gitmek zorunda kalmıştır. Ruslar Ermenilere, “*İngilizlerle ilişkiyi kesin, Büyük Ermenistan ve Anadolu’daki altı vilayeti talep etmekten vazgeçin, Türklerden sizin için Van ve Bitlis’i alalım*” teklifinde bulunmuşlardır¹⁸⁵.

Ancak 1920’de yaşanan Ermeni-Azeri Savaşı, her iki tarafın da zayıflamasına ve Bolşeviklere mağlup olmalarına sebep olmuştur. Ermeni Azeri savaşı sonucu

saptanarak sınırı, arazi üzerinde göstermek üzere bu kararın alınmasından 15 gün sonra oluşum biçimi daha sonra belirtilecek olan bir sınır saptama komisyonu kurulacak. Madde 92: Ermenistan’ın Azerbaycan, Gürcistan ile olan sınırı, ilgili devletler tarafından anlaşmak suretiyle saptanacak; ilgili devletler, bu sınır içinde kendi aralarında anlaşamazlarsa büyük devletler tarafından yapılacak ve sınırın arazi üzerindeki uygulaması kendilerine ait olacaktır. Madde 93: Ermeni Hükümeti, ırk dil ve din bakımından kendisinden ayrı bulunan azınlıkların haklarını korumak için büyük devletlerin gerekli görecekları hükümleri diğer devletlerle yapılacak bir antlaşmaya dâhil edilmesini kabul edecektir.” İhsan Sakarya, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Ankara, 1984, s. 381-382.

¹⁸³ Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)**, Cilt:1, TTK, Ankara, 1992, s. 433.

¹⁸⁴ Sarıahmetoğlu, **a.g.e.**, s. 375-376, 400-411, 484-486.

¹⁸⁵ Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu**, İstanbul, 2000, s. 335.

zayıflayan taraflar kolayca Bolşevize edilmiştir¹⁸⁶. Türkiye'nin Ermeniler üzerine yaptığı harekât ile Rusların Ermenistan'ı Bolşevize etmesi sonucu Büyük Ermenistan hayali ortadan kalkmıştır.

2.2. Ermenilerin Mezalim Stratejisi

Osmanlı devleti sınırlarında yaşayan Ermenilerle Müslümanlar arasındaki huzursuzluk ve çatışmalar XIX. yüzyılın ortalarına kadar yaşanmamıştır. Batılı devletlerin bu tarihlerden itibaren müdahalesi ve teşvikleri sonucu yaşanan olaylarda ise genellikle Müslümanlar zarar görmüştür. Müslümanlara yapılan zulmün en önemli tarihlerinden biri 1918 yılı sonu ile 1919 başlarını kapsayan dönemdir¹⁸⁷. Osmanlı Elviye-i Selase'den çekilip İngilizler bölgeyi işgal edince Ermeni zulümleri soykırım derecesine çıkmıştır¹⁸⁸. 1918-1920 arası dönemde sadece Doğu Anadolu'da 149 köye baskın yapılmış ve 29.065 müslüman öldürülmüştür¹⁸⁹. Ermeni örgütlerinin terör eylemleri sadece Müslüman ahali üzerine de olmamıştır. Kendileriyle aynı fikirde olmayan Ermenilere karşı da geçmişten beri baskı ve zulme başvurmuşlardır¹⁹⁰.

Osmanlı kuvvetlerinin çekilişi sonrası bölgede kurulan şura hükümetleri, Ermenilere karşı gerekli mukavemeti ortaya koymuşlardır. Ancak İngilizlerin Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti'ni işgal etmesiyle birlikte bölgenin Ermenilere olan mukavemeti de büyük ölçüde kırılmıştır. Özellikle 1919 yaz aylarında Kars, Kağızman, Göle, Sarıkamış, Oltu ve Iğdır civarı köy ve kasabalarda Ermeniler Müslümanlara yönelik ciddi bir katliam hareketine girişmiştir. Köylere top ve

¹⁸⁶ Sarıahmetoğlu, **a.g.e.**, s. 406.

¹⁸⁷ Gürün, **a.g.e.**, s. 1-2, 5.; 13-14 Nisan 1919 tarihli olarak Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey'den Hariciye Nazırı Ferit Paşa'ya yazılan tezkirede Kürt aşiretlerin yaşadıkları bölgenin Ermenistan'a ilhak edileceği bilgisi üzerine kendilerin Osmanlı tabiiyetinden başka bir şey kabul etmeyeceklerini bildirdikleri ifade edilmiştir. Başbakanlık Devlet Arşivleri **DH. EUM, AYŞ. 4/83**.

¹⁸⁸ Namervan Kaymakamlığı'ndan alınan 17 Ocak 1919 tarihili şifre telgraf sureti Erzurum Valiliği'nden Dâhiliye Nezareti'ne takdim edilmiştir. Başbakanlık Devlet Arşivleri **DH. EUM. AYŞ 28/27**.

¹⁸⁹ Kaştan, a.g.m., s. 939.

¹⁹⁰ Mehmet Perinçek (Hazırlayan), **Rus Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı Tuğgeneral L.M. Bolhovitinov 11 Aralık 1915 Tarihli Resmi Ermeni Raporu**, İstanbul, 2012, s. 14.

makineli tüfekle taarruz eden Ermeniler, ahaliyi katletmiş ve mallarını yağmalamışlardır¹⁹¹.

Bölgede nüfus olarak azınlık olan Ermeniler, bunu tersine çevirmek için Erivan'dan Erzurum'a kadar olan bölgede yağma, katliam, tecavüz ve diğer yıldırma politikalarına girişmişlerdir¹⁹². Bölgede etnik temizlik yaparak kendilerini çoğunluk haline getirme amacı gütmüşlerdir¹⁹³. Bu zulmü Erzurum'da bulunan İngiliz subayı Yarbay Rawlinson da tespit etmiş ve İstanbul'daki İngiliz Genel Karargâhı'na iletmiştir¹⁹⁴. İngilizler ve Amerikalılar bile zaman zaman Ermenileri, yaptıkları zalimlik sebebiyle eleştirmişlerdir¹⁹⁵.

Kars halkının bir kısmı zulümden kaçmak için Türk tarafına göç etmiştir¹⁹⁶. 1919'da Kars ve çevresinde yaşanan Ermeni mezalimine maruz kalan ve ümidi kalmayan bölge halkı, çareyi ABD'ye mektup yazmakta aramıştır. Kars Vilayeti Ahali-i İslamiyesi namına Milletvekili Bekir imzalı mektupta Ermeniler tarafından yapılan zulüm tüm açıklığıyla tasvir edilmektedir¹⁹⁷.

¹⁹¹ Osmanlı Dâhiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne verilen bilgi, 11/20-10-1919, **BOA, DH. KMS, D: 49-2, G: 50.**; Halil Bal "Mondros Mütarekesi'nden Sonra Erivan, Nahçıvan ve Kars Bölgelerinde Türklere Yönelik Ermeni Hareketleri", Ermeni Araştırmaları II. Uluslararası Kongresi (29-30 Mayıs 2004, Ankara), ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü. (Bildiri)

¹⁹² 29 Mayıs 1919 tarihli olarak Dokuzuncu Ordu Müfettişi Mustafa Kemal'den Dâhiliye Nezareti'ne yazılan yazı, Başbakanlık Devlet Arşivleri **DH. EUM, AYS. 13/32.** ; 31 Mayıs ve 1 Haziran 1919 tarihli Erzurum'dan Dâhiliye Nezareti'ne ve oradan da Sadaret Makamı'na verilen bilgi, Başbakanlık Devlet Arşivleri **DH. KMS. 53-1/24.**; Erzurum Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne 1 Haziran 1919 tarihinde verilen bilgi, Başbakanlık Devlet Arşivleri **DH. KMS. 53-3/15.**; 23 Haziran 1919 tarihli olarak Erzurum Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne yazılan yazı, Başbakanlık Devlet Arşivleri **DH. EUM, AYS. 13/47.**

¹⁹³ McCarty, **a.g.e.**, s. 244-248. ; Ermenilerin zulüm ve katliamları için **Bkz:** Hacı Osman Yıldırım v.d., **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi-II-1919**, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1995.

¹⁹⁴ Karacakaya, **a.g.e.**, s. 166-168.

¹⁹⁵ McCarty, **a.g.e.**, s. 252-257.

¹⁹⁶ 5 Temmuz 1919 tarihli vesikalar, 5-7-1919, **BOA, HR. SYS, D: 2877, G: 20.**; 15. Kolordu Kumandanlığı'ndan alınan 16 Temmuz 1919 tarihli telgraf, Başbakanlık Devlet Arşivleri **DH. KMS. 53-2/56.**; Bölgede yaşanan mezalim Rus arşivlerindeki kayıtlara da geçmiştir. Kayhan Yükseler (Çeviren), **İngilizlerin Mavi Kitap'ına Sovyetler'in Yanıtı Kızıl Kitap Güneybatı Kafkas'ta Taşnak Mezalimi**, İstanbul, 2006, s. 68.

¹⁹⁷ Muhammed Erat, "Kars ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1919)", **Kafkas Araştırmaları III**, İstanbul, 1997, s. 158-162. Erzurum Vilayeti'nden Dahiliye Nezaretine gönderilen şifre telgraf, 25-6-1919, **BOA, DH. ŞFR, D: 635, G: 60.**; Temmuz 1919 yılında Ermeniler tarafından gerçekleştirilen zulüm, Osmanlı Erkan-ı Harbiyeyi Umumiye Dairesi tarafından "335 Senesi Temmuz Ayı Zarfında Kafkasya'da İslamlara Karşı İcra Olunduğu Haber Alınan Ermeni Mezalimi" adıyla kitapçık olarak yayınlanmıştır. **Kafkasya'da İslamlara Karşı İcra Olunduğu Haber Alınan Ermeni Mezalimi**, TBMM Kütüphane Müdürlüğü.

Ermeni muhacirlerin geri dönmesi kisvesi altında asker ve komitacı getirilmiştir. Ermeniler Türklere karşı katliam ve vahşetlerle asayiş bozmuş ve Türkleri bölgeyi terke zorlamışlardır¹⁹⁸. Diğer taraftan muhacir Ermenilerin dönüşünü sağlama bahanesiyle nüfus yoğunluğu oluşturmak istemişlerdir. Bölgeyi tetkik eden Amerikan heyetine 300 bin olduğu söylenen Ermeni muhacirinin abartı olduğu ve doğu vilayetlerinde bu kadar Ermeni muhacirin olmadığı belirtilmiştir¹⁹⁹.

Diğer taraftan Rusya ve başka ülkelerden toplanıp Batum, Kars, Ardahan ve Tiflis'te silahlandırılan komitacılar ve askerler en büyük problemi teşkil etmiştir. Rusya'dan toplanarak Batum, Trabzon ve Samsun'a deniz yoluyla sevk edilen Rum ve Ermeniler silahlanıp eğitilerek bölgede faaliyete geçirilmiştir²⁰⁰. Yaşanan katliamları durdurmak için 1920 sonunda²⁰¹ gerçekleşen Türk ordusunun ileri harekâtı, Elviye-i Selase'de zulüm altında bulunan ahalinin kurtuluşunu sağlamıştır²⁰².

Ermeniler katliam ve sürgün ile Müslümanlardan boşalttıkları bölgelere yeni Ermeniler getirerek nüfus kesafeti oluşturmaya, propaganda ile de mazlum rolüne bürünüp²⁰³ yaptıkları mezalimi perdelemeye çalışmaktaydılar²⁰⁴. 1917 yılında Ermenistan sınırları içinde 350 bin Türk yaşamaktaydı. 1921 sonuna gelindiğinde bu rakamın 20 bine düştüğü görülmektedir. Buradan Ermenilerin ne kadar Türk'ü

¹⁹⁸ Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret Makamı'na 19 Temmuz 1919 tarihli yazı, Başbakanlık Devlet Arşivleri **DH. KMS. 53-2/21.**; 26 Temmuz 1919 tarihli evrak, **BOA, HR. SYS, D: 2877, G: 57.**; Harbiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne yazılan 26 Temmuz 1919 tarihli yazı, Başbakanlık Devlet Arşivleri **DH. KMS. 53-2/51.**; Van'dan Osmanlı Dâhiliye Nezareti'ne 31 Ekim 1919 tarihinde çekilen şifreli telgraf, 31-10-1919, **BOA, DH. ŞFR, D: 639, G: 140.**

¹⁹⁹ Ali Kemal Meram, **Türk-Rus İlişkileri Tarihi**, İstanbul, 1969, s. 225.

²⁰⁰ Dayı, **a.g.e.**, s.10-11.

²⁰¹ Ermenilerin 1920 yılı içerisinde yaktığı ve tahrip ettiği köylerin isimleriyle öldürülenlerin miktarı arşiv belgelerimizde mevcuttur. 23-10-1920, **ATASE, İSH, K: 959, G: 115.**; **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, ATAM, Ankara, 1991, s. 212-213.; 15. Kolordu Komutanlığı ve Erzurum Vilayeti'nden 9 Mart 1920 tarihli olarak bölgedeki İngiliz temsilcisine ve Harbiye Nezareti'ne gönderilen tahrirat, 9-3-1920, **BOA, HR. SYS, D: 2878, G: 20.**; 16 Mart 1920'de 15. Kolordu Komutanlığı'na verilen tahrirat, 16-3-1920, **BOA, HR. SYS, D: 2878, G: 22.**; Karacakaya, **a.g.e.**, s. 185-186, 188-189.; 15. Kolordu Kıtaatı'ndan gönderilen tahrirat, 15-5-1920, **BOA, HR. SYS, D: 2878, G: 32.**; Kars Müstahkem Mevki Kumandanlığı'na ulaşan bilgi, 6-12-1920, **BOA, HR. SYS, D: 2878, G: 70.**

²⁰² Muhammed Erat, "Kars ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1919)", **Kafkas Araştırmaları III**, İstanbul, 1997, s. 162-163.

²⁰³ Mustafa Kemal, İstanbul'daki İtilaf Temsilcisi Amiral Bristol'a Ermenilerin propogandalarını tekzip eden bir telgraf göndermiştir. 7-3-1920, **ATASE, İSH, K: 23, Dosya. 1336/13-1, Fihrist: 32, 32-1:3.**; **Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981, s. 126-128.

²⁰⁴ 2 Eylül 1919 tarihli belge, 2-9-1919, **BOA, HR. SYS, D: 2877, G: 81.**; Sakarya, **a.g.e.**, s. 384-386.

öldürdüğü veya sürdüğü anlaşılmaktadır²⁰⁵. Mayıs 1918-Kasım 1920 arası 30 aylık zaman zarfında Taşnaksutyun yönetimindeki Ermenistan’da Müslüman ahaliye yapılan soykırım yanında Ermeni nüfusta % 35 azalmıştır. Bunun sebebi Taşnakların baskıcı yönetimi ve buna bağlı bozuk ekonomidir. 1918-1920 arasında Taşnak yönetimi Ermeni olmayanları yasadışı olarak görmüş, Türk-Kürt tüm Müslümanları katletmeyi ülkenin “*Ermenileştirilmesi*” ülküsüyle icra etmiş²⁰⁶ ve “*Nüfus Temizliğine*” gitmiştir²⁰⁷. Güney Kafkasya’da asıl Müslüman göçü ve göçe bağlı insan kaybı Rus Çarlığı’nın yıkılıp yerini Ermeni insafına bıraktığı dönemde olmuştur. İnsan telefâtının çoğu sığınmacılar arasında yaşanmıştır²⁰⁸.

Öte yandan Mondros Mütarekesi sonrası, tehcir ile yerinden ayrılanların bir kısmı dönünce, intikam duygusuyla Müslüman halka zulmetmeye başlamışlardır. Doğu Anadolu’daki faaliyetleri, Kazım Karabekir komutasındaki Türk birlikleri tarafından yapılan harekât ile son bulurken güney bölgelerde ancak Fransa’nın Anadolu’dan çekilmesi ile son bulmuştur²⁰⁹.

2.3. Ermeni Saldırganlığında İngilizlerin Rolü

Kars İngilizler tarafından Ermenilere verilmiş ve Ermeni faaliyetleri de hız kazanmıştır. İngilizler Ermenileri kullanarak bölgeyi kendi nüfuz bölgesi haline getirmek istiyorlardı. Ruslar da tam bunu engellemek için Türklerle işbirliğine gitmiştir. İngiliz subaylar Ermeni gönüllülerinin başında Van, Bitlis, Erzurum, Kars ve Nahçıvan’da düzenlenen saldırıların başında gidiyorlardı. Aynı zamanda Ermeniler İngilizlerin yardımıyla Kürtlerle de irtibata geçmişlerdir²¹⁰.

²⁰⁵ Sakarya, **a.g.e.**, s. 399.

²⁰⁶ A.A. Lalayan, **Taşnak Partisi’nin Karşıdevrimci Rolü (1914-1923)**, İstanbul, 2012, s. 58, 85-88.

²⁰⁷ Perinçek, **a.g.e.**, s. 226, 235, 241, 242.

²⁰⁸ JMcCarty, **a.g.e.**, s. 257-258, 266-275.; Abuzer Tayfur v.d., **Azerbaycan Belgelerinde Ermeninin Sorunu (1918-1920)**, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Yayınları, Ankara, 2001; Yarbay (Lt. Col.) Tverdohlebov, **Gördüklerim Yaşadıklarım (Erzurum 1917-1918)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2007, s. 21, 61, 70-71, 75.

²⁰⁹ Durmuş Yağcı v.d., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, C. 1, ATAM, Ankara, 2011, s. 222.

²¹⁰ Ulubelen, **a.g.e.**, s. 233.; Tugaç, **a.g.e.**, s. 74.; Dâhiliye Nezareti’nden Sadaret Makamı’na ve Hariciye Nezareti’ne 18 Kasım 1919 tarihli yazı, Başbakanlık Devlet Arşivleri **DH. KMS. 53-3/70**.; Dâhiliye Nezareti’nden Van Vilayeti’ne 11 Ağustos 1919 tarihli telgraf, Başbakanlık Devlet Arşivleri **DH.ŞFR 103/89**.; Sadaret Makamı’ndan Dâhiliye Nezareti’ne 9 Haziran 1919 tarihli yazı, Başbakanlık Devlet Arşivleri **DH. KMS. 53-2/4**.; Van Vilayeti’yle Dâhiliye Nezareti arasındaki 9, 10, 11 Haziran 1919 tarihli telgraflar, Başbakanlık Devlet Arşivleri **DH.KMS 53-1/56**.; 10 Haziran 1919

5 Şubat 1920 tarihli *Daily Telegraph* gazetesinin haberine göre İngiltere, başkenti Erivan olan Ermenistan Cumhuriyeti'nin istiklalini tanımıştır. Bu yeni cumhuriyet küçük Ermeni milletinin yurdu olup Türkiye'deki Ermenistan ile alakalı değildir²¹¹.

İngiltere Dış İşleri Bakanı Lord Curzon, Wardrop'a 11 Nisan 1920 tarihli yazısında “*Bogos Nubar ve Ahoronyan'ın kendisini ziyarete geldiklerini ve aptalca hareketlerinden ötürü kendisinden azar işittiklerini*” söylemektedir. “*Türkleri öldürmeleri için verdikleri silahları Azerbaycanlılara karşı kullanmalarının aptalca olduğunu, böyle düzensizlik içinde komşularına saldırırlarsa Cemiyeti Akvamın kendilerini tutmayacağını*” söylemiştir. Yine Curzon, 12 Nisan'da ise Sir F. de Robek'e, Ermenilerin kendilerini Türklere karşı korumaların için Batum yoluyla silah gönderileceğini yazmaktadır²¹².

Ermeni ordusu İngilizler eliyle düzenlenmiştir. Silâhındaki Ermeni sayısı 7-8 bin civarındır. İhtiyaç halinde 20 bine yükseltilebilecek haldedir. Bunun dışında Antrantik çetesi 3 bin silahlı Taşnak'tan oluşmaktadır. Ayrıca Yezidilerden kurulu 400 piyade ve dört toptan müteşekkil Sason Alayı 1919'da Erivan'da konuşlanmıştır. İngiliz *Orient News*'in 12 Kasım 1920 tarihli haberine göre Bolşeviklerle Türkler anlaşarak iki taraftan Ermenistan'a hücum etmiştir. Müttefiklerin daima Ruslarla Türklerin arasında müstakil bir Ermenistan istedikleri, Türk-Rus ittifakının ise tam tersini istediği için beraber saldırdığı yazılmıştır²¹³.

İngiltere Ermenilere Wrangel'den bir milyon ve Yunanistan'dan 10 bin tüfek gönderilmesini sağlamıştır. İki Fransız ve bir Yunan bandıralı vapur, Ermeniler için

tarihli Dâhiliye Nezareti'nden Van Valisi Haydar Bey'e çekilen telgraf, Başbakanlık Devlet Arşivleri **DH. ŞFR. 100/85.**; Erzurum'dan Harbiye Nezareti'ne telgraf, 8-7-1919, **ATASE, İSH, K: 33, G: 11.**; Erzurum'dan Harbiye Nezareti'ne telgraf, 30-7-1919, **ATASE, İSH, K: 33, G: 23.** Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret Makamı'na ve Hariciye Nezareti'ne yazı, Başbakanlık Devlet Arşivleri **DH. KMS. 53-3/64.**; Van Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne 1 Ocak 1920 tarihli olarak çekilen telgraf, Başbakanlık Devlet Arşivleri **DH. KMS. 50-3/17.**

²¹¹ Karacakaya, **a.g.e.**, s. 182.

²¹² Ali Kemal Meram, **Türk-Rus İlişkileri Tarihi**, İstanbul, 1969, s. 229.; Ulubelen, **a.g.e.**, s. 232-233.

²¹³ Tugaç, **a.g.e.**, s. 46-48.; Karacakaya, **a.g.e.**, s. 207.

Batum'a 16 milyon adet cephane getirmiştir. İtilaf Devletleri'ni Ermenilere silah ve teçhizat yardımı bu şekildedir. Siyasi destekleri ise her zaman devam etmiştir²¹⁴.

2.4. Amerika'nın Ermenistan'a İlgisi

Kurulacak Büyük Ermenistan'ın tüm petrol işlerine İngilizler talipti. İngilizlere göre, İngiliz şirketlerinin Amerikan şirketlerinden kurtulması için Batum, Tiflis, Bakü ve kurulacak Ermeni devleti petrol işlerini üstlenmesi gerekmektedir²¹⁵. Amerikan'ın Paris Elçiliği'ne 7 Ağustos 1919 tarihli olarak yazılan, Trabzon ve Kafkasya hakkındaki rapor, Türklerin, Ermenilerin ve İngilizlerin bölgedeki durumunu özetlemekle birlikte ancak Amerika'nın kurtarıcı olacağını ifade etmektedir²¹⁶. Ermenilere saldırıldığına dair haberler üzerine Osmanlı yönetimi Amerikalıları bölgeye davet etmiştir²¹⁷. 23 Ağustos 1919'da Amiral Bristol Osmanlı Hükümeti'ne tehdit içerikli bir telgraf çekmişken 30 Eylül 1919 tarihli raporunda ise Kafkasya'ya Amerikan askeri gönderme fikrine karşı çıkmıştır²¹⁸. General Harbord'un raporunda ise milli hareketin İttihatçılık fikrinde olmadığı, Hristiyanlar hakkında hiçbir husumet beslemediği ve Anadolu'nun doğu bölgelerinde şimdiye kadar görülmemiş bir asayişin olduğunu belirtilmiştir²¹⁹.

İtilaf Devletleri ABD'den Ermenistan mandasını üstlenmesi ve Amerikan Başkanı Wilson'un bağımsız Ermenistan'ın batı ve güney sınırlarının saptanması konusunda hakemlik yapmasını istemişlerdir. 1 Haziran 1920'de Amerikan Kongresi manda önerisini reddetmiştir.²²⁰ 22 Kasım 1920'de Wilson, Müttefik Kuvvetler Yüksek Konseyi'ne Ermenistan'ın sınırlarını saptayan bir mektup göndermiştir.

²¹⁴ Mustafa Sarı, "Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Sakarya Üniversitesi SBE, 2010, s. 531, 1 numaralı dipnot.; Uğurhan Demirbaş v.d., **Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922)**, BOA, Ankara, 2003, s.165.; Genelkurmay'a gelen istihbarat, 30-1-1920, ATASE, İSH, K: 646, G: 56.

²¹⁵ Ulubelen, a.g.e., s. 204.

²¹⁶ Orhan Duru, **Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları**, İstanbul, 2011, s. 27-29.

²¹⁷ **Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge)**, BOA Yayınları, Ankara, 1982, s. 72-73.; Uğurhan Demirbaş v.d., **Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922)**, BOA, Ankara, 2003, s.138-139.

²¹⁸ Ulubelen, a.g.e., s. 174.; Duru, a.g.e., s. 38-39.

²¹⁹ Seçil Akgün, **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesi'ne Dair) Raporu**, İstanbul, 1981, s. 133-162.; Karacakaya, a.g.e, s. 171.; Bilge, a.g.e., s. 32.

²²⁰ Akgün, a.g.e., s. 162

Kendisine verilen General Harbord ve Amiral Bristol raporlarına rağmen Wilson, Ermeni propagandaları ve Amerikan kamuoyu baskısının²²¹ etkisiyle gerçekten uzak ve hissi bir Ermenistan sınırı çizmiştir²²².

Gümrü'nün Türk askerince ele geçirilmesi Milletler Cemiyeti gündemine bomba gibi düşmüştür. Cemiyet 26 Kasım 1920'de ABD başkanı Wilson'a, Ermenilerin topluca katliama uğramasının önlenmesi için müracaatta bulunmuştur. Cemiyete arabuluculuğun kabul edildiği bildirilmiştir. 26 Aralık'ta Wilson'a Ermenistan'ın Bolşevikleştiği rapor edildiğinde Milletler Cemiyeti'nden hala bir cevap gelmemiştir. Gelen cevapla konunun Amerika ve İtilaf Devletleri'nce ele alınmasını önererek aslında cemiyetin gündeminden Ermenistan'ın düştüğü ifade edilmiştir. Wilson, bunun üzerine, cemiyeti ve İtilaf Devletleri'nin politikalarını eleştirmiştir²²³. Ermeni Harekâtı, dolaylı bir sonuç doğurarak Amerikan kamuoyunun Türkler lehine dönmesine başlangıç olmuştur. Savaş esnasında Kars'ta bulunan bir Amerikan heyetinin, Türk ordusunun disiplinli olduğu, soykırım yapmadığı ve savaşın sorumlusunun Ermeniler olduğundan bahsetmesi, bu sonucu doğurmuştur²²⁴. Amerikalıların bu dönem Türkiye ile ilgili olayları yakından takip ettiği görülmektedir²²⁵.

²²¹ 1919-1921 arası Amerikan basınında Ermeni meselesi mütemediyen işlenmiştir. The New York Times gazetesinde yer alan başlıklar ve tarihleri şöyledir: 19 Ağustos 1919 "Ermenistan Türklerle Karşı Yardım İstiyor", 26 Ağustos "Ermenistan'ın Tek Ümidi: Amerika Birleşik Devletleri", 11 Kasım "Asi Türk Lideri Kemal, Lenin'e İşbirliği Teklif Etti", 21 Aralık, "Yakın Doğu Siyaseti Türklerin Düşmanlığını Kazanıyor", 3 Ocak 1920 "Sovyet Ordusunun Türklerle Birleşmesinden Korkuluyor", 27 Mayıs "Paris Amerika Birleşik Devletleri'nin Manda Almasını İstiyor", 2 Ağustos "Sovyetler Kızıl Müslümanlar Yardım Çabasında", 8 Ağustos "Türkler Kızılların Kongresinde", 9 Kasım "Türkler Amerikalıları Esir Aldı. Bu Davranışta Bolşeviklerin Etkisi Olduğu Sanılıyor", 7 Ocak 1921 "Kemal Paşa Anadolu'da Büyük Bir Ordu Topluyor. Kurulan Birlikler Bolşevikleştiriliyor", 9 Ocak "Türk Milliyetçileri Amerikalıları Tutukluyor", 17 Temmuz "Kemal'e Karşı Çıkmaya Başlayan Türk Komünistleri Onun Yönetiminin Abdülhamit Yönetiminden Farksız Olduğunu İleri Sürüyorlar", 2 Kasım "Türkler Mali Yardım Peşinde", 6 Kasım "Enver Paşa Türk Komünistlerine Önderlik Edecek", 7 Aralık "Yeni Türk Katliamı". Osman Ulagay, **Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı**, İstanbul, 1974, s. 50-51, 56-57, 78, 100, 110-118, 140, 146-147.

²²² Kamil Necdet Ar, "Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Ege Üniversitesi SBE, İzmir, 2009, s. 252-255.

²²³ Ar, a.g.t., s. 263-265.

²²⁴ Ar, a.g.t., s. 265.; Şark Cephesi'nden Genelkurmay'a gönderilen telgraf, 31-10-1920, **ATASE, İSH, K: 646, G: 28.**; Şark Cephesi'nden Genelkurmay'a gönderilen telgraf, 3-11-1920, **ATASE, İSH, K: 617, G: 59.**; **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 352-353.

²²⁵ Duru, **a.g.e.**, s. 76-77.; Müderrisoğlu, **a.g.e.**, s. 519.: Erkânı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nden Şark Cephesi Kumandanlığına 20 Kasım 1920'de gönderilen telrafta, Amerika'dan 300 gönüllü

2.5. Şark Cephesi'nde Ermeniler Üzerine Yapılan Doğu Harekâtı

Kazım Karabekir Mustafa Kemal'e, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya ile birlikte hareketle, üç taraftan baskı yaparak Ermenilerin kontrol altında tutulması gerektiğini ifade etmiştir²²⁶. Türk Doğu Cephesi harekât planları Ermenilere taarruz, Gürcülerin tarafsızlığının sağlanması ve Azerilerle işbirliğine gidilmesi üzerine kurulmuştur²²⁷. Ermenilere karşı Kızılordu'yla müşterek bir hareket yapılmayacağı öngörülmüştür²²⁸. Milli Mücadelenin başından itibaren Kafkasya ve Ermeni faaliyetleri gündemde kalmıştır²²⁹.

Bolşevikler ve Milli Mücadele'yi yürüten kadro, düşmana karşı bir olmanın gereğini görmekte birlikte her ikisi de diğerinin Kafkasya'da tek başına hâkim olmasını istememiştir. Azerbaycan'ı Bolşevize eden Rusların Ermenistan'a harekât başlatması Anadolu için sevindirici olmakla birlikte sınıra kadar dayanıp kendilerine üstünlük kurması da bir o kadar endişe vericiydi. Bu sebeple Kazım Karabekir daha Bolşevikler Kafkasya'ya girmeden Elviye-i Selase'nin alınmasını ısrarla dile getirmiştir²³⁰. Ermeni harekâtı hazırlıklarına girişen²³¹ Karabekir'e Ankara'nın dur emri vermesi, Çiçerin'in mektubunda ifade ettiği Ermeni meselesinde Rus tavassutuna Türk tarafının olumlu bakması sebebiyle olmuştur²³².

Osmanlı'nın geri çekilmesinin ardından bölgede kurulan milli şura hükümetleri ve onların milis güçleri, Ermenilerle bir buçuk yıl harp etmişlerdir. Verdikleri bu milli mücadele ile Türk ordusuna bir buçuk yıllık süreyi kazandırmışlardır. Bu bir buçuk yıl aynı zamanda Ermenilerin bölge halkına zulmettiği, katliam ve soykırım yaptığı zaman zarfıdır. 1919'da Nahçıvan İngilizler tarafından işgal edilmiş ve

Ermeni'nin Erivan'a hareket ettiği bilgisi verilmiştir. Genelkurmay'dan Şark Cephesi'ne gönderilen telgraf, 20-11-1920, **ATASE, İSH, K: 645, G: 61**.

²²⁶ Dayı, **a.g.e.**, s.54-56.

²²⁷ Tuğaç, **a.g.e.**, s. 49-52.

²²⁸ Ermenilere karşı Kızılordu'yla müşterek bir hareket yapılmayacağı, 15-9-1920, **ATASE, İSH, K: 614, G: 81**.

²²⁹ Dayı, **a.g.e.**, s.66.; Tuğaç, **a.g.e.**, s. 56-60.

²³⁰ Bolşevik orduları Kafkasya'yı sarmaya başlamıştır. 18-3-1920, **ATASE, İSH, K: 452, G: 94**.

²³¹ Tuğaç, **a.g.e.**, s. 283-284.; Ermenistan Cumhuriyeti kıtaat komutanının Kazım Karabekir Paşa'ya cevabi tahriratu, 29-3-1920, **BOA, HR. SYS, D: 2878, G: 26.**; Duru, **a.g.e.**, s. 77-78.

²³² Atnur, **a.g.e.**, s. 34-342.

Ermenilere terk edilmiştir²³³. Türkiye ile Azerbaycan ve Bolşevik Rusya irtibatları bu işgal ile kesilmiştir²³⁴. 13 Nisan 1920’de Kars’ı işgal eden İngilizler, Güneybatı Kafkas Geçici Hükümeti’ni yıkmış ve bölgeyi Ermenilere vermişlerdi²³⁵.

8 Mayıs 1920’de Karabekir, “Kızılordunun Ermenistan ve Gürcistan sınırlarına doğru hareket ettiği, Gürcistan’ın seferberlik ilan ettiği ve bu tarihi fırsatın kaçırılmaması için Doğu Cephesi Komutanlığının kurulmasını” Meclisten talep etmiştir. Meclisin Bakanlar Kurulu kararıyla buna cevabı 9 Mayıs 1920 tarihlidir ve şartların uygun olmaması sebebiyle olumsuzdur. Bakanlar Kurulu’na göre İtilaf Devletleri’nin barış konferansında Türkiye hakkında alacakları karar aydınlanmamıştır. Bir askeri harekât uzlaşma ihtimalini ortadan kaldırmak anlamına geleceğinden, iç ve dış durum açısından şimdilik elverişli değildir. Öte yandan Bolşeviklerle de işbirliği şartlarının ana hatlarını dahi tepit edilmemiş olması ve sağlayacakları maddi yardımın da belli olmaması sebebiyle fiilen işbirliği yapmanın sakıncası ifade edilmiştir. Son olarak da Ermeni meselesinin ve dünya kamuoyunun buna olan hassasiyeti sebebiyle özellikle Amerikan kamuoyunu aleyhe çevirecek bir işin yapılmaması gerektiği belirtilmiştir. Ordunun Ermeni Hükümeti’ne karşı resmi ve açık düşmanlıktan uzak durması ve mümkün mertebe gizli şekilde, milli şuralara bağlı yerel kuvvetlerce bir taarruz yapılması gerektiği dile getirilmiştir²³⁶.

10, 11 Mayıs ve 1 Haziran 1920 tarihli olarak Meclisten kolorduya gidip gelen yazışmaların özeti, İtilaf’ın ve Bolşeviklerin durumunun belli olmadığıdır. Batı ve doğu ufukları sarih değildir. Siyasi atmosfer net ve anlaşılır görünmemektedir²³⁷.

²³³ Altı bin Ermeni, İngiliz zabıt kumandasında Nahçıvan’ı işgal etmiştir. 8-7-1919, **ATASE, İSH, K: 33, G: 11**. Bu belge Ek-10’da verilmiştir.

²³⁴ Tuğaç, **a.g.e.**, s. 62-63.; Ermeniler Rus sefaret heyetinin geçmesine izin vermemiştir. 13-12-1920, **ATASE, İSH, K: 1021, G: 108**; Ermeni süvarileri Türk-Rus postalarına ateş açmıştır. 16-9-1920, **ATASE, İSH, K: 1021, G: 67**.

²³⁵ Ermeniler İngilizlerin teşvikiyle Nahçıvan ve Kamarlı’da Müslümanları katletmişler ve yakında Türkiye’ye gireceklerini söylemişlerdir. 30-7-1919, **ATASE, İSH, K: 33, G: 23**.

²³⁶ Tuğaç, **a.g.e.**, s. 81-83.; **Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, ATAM, Ankara, 1991, s. 333.

²³⁷ Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal, 15. Kolordu Kumandanlığına 10 Mayıs 1920’de meclisin, Bolşeviklerle temas, maddi ve fiili bir ahitleşme olmadan sınırı geçmeme kararını bildirmiştir. **Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, ATAM, Ankara, 1991, s. 342-343, 349-352. Yerasimos, Ankara’nın bu duraksamasını, Fevzi Paşa ve onun gibi düşününlerin sonuna kadar İtilaf’la uzlaşma taraftarı oldukları, Sevr anlaşmasının Türkiye lehine değiştirilebileceğini ümit etmelerine bağlamıştır. Stefanos Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden “Milli Mücadele”ye**, İstanbul, 1979, s. 157.

Karabekir'in stratejik sebeplerle Soğanlı Geçidi'ni işgal teklifi ise kabul edilmiştir²³⁸. San Remo'da kararlaştıran ve Sevr Antlaşması'nı şekillendiren hususların belli olması üzerine Ankara, Paris Barış Konferansı'ndan ümidini kesmiştir. Bunun üzerine Kolordunun 4 Haziran 1920 tarihli taarruz teklifi kabul edilmiş ve askeri harekâta hazırlıkların başlanması istenmiştir²³⁹.

Mustafa Kemal 7 Haziran 1920'de Mecliste yaptığı konuşmada Ermenilerin eski hududun ilerisinde bulunan Müslümanlara zulüm ve katliamlarını artırdıklarını ve Meclisin icra heyetine vermiş olduğu salahiyetin kullanılmak mecburiyetinde kalacağını ifade etmiştir²⁴⁰.

13-14 Haziran 1920'de 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir, Meclis tarafından Doğu Cephesi Komutanı olarak tayin edilmiştir. Mustafa Kemal, cephe komutanına harekât öncesi Ermenilere bir mektup yazılmasını ve cevap beklenmeden taarruza geçilmesini bildirmiştir. Harekât tarihinin kendisine bildirilmesini, buna göre İtilaf Devletleri ve diğer devletlere tebligat yapılacağı ifade edilmiştir²⁴¹. Mustafa Kemal, Çiçerin'in mektubu yüzünden harekâtı erteledikleri, yolda bulunan Bolşevik heyetiyle temas ettikten sonra duruma bakmak gerektiğini bildiren telgrafını 21 Haziran 1920'de Kazım Karabekir'e göndermiştir²⁴².

2.5.1. Bolşevik Müdahalesi ile Harekâtın Gecikmesi

Mustafa Kemal 14 Ağustos 1920 tarihinde TBMM'de yaptığı konuşmada Şark Cephesi hakkında geniş malumat vermiştir. 30 Mayıs ve 4 Haziran tarihli olarak Şark Cephesi, Heyeti Vekileye üç sebeple Ermeniler üzerine taarruz teklif etmiş ve uygun görülmüştür. Bunlar, Moskova'ya doğru yola çıkan heyetin yolunun açılması, Ermenistan dâhilinde Müslümanlara yapılan katliamların durdurulması, ilk fırsatta Erzurum'a kadar gelmeyi düşünen Ermenilere üstün gelinmesi ve Brest-Litovsk ile Batum muahedelerine binaen Türkiye'nin olan Elviye-i Selase bünyesindeki

²³⁸ Harekâtın bir Ermenistan seferi olmayıp, sulh görüşmelerini tesir için Soğanlı dağlarının elde tutularak tahkim edilmesi olduğunun bildirilmesi, 6-6-1920, **ATASE, İSH, K: 613, G: 54.**; Tuğaç, **a.g.e.**, s. 83-84, 285-289.

²³⁹ Tuğaç, **a.g.e.**, s. 84-87, 91.

²⁴⁰ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III**, Cilt: 1, ATAM, Ankara, 1997, s. 79.

²⁴¹ Tuğaç, **a.g.e.**, s. 91-93.

²⁴² **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, ATAM, Ankara, 1991, s. 354-355.

Sarıkamış, Soğanlı dağları ve geçitlerini ele geçirmesidir. 6 Haziran 1920'de Ermeniler üzerine taarruz emri verildiği ancak 16 Haziran'da Çiçerin'den gelen mektupta hudut tespitinde Rusların tavassut etme istekleri yer aldığı ifade edilmiştir. Mektupla birlikte gelen, bir Rus heyetinin yolda olduğu bilgisi üzerine ve Türk heyetinin Ruslarla görüşmesinin ardından ne yapılmasına karar verilmesi kanaatiyle harekât, 20 Haziran 1920'de ertelenmiştir²⁴³. Mustafa Kemal, Rusların taarruza taraftar olmadığını ancak Türkiye'nin de sadece kendisinin olan yerleri alma niyetinde olduğunu ifade etmiştir²⁴⁴.

Rusların Gürcü ve Ermenilerle mütareke yapmasının ardından Kafkasya'da yaşanan olaylar neticesinde İngilizlerin emrindeki Ermeni Taşnak Hükümeti saldırıya geçerek Türk-Sovyet irtibatını kesmiş, Şahtahtı'nı işgal etmiş ve Nahçıvan'ı tehdit altına almıştır²⁴⁵. Kızılordu birlikleri Karabağ-Gerus-Nahçıvan yolunu düzenledikleri bir saldırı ile açmışlardır. Nahçıvan'da bulunan Kızıl Tugay zayıf olduğu için Doğu Cephesi'nden Türk kuvvetleri takviye için getirilmiştir²⁴⁶.

Mustafa Kemal'den Karabekir'e 1 Haziran 1920'de gönderilen telgrafta, şark harekâtı hakkında Meclisin mütalaası iletilmiştir. Karabekir, 27 Haziran 1920'de, Kafkasya'daki siyasi durumu izah eden raporunu Genelkurmay'a sunmuştur. Mustafa Kemal'in 14 Ağustos 1920 tarihinde TBMM'de yaptığı konuşmasının konusu Kafkasya'da yaşanan gelişmelerdir²⁴⁷.

Rusların 16 Temmuz 1920'de açtığı Nahçıvan-Şuşa Yolu 10 Ağustos'ta Ermeniler tarafından tekrar kesilmiştir. Çünkü bu tarihte Ermeni-Sovyet Barış Antlaşması olmuş ve Ruslar Şahtahtı-Culfa Demiryolu'nu Ermenilere vermiştir.

²⁴³ Çiçerin'in mektubu, 20-6-1920, ATASE, İSH, K: 613, G:83.; A. Şemsutdinov, Y.A. Bagirov, **Bir Karagün Dostluğu Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, Bilim Yayınları, İstanbul, s. 20.

²⁴⁴ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III**, Cilt: 1, ATAM, Ankara, 1997, s. 93-99.

²⁴⁵ Ermenilerin Bardız ve Oltu şuralarına taarruz ettikleri, Zengibar'a taarruzları ve Cennetabad'ı işgalleri, 21-6-1920, ATASE, İSH, K: 613, G:86.; Ermenilerin Zengibar'a taarruzlarının amacı, 22-6-1920, ATASE, İSH, K: 613, G:87.; Ermenilerin Nahçıvan Milli Şura kuvvetlerine taarruz ettikleri, 1-7-1920, ATASE, İSH, K: 577, G:119.

²⁴⁶ Tugaç, **a.g.e.**, s. 123-131.; Harekatı askeriyeye raporlarından gerekli hususların, Bolşevik ordusu karargahına gönderilmesi, 27-6-1920, ATASE, İSH, K: 613, G:110.;

²⁴⁷ TBMM Başkanı'ndan Şark Cephesi Komutanı'na telgraf, 1-6-1920, ATASE, İSH, K: 613, G: 49.; Şark Cephesi Komutanı'ndan Genelkurmay'a rapor, 27-6-1920, ATASE, İSH, K: 613, G: 111.; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III**, Cilt: 1, ATAM, Ankara, 1997, s. 101

Ermeniler yolu kestiğinde Ankara'ya bu bilgi daha ulaşmamıştır. Bununla birlikte Ermenistan'da genel seferberlik ilan edilmiştir²⁴⁸. Şartların bu şekilde değişmesi sebebiyle 28 Eylül'de tüm Doğu Cephesi Ermenilere karşı taarruza kalkmıştır²⁴⁹.

2.5.2. Askeri Harekâtın Başlaması

Ankara'nın Sovyet arabuluculuğunu kabulüyle Ermeniler de yolu açmış ve Halil Paşa Moskova'dan yanında yardımlarla birlikte yola çıkabilmiştir. Ancak Ermeniler İngilizlerin onayını alarak Zangezur geçişini kesmiştir. Bölgede bulunan Kızılordu birlikleri Ermenistan üzerine yürümeye niyetli görünmüyorlardı. Hatta Polonya cephesinde şiddetlenen savaşa Kafkasya'dan kuvvet kaydırılmıştı. Bu esnada Ermeniler Nahçıvan'a saldırmışlardır. Anadolu'ya yardımları getiren Halil Paşa'ya refakat eden Kızılordu kuvvetleri Ermenilerle çatışmıştır.

10 Ağustos 1920 tarihinde Sevr ile Büyük Ermenistan'a kağıt üzerinde onay çıkarken aynı gün Moskova'da Ruslarla Ermeniler anlaşmışlardır. Nahçıvan geçici olarak Ruslara verilmiştir. Ermenilerle anlaşılan Bolşevikler, Türk heyetiyle de gündemlerini, Ermeni meselesiyle düğümlemişlerdi. Ermeniler lehine toprak talebi çerçevesinde Van ve Bitlis'in istenmesi, göçmenlerin dönüşü, Elviye-i Selase gibi konular sebebiyle görüşmeler kesilmiştir. Yusuf Kemal Bey, yanında Bekir Sami beyin raporuyla 18 Eylül'de Türkiye'ye dönerken Mustafa Kemal, 20 Eylül 1920 tarihinde Ermeniler üzerine harekât emrini vermiştir²⁵⁰.

16 Haziran'daki Çiçerin'in mektubundan eylül ayına kadar şartlar değişmiştir²⁵¹. 15 Eylül 1920 tarihli karşılıklı telgraflarla Cephe Kumandanlığı ile Genelkurmay, Ermenilere karşı Kızılordu ile müşterek bir hareket yapılmayacağını teyitlemişlerdir²⁵². Ermeni saldırıları devam edince Kazım Karabekir komutasındaki Türk birlikleri karşı saldırıya geçmiş ve 29 Eylül'de Sarıkamış alınmıştır. İç ve dış şartların uygun hale geldiği, Batı Cephesi'nin doğudan gelecek yardıma ihtiyacının

²⁴⁸ Ermenistan'da genel seferberlik ilan edildiği, 16-8-1920, **ATASE, İSH, K: 643, G: 24**.

²⁴⁹ Tugaç, **a.g.e.**, s. 110-115.

²⁵⁰ Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu**, İstanbul, 2000, s. 336-339.

²⁵¹ Tugaç, **a.g.e.**, s. 138-139.

²⁵² Şark Cephesi Komutanı ile Genelkurmay'ın birbirine telgrafları, 15-9-1920, **ATASE, İSH, K: 614, G: 81**.

olduğu, ne batılıların ve ne de Bolşeviklerin Ermeni meselesine etkin bir müdahaleye güçlerinin bulunmadığı bir dönemde Doğu Harekâtı başlamıştır²⁵³.

Türk güçleri Eylül 1920’de 500 km uzunluğundaki bir cephede taarruza geçtiğinde Rusya, Ermenistan’dan Türklerin sınırı serbestçe geçmesini, Sevr Antlaşması’nı reddetmesini ve İtilaf Devletleri ile olan ilişkisini kesmesini istemiştir. Ermenistan ise bunun tam tersini yaparak Batı’yı yardıma çağırmıştır²⁵⁴. Türkiye ise yapılan harekât hakkında Ruslara bilgi vermiştir²⁵⁵. Genelkurmay Başkanı İsmet Paşa, 28 Kasım 1920’de TBMM’ye gönderdiği yazıda Şark Cephesi’nde ileri harekâtın devam ettiğini ifade etmiştir²⁵⁶.

Türk ilerleyişi karşısında bir varlık gösteremeyen Ermeniler, etraftan yardım istemeye başlamıştır. Sarıkamış’ın Türk kuvvetlerinin eline geçmesi üzerine Ermeni Dışişleri Bakanı Agacanyan 3 Ekim 1920’de Sovyet yönetimine telsizle bir nota vermiştir. Bu notada Rus Hükümeti’nin Ermenilerle Türkler arasındaki meseleyi barış yoluyla halledeceğini vaat ettiği hatırlatılmakta ve Türklerin durdurulması talep edilmektedir. Taşnak Ermeni Hükümeti Moskova’dan aracılık etmesini talep ederken diğer taraftan Karabağ’da Kızılordu ile çarpışmıştır. Tüm dünyaya da Türklerin Ermeni halkını imha etmeye başladığı propagandasını yapmıştır²⁵⁷.

Türkiye, Rusya’nın Ermeniler lehine iki il talebini Sarıkamış alındıktan sonra ve Kars daha alınmamışken reddetmiştir. Bu sıralarla Yunan ordusu Uşak’ı almış ve ilerlemiştir. 21 Ekim 1920’de Rus taleplerinin reddedildiği bilgisi Moskova’da bulunan Bekir Sami Bey’e iletilmiştir. Yine aynı tarihlerde Türkiye’ye gelen Sovyet

²⁵³ Sarıkamış taarruzu ve yapılan muharebeler ile alınan sonuçlar, 28-9-1920, **ATASE, İSH, K: 615, G: 61.**; Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir’e çekilen 8 Ekim 1920 tarihli telgrafında Mustafa Kemal, cephedeki başarıları övmüş ve taltif etmiştir. **Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, ATAM, Ankara, 1991, s. 370.; Tugaç, **a.g.e.**, s. 145-146.

²⁵⁴ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s.288.

²⁵⁵ Şark Cephesi Komutanlığı’nın Moskova Hariciye Komiserliği’ne çektiği telgraf, 27-10-1920, **ATASE, İSH, K: 646, G: 24.**

²⁵⁶ Genelkurmay’dan TBMM Başkanlığı’na verilen bilgi, 28-11-1920, **ATASE, İSH, K: 589, G: 29AC.**

²⁵⁷ Sarıkamış harekâtı dolayısıyla, Ermeni Hariciye Nazırı’nın Sovyet Hariciye Komiseri’ne verdiği rapor, 3-10-1920, **ATASE, İSH, K: 614, G: 101.**; Tugaç, **a.g.e.**, s. 176-177.

Sefiri Budu Mdivani ise Doğu Cephesi Komutanlığı'nda Ermenilere toprak talebi meselesinin ancak bir yanlışlık eseri olduğunu ifade etmiştir²⁵⁸.

Ermeniler Ruslardan başka Gürcistan hükümetine de başvurarak Kars'ı kaybettikleri ve Gümrü'yü elden çıkarmak üzere olduklarından Türklerin harekâtı durdurmalarını talep etmişlerdir²⁵⁹. Oysa Gürcülerle Ermeniler arasında itilaf vardır²⁶⁰.

2.5.3. Kars ve Gümrü'nün Alınışı

Türkiye bu askeri faaliyeti esnasında ihtiyatlı davranmış, hem Moskova'nın hem de batının tepkisini ölçmüştür. Moskova görüşmeleri esnasında, 4 Ağustos'ta Türk tarafının önerisine Ruslar da onay verdiği için önce Sarıkamış alınmıştır. Sarıkamış'ın alındığı gün Lenin, Tiflis'te bulunan Kirov'a, Anadolu'ya gerçek bir yardım yapılması, bunun hızlandırılması ve Ermenilerin Sovyet arabuluculuğuna ikna edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Öte yandan İtilaf Devletleri Türk saldırısına kayıtsız kalmış ve Ermenileri gözden çıkarmışlardır²⁶¹.

İngiliz ve Rus tepkilerini anlamak için harekâta Sarıkamış'ın alınmasıyla ara verilmiştir. Sovyetlerin tepkisi yumuşak olmuştur. Diplomatik seviyede kalarak bir protesto notası yollamaktan ibarettir. Ruslar Ermenilere "*İtilaf Devletleri'ni bırakın bizim arabuluculuk teklifimizi kabul edin, biz sizi Türklere karşı koruruz*" demektedir. Ermeniler ise İngilizlere güvenmeye devam etmişler ve Rusların teklifinden ürkererek yardım önerisini reddetmişlerdir. İngilizler Gürcüleri Ermenilere yardıma teşvik ederken Türkler, Gürcülerin tarafsız kalması için güvence vermiş, Ardahan ve Batum'a askeri bir müdahalede bulunulmayacağını bildirmişlerdir. Türk tarafı bu şartlar altında Kars'ı almaya karar vermişken Gürcülerle anlaşma çabaları

²⁵⁸ Tugaç, **a.g.e.**, s. 180.; Sakarya, **a.g.e.**, s. 390-391.; Karacakaya, **a.g.e.**, s. 199.

²⁵⁹Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir'den Erkânı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne çekilen telgraf, 7-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 104**.

²⁶⁰ Erkânı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nden Şark Cephesi Kumandanlığı'na cevabi telgraf, 12-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 115**.; Rus Kurmay subaylarından Ahmet Efendi Bey, 3 Ekim 1920 tarihli bir Tiflis gazetesinde yazdığı makalede, Türklerin Ermenileri yok etmeye değil, Taşnak zorbalarını dağıtmaya gittiğini ifade etmiştir. Gürcistan'dan yardım isteyen Ermenilerin daha bir yıl önce hiçbir hakları olmadığını ifade etmiştir. Gürcistan'ın Borçalı bölgesine saldırdığını ve Gürcülerin bu sebeple onlara yardım etmeyeceğini ifade etmiştir. Sakarya, **a.g.e.**, s. 391-392.

²⁶¹ Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu**, İstanbul, 2000, s. 339.

ve İtilaf ile Türklerin anlaştığından şüphelenen Ruslar yüzünden ikinci harekât gecikmiştir. Ermeniler Ruslarla anlaşmak için görüşmeler yaparken şartları iyi değerlendiren Ankara, 28 Ekim’de ikinci harekât emrini vermiş²⁶² ve 30 Ekim 1920’de Kars alınmıştır²⁶³.

Aynı zamanda İstanbul’da yaşanan kabine değişikliği de Ankara’nın işine yaramıştır. 21 Ekim 1920’de başa gelen Tevfik Paşa kabinesi, Kuvayı Milliye destekçilerinden oluşuyordu. 22 Ekim’de Çiçerin’e Dışişleri Halk Komiseri imzasıyla mektup yazan Ahmet Muhtar Bey, bu kabine değişikliğinin, Ankara’yı İngiltere yanına çekme manevrası olduğunun üzerinde durdu. Böylece görüşmelerde pazarlık gücü elde edilerek “*Emperyalizme karşı durmamızı istiyorsanız Ermeniler lehine isteklerden vazgeçin*” denmiş oldu. Diğer yandan yeni kabine üzerinden İngiltere’nin Ankara ile iletişime geçme isteği, Ankara’da Doğu Harekâtı’na İngiltere’nin herhangi bir müdahale düşüncesinin olmadığı şeklinde okundu. Bunun üzerine ikinci harekât emri verildi²⁶⁴.

Genelkurmay Kars harekâtını, Ermeni ordusunun direnmesi halinde burada büyük kısmını yok etmek, Kars’ın alınmasıyla askeri durumu esaslı bir şekilde düzeltmek, Gürcülerin ileri harekâta geçmesini önlemek, Ermenilerle barış yapılabilmesinin önünü açmak ve onları gerçek bir sulhe razı etmek için istemiştir²⁶⁵. Cephe komutanlığının “*Ermeni Kuvayı asliyesinin Kars içerisinde veya Kars’ı müteakip takip ile imha eylemek*” hedefine sahip taarruz²⁶⁶ 30 Ekim 1920’de başlamış ve bitmiş, Kars ele geçirilmiştir²⁶⁷. Ermeni kuvvetlerinin büyük kısmı

²⁶² Şark Cephesi Kumandanlığı’nın Kars istikametinde Ermenilere karşı taarruza geçmesi hakkında Bakanlar Kurulu kararı, cephe kumandanlığına iletilmiştir. 28-10-1920, **ATASE, İSH, K: 615, G: 58**.

²⁶³ Birliklerin Kars’a taarruz ettikleri, 30-10-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 47**.; Okyar, **a.g.e.**, s. 105.; Yerasimos, **a.g.e.**, s. 340-341. Kars’ın işgali hakkında tebrikat, 3-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 54**.; Kars’ın alınması üzerine 30 Ekim 1920’de Mustafa Kemal Şark cephesi kumandanı Kazım Karabekir’i tebrik eden telgraflar çekmiştir. **Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, ATAM, Ankara, 1991, s. 275-376. Kazım Karabekir, “Kars’ta elde edilen ganimetlerin, İstiklal Harbimizin on yıl devamına yetecek derecede çok olduğunu, Milli Müdafaa vekili Fevzi Paşa’ya bildiririm” demektedir. Ali Kemal Meram, **Türk-Rus İlişkileri Tarihi**, İstanbul, 1969, s. 288.

²⁶⁴ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Cilt:2, Emre Yayınları, İstanbul, s. 181-190.

²⁶⁵ Tuğaç, **a.g.e.**, s. 181, 303.

²⁶⁶ Tuğaç, **a.g.e.**, s. 304-305.; Şark Cephesi’nden Genelkurmay’a verilen bilgiye göre her fırsattan istifade ile Ermeni ordusunun imhasına çalışılmıştır. 12-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 119**.

²⁶⁷ Kars’ta alınan ganimet ve esirlerin listesi, 1-11-1920, **ATASE, İSH, K: 589, G: 51**.; **Hâkimiyet-i Milliye**, “Şark Harekâtı” ve “Kars’ın Sükûtu Bir Muzafferiyet Oldu”, 1 Kasım 1920.; **Hâkimiyet-i Milliye**, “Kars’ta İhraz Edilen Muzafferiyet”, 7 Kasım 1920.

Gümrü'ye çekilmeyi başarmışlardır²⁶⁸. Kars'ın ele geçirilmesinden²⁶⁹ sonra Ermeni milletine hitaben yazılan beyannamede²⁷⁰ ve Ermenistan Cumhuriyeti'ne gönderilen notada, Ermeniler ve Ermenistan hakkında kötü bir niyet beslenmediği ifade edilmiştir²⁷¹.

Kars'ın ele geçirilmesi Türk tarafı için yeterli değildi. Ermenilerin silahtan tecridi ve mütareke gerekliydi. Ancak bu şekilde Doğu Cephesi kapanabilirdi. Yine Ermenilerin elinden alınacak silah ve mühimmata da ihtiyaç vardı. Gümrü harekâtı²⁷² için Şahtahtı ve Iğdır'ın alınması gerekmektedir²⁷³. Şahtahtı'nın alınması Ermenistan'ın dikkatini Nahçıvan tarafına çekmek ve saldırının Erivan'a yapıldığının zannedilmesi içindir. Nahçıvan Müfrezesi Şahtahtı ve Erivan istikametine yaptığı taarruzda Bolşeviklerle işbirliğini göz önünde tutmadan hareket etmiştir²⁷⁴. Askeri taarruz devam ederken bir taraftan da Ermenilerle mütareke için irtibata geçilmiştir²⁷⁵. Meclisin siyasi ve askeri istekleri içeren bir nota vermesine

²⁶⁸ Ermenileri safdışı bırakmak, Doğu Cephesi'ni kapatmak ve batıya yönelmek için Ermenilerin üzerine yürümek gerekliydi. Kars-Erivan istikameti kesin sonuç alınacak etkili bir yoldu ama riskliydi. Kars-Gümrü istikameti ise kesin sonuç alınacak etkili ve güvenli bir yoldu. Bu sebeple Gümrü üzerine gidilmesine karar verilmiştir. Tugaç, **a.g.e.**, s. 198-204.

²⁶⁹ 30 bin Ermeni askerinin koruduğu Kars'ın ele geçirilmesinde iki bin kadarı ölü ve yaralı olarak zayıt vermiştir. Fahrettin Erdoğan, **Türk Ellerde Hatıralarım**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 307-308.; Şark Cephesi kayıtlarına göre ise Kars muharebelerinde düşmana 270 ölü verdirilmiştir, 4-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 82.**; Ermeni ve Kars Cephesi kıtaatının durumu, 4-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 94.**

²⁷⁰ Kars'ın alınmasının üzerine Ermenilere hitaben yazılan beyanname, 2-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 90.**; Asırlardır bir arada yaşamış Ermeni ve Türklerin iyi münasebet kurması hakkında nota, 3-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 93.**

²⁷¹ TBMM Dışişleri Bakanı Ahmet Muhtar'dan Ermeni Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'na çekilen nota, 2-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 91.**

²⁷² Gümrü'nün işgalinin uygun olduğu ve Gürcülerin Ardahan'daki kuvvetleri hakkında bilgi verildiği, 31-10-1920, **ATASE, İSH, K: 615, G: 77.**

²⁷³ Şark Cephesi'nde ileri harekâtın devam ettiği, 1-11-1920, **ATASE, İSH, K: 589, G: 91.**; Şark Odusu'nun Başgedikler-Kızılcaçak hattına vardığı, 6-11-1920, **ATASE, İSH, K: 589, G: 54.**

²⁷⁴ Gümrü civarında Ermenilere 200 zayıt verdirildiği, 31-10-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 81.**; Şark Ordusu'nun kazandığı büyük muvaffakiyetten dolayı yazılan tebrik telgrafı, 31-10-1920, **ATASE, İSH, K: 641, G: 100.**; Gümrü istikametindeki harekâta devam edilmesi gerektiği, 2-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 92.**

²⁷⁵ Ermenilere karşı yapılacak harekâtın durdurulması için Ermenilere yapılacak teklif, 6-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 98.**; Ermeniler tarafından verilen iki tahrirat, 6-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 97.**; Şark Cephesi'nde Gümrü Kalesi'nin işgal edildiği, 8-11-1920, **ATASE, İSH, K: 589, G: 97.**; Kafkas Ermenileri'nin Erivan istikametine, Osmanlı Ermenileri'nin Delican istikametine çekildiği, 8-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 56, 8-11-1920, ATASE, İSH, K: 616, G: 83.**; Ermenilerle Gümrü civarında cereyan eden muharebeler, 9-11-1920, **ATASE, İSH, K: 615, G: 84.**; Mütarekenamenin Ermeni liva kumandanına verildiği, 9-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 108.**; Mütareke şartları kabul edilmediğinden muharebenin devam ettiği, 10-11-1920, **ATASE, İSH, K: 589, G: 99.**

Ermenilerin cevabı, notada yer alan silah ve teçhizat istenmesi bahanesiyle olumsuz olmuştur²⁷⁶.

Ermenistan, aralarında ihtilaf olmasına rağmen Gürcistan'a başvurarak Kars'ı kaybettiklerini, Gümrü'yü elden çıkarmak üzere olduklarından Türklerin harekâtı durdurmalarını talep etmişlerdir²⁷⁷. Bir taraftan da dış yardım bekliyorlardı²⁷⁸. Yeniden başlayan Türk taarruzu ile 13 Kasım 1920'de Iğdır ele geçirilmiştir. Şahtahtı ele geçirilmişken Türklerle Ermeniler arasında mütareke yapıldığı bilgisi gelmiştir. Türk ilerleyişine karşı hiçbir varlık gösteremeyen Ermeniler mütareke istemişlerdir²⁷⁹. 17 Kasım 1920'de Ermeniler mütareke şartlarını kabul etmişlerdir²⁸⁰. Bu şekilde Doğu Cephesi Komutanlığı görevini tam olarak yerine getirmiş, düşman mütareke istemiş ve silah vermiştir. Eğer Ermeniler mütarekeye uymazlarsa Doğu Cephesi'nin yeni hedefi Erivan olacaktı²⁸¹.

Türk basınında sonucu değerlendiren ve Ermeni İtilaf ilişkisine dikkat çeken yazılar çıkmıştır. Ermenilerin, İtilaf Devletleri'ne güvenip ısrarla bölgede baskı uyguladıkları, kimsenin yapmadığı derecede ağır zulüm yaptıkları, şimdiyse Büyük Ermenistan'dan sonra Küçük Ermenistan'ın da yok olduğu vurgulanmıştır. *"Ermenistan'ı da ilk defa biz tanımiştik ve hamilerinden çok biz haklarını vermiştik"* hatırlatması yapılmıştır²⁸².

²⁷⁶ Teklif edilen mütareke şartlarının Ermenistan hükümeti tarafından kabul edilmediği, 11-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 84.**; Mütareke şartlarının Ermenilerle adem-i kabulü, 11-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 129.**; Tugaç, **a.g.e.**, s. 211-215.

²⁷⁷ Ermenistan'ın Gürcistan'a Türk taaruzunun durdurulmasını talep eden müracaatı, 7-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 104.**; Gürcülerle Ermeniler arasında ihtilaf, 12-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 115.**

²⁷⁸ Gürcistan'ın seferberlik hazırlığı, Ermenistan'ın mütarekeyi kabul etmekle Gürcistan'a zaman kazandırma kastının olup olmadığı, 12-11-1920, **ATASE, İSH, K: 617, G: 67.**

²⁷⁹ Şahtahtı mintikasında Ermenilerle muharebe yapıldığı, 15-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 62.**; Şahtahtı mintikasında düşmanın, 188 esir ve 58 ölü verdiği, 17-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 66.**; Şahtahtı müfrezesinin düşmandan 217 esir aldığı, 81-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 68.**

²⁸⁰ 14 Kasım 1920 günü Ermenilere verdirilen zayıat ve mütareke şartlarını kabul ettikleri, 17-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 132.**; Mütareke tebliğine kadar Nahçıvan'ın işgali, 17-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 133.**

²⁸¹ Tugaç, **a.g.e.**, s. 219-223.

²⁸² Onay, **a.g.e.**, s.94-95.

Harekât esnasında Gürcüler seferberlik ilan ederek menfi bir tutum içinde olmuştur²⁸³. Ankara çeşitli temaslarla Gürcülerin tarafsızlığını tesis etmeyi başarmıştır. Türk ordusunun Ermeni kuvvetleri üzerine yürümesiyle telaşa kapılan Gürcistan, bir yandan da Ermenilerle işbirliğinin yollarını aramış²⁸⁴ ve seferberlik ilan etmiştir²⁸⁵.

Gürcistan Hükümeti'nin Türkiye aleyhtarı bir beyanname neşretmesi²⁸⁶ ve çeşitli faaliyetlere girişmesi üzerine Ankara, bazı tedbirler almıştır²⁸⁷. Şark Cephesi Kumandanlığı Gürcü taarruzuna karşı Gümrü civarında gerekli hazırlıkları yapmıştır²⁸⁸. 20 Ekim'de Gürcistan Dışişleri Bakanı Ramişvili'nin Gürcistan sınırlarında yer alan Batum ve Ardahan'a Türk ordusunun girmemesini talep eden telgrafı Ankara'ya ulaşmıştır. Ankara ertesi gün belirtilen sınırları geçmeyeceğini taahhüt etmiş ve bir anlaşma için Gürcü yetkililerin istediği yerde buluşmayı teklif etmiştir. 23 Ekim 1920 tarihinde Miralay Kazım Bey Tiflis elçiliğine atanmış ve Gürcistan'a 27 Ekim'de bir nota verilmiştir²⁸⁹. Tüm bu gayretler sonucu Gürcistan'ın tarafsızlığı sağlanmıştır.

Gürcistan'ın giderilmek istenen bu menfi tutumunun Türkiye açısından ne derece önemli olduğunu, 18 Şubat 1921 tarihli Meclis gizli celsesinde yaptığı

²⁸³ Ankara'dan Şark Cephesi Kumandanlığı'na çekilen telgrafla Gürcülerle Ermenilerin müştereken aleyhimize hareket etme ihtimalleri üzerine durulmuş ve ne gibi tedbir alındığı sorulmuştur. 12-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 116.**; Gürcistan Mümessili'nin Şark Cephesi Kumandanlığı'na gönderdiği protesto mektubu, 13-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 120.**

²⁸⁴ Gürcülerle Ermenilerin aleyhimize müşterek hareket etme ihtimali, 12-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 116.**; Ermeni harekâtı başlarken Gürcistan, "*Türkler Batum'u alacaklar*" endişesiyle Türk sınırına kuvvet yığmıştır. Bin kişilik hudut alayını Borçka Karadeniz arasına, 800 kişilik bir alayı Batum'a, bin kişilik bir kuvveti Ardahan'a, bin kişilik bir avcı piyade alayını Çürüksu'ya, 300 kişilik bir taburu Artvin'e ve 250 piyadeyi Ardanuç'a yerleştirdiler. Mustafa Sarı, "*Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum*", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Sakarya Üniversitesi SBE, 2010, s. 527.

²⁸⁵ Tiflis temsilcisi Kazım Bey Dışişleri Bakanlığı'na Gürcistan'ın seferberlik ilan ettiğini bildiren yazı, 11-11-1920, **ATASE, İSH, K: 615, G: 87.**; Kazım Karabekir'den Genelkurmay'a Gürcistan'ın seferberlik ilanını ileten telgraf, 11-11-1920, **ATASE, İSH, K: 615, G: 88.**; Gürcistan'ın seferberlik ilan ettiği, 11-11-1920, **ATASE, İSH, K: 615, G: 87.**; Gürcistan hükümetinin seferberliği ve yığmağı, 12-12-1920, **ATASE, İSH, K: 645, G: 70.**; Gürcistan'ın Batum'da duvarlara seferberlik beyannameleri astırdığı, 18-10-1920, **ATASE, İSH, K: 615, G: 51.**

²⁸⁶ Şark Cephesi'nden Genelkurmay'a Gürcistan'ın Türkiye aleyhtarı bir beyanname neşrettiğini bildiren telgraf, 23-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 154.**

²⁸⁷ Şark Cephesi'ne gelen ve Gürcü yönetiminin Türkiye aleyhtarı faaliyetlerini içeren istihbarat, 24-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 155.**

²⁸⁸ Şark Cephesi'nden Genelkurmay'a Gürcü taarruzuna karşı Gümrü civarında hazırlık yapıldığına dair telgraf, 14-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 124.**

²⁸⁹ Tugaç, **a.g.e.**, s. 183.; Gürcü hükümetine verilen nota, 27-10-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 88.**; Sarı, **a.g.t.**, s. 527- 534.

konuşmada Dışişleri Bakanı Ahmet Muhtar Bey izah etmiştir: “Ermenilerle olan muhasemet esnasında neden Erivan’a kadar girilmedi denildi? Birçoklarınız ve hatta benim de gönlüm isterdi ki böyle olsun. Fakat hiçbir an unutmayınız ki ordumuzun sol cenahında gayet müteredit bir vaziyet alması muhtemel bir Gürcü ordusu vardı. Binaenaleyh askeri bir noktai nazar düşünölmek lazımdı, buna mecburiyet vardı.”²⁹⁰

Ali Fuat Paşa, zayıf Ermeni kuvvetlerini ortadan kaldırıp Batı Cephesi’ne yardıma daha erken gelinebileceğini iddia etmiştir. Karabekir’in daha erken davranmak istediğini ama Ankara’nın ikna olmadığını söylemiştir. Gerçekten de Karabekir harekât için Ankara’ya defalarca başvuruda bulunmuştur²⁹¹. Mustafa Kemal, “Bolşeviklerle durumumuz netleşmeden ve İtilaf’ın tutumu kestirilmeden harekât yapılmamalı” düşüncesindedir. Eğer yapılırsa Amerika ve İngiltere Trabzon’a asker çıkarır korkusu vardır. Ayrıca Bolşeviklerin tutumu da kestirilemiyordu²⁹². Mustafa Kemal Paşa, Ermeni seferinin daha zamanı değil demekte ve üç sebep saymaktaydı. Bunlar, batıdan insaf beklemenin boşuna olduğu, istikbalin doğuda, Ruslar ve İslam dünyasında olduğu için Bolşeviklerle anlaşmadan harekâtın doğru olmadığı ile askeri başarı için Gürcü ve Azerilerin de tazyikine ihtiyaç olduğudur²⁹³. Sonuçta askeri harekât başarıyla sonuçlanmış ve Ermenilerle bir anlaşma da imzalanmıştır.

2.6. Gümrü Antlaşması

Kasım 1920’de tüm dikkatler, hesaplar ve baskılar Ermenilerin üzerindedir. Ermenilerin tüm kapıları çaldığı anda Stalin Bakü’dedir ve Türklerin Kafkasya’yı işgalini engellemeye çalışmaktadır. İngiliz görevlisi Albay Stokes, Moskova’ya karşı Ankara ile ittifak arayışındadır. Türkler, Taşnak Ermeni Hükümeti’nin ardından

²⁹⁰ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 443.

²⁹¹ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Cilt:1, Emre Yayınları, İstanbul, s. 715; Cilt:2, s. 11, 64.

²⁹² Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Cilt:2, Emre Yayınları, İstanbul, s. 24.

²⁹³ Tüm bunlara rağmen Ali Fuat Paşa, harekâtın daha erken yapılması gerektiğini savunmakta ve gecikmeyi sebepleriyle birlikte eleştirmekteydi. İç ve dış şartların müsait, 15. Kolordu’nun Ermenileri derhal ezebilme yeteneğine sahip olduğunu savunmuştur. Bu gecikme sebebiyle garp cephesine ve memlekete zarar verilmiştir demektir. Ali Fuat Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul, 2010, s. 544-548. Ali Fuat Paşa, Garp cephesinde Gediz muharebeleri devam ederken Şark cephesinde Ermeniler üzerine geciken harekâtın başlamasını olumlu bulmakta, şarkta ve garpta aynı anda başarı sağlamamız Ankara’nın kontrolünü güçlendirmiştir, demektir. Cebesoy, **a.g.e.**, s. 558-559.

Ruslarla yapacakları görüşmelere zemin oluşturacak en iyi şartları elde etmenin peşindedir²⁹⁴. Gümrü'yü işgal ve Rus arabuluculuğunu kabul etmemeleri bunun içindir. Lord Curzon Stokes'e, Ermenilerin Bolşevikler yerine Türklerle anlaşmasını tercih ettiğini yazmıştır ki Ermeniler de bunu yapmaya çalışmaktaydılar. Bunların üzerine Moskova, Ermenistan'ı Bolşevikleştirmeye karar vermiştir. Gümrü Antlaşması bağımsız Ermenistan'ın son anlaşması olmuştur²⁹⁵.

Türk ilerleyişinin başarısı ve dış yardım ümidinin kesilmesi üzerine Ermeniler sulh istemiştir²⁹⁶. 18 Kasım 1920 tarihli Ermenistan mütareke şartları hakkında sunulan takrime cevap veren Mustafa Kemal, "*Azerbaycan'a giden yolları tamamen emniyette tutmaya ehemmiyet verdiklerini*" ifade etmiştir²⁹⁷. Rusların endişelerine rağmen²⁹⁸ 22 Kasım 1920'de iki taraf arasında sulh görüşmeleri başlamıştır²⁹⁹. Kazım Karabekir, Gümrü'de bulunan Ermeni Cumhuriyeti murahhaslarının, Sevr Antlaşması'nı reddettiklerini Genelkurmay'a bildirmiştir³⁰⁰.

2 Aralık 1920'de yapılan Meclis gizli celsesinde konuşan Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey gayelerinin, "*Ermeni milletini ortadan kaldırmak değil hudutların temini ve onları silahtan tecrit olduğunu*" beyan etmiştir. Kızılların bizimle birlikte hareket ettikleri fakat Sovyet Hükümeti'nin daha önceden bize bu hareketleri hakkında bir bildirimde bulunmadığını izah etmiştir. "*Vaktiyle Ruslar sınır meselesinde tavassut teklif etmişler ve biz de kabul etmiştik ama bir şey yapmadılar ve ordumuz Kars'ı aldı*" demiştir. Maksatlarının ilk elden Ermenilerin Sevr'i reddettiklerine dair bir beyanname almak olduğunu ve bunun başarıldığını müjdelemiştir. Ermenilerin mağlup olduğu halde toprak talep ettiklerini hayretle

²⁹⁴ "Zaferlerle coşan Türk ulusçuları da arabuluculuk ve hakemlikle ilgili Sovyet önerisini kabul etmediler." A. Şemsutdinov, Y.A. Bagirov, **Bir Karagün Dostluğu Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, Bilim Yayınları, İstanbul, s. 28.

²⁹⁵ Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu**, İstanbul, 2000, s. 342.

²⁹⁶ **Hâkimiyet-i Milliye**, "Ermenistan'la Münasebetimiz" ve "Ermeniler Sulh İstiyorlar", 9 Kasım 1920.

²⁹⁷ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III**, Cilt: 1, ATAM, Ankara, 1997, s. 130.

²⁹⁸ Erivan'a Türk ordusunun tazyiki halinde Ermenistan'ın mahvolduğu ve Türklerin İngilizlerle anlaşması ihtimalinin Rusları endişelendirdiği hakkındaki gazete haberleri, 19-11-1920, **ATASE, İSH, K: 911, G: 38**.

²⁹⁹ **Hâkimiyet-i Milliye**, "Ermenistan'la Sulh Muzakeratı", 27 Kasım 1920.

³⁰⁰ Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir'den Genelkurmay'a çekilen telgraf, 3-12-1920, **ATASE, İSH, K: 645, G: 103**.; **Hâkimiyet-i Milliye**, "Ermeni Hükümeti Sevr Muahedesi'ni Reddetti", 1 Aralık 1920.

ifade etmiştir. Sulhnamenin Bolşevikler Ermenistan'ı işgal etmeden evvel akdolunmasını temenni etmekle birlikte “*bir memlekette şekil değişmekle taahhüdatı hukukun iptal olmayacağına*” işaret etmiştir³⁰¹.

22 Kasım 1920'de Gümrü'ye gelen Ermeni delegeleriyle 26 Kasım'da başlayan görüşmeler sonucu 2 Aralık 1920 tarihinde antlaşma imzalanmıştır³⁰². Gümrü, TBMM Hükümeti'nin yabancı bir devletle imzaladığı ilk antlaşmadır. İki ülke arasında sınırları belirlemiştir³⁰³. Antlaşma, 18. Maddesi gereği bir ay içinde onaylanmalıydı. Fakat Bolşeviklerin Ermenistan'ın yönetimini ele geçirmeleri ile yürürlüğe girememiştir. Yerini Moskova ve Kars antlaşmalarına bırakacak Gümrü Antlaşması, tarihi değerini kaybetmemiş bir metindir³⁰⁴.

Tespit edilen sınır Moskova ve Kars antlaşmalarıyla tasdik edilen ve bugün de geçerliliğini koruyan sınırdır. Kars anavatana katılmış, 1828'de İran'dan Rusya'ya geçen ve 1919-1920 boyunca Ermeni işgalinde bulunan İğdır ve Kulp (Tuzluca) Türkiye'nin olmuştur³⁰⁵. Mustafa Kemal Gümrü ile Ermeni hayallerinin suya düştüğünü, Osmanlı'nın 1878'de kaybettiği yerleri de alarak Ermenilerin dava dışı bırakıldığını ifade etmiştir³⁰⁶.

3 Ocak 1921'de Mustafa Kemal Mecliste yaptığı konuşmada Ermenilerin yenildiğini ve üç sebeple silah talep edildiğini ifade etmiştir. Ermenilerin ne yapacağını belli olmadığına, Türklere ve Ruslara zarar verebileceklerine ve ellerinde silah olmasının mahsurlu olduğuna işaret etmiştir. Öte yandan denildiği gibi komünist olmuşlarsa silaha ihtiyaçlarının kalmadığı ve Türk tarafının silaha ihtiyacının olduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte Ermenilerin silahlarını terk

³⁰¹ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 244-247.

³⁰² Antlaşmanın tam metni Ek-11'de verilmiştir. Ermenilerle yapılan sulh muahedesi sureti, 3-12-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 167.**; Türkiye ile Ermenistan arasında imzalanan sulh muahede metni, 3-12-1920, **ATASE, İSH, K: 619, G: 97.**; Türkiye-Ermenistan sulh muahedesinin imzalandığına dair telgraf, 3-12-1920, **ATASE, İSH, K: 1035, G: 59.**; **Hâkimiyet-i Milliye**, “Ermenistan’la Müsalehaname”, 7 Aralık 1920.

³⁰³ Ermenilerle tayin edilen yeni hudut, 25-12-1920, **ATASE, İSH, K: 757, G: 18.**

³⁰⁴ Mutullah Sungur, “Milli Mücadele’de Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Gümrü Antlaşması”, **Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II**, Genelkurmay Yayın Evi, Ankara 2003, s. 201.; Atatürk, **a.g.e.**, s. 333.

³⁰⁵ Tugaç, **a.g.e.**, s. 225.

³⁰⁶ 1918'de parçalanmış Türkiye, iki yıl içinde toparlanmıştır. Düşmanlar arasında en zayıf olan Ermenilere ilk saldırıyı yaparak bir anlamda Türkiye'nin gücü gösterilmiştir. Ermeniler Sevr'in bol vaatleri karşısında gözleri kararmış bir şekilde Türkleri harbe kıskırtmıştır. Sakarya, **a.g.e.**, s. 395-397.

etmeyip Türk tarafının teklifini kabul etmedikleri, ihtiyaç olan silahın Ruslar tarafından karşılanırsa bu talebe gerek kalmayacağı, Rusların silahı komünist olmayan Ermenilerden alıp komünist olanlarına vermek istediğini ifade etmiştir³⁰⁷.

Mustafa Kemal 17 Ocak 1921 tarihinde *United Telgraph* muhabirine bir demeç vermiştir. Bu demeçte Ermenilerle sulh yaptıklarını, Ermenilere katliam yapıldığına dair iddialar karşısında Amerikan raporlarına bakılması gerektiğini, bu raporlarda bir katliamın olmadığına görülebileceği, asıl Ermenilerin Türklere yaptıkları katliamlar sebebiyle harekâta mecbur kaldıklarını ifade etmiştir³⁰⁸.

24 Ocak 1921 tarihli Meclis gizli celsesinde Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey Türkiye ile Ermenistan arasında cereyan eden müzakerat hakkında beyanat vermiştir. Ermenilerle sulhun olduğu, komünist hükümetin teşekkül ettiği, Ermeni Meclisinin anlaşmayı onaylamasından sonra Meclise anlaşmanın getirilmesinin daha münasip olduğunu ifade etmiştir³⁰⁹.

2.7. Ermenistan'ın Bolşevikleştirilmesi ve Gümrü'nün Tanınmaması

Mayıs 1920'de Bolşevikler Ermenistan çapında bir isyan çıkarmışlardı. İktidardaki Taşnaklar sıkıyönetim ilan etmiş ve isyanı bastırmıştı. Ermeni birlikleri ardından Türkiye sınırına doğru, Ermenistan'ın tarımsal anlamda kalbi sayılabilecek Aras Nehri Vadisi'ni tamamen kontrol altına almıştı. Güneye, Nahçıvan üzerine yürüyüşe hazırlanmışken Türk Ordusu'nun Ermenistan'a doğru harekete geçmesiyle durmak zorunda kalmışlardır. Azerbaycan'da kontrolü ele alan Bolşeviklerin de Ermenistan'a doğru harekete geçmesi sonucu iki rakip güç arasında kalan Ermeniler, Bolşevik işgalini Türk hâkimiyetine yeğleyerek Sovyet hâkimiyetine girmişlerdir³¹⁰.

İtilaf Devletleri'nin Ermenileri terk ettiği bu dönemde, onların yardımına Bolşevikler koşmuştur. Türk-Ermeni görüşmeleri devam ederken Ruslar, bölgeye asker sokmayı bile teklif etmişlerdir. Taşnaklar bunun Ermenistan'ın Bolşeviklerce

³⁰⁷ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, Cilt: 3, ATAM, Ankara, 1997, s. 133-134.

³⁰⁸ A.e., s. 23.

³⁰⁹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 348-353.

³¹⁰ King, a.g.e., s.172.

işgali olacağını bildiklerinden kabul etmemişlerdir. Olaylar esnasında Milletler Cemiyeti, Ermeniler için bir konsey toplamış ve Türklerle Ermenilerin arasını bulacak bir komisyonun kurulması önerilmiştir³¹¹.

Baştan beri Ankara Rusların, Ermenilere karşı Türk tarafının aktifliğinden endişe ettiğini bilmektedir³¹². Rusların Ermenistan'a girmesi, Türkler karşısında onlara bir nevi yardımdır³¹³. Rusların asıl endişesi, bu başarıyla Türkiye'nin Kafkasya'daki etkinliğinin artmasıdır³¹⁴. Nihayetinde Gümrü'deki görüşmelere Sovyetler de katılmak istemiş fakat Türk tarafı bunu kabul etmemiştir³¹⁵. 23 Kasım 1920 tarihli olarak TBMM Başkanı Mustafa Kemal'den sulh murahhasları Hamid ve Necati beylere bir telgraf çekilmiştir. Bu telgraf şu şekildedir:

*“Ermenilerle müzakeratımıza hiçbir tarafın müdahale ve delaleti mevzubahis olmamalıdır. Hususile Ermenilere vekâleten ve onları himayet maksadıyla işe karışmak isteyenlere karşı tavassut kabul etmediğimizi dermeyeran edebilirsiniz. Hukukumuzdan zerre kadar fedakârlığa razı olunamayacağı muhakkaktır. Kazım Karabekir Paşa Hazretlerine Hariciyeden bu babda işaret-i lazimedede bulunulmuştur efendim.”*³¹⁶

Bu esnada Çiçerin tarafından arabuluculukla görevlendirilmiş olan Budu G. Mdivani, Gümrü'ye gelmiş ve Karabekir de ona, Sovyet arabuluculuğuna gerek kalmadığını bildirmiştir³¹⁷.

Gümrü'de taraflar arasında barış müzakereleri başladığı sırada 11. Kızıldordu Ermenistan ve Gürcistan sınırında toplanmaya başlamıştır³¹⁸. Bu hareketinden Türk

³¹¹ Sakarya, **a.g.e.**, s. 396.

³¹² Büyük Millet Meclisi Tiflis Mümessili Kazım Bey'den Ankara Hariciye Vekâleti'ne gönderilen yazılarda Tiflis'te, Erivan'ın Türk ordusunun tazyiki halinde Ermenistan'ın mahvolacağı ve Türklerle İngilizlerin anlaşma ihtimalinin Rusları endişelendirdiği üzerine çeşitli haberlerin çıktığı bildirilmiştir. 19-11-1920, **ATASE, İSH, K: 911, G: 38**.

³¹³ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 248.

³¹⁴ Sefer E. Berzeg, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922**, C. III, İstanbul, 2006, s. 365.

³¹⁵ Karacakaya, **a.g.e.**, s. 211.

³¹⁶ **Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923**, Cilt:1, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 180.

³¹⁷ İsrarı üzerine “aracının hukuki vaziyeti, düşmanları bir araya getirmekten ibaret olduğu, buna ise artık gerek kalmadığı” ifade edilerek görüşmeler dışı tutulmuştur. Mdivani ise Ermenilere anlaşma imza etmemeleri için baskı uygulamıştır. Yılmaz, **a.g.e.**, s. 94-99.

³¹⁸ Karabekir, Ermenilerle yapılan hudut görüşmeleri ve sulhun imzası hazırlığına Kızıl asker tehdidini Ankara'ya bildirmiştir. 1-12-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 10**.

tarafını da haberdar etmemiştir. Ankara, bu iki ülkenin Bolşevikleştirilmesini ve İngilizler ile onların desteklediği yönetimlerin bölgeden atılmasını istemekle birlikte Kars, Ardahan ve Batum'un kendisine ait olduğunu Moskova görüşmelerinde tekraren dile getirmiştir. Rusların kendi başlarına bir askeri harekâta girişmeleri Türkiye'nin bölgedeki haklarının bir oldubittiyle çiğnenmesi tehlikesini içinde barındırmaktaydı. Türkiye ve Rusya emperyalistlere karşı mücadelelerinde ortak olmakla birlikte Kafkasya üzerinde güç mücadelesi içindeydiler. Tam da bu noktada İtilaf tarafı Batum için Türklerle Rusların çarpışacağını ümit etmiş, bunun için propaganda yapmışlardır. Aralık 1920'ye gelindiğinde Doğu Cephesi en kritik anlarını yaşamıştır³¹⁹.

Kasım-Aralık 1920'de Ermenistan'ın Bolşevikleşeceğini Türk tarafı da tahmin etmiştir³²⁰. Çünkü Ekim-Kasım aylarında Ermenistan'da Taşnak-Bolşevik çatışmaları hat safhaya ulaşmıştı. 23 Kasım'da A. Ogançanyan Hükümeti istifa etmiş ve S. Vratsyan yeni Taşnak Hükümeti'ni kurmuştur. Ermeni kabinesi değişmiştir³²¹.

29 Kasım 1920'de İcevan (Kervansaray) ve Delican bölgelerinde isyan çıkmış, Taşnaklar hâkimiyeti kaybetmiştir. Kervansaray'da Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti geçici hükümeti ve devrim komitesi ilan edilmiştir. 30 Kasım 1920'de Stalin "*Ermenistan'ın bağımsız olması için bir tek çaresi vardır. O da Sovyet Rusya ile ittifak kurmasıdır*" demiştir. Aynı tarihte Ermenistan Devrim Komitesi Lenin'e mesaj göndererek yardım talep etmiştir. Taşnaklar iyice nüfuzlarını kaybetmişlerdir³²². 2 Aralık 1920'de Bolşevikler yönetimi tümünden ele geçirmişlerdir³²³. Ermenistan'da kurulan Bolşevik Hükümeti Gümrü Antlaşması'na

³¹⁹ Tugaç, **a.g.e.**, s. 227-228.

³²⁰ İskender Yılmaz, "Ermenistan'ın Bolşevikleşmesi", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 14, Erzurum, 2000, s. 304.

³²¹ Karabekir'den Genelkurmay'a Ermeni kabine değişikliğinin gerçekleştiği bilgisi iletilmiştir. 23-11-1920, **ATASE, İSH, K: 617, G: 2.; Hâkimiyet-i Milliye**, "Ermenistan'da Kabine Tedibi", 29 Kasım 1920.; Ohancanyan hükümeti yerine S. Varazyan başkanlığındaki yeni hükümet kurulmuştur. Ancak uzun gitmeyen Varazyan hükümeti, 2-3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması'nın imzalandığı gün, Bolşeviklerin baskısıyla istifa etmiştir. İskender Yılmaz, **a.g.m.**, s. 303.

³²² Samvel Digrani Alihanyan, **G.K. Orjonikidze ve Ermenistan'da Sovyet İktidarının Kuruluşu**, Umut Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 40-56.; Yılmaz, **a.g.m.**, s. 304-305.; Şemsutdinov, **a.g.e.**, s. 31.

³²³ Kızılordu birliklerinin Delican'ı işgal ettiği ve Ermenilerin Bolşevikliğe ilhak oldukları bildirilmiştir. 3-12-1920, **ATASE, İSH, K: 1040, G: 47.**; Kızılordu'nun Erivan'a girdiği, 3-12-1920, **ATASE, İSH, K: 589, G: 71.**; Erivan'a giren Rus süvarisinin, Ermenistan'da Sovyet idaresini tesis

karşıdır. “Gümrü ile Ermenistan Türk boyunduruğuna giriyor, bunu kabul edemeyiz” demişlerdir. Türkiye’nin Gümrü Antlaşması’ndan vazgeçmesini istemişlerdir³²⁴.

Anlaşmanın imzalandığı tarih olan 2 Aralık 1920’de Kazım Karabekir, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Devrimci Komitesi’ne kutlama mesajı gönderip ilişkilerin en kısa zamanda başlamasını istemiştir. Komite, Kafkas Cephesi Askeri Sovyet Üyesi G.K. Orconikidze’ye başvurmuş, o da 3 Aralık 1920’de verdiği cevapla Türklerden Gümrü’nün geri istenmesini önermiştir. Karabekir bir daha görüşmeler yapmadığı için mesele orada kapanmıştır³²⁵.

Ermeni Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti geçici hükümeti Rusya ile bir anlaşma imzalamıştır. Bunun üzerine Moskova, Gümrü Antlaşması’nı tanımadığını ve Ermenistan’ı savunacağını ilan etmiştir³²⁶. Ruslar bölgede etkin bir Türkiye görmek istemediklerini tekrar hatırlatmışlardır.

Ruslar ve Türk harekâtı sonucu Bolşevikleşen Ermeniler, Gümrü Antlaşması’nın Taşnak Ermeniler tarafından imzalandığını ve geçersiz olduğunu ileri sürmüşlerdir. 10 Aralık 1920’de Bolşevik Ermeni Hükümeti Dışişleri Bakanı Bekzadyan imzasıyla Türkiye’ye bir nota verilmiştir. Bu notada eski yönetim tarafından olağanüstü şartlarda imzalanan anlaşmanın tanınmadığı ve yeni bir antlaşma imzalamak için biraraya gelmesi gerektiği ifade edilmiştir³²⁷.

Kendi içinde hala problem yaşayan³²⁸ Ermenistan, 21 Ocak 1921’de de Develi ve Arazdeyen’in Türk askeri tarafından tahliye edilmesi istenmiştir. Tahliyeyi, 28 Kasım’da imzalanan ve geçici karar olan Şerur’un tarafsızlığına dayanarak istemişlerdir. Karabekir’in aynı gün cevabı, iki taraf başkumandanlıkları arasında geçici olarak imzalanan bu kararın 2 Aralık 1920’de Gümrü Antlaşması’nın imzalanmasıyla ortadan kalktığı şeklindedir. Develi ve Arazdeyen bu sebeple

ettiği, 4-12-1920, **ATASE, İSH, K: 589, G: 114.**; **Hâkimiyet-i Milliye**, 11 Aralık 1920.; Alihanyan, **a.g.e.** s. 56-63.; Sarıahmetoğlu, **a.g.e.**, s. 382-383.

³²⁴ Karacakaya, **a.g.e.**, s. 213.

³²⁵ Yılmaz, **a.g.e.**, s. 157.

³²⁶ Tellal, a.g.m., s. 171.

³²⁷ **Hâkimiyet-i Milliye**, “Ermenilerin Ultimatomu” ve “Suikast; Ermeniler Hala Rahat Durmuyor”, 8 Şubat 1921.

³²⁸ Ermenistan dâhilinde ihtilal ve asayişsizlik olduğu, 25-12-1920, **ATASE, İSH, K: 757, G: 143.**

Nahçıvan sınırları içinde sayılmıştır³²⁹. Moskova Antlaşması'na kadar Gümrü ve Ermeni meselesi nihai bir neticeye bağlanamamıştır³³⁰.

Doğu harekâtı Ankara-Moskova ilişkilerinin denge bulmasını sağlamıştır. Doğuda kazanılan zafer ve Gümrü Antlaşması ile batıda kazanılan Birinci İnönü Zaferi'nden sonra ancak Moskova Antlaşması imzalanabilmiştir. Savaş sonucunda Ermenilerden çok sayıda silah ve cephane elde edilmiştir. Doğu Cephesi'nde biten savaş sebebiyle çok sayıda silah ve mühimmat Batı Cephesi'ne gönderilmiştir. Büyük Ermenistan hayali sona erdiği gibi doğudan gelebilecek bir saldırı ihtimali de kalmamıştır. Askeri birlikler Batı Cephesi'ne kaydırılmış ve savaşın yönü artık sadece batıya dönmüştür³³¹.

Elde edilen askeri başarı, siyasi görüşmelerde Türkiye'nin güçlü bir konum elde etmesine sebep olmuştur. Ermeni meselesi nihayete erince bölgedeki İngiliz etkisi de son bulmuş oluyordu. Büyük Ermenistan'ın ortasından Türk-Rus sınırı geçmiş ve doğuda güvenli bölge oluşturulmuştur³³².

Bir taraftan Bolşeviklerin, bir taraftan Kazım Karabekir'e bağlı Türk birliklerinin Ermenistan'ı ortadan kaldırmasıyla Türk-Rus irtibatı sağlanmış oluyordu. Bolşevikler düşmanlarının düşmanlarını güçlendirmek için silah, cephane ve gerekli desteği sağlamaya başlamış oluyordular³³³. Doğu Harekâtı, Türk-Rus ilişkilerinin çok nazik bir döneminde vuku bulmuştur. Mustafa Kemal Ruslara

³²⁹ Sovyet Azerbaycan'ı da Gümrü Antlaşması'nı tanımadığını ilan etmiştir. N. Nerimanov, M.D. Hüseyinov ve B. Şahtatinski imzasıyla yayınlanan beyannamede, Taşnakların Ermeni halkı tarafından devrildiği ve onların imzaladığı bir anlaşmanın uluslararası hukuka aykırı olduğu ifade edilmiştir. Resmi tepki ve yazışmalarla yetinmeyen Ermeni ve Azeri Bolşevikleri, Nahçıvan'da çeşitli entrikalara kalkışmışlardır. Atnur, **a.g.e.**, s. 404-405.

³³⁰ Kazım Karabekir Genelkurmay'a, Gümrü'yü boşaltmadığımız için Rusya'nın tasvibi olmaksızın Ermenistan'ın seferberlik ilan ettiğini bildirmiştir. 26-1-1921, **ATASE, İSH, K: 617, G: 93**.

³³¹ Ahmet Emin Yaman, "Türk Kurtuluş Savaşı'nda Kafkasya İlişkilerinin Türkiye Büyük Millet Meclisine Yansıması ve Kafkasya Politikası", **Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II**, Genelkurmay Yayın Evi, Ankara 2003, s. 58.; Tugaç, **a.g.e.**, s. 261-262, 269-270.

³³² Ersan Baş, "Milli Mücadele Dönemindeki Doğu Cephesi Muharebelerinin Türk-Kafkas İlişkileri İçerisinde İncelenmesi ve İstiklal Savaşı'ndaki Yeri Ve Önemi", **Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II**, Genelkurmay Yayın Evi, Ankara 2003, s. 365-366.; Remziye Okkar, "Ermeni Meselesi", **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, S. 4, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2004, s. 87.

³³³ Artık Mustafa Kemal, Anadolu yaylasında güven içinde bulunuyor ve mücadelesini ancak toptan bir askeri eylemle yok olabileceğini biliyordu. Bu harekete ise sadece Yunanlılar girişebilirdi. Evans, **a.g.e.**, s. 287-288.

Kafkasya'nın paylaşılmasını teklif etmişti³³⁴. Bu paylaşım kademeli ve oldukça sancılı bir şekilde gerçekleşmiştir.

Doğuda Ermenilere karşı kazanılan zaferle Ankara merkezli yeni devletin bir anlaşma ile siyasi varlığını kabul ettirmesi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda kaybedilen toprakların Batum hariç tekrar ele geçirilmesi, Ermeni ve Gürcü devletlerinin zararsız hale getirilmesi, Rusya ile direkt temas sağlanması ve doğuda serbest kalan kuvvetlerin Batı Cephesi'ne kaydırılması sağlanmıştır³³⁵.

Bolşeviklerin ülkeye hâkim olmasının ardından Taşnak liderler ülkeyi terk etmiştir. Kendilerine solcu Taşnak diyen ve Bolşeviklerce önemsenmeyen küçük bir grup önderliğinde karşı devrim hazırlanmıştır. Rus-Gürcü Savaşı'nın başlaması üzerine Erivan'da Taşnak isyanı çıkmıştır. Ayaklanmanın en büyük sebebi birkaç ay içerisinde Bolşeviklerin Ermenistan'da uyguladıkları sert politikalar³³⁶. Taşnaklara yapılan baskının artması, tutuklamalar ve ülkenin yaşadığı ekonomik sıkıntılar üzerine 18 Şubat 1921'de Taşnaklar, Sovyetleri geri göndermek üzere son çabalarını ortaya koymuşlardır³³⁷. Bu tarihte Varazyan Selamet Komitesi adıyla yeni Taşnak Hükümeti kurulmuştur. Güneyde Taşnaklar karşısında yenilen Bolşevikler Nahçıvan karşısındaki Türk birliklerinin bulunduğu bölgeye çekilmişlerdir. Kuzey'de Tiflis tren hattı üzerinde Taşnak-Bolşevik çatışması devam etmesine rağmen ülke geneli Taşnak kontrolüne geçmiştir³³⁸. Bolşevikler yeni kuvvetler gönderince 1 Mart 1921'de hâkimiyet tekrar Bolşeviklere geçmiştir³³⁹. Rus çarlığına da zaman zaman karşı çıkan Taşnaklar için Ermenistan'da hâkimiyet dönemi böylece bitmiştir³⁴⁰.

Bağımsızlığını ilan eden Ermenistan'da Temmuz 1918'den Ağustos 1919'a kadar 13 ay görev yapan ilk Taşnak Hükümeti'nin Başbakanı Ovanes Kaçaznuni önemli açıklamalarda bulunmuştur. *"1918 sonrasında İngilizlere güvendiklerini, diktatörlük kurduklarını, 'Denizden Denize Ermenistan' projesiyle emperyalizme*

³³⁴ Okyar, **a.g.e.**, s. 101-102.

³³⁵ Tugaç, **a.g.e.**, Fahir Atabek'in Önsözü.

³³⁶ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s.320.

³³⁷ Taşnak Ermenistan'a karşı harekete geçilmesi, 19-2-1921, **ATASE, İSH, K: 618, G: 79**.

³³⁸ Şarkta meydana gelen olayların ordumuzun tarafsız kalmasına müsait olmadığı, 19-2-1921, **ATASE, İSH, K: 618, G: 82**.

³³⁹ İskender Yılmaz, a.g.m., s. 306.; Rus-Ermeni savaşları, 27-2-1921, **ATASE, İSH, K: 962, G: 87**.

³⁴⁰ Kayhan Yükseler (Çeviren), **Çarlık Polis Raporlarında Taşnaklar**, İstanbul, 2007, s. 10, 23-27.

kapıldıklarını, Müslüman nüfusu katlettiklerini, terör eylemleriyle Batı kamuoyunu kazanmaya çalıştıklarını, tüm suçun Taşnak yönetiminde olduğunu ve Taşnak Partisi'nin artık bir şey yapamayacağını” ifade etmiştir³⁴¹.

Türkiye Ermenistan'da yaşanan Taşnak Bolşevik mücadelesine ihtiyatla yaklaşmıştır³⁴². 21 Şubat 1921'de Kazım Karabekir'in Nahçıvan'da bulunan Türk birlikleri komutanı Veysel Bey'e sorduğu Taşnak ihtilaline Türklerin iştirak edip etmediği sorusuna gelen cevap, hiçbir katılımın olmadığı şeklindedir. Taşnaklar 18 Mart 1921'de Türkiye'nin Ermenistan temsilcisi Bahaddin Bey'e mektupla müracaat etmiş ve yardım talep etmiştir. Türk-Rus ilişkilerinin hassasiyeti ve Moskova görüşmelerinin hayatiyetinin farkında olan Türkiye, Taşnaklara hiçbir askeri malzeme yardımı teşebbüsünde bulunmamıştır. Ülkeye hâkim olduklarında Taşnaklar, tüm ülkelere telgraf çekip son insan ve son mermiye kadar mücadele edeceklerini ilan etmişlerdi. Türkiye'den ve herhangi bir başka yerden yardım bulamayan Taşnaklar ülkeyi terk etmiş ve Nisan 1921'de Bolşevikler Ermenistan'ı tamamen bünyelerine katmışlardır³⁴³. Taşnakların yenilmesi ve Ermenistan'ın tekrar Rus kontrolüne girmesi üzerine Doğu Cephesi'yle Ankara arasında Kafkasya'nın Türkiye için tehdit olduğu ve Gümrü'nün boşaltılmaması hakkında birtakım yazışmalar olmuştur³⁴⁴.

3. Milli Mücadele Dönemi Türkiye-Gürcistan İlişkileri

Tarih boyunca ciddi bir Türk-Gürcü mücadelesi yaşanmamıştır³⁴⁵. 1917'de Rusya'da yaşanan ihtilal, Gürcistan'ı da etkilemiştir³⁴⁶. Almanya'nın korumasına

³⁴¹ Ovanes Kaçaznuni (Ermenistan'ın İlk Başbakanı), **Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansı'na Rapor)**, İstanbul, 2014, s. 10-11, 19-20, 24, 64.

³⁴² 21 Şubat 1921 tarihli meclis gizli celsesinde Mustafa Kemal, Ermenilerin bir yanda Bolşeviklerle birlikte Gürcistan'a taarruz ederken bir yandan da dağlara çekilmiş Taşnakların dağlardan inerek Erivan'ı zaptettiklerini ifade etmiştir. Hükümet darbesine muvaffak olan Ermeniler olduğu gibi Ruslarla birlikte Gürcistan'a saldıranların da olduğuna dikkat çekmiştir. **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 452.

³⁴³ İskender Yılmaz, a.g.m., s. 305-307.

³⁴⁴ Ermeni hükümetinin Sovyet lehine geçeceğine göre Kafkasya'nın Türkiye için bir tehdit teşkil edeceği Ankara'ya, 25 Mayıs 1921'de Şark Cephesi'nden bildirilmiştir. 25-5-1921, **ATASE, İSH, K: 759, G: 116.**; Bunu üzerine Erkânı Harbiye-i Umumiye Riyaseti, 28 Mayıs 1921'de Şark Cephesi Kumandanlığı'na, Gümrü'nün tahliye edilmemesi hakkındaki kanaatini iletmiştir. 28-5-1921, **ATASE, İSH, K: 759, G: 133.**

³⁴⁵ Yunus Zeyrek, **Acaristan ve Acarlar**, Ankara, 2001, s. 145-146.

³⁴⁶ Serpil Sürmeli, **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, ATAM, Ankara, 2001, s. 705-706.

giren Gürcistan, Osmanlı'nın Kafkasya'ya girişini geciktirmiştir³⁴⁷. Mondros sonrası bölgeden Osmanlı da çekilmek zorunda kalınca Gürcistan bu defa İngiltere ile ilişkileri geliştirmiş³⁴⁸, Türkiye'ye karşı sert bir tavır takınmış³⁴⁹ ve bölgede yayılma girişimlerine başlamıştır³⁵⁰.

Paris Konferansı'nın 26 Şubat 1919 tarihli oturumunda Ermenilerin toprak talepleri yanında Gürcüler de Lazistan üzerinde hak iddia etmiş, Ahıska, Şavşat, Ardahan ve Batum'u istemişlerdir³⁵¹. Batum'un Türk ordusu tarafından boşaltılmasından sonra bölge İngiliz siyasi hâkimiyetine girmiştir. Batum'da Osmanlı'ya bağlanmak isteyen İslam Gürcistan'ı Kurtarma Cemiyeti ile geniş bir muhtariyetle Gürcistan'a bağlanmak isteyen İlhakçı Parti bulunmaktadır. Her ikisi de İngilizlerin ayrılmasıyla oluşacak boşlukta, aralarında kan dökülme ihtimali sebebiyle İngilizlerin kalması taraftarıdır³⁵².

İngilizlerin Türklerle Ruslar arasında örmeye çalıştıkları Kafkas Seddi'nin bir ayağı olan Gürcistan bölgedeki gerilimden nasibini almıştır³⁵³. Gürcülerle Ermenileri Batum üzerinde anlaşırıamayan İngiltere, Batum'u Gürcülere bırakarak bölgeden tümenden çekilmiştir³⁵⁴.

1920 Temmuz'unda Batum'un İngilizler tarafından boşaltılıp Gürcülerce işgalini Türkiye, Brest-Litovsk ve Trabzon antlaşmalarına aykırı olduğu gerekçesiyle

³⁴⁷ Osmanlı Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyorken müttefiki Almanya sadece Gürcistan'ı tanımıştır. 23 Eylül 1918'de imzalanan "Türk-Alman Protokolü" Osmanlı ile Almanya arasında Kafkasya'daki nüfuz bölgelerinin belirleyen tek anlaşmadır. 7 Ocak-3 Şubat 1919'da son Alman askerleri de İngilizler tarafından göz altına alınmak suretiyle Gürcistan'ı terk etmişlerdir. Mustafa Çolak, **Almanya İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, TTK, Ankara, 2006, 276-280.

³⁴⁸ Sürmeli, **a.g.e.**, s. 706-709.

³⁴⁹ Azerbaycan'dan Batum'a gönderilen cephane treninin Gürcüler tarafından zaptedilerek Tiflis'e gönderildiği, 27-1-1919, **ATASE, İSH, K: 75, G: 47**.

³⁵⁰ Gürcülerin Ahıska'da Engora, Garagis ve File'de karyeleri ele geçirdikleri, 13-2-1919, **ATASE, İSH, K: 80, G: 21**.; Ahıska'da müslümanlar ile Gürcüler arasında ateşkes olduğu, İngiliz Miralay Thompson'un 500 asker ile asayışı sağlamak için gönderildiği, 16-2-1919, **ATASE, İSH, K: 83, G: 23**.; Ardahan'ın Gürcüler tarafından zorla işgal edildiği, 27-4-1919, **ATASE, İSH, K: 80, G: 36**.

³⁵¹ Gürcüler Hristiyan ve Müslümanlardan oluşan Büyük Gürcistan emeline sahiptir. 17-4-1919, **ATASE, İSH, K: 80, G: 30**.; Tuğaç, **a.g.e.**, s. 16.

³⁵² Bu şartlar altında Gürcüler Batum'a girememiş ve İngiliz hâkimiyeti bir müddet daha devam etmiştir. Tuğaç, **a.g.e.**, s. 76-77.

³⁵³ Sürmeli, **a.g.e.**, s. 709-711.

³⁵⁴ İngilizler Batum'u Gürcülere teslim edip ayrılmışlardır. 1-7-1920, **ATASE, İSH, K: 613, G: 80**.; Sürmeli, **a.g.e.**, s. 711-712.; Batum ve havalisininin Gürcistan'a ilhakı, 11-3-1920, **ATASE, İSH, K: 299, G: 92**.

25 Temmuz 1920’de protesto etmiştir³⁵⁵. Türkiye Ermenistan üzerine askeri harekâta giriştiğinde Gürcistan, Türkiye’nin teminat vermesine rağmen seferberlik ilan etmiştir. 13 Kasım 1920’de Kazım Bey TBMM Gürcistan Mümessili sıfatıyla Tiflis’e ulaşmıştır. Yaptığı görüşmelerde Kazım Bey Gürcü hükümetine ve Bolşevik Rus Elçisi Şaynman’a Ermeni harekâtının sebeplerini, Türkiye’nin askeri ve siyasi hedeflerini açıkça ifade etmiştir. Rusların da Gürcülerin de buna rağmen Türkiye’nin faaliyetlerinden kuşkulanmak ve endişelenmekten vazgeçmediği görülmüştür³⁵⁶. 2 Aralık 1920’de yapılan Meclis gizli celsesinde konuşan Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey, Ermeni harekâtı esnasında Gürcistan’ın vaziyetinden bahsetmiştir. Gürcülerin evvela itimatsızlık yaşadıkları, Ermenilerin “*Türklerin gayesi bizden sonra Gürcüleri imhadır*” propagandalarının Gürcüleri etkilediği, bunu engellemek için 20 gündür Kazım Bey’in Tiflis’te mümessil olarak bulunduğu, İngilizlerin de devrede olduğunu beyan etmiştir. Gürcistan’a “*Bizim menafimiz gayet kavi ve müstakil bir Gürcistan olmasıdır*” dendiği ifade edilmiştir. Buna karşı Gürcülerin cevabının 10 sınıfı silahaltına almak şekliyle seferberlik ilan etmek olduğunu belirtmiştir³⁵⁷.

24 Ocak 1921 tarihli Meclis gizli celsesinde Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey Gürcülerin Ermeni harekâtı sebebiyle seferberlik ilan ettikleri, İngilizlerin Batum’u işgal edeceğimiz havadisini yaydığı, Gürcülerin Türkiye’nin diplomatik girişimlerine cevap vermediği, mümessilimizin gönderildiğini belirtmiştir. Gürcistan’ın sulh teklifinde bulunduğu fakat şart olarak Sovyet Rus Hükümeti’yle 7

³⁵⁵ Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi’nin 13 Ağustos 1920 tarihli nüshasında “Kafkas Meselesi” adlı haberde Gürcistan’ın Kars, Ardahan ve Batum’a göz diktiği, buraların asırlardır Türk ve Müslüman toprağı olduğu, Milli Hükümet’in “bu küçük cumhuriyeti şiddetle protesto” ettiği yer almıştır. **Hâkimiyet-i Milliye**, “Kafkas Meselesi”, 13 Ağustos 1920.

³⁵⁶ Serap Tabak, **Kazım Dirik Paşa (1881-1941) (Askeri, Mülki Hayatı ve Şahsiyeti)**, Çorum, 2008, s. 70, 78.

³⁵⁷ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 248.; Ermeni harekâtı başlarken Gürcistan, Türkler Batum’u alacaklar endişesiyle Türk sınırına kuvvet yığmıştır. Bin kişilik hudut alayını Borçka Karadeniz arasına, 800 kişilik bir alayı Batum’a, bin kişilik bir kuvveti Ardahan’a, bin kişilik bir avcı piyade alayını Çürüksu’ya, 300 kişilik bir taburu Artvin’e ve 250 piyadeyi Ardanuç’a yerleştirdiler. Sarı, a.g.t, s. 527.

Mayıs 1920’de yaptığı anlaşmaya uygun olarak Gürcistan’ın sınırlarını tanımamızı ileri sürdüklerini, bu sınırların resmi olarak tebliğinin istendiğini aktarmıştır³⁵⁸.

8 Şubat 1921’de Gürcü Elçisi Ankara’da itimatnamesini sunmuş ve Türk-Gürcü görüşmeleri de başlamıştır. Bolşevikler Ankara’nın İtilaf ile bir anlaşmaya vardıktan sonra doğuya dönmesinden kuşkulandı ve Gürcistan’ın Ankara ile iyi ilişkiler kurmasını istememektedir. Bu sebeple 12 Şubat 1921’de Gürcistan üzerine ani bir saldırıya geçmiştir³⁵⁹. Kafkasya, Moskova ve Kars antlaşmaları ile nihai statüsünü kazanmadan önce tekrar karışmıştır³⁶⁰.

Türkiye Ermeni harekâtını yaparken Gürcistan’ın tarafsızlığını korumak için elinden geleni yapmıştır. Buna rağmen Gürcüler seferberlik ilan etmişler ve Türkiye üzerinde baskı kurmuşlardır³⁶¹. Aynı şekilde Türkiye de, Rusların Gürcistan’a saldırmak üzere olduğu bir anda, bölgedeki çıkarlarını korumak için teyakkuza geçmiştir³⁶². 23 Şubat 1921’de Ankara’nın verdiği kesin ultimatoma üzerine Gürcüler Ardahan, Artvin ve Batum’u Türkiye’ye bırakmayı kabul etmiştir. Batum bu tarihten 15 gün sonra işgal edilmiş fakat Moskova Antlaşması gereği boşaltılmıştır³⁶³.

3.1. Gürcistan’ın Bolşevize Edilmesi

26 Mayıs 1918’de istiklalini ilan eden Gürcistan’da, Ocak 1919’da gerçekleştirilen parlamento seçimlerinde Menşevikler 130 sandalyenin 109’unu alarak seçimden galip çıkmıştır³⁶⁴. Menşevik Gürcistan 7 Mayıs 1920’de Bolşevik Rusya tarafından tanınmıştır³⁶⁵. Ankara’ya sefir göndererek Türkiye ile ilişkiler

³⁵⁸ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 349-350. Türkiye bunu kabul etseydi, Batum’dan vazgeçmiş olacaktı.

³⁵⁹ Salahi Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C. II, TTK, Ankara, 2003, s. 64-65.

³⁶⁰ Gürcü, Rus, Ermeni ve Bolşeviklerin durumu, 18-2-1921, **ATASE, İSH, K: 620, G: 28**.

³⁶¹ Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin 20 Kasım 1920 tarihli nüshasında “Ermeni Harekâtı’nın Gürcistan’da Tesiri” adlı haberle Gürcülerin olaya yaklaşımları ele alınmıştır. **Hâkimiyet-i Milliye**, “Ermeni Harekâtı’nın Gürcistan’da Tesiri”, 20 Kasım 1920.

³⁶² Sürmeli, **a.g.e.**, s. 712.; Rus-Türk siyasi münasebetlerinin ihlal edildiği, 18-2-1921, **ATASE, İSH, K: 618, G: 75**.

³⁶³ Atatürk, **a.g.e.**, s. 333-334.

³⁶⁴ King, **a.g.e.**, s.163, 164.

³⁶⁵ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s.297.

geliştiren Gürcistan, 25 Şubat 1921'deki Kızılordu ileri harekâtı ile Bolşevize edilmiştir³⁶⁶.

Gürcistan'ın Bolşevize edilmesinden önce iki taraf arasında birtakım ihtilaflar mevcuttu. Bunlar, Gürcistan'ın Wrangel ile ilişkileri, Batum meselesi, Rus trenlerinin Ermenistan'a transit geçişi, Gürcü Komünist Partisi'nin hakları ve sınır problemleriydi³⁶⁷.

Ankara'nın Londra Konferansı'na davet edilmesi ve Ankara'da Türk-Gürcü görüşmelerinin hızlanması, Rusları daha hızlı hareket etmeye itmiştir³⁶⁸. Ruslar, Türk-Rus anlaşmasının gerçekleşmesi için bir heyet gönderilmesini istemişlerdir. Türklerin, Ermeni zaferi ve batıda Yunanlılara karşı kazandıkları I. İnönü ile Ruslar nezdindeki itibarları artmıştır. Ruslar İngilizlerden evvel davranarak Türk-Rus dostluğunu kurmak istemişlerdir. Ancak Gürcistan meselesini daha önce halletmek istemişlerdir³⁶⁹.

Gürcistan'ın Milletler Cemiyeti'ne katılmak için yapmış olduğu başvuru 16 Aralık 1920'de reddedilmiştir. Bununla beraber cemiyetin teknik alt komitelerine Gürcistan'ın da katılımı onaylanmıştır. Gürcistan'ın katılım başvurusuna en şiddetli karşı çıkış İngiliz Eğitim Bakanı H.A.L. Fisher'den gelmiştir. İngiltere ile beraber Gürcistan'ın katılım başvurusunun aleyhinde oy veren diğer devletler Avustralya, Kanada, Hindistan ve Yeni Zellanda gibi eski İngiliz sömürgeleri ile Fransa'ydı. Buna karşın İngiltere ve Fransa 27 Ocak 1921'de Gürcistan'ın bağımsız bir devlet

³⁶⁶ Mehmet Saray, "Gürcistan ve Gürcüler", **Kafkas Araştırmaları III**, İstanbul, 1997, s. 23. 3 Aralık 1920'de Bolşevize edilen Ermeniler, bu defa da Bolşevik Ermeniler olarak Gürcistan'ın Borçalı bölgesini ele geçirmek için fırsat kollamışlardır. Bölgenin çoğunluğu Türk olmakla birlikte bu isteği Ruslar da desteklemekteydiler. Çünkü Gürcistan'a saldırıda Ermeniler öncü rolü oynayabilirlerdi. Tugaç, **a.g.e.**, s. 229.

³⁶⁷ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s.302.

³⁶⁸ Gürcü hükümeti yanında bulunan Türk temsilcisi Doğu Cephesi ve Ankara'ya yazdığı yazılarla Menşevik Gürcülere destek aramıştır. Diğer taraftan İngiltere siyasi bir manevra ile Ankara'yı 12 Şubat 1921'de Londra Konferansı'na davet ederek Türklerle Rusların arasının açmak istemiştir. 18 Şubat 1921'de ise Taşnaklar Bolşevik Ermenileri ülkeden atarak tekrar Taşnak Ermenistan'ını kurmuşlardır. Tugaç, **a.g.e.**, s. 230-231.

³⁶⁹ İsviçre Bern Sefareti'nden Osmanlı Hariciye Nezareti'ne gelen yazı, 13-1-1921, **BOA, HR. SYS, D: 2465, G: 47**.

olarak hukuki statüsünü (de jure) tanımışlardır³⁷⁰. Fakat bu tanıma Gürcistan'a Ruslar karşısında her hangi bir fayda sağlamamıştır.

11 Şubat 1921'de Lori'de Gürcistan hükümetine karşı Bolşevik ayaklanmaları başlamıştır. Ayaklanmadan birkaç gün sonra ise Shulavery'de devrimci komite kurulmuştur. Komite Sovyet rejimini ilan etmiş ve Rus hükümetinden yardım talep etmiştir³⁷¹. 19 Şubat 1921'de Bolşevikler, Gürcistan'a harp ilan etmişlerdir³⁷². Rusya açısından Batum, hayati bir önemi haiz olduğu için Bolşevikler, güçlü bir motivasyonla Gürcistan'a saldırmışlardır. Ruslar Gürcistan'ı işgal ederken denizlere ve Boğazlara hâkim olan İngiltere'nin asker gönderecek ve yardım edecek durumda olmaması, İngilizlere karşı mücadele eden Ankara açısından da, İngiltere'nin güçsüzlüğünü göstermesi babında, önemli bir durumdur³⁷³. Bununla birlikte, Moskova ve Londra Konferansları devam ederken Rusların Gürcistan'a girmesi, Türk-Rus ilişkilerinin hızlanması ve sonuca bağlanmasını sağlamıştır³⁷⁴.

Aynı gelişmeler diğer taraftan, Türk-Gürcü ilişkilerini hızlandırmış ve anlaşma yolları aranmıştır³⁷⁵. 23 Şubat 1921'de Ardahan, 9 Mart'ta Ahıska, 11 Mart'ta Batum, 14 Mart'ta Ahılkelek Türk kuvvetlerinin eline geçmiştir. 17 Mart'ta Gürcü Menşevikler ülkeyi terk etmiş ve Bolşevikler Gürcistan'a hâkim olmuştur³⁷⁶. Uluslararası kamuoyu Gürcistan'ın Rusların eline geçmesine sessiz kalmıştır. Fransızların vermiş olduğu birkaç motorlu torpido botu ise Ruslara karşı girişilen savaşta önemli bir rol oynamamıştır³⁷⁷.

³⁷⁰ David Lang, **A Modern History of Soviet Georgia**, New York 1962, s.223.

³⁷¹ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s.318, 319.

³⁷² 19-2-1921 tarihinde Rusya'nın Gürcistan'a harp ilan ettiği, 19-2-1921, **ATASE, İSH, K: 617, G: 107.**

³⁷³ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 439.

³⁷⁴ Sürmeli, **a.g.e.**, s. 712-714.

³⁷⁵ Bölgeden Tiflis'in Bolşeviklerce zaptedildiği haberi gelmiştir. 1-3-1921, **ATASE, İSH, K: 559, G: 66.**

³⁷⁶ Gürün, **a.g.e.**, s. 66-67.

³⁷⁷ Kazemzadeh, **a.g.e.**, s.328.

3.2. Rus-Gürcü Savaşında Türkiye'nin Tutumu

Türkiye Rus-Gürcü Savaşı'nın çıkma ihtimaline binaen gerekli hazırlıkları yapmış,³⁷⁸ savaşı yakinen takip etmiş,³⁷⁹ gerekli diplomatik ve askeri girişimlerde bulunmuş ve hedeflediği noktalara ulaşmıştır. Kamuoyu da meseleyi takip etmiştir³⁸⁰. Batum, Ahılkelek ve Ahıska'yı isteyen Türkiye Moskova ve Londra görüşmelerinden bir neticeye varamamıştır³⁸¹. Bunun üzerine Rus saldırısından istifade eden Ankara, 22 Şubat 1921'de Gürcistan'a verdiği bir ultimatoma ile Ardahan ve Artvin'in boşaltılmasını istemiştir. Aksi halde zorla işgal edileceği bildirilmiştir. İki ateş arasında kalmaktan çekinen Gürcüler isteneni yapmışlardır³⁸².

Türk askeri Ahıska ve Ahılkelek'i işgal etmiş ve Bolşevik ordusu ile karşılaştığında her iki taraf da düşmanca tavırlardan kaçınmıştır. Batum'a giren Türk birlikleri Bolşeviklerce yakın takibe alınmıştır. Rusların önünden kaçan Gürcü Hükümeti Batum'a çekilmiştir. Direnemeyeceklerini anlayan Gürcüler 24 saatlik bir mütareke akdetmişlerdir. Batum'u işgal eden Türk birlikleri bir sivil idare kurmuşlardır. Gürcü Hükümeti Bolşeviklerle anlaşarak, şehri terk etmeden Batum'u onlara bırakmıştır. Böylece bir de Sovyet idaresi kurulan Batum'da durum kritik bir hal almıştır. Türk idaresini istemeyen Bolşevik ajanlarıyla Bolşevikleşen Gürcü ordusu kalıntıları, Türk bataryalarına saldırmıştır. Batum'daki kritik durum Moskova

³⁷⁸ Şark Cephesi'nden Genelkurmay'a çekilen telgraf, 11-12-1920, ATASE, İSH, K: 617, G: 19; Şark Cephesi'nden Genelkurmay'a çekilen telgraf, 14-12-1920, ATASE, İSH, K: 617, G: 22; Genelkurmay'dan Şark Cephesi'ne çekilen cevabi telgraf, 17-11-1920, ATASE, İSH, K: 617, G: 64; Şark Cephesi'nden Genelkurmay'a çekilen telgraf, 11-12-1920, ATASE, İSH, K: 756, G: 102.; Hariciye Vekili'nden Genelkurmay'a, Gürcistan'daki Türkiye Mümessili Kazım Bey'den gelen bilgi, 12-12-1920, ATASE, İSH, K: 645, G: 70.

³⁷⁹ Gürcüler, Rus ve Ermeniler arasında çatışmaların kızıştığı, 19-2-1921, ATASE, İSH, K: 962 G: 73.; Gürcülerle Kızıl Rusların çarpışması, 21-2-1921, ATASE, İSH, K: 962 G: 78.; Gürcülerle Rusların çarpışmasına dair harp raporu, 21-2-1921, ATASE, İSH, K: 962, G: 79.; Rus kuvvetlerinin Gürcü mevzilerini yardıqları, 26-2-1921, ATASE, İSH, K: 962, G: 86.; Kafkas ve Tiflis bölgelerinde Kızıl Ruslarla Gürcülerin çarpışması, Kafkasya'da Kızıl Ermenilerin Türklere yaptığı mezalim, 28-2-1921, ATASE, İSH, K: 962, G: 90.; Bolşeviklerin Tiflis ve Sohum'u işgal etmelerinin İslam topluluğunu endişeye düşürdüğü, 1-3-1921, ATASE, İSH, K: 1252, G: 62.; Bolşeviklerin Acara'ya yürüdüğü, 12-3-1921, ATASE, İSH, K: 1252, G: 83.

³⁸⁰ Hâkimiyet-i Milliye, "Gürcistan Azerbaycan ve Ermenistan Muharebesi", 20 Şubat 1921.; Hâkimiyet-i Milliye, "Sovyet Rusya Gürcistan Muharebesi", 21 Şubat 1921.; Hâkimiyet-i Milliye, "Sovyet-Gürcü Harbi" ve "Taşnak-Bolşevik Harbi", 25 Şubat 1921.; Hâkimiyet-i Milliye, "Rus Gürcü Muharebesi", 27 Şubat 1921.; Anadolu'da Yenigün, "Tiflis Önünde Büyük Bir Muharebe", 27 Şubat 1921.

³⁸¹ Hariciye Vekâleti'nden verilen bilgi, 14-3-1921, ATASE, İSH, K: 1252, G: 87.

³⁸² Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, TTK, Ankara, 2003, s. 65-66.

Anlaşması'nın yapılmasıyla nihayete ermiş ve şehir Ruslara bırakılmıştır. Türkiye Batum'dan vazgeçerken Gürcistan da üç yılı bulan bağımsızlık dönemini Bolşevik korkusuna yenilerek tamamlamıştır³⁸³.

3.3. Türk-Gürcü Diplomatik İlişkilerinin Hızlanması

TBMM açılmadan önce Heyet-i Temsiliye, Gürcistan ile ilişki kurmak istemiş fakat Gürcüler, Anadolu'da yaşanan gelişmelere dair şüpheleri sebebiyle irtibata yanaşmamışlardır. İkinci Moskova görüşmeleri için yola çıkan Yusuf Kemal Bey başkanlığındaki heyet Gürcistan'dan geçerken Gürcü yöneticilerle resmi görüşmeler yapmıştır. Gürcülerin Bolşeviklere karşı Türkiye ile ittifak yaparak bir Kafkas Konfederasyonu kurmak istedikleri anlaşılmıştır³⁸⁴. Gürcüler bunu, Ruslara karşı kendilerine müttefik aramanın yanında İngilizlerin bölge politikaları gereği de yapıyorlardı³⁸⁵. Ancak İngilizler propagandalarına devam etmekle birlikte Gürcüleri kendi kaderlerine terkmetmişlerdi³⁸⁶.

Türk-Rus ilişkilerini bozma ve Gürcüleri Türkiye ile birleşerek Ruslara karşı bir Kafkas Federasyonu kurulacağına inandırarak savaşa teşvik etme amacını güden propagandalar, İngilizler başta olmak üzere İtilaf Devletleri'nce yapılmıştır. Bundan ümitlenen Gürcüler Ruslara karşı bazı başarılar elde etmişlerdir. Taşnak Ermeniler de zayıf Bolşevik idareyi ülkelerinden atmayı başarmışlardır. Ankara ile ilişkileri Ermeni harekâtı esnasında başlamış olan Gürcüler, İtilaf vaatlerinin etkisiyle de, Türkler ile anlaşma yoluna başvurdular. Türkiye İtilaf'ın Londra davetini ve konferansta yaşananların aslında Türk-Rus ilişkilerini bozmaya yönelik olduğunun farkındadır. Ancak yaşanan Rus-Gürcü Savaşı'na da kayıtsız kalamamaktadır.

³⁸³ Sürmeli, **a.g.e.**, s. 716. Tiflis ve Borçalı havalisindeki Müslüman köylerin halkı, Bolşevik Kızılordu içinde bulunan Ermeniler ve Bolşevik Ruslar tarafından zulme uğramışlar ve kurtarılmalarını talep eden mektupları Türkiye'ye göndermişlerdir. 20-2-1921, **BOA, HR. SYS, D: 2878, G: 82**.

³⁸⁴ Sonyel, **a.g.e.**, C. II, s. 61-62, 183.; Tengirşek, **a.g.e.**, s.196-200.; Nur, **a.g.e.**, s. 128-129.

³⁸⁵ Gürcü erata İngiliz elbisesi giydirildiği, 11-12-1920, **ATASE, İSH, K: 756, G: 103**.

³⁸⁶ Tiflis'teki İngiliz diplomat Albay Stokes 15 Şubat 1921'de Lord Curzon'a çektiği telgrafta, Kemalistleri Bolşevik Ruslardan ayırıp Bolşevikleri Kafkasya'dan kovma zamanın geldiğini ifade etmiştir. Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın Sovyetlere karşı ayaklanacağını bildirmiştir. Lord Curzon'un ona verdiği karşılık, Azerbaycan ve Dağıstan'ın planlarına karışmayacaklarını ve Gürcülerin de kendi siyaset ve kaynaklarına güvenmeleri gerektiğini şeklindedir. Sonyel, **a.g.e.**, s. 63.

Sebebi Ardahan ve Batum'un hala Gürcülerin elinde oluşu ve buraların Rusların eline geçme tehlikesinin çok yakın hissedilmesidir³⁸⁷.

Ermeni Harekâtı esnasında Gürcüler seferberlik ilan ederek menfi bir tutum içinde olmuştur³⁸⁸. Ankara çeşitli temaslarla Gürcülerin tarafsızlığını tesis etmeyi başarmıştır. Ruslardan harekâtın sebebini öğrenmek isteyen Gürcüler, Bakü'deki Türk esirlerin Gürcistan üzerinden Türkiye'ye gelmelerine izin vermemiştir³⁸⁹. Türk ordusunun Ermeni kuvvetleri üzerine yürütmesiyle telaşa kapılan Gürcistan, bir yandan da Ermenilerle işbirliğinin yollarını aramıştır³⁹⁰.

Ermeni harekâtı başlarken Gürcistan, "*Türkler Batum'u alacaklar*" endişesiyle Türk sınırına kuvvet yığmıştır. Bin kişilik hudut alayını Borçka Karadeniz arasına, 800 kişilik bir alayı Batum'a, bin kişilik bir kuvveti Ardahan'a, bin kişilik bir avcı piyade alayını Çürüksu'ya, 300 kişilik bir taburu Artvin'e ve 250 piyadeyi Ardanuç'a yerleştirdiler³⁹¹. Bu durum üzerine Türkiye Gürcü Hükümeti'ne dostane bir nota göndererek onların telaşını dindirmek ve tarafsızlığını muhafaza etmek istemiştir. 9 Ekim 1920'de askeri harekâtın yalnızca Ermenistan üzerine olacağını bildiren telgrafta maksadın saldırgan Taşnak çeteleri olduğu ve Gürcülerle anlaşma yapmak üzere hazır olunduğu bildirilmiştir. Gürcistan ise buna seferberlik ilan ederek cevap vermiştir³⁹². Gürcülerin tarafsızlığını sağlamak için Erkânıharp Yüzbaşı Talat Bey Tiflis'e gönderilmiştir³⁹³.

³⁸⁷ Sürmeli, **a.g.e.**, s. 714-715.

³⁸⁸ Ankara'dan Şark Cephesi Kumandanlığı'na çekilen telgrafla Gürcülerle Ermenilerin müştereken aleyhimize hareket etme ihtimalleri üzerine durulmuş ve ne gibi tedbir alındığı sorulmuştur. 12-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 116.**; Gürcistan Mümessili'nin Şark Cephesi Kumandanlığı'na gönderdiği protesto mektubu, 13-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 120.**

³⁸⁹ Şark Cephesi'nden Genelkurmay'a, Gürcülerin Bakü'deki Türk esirlerin Gürcistan üzerinden Türkiye'ye gelmelerine izin vermediğini bildiren telgraf, 3-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 179.**

³⁹⁰ Gürcülerle Ermenilerin aleyhimize müşterek hareket etme ihtimali, 12-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 116.**

³⁹¹ Mustafa Sarı, "Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Sakarya Üniversitesi SBE, 2010, s. 527.

³⁹² Tiflis temsilcisi Kazım Bey Dışişleri Bakanlığı'na Gürcistan'ın seferberlik ilan ettiğini bildiren yazı, 11-11-1920, **ATASE, İSH, K: 615, G: 87.**; Kazım Karabekir'den Genelkurmay'a Gürcistan'ın seferberlik ilanını ileten telgraf, 11-11-1920, **ATASE, İSH, K: 615, G: 88.**; Gürcistan'ın seferberlik ilan ettiği, 11-11-1920, **ATASE, İSH, K: 615, G: 87.**; Gürcistan hükümetinin seferberliği ve yığınağı, 12-12-1920, **ATASE, İSH, K: 645, G: 70.**; Gürcistan'ın Batum'da duvarlara seferberlik beyannameleri astırıldığı, 18-10-1920, **ATASE, İSH, K: 615, G: 51.**

³⁹³ Gürcistan ve Azerbaycanla münasebetler ve Ermenistan'a karşı yapılan harekât sebepleri hakkında Tiflis'e gönderilecek mektup, 19-11-1920, **ATASE, İSH, K: 911, G: 39.**

Tiflis'e gönderilen heyetten bir haber alınamayınca Ardahan'da bulunan eski İttihat ve Terakki delegesi Hilmi Bey gönderilmiştir. Hilmi Bey'in Gürcülere, "*Ermenilerin geneliyle bir derdimizin olmadığı gibi saldırgan bir Ermenistan'ın Türkiye kadar Gürcistan için de tehlike teşkil ettiğinin*" vurgulanması istenmiştir. Hilmi Bey'in özellikle Ardahan'daki Gürcü memurlarıyla görüşmeleri olumlu sonuç vermiştir. Bu görüşmeler sonucu Ardahan Gürcü Mutasarrıfı Türkiye'den yana tavır almıştır³⁹⁴. Gürcistan Erkan-ı Harbiyesi, Türkiye'yi hedef alan bir seferberlik hareketinin bulunmadığını bildirmiştir³⁹⁵.

Buna rağmen Gürcistan Hükümeti'nin Türkiye aleyhtarı bir beyanname neşretmesi³⁹⁶ ve çeşitli faaliyetlere girişmesi üzerine Ankara, daha net tedbirler almıştır³⁹⁷. Bakanlar Kurulu'nun 22 Ekim 1920 kararına göre Doğu Cephesi Komutanlığı'ndan Gürcülere iki yönlü ve misliyle cevap verilmesi istenmiştir. Buna göre nota verilerek siyasi cevap verilecek ve seferberlik ilan edilip askeri hazırlık yapılarak askeri cevap verilecektir. Zaten Cephe Kumandanlığı da Gürcü taarruzuna karşı Gümrü civarında gerekli hazırlıkları yapmıştır³⁹⁸. 20 Ekim'de Gürcistan Dışişleri Bakanı Ramişvili'nin Gürcistan sınırlarında yer alan Batum ve Ardahan'a Türk ordusunun girmemesini talep eden telgrafi Ankara'ya ulaşmıştır. Ankara ertesi gün belirtilen sınırları geçmeyeceğini taahhüt etmiş ve bir anlaşma için Gürcü yetkililerin istediği yerde buluşmayı teklif etmiştir. 23 Ekim 1920 tarihinde Miralay Kazım Bey Tiflis elçiliğine atanmış ve Gürcistan'a 27 Ekim'de bir nota verilmiştir³⁹⁹. Tüm bu gayretler sonucu Gürcistan'ın tarafsızlığı sağlanmıştır.

Türkiye, İtilaf Devletleri-Rusya-Gürcistan denkleminde yaşanan gelişmelerden faydalanarak Batum ve Ardahan'ı ele geçirme girişimine başlamıştır. Ardahan ve Artvin'in iadesini istemiş ve Gürcüler de buna mecbur olmuşlardır. Batum

³⁹⁴ Tugaç, **a.g.e.**, s. 178-180.

³⁹⁵ Gürcistan Erkan-ı Harbiyesi'nin, Türkiye'yi hedef alan bir seferberlik hareketinin bulunmadığını bildirdiği, 17-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 64**.

³⁹⁶ Şark Cephesi'nden Genelkurmay'a Gürcistan'ın Türkiye aleyhtarı bir beyanname neşrettiğini bildiren telgraf, 23-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 154**.

³⁹⁷ Şark Cephesi'ne gelen ve Gürcü yönetiminin Türkiye aleyhtarı faaliyetlerini içeren istihbarat, 24-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 155**.

³⁹⁸ Şark Cephesi'nden Genelkurmay'a Gürcü taarruzuna karşı Gümrü civarında hazırlık yapıldığına dair telgraf, 14-11-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 124**.

³⁹⁹ Tugaç, **a.g.e.**, s. 183.; Gürcü hükümetine verilen nota, 27-10-1920, **ATASE, İSH, K: 616, G: 88.**; Sarı, **a.g.t.**, s. 527- 534.

konusunda ise Türkler kadar Ruslar da ısrarcıdır. Moskova görüşmelerinde bu ortaya çıkmıştır. Londra görüşmelerinde Bekir Sami Bey'in temaslarını bahane eden Ruslar Türkiye'ye yardım konusunda hazırlanan gizli protokolleri imzalamaktan imtina ediyorlardı. Moskova'da görüşmeler kötüye giderken Gürcistan'da Rus ilerlemesi devam ediyor ve Gürcüler Türkiye'ye Ahıska, Ahılkelek ve Batum'u geçici olarak vermeyi teklif ediyorlardı. Ankara önce Ahıska ve Ahılkelek'i sonra da Batum'u işgali kabul etmiştir⁴⁰⁰.

Ankara ile Tiflis arasındaki diplomatik ilişkiler 1921 başlarında hızlanmıştır. 30 Ocak 1921'de Gürcistan Elçisi Simon Mdivani Ankara'ya gelmiştir⁴⁰¹. Bu dönem Gürcistan Sovyet baskısını yaşaması bakımından oldukça zor durumda ve Türkiye ile iyi ilişkiler geliştirmenin peşindedir⁴⁰². Ruslar 19 Şubat 1921'de Gürcistan'a savaş ilan etmişlerdir. Ankara'da Gürcü elçisine, Ardahan ve Artvin'in karşılıklı mutabakatla tahliyesi şifahi bir notayla bildirilmiştir⁴⁰³. Gürcüler Batum'u terk etmek istememişler ve Artvin'i Ardahan içinde saymayarak sadece Ardahan'ı vermeyi kabul etmişlerdir⁴⁰⁴.

Bunun üzerine Gürcülere iki nota daha verilmiştir. İlki olan 20-21 Şubat 1921'de verilen ultimatom⁴⁰⁵ ile, 23 Şubat akşamına kadar istenilen cevap verilmezse askeri tedbirlere başvurulacağı bildirilmiştir. 23 Şubat 1921 sabahı da verilen yeni notada, İngilizlerin Türk ve Müslüman bir bölgeyi Gürcülere vererek Türk-Gürcü ihtilafını çıkarmak istedikleri bildirilmiştir. Bölgede 700 bin Müslüman'a karşı 15 bin Gürcü nüfusun varlığı belirtilmiştir⁴⁰⁶.

⁴⁰⁰ Sürmeli, a.g.e., s. 715.

⁴⁰¹ **Hâkimiyet-i Milliye**, "Türk-Gürcü Sulhü", 8 Şubat 1921.; **Hâkimiyet-i Milliye**, "Türkiye-Gürcistan Dostluğu" ve "Gürcistan Heyeti'nin Kabulü", 9 Şubat 1921.

⁴⁰² Gürcü mümessilin Tokattaki asker yetimleri okuluna yaptığı nakdi teberru hakkındaki yazışmalar, 7-2-1921, **ATASE, İSH, K: 571, G: 118**.

⁴⁰³ Mesut Çapa, "Gürcistan İle Diplomatik Münasebetler Ve Ardahan İle Artvin'in Kurtuluşu", **Askeri Tarih Bülteni**, Genelkurmay ATASE Yayınları, Sayı: 49, Ankara, 2000, s. 68-69.

⁴⁰⁴ Mustafa Kemal, Rusların Elviye-i Selase'yi almamızı istemedikleri ve Ankara'ya Gürcü harekâtı hakkında bilgi vermediklerini ifadeyle, Ardahan ve Artvin'in alınmasının zamanı olduğunu söylemiştir. Siyaseten ya da askeri yollardan bunun gerçekleşmesini zaruri görmüştür. Çapa, a.g.m., s. 70-71.

⁴⁰⁵ Gürcülerle yapılan sulh müzakeresi, 21-2-1921, **ATASE, İSH, K: 962, G: 77**.

⁴⁰⁶ Çapa, a.g.m., s. 71-72.

Meclis'in bu net tavrı ve askeri harekâta olan azmini gören Gürcüler, 22 Şubat 1921 gece yarısı dolan ultiyatoma cevap vererek Ardahan ve Artvin'den birliklerini çekmeye başlamışlardır. 22-23 Şubat 1921'de Gürcüler bölgeyi terke başlarken 23 Şubat'ta Ardahan'da TBMM idaresi kurulmuş ve Türk bayrağı göndere çekilmiştir. Artvin'de ise yolların kapalı olması hasebiyle Türk birliklerinin ulaşımı ve Türk idaresinin kurulması birkaç gün gecikmiş ve ancak 26 Şubat'ta olabilmıştır⁴⁰⁷.

3.4. Artvin ve Ardahan'ın Kurtuluşu

Kars, Ardahan ve Batum 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'yle Türkiye'den kopmuştur. Birinci Dünya Savaşı döneminde Artvin bölgesi, Teşkilat-ı Mahsusa'nın örgütlediği yerli halkın eliyle Ruslardan arındırılmıştır. Aralık 1914 - 27 Mart 1915 arasında bölge Rus işgalinden kurtulmuştur. Rusların bölgeden ikinci atılmaları, 18 Aralık 1917 Erzincan Mütarekesi ve ardından 3 Mart 1918 Brest-Litovsk Antlaşması sonucudur. Yapılan plebisit ile bölge halkı Türkiye tercihinde bulununca Türk askeri, 24 Mart - 4 Nisan 1918 arasında Ardahan ve Artvin'i kurtarmıştır. Mondros Mütarekesi sonrası bölgeye hâkim olan İngilizler, 20 Nisan 1919'da Ardahan ve Temmuz 1920'de Batum'u Gürcülere vermiştir. Mustafa Kemal, 25 Temmuz 1920'de İngilizlerin bölgeyi Gürcülere bırakmasını protesto etmiştir⁴⁰⁸.

Rusların Gürcistan'a girmesi üzerine Meclisin gündemi de Artvin, Ardahan, Ahıska ve Batum merkezli olarak Gürcistan olayları olmuştur. 21 Şubat 1921 tarihli Meclis gizli celsesinde Heyeti Vekile Reisi Fevzi Paşa Gürcistan ve Ermenistan arasında zuhur eden harp ve Kafkasya ahvali hakkında bir beyanat vermiştir. "*Kafkasya'da bir haftadan beri Azerbaycan ve Ermenistan ve Gürcüler arasında muharebe başlamıştır. Vaziyet bizim için gayet mühimdir.*" demek suretiyle durumun önemine vurgu yapmıştır⁴⁰⁹.

Aynı celsede Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey Gürcistan'ın Hristiyan unsurunun öteden beri Türklere karşı "*daima ademi itimat ve husumet peyda*" ettiğini, Ermeni hareketinde kendilerine teminat vermemize rağmen seferberlik

⁴⁰⁷ Çapa, a.g.m., s. 73-74.

⁴⁰⁸ A.e., s. 67-68.

⁴⁰⁹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 446-457.

yaparak askeri tehdit oluşturdıkları, Kızıldordu kendi üzerine yönelince de bize sefaret heyeti gönderdikleri, iki ülke arasında meselenin sınırın belirlenmesi olduğu, Ruslarla 7 ya da 20 Mayıs 1920’de yaptıkları sulhnamenin suretini tedkik için istedikleri fakat gelmediği, Batum’un kendilerinin olduğunda ısrarcı olduklarını ifade etmiştir. Şu an Gürcülere karşı sulh veya harp vaziyetinde bulunulduğuna işaret eden Ahmet Muhtar Bey, Meclisin buna karar vermesini istemiştir⁴¹⁰.

Londra Konferansı, Moskova’da Türk-Rus görüşmeleri, Ankara’da Türk-Gürcü görüşmeleri⁴¹¹ ve Kafkasya’da Rus-Gürcü Savaşı devam ederken yapılan, 21 Şubat 1921 tarihli Meclis gizli celsesinde konuşan Erzurum Vekili Hüseyin Avni Bey, hükümetin Kafkasya siyasetini yanlış gördüğünü ve Azerbaycan’ın Bolşevikleşmesini Rusların bize yaptırdığını ifade etmiştir. Ermenileri bizim yendiğimizi ama yapılan başarılı harekâtın semeresini, “*Bolşevik olduk diyen Ermenileri himaye eden Ruslar*” sebebiyle alamadığımızı söylemiştir. Şimdi aynısının olacağını, Batum’u alırsak yarın on gün sonra Gürcü Hükümeti’nin Bolşeviklik ilan edip Rus himayesine gireceğini, Ermenistan’da olduğu gibi zarar göreceğimizi, Rusların hep karşımızdakilerin yardımına koştuğunu ama bizim ondan muavenet beklediğimizi, bir yıldır Ruslarla yapılan görüşmelerin sonucunun sıfır olduğunu ileri sürmüştür. ⁴¹² Mustafa Kemal, Hüseyin Avni Bey’in eleştirilerine cevap vermiş ve yapılan açıklamalardan Rusların taarruz için bize bilgi vermediği ve yardım da istemediğinin anlaşıldığına dikkat çektikten sonra “*Dün gece yarısı yatağından kaldırdığımız Rus sefiri Medivani’nin bana söylediği de hudutlarınız dardır. Oturunuz yerinizde*” diyerek herhangi bir hareket için “*teşvik ve terqip*” dahi etmediğini ifade etmiştir. Çeçerin’in dahi “*Elviye-i Selase’yi ağzınıza almayın, Batum bir Rus şehridir*” ifadelerinden de anlaşılacağı üzere “*Ruslar bizim Elviye-i Selase’yi işgalimize taraftar değillerdir*” tespitinde bulunmuştur. Gürcüler yenilirse İngiliz ve Fransızların yardıma gelme ihtimallerinin olduğunu, Rusların Gürcüleri hemen komünize edeceğini, “*eğer toprak alacaksak zamanının şimdi olduğu, sulh*

⁴¹⁰ 21 Şubat 1921 tarihli meclis gizli celsesinde Ahmet Muhtar Bey, Rusya’nın Gürcistan’a yaptığı harekattan Ankara’yı haberdar etmediğini beyan ettiğinde Mustafa Kemal, “Azerbaycan ve Ermenistan, Gürcistan aleyhine harekate başladığı zaman sefirleri ademi malumat beyan etmişlerdi... Moskova’dan resmen Gürcistan’a ilanı harp edildi” demiştir. **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 448-451.

⁴¹¹ Gürcülerle devam eden sulh müzakereleri, 20-2-1921, **ATASE, İSH, K: 618, G: 88**.

⁴¹² **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 452-453.

veya harp yoluyla olsun fark etmeksizin bunun zamanının şimdi olduğunu” ifade etmiştir. Mustafa Kemal, Hüseyin Avni Bey’in eleştirilerine cevap verirken “*Rusların doğu ile irtibatımızı kesmek istediklerini kabul etsek bile İngilizlerin bunu istemenin yanında bizi tümünden yok etme arzusunda olduklarını*” ifade etmiştir. İki kötünün hangisinin daha az kötü olduğunun, “*bizim açımızdan ehven-i şerrin hangisi olduğunun tespitine*” davet etmiştir⁴¹³.

Hükümetin harp istemediğini fakat gerekeni de yapmanın zamanı olduğunu zikreden Mustafa Kemal, “*Gürcüler galip gelsin maneviyatları yükselsin de mi hakkımız olanı isteyelim yoksa mağlup olsunlar Ruslar her yeri işgal etsin de mi hakkımızı talep edelim*” şeklinde muhtemel senaryoları izah etmiştir. Bu iki durumun da aleyhimize olduğunu ortaya koyarak şu an harekete geçilmesi gerektiğini gözler önüne sermiştir. Artvin ve Ardahan’ı vermeye razı oldukları Batum’u vermek istemediklerini hatırlattıktan sonra “*Artvin ve Ardahan’ı alalım*” demiştir. “*Batum’u muallakta bırakalım, halk oylamasını isteyelim. Bölgenin üçte ikisini alalım, Gürcüler imza ile verirlerse alalım, vermezlerse de cebren alalım. Batum’u belki de İngilizler işgal edecek, Batum’u sonra düşünelim*” demiştir⁴¹⁴.

21 Şubat 1921 tarihli Meclis gizli celsesinin sonunda “*Batum hakkında arayış umumiyyeye müracaat esasından asla feragat edilmemek şartıyla icabına göre hareket etmek üzere Heyeti Vekileye salahiyyet verilmesi*” kabul edilmiştir⁴¹⁵. Yani Ankara, Batum yüzünden Ruslarla bozuşma niyetinde değildir ama Artvin ve Ardahan’ı da kesin almak fikrine sahiptir. Gürcüler mukavemet etseler ve ilk başta biraz başarılı olsalar da sonunda yenilmişlerdir. Gürcü Hükümeti Batum’a kaçarak İngiliz gemilerine sığınmıştır. Ankara Gürcü Hükümeti’nden Ardahan ve Artvin’in geri verilmesini istemiştir.⁴¹⁶ Gürcü Hükümeti oyalama taktiğine başvurunca bölgedeki birliklere söz konusu yerlerin işgali emri verilmiştir. Gürcü ordusu bunun üzerine bölgeyi boşaltmış ve birliklerimiz 23 Şubat 1921’de Ardahan’a girmiştir. Tiflis’in

⁴¹³ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 453.

⁴¹⁴ Mustafa Kemal, Batum’un alınması halinde Rusların tutumunun sorulması üzerine Kars’ın ve Gümrü’nün alındığını, Ermenilerin Bolşevik olduğunu fakat her yeri değil sadece Gümrü’nün boşaltılmasını istediği, kendilerinin kabul etmeyip geri çekilmediği, bize tekrar harp açmadıklarını ifade etmiştir. TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 454-457.

⁴¹⁵ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 457.

⁴¹⁶ Tabak, a.g.e., s. 84.

Ruslar tarafından işgalinden bir gün önce Gürcü yönetiminin Artvin ve Ardahan'ı Türkiye'ye bırakması üzerine Ankara; Batum, Ahıska ve Ahılkelek'i işgal emrini vermiştir⁴¹⁷.

3.5. Ahıska ve Ahılkelek'in Ele Geçirilmesi ve Terki

1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı ile Türk hudutları dışında kalan Ahıska ve Ahılkelek, çeşitli süreçlerden geçtikten sonra, Bolşeviklerin Tiflis'i ele geçirmeleri üzerine 14 Mart 1921'de tekrar Türk hâkimiyetine girmiştir. Ancak Moskova Antlaşması ile bölge Sovyetlere bırakılmıştır. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin 27 Şubat 1921 tarihli nüshasında “*Ahıska'dan Mebus Geliyor*” başlıklı haberde Artvin ve Ardahan'ın anavatana bağlanmasıyla birlikte Ahıska'nın da Meclise mebus gönderme isteğinde olduğu dile getirilmiştir⁴¹⁸.

20-25 Şubat 1921 tarihinde gerçekleşen çarpışmalar sonucu Bolşevikler Tiflis'i ele geçirmişlerdir⁴¹⁹. Gürcülere karşı mücadele eden Ahılkelek'te Bolşeviklik ilan edilmiştir. Kurulan Sovyet idaresi sonucu depolar yağma edilmiş ve Gürcü müfrezesinin 4 topuna el konulmuştur. Durumu haber alan Genelkurmay başkanı Fevzi Paşa, 6 Mart 1921'de Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir'e Ahılkelek istikametine ilerleme emri vermiştir. Güney Kafkasya'da Sovyet idarecilerinin Ermeni ve Gürcülerden oluşturulması sebebiyle Ahıska Müslümanlarına katliam yapılmasından korkan Karabekir, milis teşkilatını güçlendirmişti. Genelkurmay, Karabekir'den mümkünse 9 Mart 1921 akşamına kadar Ahıska, Ahılkelek ve Batum'un işgal edilmesini istemiştir. 7 Mart'ta Türk kuvvetleri Ahıska'ya girmiş, bir gün sonra ise bir Bolşevik tugayı şehre girmiştir. 9 Mart 1921'de Bolşevik Gürcü Hükümeti kurulmuştur. Ahıska'da Türk ve Bolşevik kuvvetleri arasında çatışma çıkmamıştır. Ankara'nın Kafkasya için en kritik günlerdeki siyasetinin temelinde Ruslarla bir anlaşmazlık çıkarmamak yatmaktadır. Katiyen Ruslarla bir çatışmaya

⁴¹⁷ Kazım Özalp, **Milli Mücadele 1919-1922**, C.1, TTK, Ankara, 1985, s. 172-173.; **Hâkimiyet-i Milliye**, “Şanlı Hilal Ardahan ve Artvin'de” ve “Gürcü Sefiri Cenaplarının Beyanati”, 23 Şubat 1921.; **Hâkimiyet-i Milliye**, “Ardahan'ın İşgali ve Ahalinin Servei” ve “Gürcistan Sefiri Tarafından Tebliğ Olunan”, 24 Şubat 1921.

⁴¹⁸ **Hâkimiyet-i Milliye**, “Ahıska'dan Mebus Geliyor”, 27 Şubat 1921.

⁴¹⁹ Hudut alayının Tiflis'e doğru çekildiği ve Tiflis'in tahliyesinin bahis konusu olduğu, 19-2-1921, **ATASE, İSH, K: 620, G: 32**.

girmemek ve bunun yanında da kesinlikle Ahıska ve Ahılkelek Müslümanlarını Ermenilere karşı korumak bölge siyasetinin birinci hedefidir. Her iki taraf da çatışmama emri aldıkları için kasabayı ikiye bölüp beraber yönetmişlerdir⁴²⁰. Türk kuvvetleri ilerlemeye devam ederek 14 Mart 1921’de Ahılkelek’i ele geçirmiştir. Batum, Ahılkelek ve Ahıska mıntıklarınının Türk ordusu tarafından geri alınması konusunda Moskova ve Londra görüşmelerinde müsbet bir neticeye varılamamıştır⁴²¹. Böylece diplomasi yolları kapanmış ve askeri çözüm devreye girmiştir.

Ankara, 12-13 Mart 1921’de Ahılkelek, Ahıska ve Batum’da TBMM adına bir idarenin kurulması kararını Karabekir’e iletmıştır. Böylece bölgede Türk ve Bolşevik idareleri kurulmuş oluyordu. Ermeni ve Gürcülerin Müslümanlara yönelik saldırıları buna rağmen devam etmiştir. Moskova Antlaşması ile bölge Rusya’ya bırakılmıştır⁴²².

3.6. Batum’un Ele Geçirilmesi ve Terki

Batum, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı ile kaybedilmiş ve Birinci Dünya Savaşı sonunda tekrar ele geçirilmiştir. Osmanlı Hükümeti Mondros Mütarekesi öncesi Batum’dan çıkmak zorunda kalacağını biliyor fakat işgalin geçici olacağını düşünüyordu. Ancak İngilizler 24 Aralık 1918’de Batum’a yedi bin asker çıkararak hem askeri hem de mülki olarak işgali gerçekleştirmişlerdir⁴²³.

İngilizler Batum’u kendi kontrollerinde tutamadıkları gibi müttefiklerine de devredememişlerdir. En sonunda Gürcülere teslim etmek zorunda kalarak aslında bölgeyi kaybetmişlerdir⁴²⁴. 20 Nisan 1919’da Ardahan ve Temmuz 1920’de Batum

⁴²⁰ Tuğaç, **a.g.e.**, s. 236-237.

⁴²¹ Batum, Ahılkelek ve Ahıska konusunda Moskova-Londra görüşmelerinde müsbet bir neticeye varılamadığı, 14-3-1921, **ATASE, İSH, K: 1252, G: 87**

⁴²² Rasim Bayraktar, **Ahıska-Çıldır Beylerbeyliği**, İstanbul, 2000, s. 75-78.

⁴²³ Mehmet Okur, “Mütareke Dönemi İngilizlerin Batum’daki Faaliyetleri ve Türk Ordusunun Tahliye Edilmesi”, **Askeri Tarih Bülteni**, Sayı: 53, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2002, s. 101-106.; Mustafa Budak, “Mondros Mütarekesi’nden Sonra İngilizlerin Batum’u İşgali”, **Kafkas Araştırmaları III**, İstanbul, 1997, s. 140-141.

⁴²⁴ 26 Ocak 1920 tarihli, Erzurum’dan Harbiye Nezareti’ne gelen bilgiye göre, Batum’da İngilizlerin iki tabur askeri kalmıştır. Bolşeviklerin muzafferiyetleri karşısında Batum’daki Rumlar telaşlanmışlardır. 26-1-1920, **ATASE, İSH, K: 204, G: 17**, Erzurum’dan Harbiye Nezareti’ne

Gürcülerin eline geçmiştir⁴²⁵. Mustafa Kemal, 25 Temmuz 1920'de İngilizlerin Artvin ve Batum'u Gürcülere bırakmasını protesto etmiştir⁴²⁶. Çünkü Türkiye bölgenin kendisine ait olduğunu her ortamda ifade etmektedir⁴²⁷.

14 Ağustos 1920 tarihli Meclis konuşmasında Mustafa Kemal, İngilizlerin önce Çürüksu'yu sonra da tüm Batum'u işgal edip Gürcülere verdiklerini ifade etmiştir. Askeri ve siyasi durum müsait olmadığı için Türkiye'nin buna engel olamadığına ancak Rusların, Batum'un kaderini halkına bıraktığı için Gürcü işgalinin geçici olduğuna temas etmiştir⁴²⁸.

16 Şubat 1921'de Kızılordu Gürcistan'a girince Gürcü yönetimi Ankara ile görüşmeler yapmıştır. Ardahan ve Artvin'i Türkiye'ye terk eden Gürcüler Batum için direktmiş ve iki taraf tekrar plebisit yapılması üzerine anlaşmıştır⁴²⁹. Kazım Karabekir, 23 Şubat 1921'de Artvin ve Ardahan'ı almıştır. 9-14 Mart 1921 tarihlerinde Ahılkelek, Ahıska ve Batum ele geçirilmiş ve mülki idareler kurulmuştur.

Ahıska, Ahılkelek ve Batum'un Türk birliklerince işgal edileceği kendisine bildirilen Kızılordu Siyasi Komiseri Orjonidikze, 10 Mart 1921'de Moskova'da Türk-Rus delegelerinin tespit ettiği şartlara göre Batum, Ahıska ve Ahılkelek'in Gürcistan'da kalacağını ifade etmiştir. Moskova'dan haber alamayan Ankara, bir oldubittiden şüphelenerek Batum'un işgal emrini vermiştir⁴³⁰. Fakat Kızılordu birlikleri de Batum'a hareket etmiştir.

Bolşevikler Tiflis, Ahıska ve Karadeniz sahilinden olmak üzere üç koldan son hız Batum'a doğru ilerlemişlerdir. Türk ordusu da Karadeniz sahil yolu ve Ardahan-Artvin istikametlerinden Batum'a yaklaşmıştır. Mart 1921'de Batum üzerinde

gönderilen telgraf, 1-7-1920, **ATASE, İSH, K: 650, G: 8.; Hâkimiyet-i Milliye**, "Batum Hakkında Bir İzah", 28 Ağustos 1920.

⁴²⁵ Batum'un Gürcüler tarafından işgali, 20-6-1920, **ATASE, İSH, K: 613, G: 82.**

⁴²⁶ Çapa, a.g.m., s. 67-68.

⁴²⁷ Mustafa Budak, **Misak-ı Milli'den Lozana İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası**, Küre Yayınları, İstanbul, 2008, s. 176.

⁴²⁸ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III**, Cilt: 1, ATAM, Ankara, 1997, s. 100.

⁴²⁹ Gürcü hükümetiyle yapılan antlaşmanın özeti, 1921, **ATASE, İSH, K: 755, G: 117.**

⁴³⁰ Gürcistan Mümessili Kazım'dan Ankara'ya çekilen telgraf, 13-3-1921, **ATASE, İSH, K: 759, G: 60.**

Bolşevik Türk çekişmesi son haddine ulaşmıştır. Gürcüler iki ateş arasında kalmış ve Türkleri Bolşeviklere tercih eder görünmüşlerdir. Gürcistan Mümessili Kazım Bey, 6 Mart 1921'de Tiflis'ten Şark Cephesi Kumandanlığına çektiği telgrafta, Gürcü Hükümeti'nin Batum livası ve Ahıska ile Ahılkelek'in Türk askerince işgal edilmesini teklif ettiğini bildirmiştir. Gürcü ordusu Batum yakınlarına kadar çekilmiştir⁴³¹. Çok geçmeden 8 Mart 1921'de Gürcü Elçisi Mdivani Ankara Hükümeti'ne başvurarak Ahıska, Ahılkelek ve Batum'un işgalini istemiştir. Ankara aynı gün talebi kabul ederken Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir'e gerekli emri vermiştir⁴³². Bu şekilde Batum, tüm Kafkasya'nın en kritik noktasını teşkil etmiştir⁴³³.

Kazım Bey, Batum'da hükümet ilan edildiği, Gürcü Hükümeti'nin kaçmak üzere olduğu ve şehrin asayişini için kuvvete ihtiyaç olduğunu bildirmiştir⁴³⁴. Batum'u işgal emri alan Doğu Cephesi emrindeki birliklere, Bolşeviklerle bir mesele çıkmaması için azami gayret, ama kaçınılmaz bir çatışma ihtimaline binaen de gerekli hazırlıkları yapma görevi vermiştir. Çünkü çatışma çıkması, Ruslarla savaşa girmek olacaktır ve buna da hazır olunmalıdır⁴³⁵.

11 Mart 1921 tarihinde Batum, yaklaşık iki sene sonra tekrar Türklerin eline geçmiştir⁴³⁶. Bunun üzerine Batum'da bulunan İngiliz, Fransız, Alman ve İtalyan elçileri Ankara Hükümeti'nin Gürcistan mümessili Kazım Bey'e gelerek bilgi

⁴³¹ Gürcistan Mümessili Kazım'dan Şark Cephesi Kumandanlığı'na iletilen yazı, 6-3-1921, **ATASE, İSH, K: 1252, G: 72.**; Gürcü hükümetinin Batum'da vazife ifa etmekte olduğu, üç kızıl murahhasın Batum'a geldiği ve Gürcülerin burada beş bin kuvveti olduğu, 16-3-1921, **ATASE, İSH, K: 760, G: 49.**

⁴³² Sarı, "a.g.t., s. 562-3, 568.; Gürcistan Mümessili Kazım'dan Ankara'ya çekilen telgrafta Kızılların Batum'a yaklaştığı, ilhak hakkındaki beyannema ile Gürcü hükümetine verilecek notanın hazır olduğu ve Rusların Batum'u işgali durumunda alınacak önlemler belirtilmiştir. 17-3-1921, **ATASE, İSH, K: 759, G: 59.**

⁴³³ Bölgeden, Batum'un Gürcistan'a terki halinde Gürcistan'ın Ruslar eline düşeceği ve Batum meselesinin Gürcistan, Rusya, Kafkasya ile alakadar olduğu bildirilmiştir. 17-3-1921, **ATASE, İSH, K: 759, G: 60.**

⁴³⁴ Gürcistan Mümessili Kazım'dan Şark Cephesi Kumandanlığı'na iletilen yazı, 18-3-1921, **ATASE, İSH, K: 760, G: 54.**

⁴³⁵ Batum tabyalarının işgal şekli, Bolşeviklerin mıntıkasında 600 süvarisi olduğu ve Trabzon'da bulunan 1. Taburun Batum'a gönderildiği, 17-3-1921, **ATASE, İSH, K: 760, G: 51.**; 1- 57. Alayın Batum istikametinde yürüyüşte olduğu ve 8. Alayın 1. Taburunun Ahıska'ya ulaştığı, 18-3-1921, **ATASE, İSH, K: 759, G: 64.**; Tugaç, **a.g.e.**, s. 240.

⁴³⁶ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Cilt:2, Emre Yayınları, İstanbul, s. 210-214.; **Hâkimiyet-i Milliye**, "Şanlı Hilal Batum, Ahıska ve Ahılkelek'te", 11 Mart 1921.; **Hâkimiyet-i Milliye**, "Şark da Sulh Hududu" ve "Batum'da", 13 Mart 1921.; Tabak, **a.g.e.**, s. 85.

istemişlerdir. Kazım Bey işgalin Gürcü Hükümeti'nin teklifi olarak gerçekleştiğini ve geçici olduğunu belirtmiştir. Sovyet Rusya ile dostane ilişkilerin devam edeceğini ve bu hareketin Rus Gürcü Savaşı'nda Gürcülere destek mahiyetinde olmadığını altını çizmiştir. Gürcü Hükümeti idaresinin devam edeceği ve kamu düzeninin korunacağını ifade ederek İtilaf Devletleri mümessillerini teskine çalışmıştır. Ancak Bolşevik kontrolüne geçen Sovyet Gürcistan'ı ve Moskova, Batum'un Türklerin eline geçmesine çok sert tepki vermiştir. Bolşevikler Türk ordusunun Batum'dan ayrılmasını istemişlerdir. Öte yandan da Gürcü Hükümeti ile müzakereye devam etmişlerdir⁴³⁷.

Bolşeviklerden kaçarak Batum'a gelen Gürcülerin silahlarının alınmak istenmesi Türk-Gürcü gerginliğini artıran sebeplerden biri olmuştur. 17 Mart 1921'de Batum'un önemli tabya, kışla ve müstahkem mevkiiler Türk birliklerinin eline geçmiştir. Tüm bu önlemler aslında kaosa sürüklenen Batum'un karmaşık durumundan kaynaklanıyordu. Şehirde Menşevik Gürcü birlikleri, Bolşevik Gürcü birlikleri, Ermeni çeteleri ve Türk birlikleri vardı ve aralarında sürekli sürtüşmeler yaşanıyordu. Türkler Batum'u ilhak edecek endişesi taşıyan Gürcü Hükümeti hapishanelerde bulunan bin civarı Bolşevik siyasi suçluyu serbest bırakmıştır. Bunlar Batum'da Bolşevik idaresi olan Refkom'u ilan etmişlerdir. Gürcü hükümeti Türk idaresi ilan edilmeden Bolşevik idarenin kurulmasını sağlamak istemiştir. Bunun üzerine Türk birlikleri Bolşevik idarenin binasını ve şehrin telsiz idaresi ile şehrin diğer önemli noktalarını işgal etmiştir⁴³⁸.

Fransız donanmasının Gagri bölgesinde Kızılordu'ya ateş açması da Rus ilerlemesini durduramayınca Gürcü ordusu dağılmıştır. Kutayis'te devam eden Bolşevik Gürcü görüşmeleri anlaşma ile sonuçlanmıştır. Gürcüler Bolşeviklerin tüm isteklerini kabul edip onları da Batum'u işgale davet etmişlerdir. Amaçları Türklerle Bolşevikleri karşı karşıya getirmek ve Batum'un Türklerin eline geçmesini engellemektir. Çünkü Sovyetlerin bir gün ortadan kalkmasını Türklerin Batum'u bırakmasından daha kolay görmüşlerdir. "*Batum, bir defa Türklerin eline geçerse bir daha alamayız*" düşüncesiyle Sovyetleri tercih etmişlerdir. Bu gelişmeler üzerine

⁴³⁷ Sarı, a.g.t., s. 576-583.

⁴³⁸ A.e., s. 583-585.

Miralay Kazım Bey 17/18 Mart 1921 gecesini Batum'un Türkiye'ye ilhak edildiğini bir beyanname ile ilan etmiştir⁴³⁹.

Bu ilan ile Batum'da üç hükümet bir anda yaşamaya başlamıştır. Bunlar, Türk Hükümeti, limanda gemide faaliyet yürüten Gürcü Menşevik ve Gürcü Bolşeviklerinden oluşan Refkom hükümetleriydi. Gürcüler Kızılordu'yu Batum'a çağırarak kalmayıp limandan 17/18 Mart 1921 gecesini İstanbul'a hareket ederek bölgeyi terk etmişlerdir. Başboş kalan Gürcü ordusu da Bolşeviklere katılmış ve ardından Türk Gürcü çatışmaları başlamıştır. 18 Mart'ta çatışmalar devam ederken şehre Kızılordu birlikleri girmiştir⁴⁴⁰. Kızılordu Komutanı ve Refkom Başkanı Kazım Bey'e gelerek Moskova Konferansı'nda Batum'un Rusya'ya bırakıldığını bildirmiştir. Ancak bundan Türk tarafının haberi yoktur⁴⁴¹. Aynı gün Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Batum'da Sovyet iktidarının kurulduğunu duyurmuştur. Batum'da artık hem Türk hem de Sovyet iktidarı bulunmaktaydı. Türk tarafı şehrin önemli noktalarını elinde bulundurmaktaydı. Her iki taraf da herhangi bir çatışmadan endişelenmekteydi⁴⁴².

Gürcüler Bolşevik idare kurup Türklere saldırıya geçmişlerdir⁴⁴³. 20 Mart 1921'de ikinci çarpışmalar yaşanmıştır. Önce Gürcüler sonra da Ruslar Türk mevzilerine saldırmışlardır. Gürcüler püskürtülürken Ruslar geldikleri zırhlı trenle, dost sıfatıyla askerlerimizin içine girip esir almışlar ve eşyalarını yağma etmişlerdir. Kazım Karabekir, Batum'dan Miralay Kazım Bey'den aldığı bilgiye göre, Gürcülerin Baruthane kışlasında bulunan bir piyade ve bir makineli bölükten müteşekkil müfrezeye taarruz ettiklerini yazmaktadır. Batum Hadisesi olarak ifade ettiği olayı, "*Gürcülere bir Kızıl süvari alayının da yardım etmesi üzerine Türk müfrezesinin*

⁴³⁹ Tugaç, **a.g.e.**, s. 240-241.; Okyar, **a.g.e.**, s. 133.; Tabak, **a.g.e.**, s. 88.

⁴⁴⁰ Kırmızı kıtaatın Batum'a girişi, Gürcü hükümetinin Batum'dan firar etmesi, Gürcü ordusunun dağılması ve Bolşeviklerin Gürcü sefarethanesi muhafız erlerini ateş altına aldıkları, 18-3-1921, **ATASE, İSH, K: 759, G: 65.**; Kızıl süvarilerin Batum'a girmelerine mani olunamadığı ve Türk sefarethesine ateş edildiği, Gürcülerin silahlarını teslim ettiği, 19-3-1921, **ATASE, İSH, K: 759, G: 70.**

⁴⁴¹ Batum'un Türk hâkimiyetine girmesi, Türk komutanından müsaade almadan hiçbir şey yapılamayacağı ve Gürcü hükümetine verilen nota, 19-3-1921, **ATASE, İSH, K: 759, G: 79.**

⁴⁴² Sarı, a.g.t., s. 587-592.; Batum'un Gürcistan hükümetine bağlanması hakkında zuhur eden ihtilaf ve bu mıntıkaya muhtariyet verilmesi için siyasi görüşme ve mütalaa, 20-3-1921, **ATASE, İSH, K: 759, G: 81.**

⁴⁴³ Batum'da Gürcülerle Türklere arasında vukuu bulan müsademe ve ihtilal donanması ile Gürcülerin birlikte Türklere taarruza dair malumat, 20-3-1921, **ATASE, İSH, K: 759, G: 85.**

Kızıllara teslim olması ve hepsinin şehit edilmesidir” şeklinde aktarmıştır⁴⁴⁴. Yaşanan çarpışmalarda Türk tarafı 10 şehit, 18 yaralı ve 22 kayıp vermiştir⁴⁴⁵. Esir subay ve erler 22 Mart akşamına kadar tutuklu kalmışlardır. Alınan Türk silahlarına karşı sonradan Ruslar, 300 Rus tüfeği, 3 makinalı tüfek, 105 keçe kaput ve 35 bez pantolon vermişlerdir⁴⁴⁶.

Batum’u işgal eden Rusların anlaşmalara karşı menfi hareketleri ve buna karşı yapılan siyasi görüşmeleri, Batum Reisi imzasıyla Kazım Bey, Şark Cephesi’ne iletmiştir⁴⁴⁷. Bir gün sonra ise Moskova’da imza edilen muahede gereğince Batum’un sınır dışı kaldığı ve Batum’daki birliklerimizin dostça hareket etmeleri gerektiği bildirilmiştir⁴⁴⁸. Artık Gürcü ordusu Kızılordu ile birleşmiş ve Gürcüler silahtan tecrid edilmişlerdir⁴⁴⁹.

Batum hadisesinin üstü her iki tarafça da kapatılmıştır⁴⁵⁰. “*Yanlışlık olmuş, biz dostuz*” şeklindeki düşünce her iki tarafın ortak kanaati olmuştur. Bu hadise için tören yapılmış, Türk tarafına Batum’daki ortak çalışmalar anısına bir Türk sancağı

⁴⁴⁴ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Cilt:2, Emre Yayınları, İstanbul, s. 214.; 20 Mart 1921’de sabah 5.00, 9.00 ve öğleden sonra 15.00’de gerçekleşen çatışmalarda Türkler ile Gürcüler çarpışırken 17.00’de Türklere karşı Gürcüler ile Kızılordu birlikleri beraber mücadele etmiştir. Menşevik Gürcü askerleri hükümetleri Batum’u terk edince Bolşeviklere katılmışlar ve 17 Mart gecesinden 20 Mart’a kadar Türk birlikleriyle çatışmışlardır. Batum’dan Türkleri çıkarabilmek için Bolşevik Gürcülerin Kızılordu teşvikiyle saldırılarda bulunma ihtimali söz konusudur. Bu ihtimale uygun olarak 18 Mart olayları sonucu bir kısım Türk birlikleri şehri terk etmiştir. 20 Mart’ta Bolşevik Gürcüler Türk birliklerine saldırmış, başarı sağlayamamış ve bunu üzerine de Kızılordu çatışmaya dahil olmuştur. Türk esirlerin Kızıllar tarafından öldürüldüğü konusu tartışmalıdır ve Ruslar bunu kabul etmez. Kızılordu kumandanlarını olayı yumuşatma için yoğun gayretleri, suçlu olduklarını bir nebze ispatlamaktadır. Türk tarafı olayda Kızılların esirleri öldürdüğünü savunmakta ve suçluların cezalandırılmasını istemektedir. Sarı, a.g.t., s. 592-596.

⁴⁴⁵ Batum’da Gürcülerle 7. alay arasında vukuu bulan müsademedeki zayıtın tesbiti ve bildirilmesi, 23-3-1921, **ATASE, İSH, K: 759, G: 107.**; Belli başlı Gürcü sivil ve askerinin İstanbul’a firar ettikleri ve 7. Alay 7. Bölük Kumandanı’nın Gürcüler tarafından şehit edildiği, 23-3-1921, **ATASE, İSH, K: 760, G: 70.**

⁴⁴⁶ Tuğaç, **a.g.e.**, s. 241-242.

⁴⁴⁷ Batum Reisi imzasıyla Kazım Bey’den Şark Cephesi Komutanlığı’na çekilen telgraf, 19-3-1921, **ATASE, İSH, K: 759, G: 74.**

⁴⁴⁸ Şark Cephesi Komutanlığı’ndan Batum’a çekilen telgraf, 20-3-1921, **ATASE, İSH, K: 759, G: 81.**

⁴⁴⁹ Gürcü ordusunun Kızıl ordu ile birleştiği ve Gürcülerin silahtan tecridi, 24-3-1921, **ATASE, İSH, K: 759, G: 110.**

⁴⁵⁰ Batum tabyalarında Türk kıtalarına karşı yapılan taarruz hareketi ile Rusya ile Türkiye arasındaki yazışmalar, 21-3-1921, **ATASE, İSH, K: 759, G: 90.**; Kızılordu komutanı Kuybişev Türk-Rus dostluğunun kimse tarafından bozulamayacağını söylemiş ve 25 Mart’ta Çoruh Gurubu Kumandanı Ali Rıza beye bir Osmanlı bayrağı ile dostluk içerikli bir mektup göndermiştir. İki tarafın mutedil açıklamalarıyla olay fazla büyümeden kapatılmıştır. Sarı, a.g.t., s. 596-597.; **Hâkimiyet-i Milliye**, “Batum Hatırası: Kumandanımıza Bayrak Hediyesi”, 31 Mart 1921.

verilmiştir⁴⁵¹. Batum, Ahıska ve Ahılkelek Türk tarafınca boşaltılmıştır. Karabekir, 22 Mart 1921’de Kızılordu Komutanlığı’na, “*Anlaşma gereğince söz konusu bölgelerin boşaltılacağını ancak kalan Müslümanların da yine anlaşma gereğince serbest yaşama imkânına kavuşmasını rica ettiğini*” bildirmiştir⁴⁵². Batum hadisesi sonrası Şark ve Kafkasya sükûna kavuşmuştur. Sovyetlerle muahede imzalanmış ve Şark cephesi kumandanlığına bağlı birliklerin seferi durumuna son verilmesi bildirilmiştir⁴⁵³.

Moskova görüşmeleri öncesinde Türk tarafı Batum’u pazarlık konusu olarak görmekte ve gerektiğinde Ruslara bırakmayı kabullenmiş bulunmaktaydı. Görüşmeler Rusların Gümrü Anlaşması’nın değiştirilmesi ve Batum’un terki konusunda ısrarcı olmaları yüzünden sonuçsuz kalmaktaydı. Sovyetlerin Türkiye ile toprak anlaşmazlığı, Ermenilere Doğu Anadolu’dan toprak verilmesi ve Batum’dur. Birinci mesele halkların kendi kaderini belirleme ilkesine dayandırılken ve çok da önemli değilken Batum konusu Rusya için vazgeçilmezdi⁴⁵⁴.

Devreye giren Stalin, Batum şehir ve limanına ilave olarak “*bir nefeslik*” toprak parçasını talep ediyordu. Türk tarafı Misak-ı Milli esas alınmak üzere bunu kabul edebileceklerini bildirmiştir. Batum Türkiye için askeri önemden ziyade ekonomik önemi haizdi. Bu sebeple de Ruslarla anlaşmayı engelleyecek kadar önemli bir mesele olarak görülüyordu. Öte yandan Batum’u Ruslara karşı koruyabilecek bir askeri kuvvet de yoktu. Kafkasya’da tam da bu sıra yaşanan gelişmeler görüşmeleri hızlandırmıştır. Artvin ve Ardahan’ı işgal eden Türk birlikleri Ahıska ve Ahılkelek’i işgal etmek üzere harekete geçmişlerdi. Buna mukabil Kızılorduya da Ahıska ve Ahılkelek’in işgali ve Batum’a yürüme emri verilmişti. Bu

⁴⁵¹ Batum’daki Türk-Rus dostluğunun hatırası olarak bir Türk sancağının verildiği, 25-3-1921, **ATASE, İSH, K: 759, G: 115.**; Batum’un tahliyesi için 48 saat mühlet verildiği halde Türk kıtaatına hücum edilmesi ve bunun dostluğa aykırı olduğu hakkında verilen nota, 25-3-1921, **ATASE, İSH, K: 759, G: 118.**; 7. Alay ile Rus ve Gürcü kıtaları arasında vukuu bulan hadisenin tahkiki için bir karışık komisyon teşkil edileceği, 18-4-1921, **ATASE, İSH, K: 760, G: 119.**

⁴⁵² Tuğaç, **a.g.e.**, s. 242-244. Ancak bölgeden gelen haberler Acara İslam ahalisinin hicret etmek istediği ve Gürcülerin Rus himayesi altında muhtariyet propogandası yaptıkları şeklindedir. 30-3-1921, **ATASE, İSH, K: 760, G: 83.**

⁴⁵³ Şark ve Kafkasya’nın sükûna kavuştuğu, Sovyetlerle muahede imzalanmış olduğu ve bu durum karşısında Şark cephesi kumandanlığına bağlı birliklerin seferi durumuna son verilmiş olduğu, 24-3-1921, **ATASE, İSH, K: 759, G: 112.**

⁴⁵⁴ Stefanos Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden “Milli Mücadele”ye**, İstanbul, 1979, s. 152.

olayların Moskova görüşmeleri çıkmaza sokması üzerine Lenin, Çiçerin'e Türklerin Batum'a yürüdüğü bu zamanda Stalin'in Türk heyetiyle görüşüp meseleyi 9 Mart'ta sonuçlandırması talimatını vermiştir. Stalin'le yapılan ikinci görüşmeyle Batum Gürcistan'a bırakılmış ve Moskova Antlaşması'nın temeli oluşturulmuştur⁴⁵⁵.

Siyasi ve askeri yardım için Moskova'ya giden heyet Batum'u, özerk bir yapı ile Gürcistan'a bırakmıştır. Batum Limanı'ndan da Türkiye serbestçe yararlanacaktı. İtilaf'a karşı Bolşeviklerin desteğinin alınabilmesi için bu ödün verilmiştir. Türkler ve Ruslar, ortak düşmana karşı beraber olmak için anlaşma yollarını aramaktaydı. Bu sebeple karşılıklı tavizler verilmiştir. Ankara'nın batıya karşı ihtiyacı olan dengeyi Ruslar sağlamalıydı. Ruslar için çok önemli olan Batum terk edilmeseydi, Türkiye ile Rusya arasında sürekli problem teşkil edecekti. Anlaşma sağlanıp ihtiyaç olan yardım Ruslardan gelmeseydi, Anadolu'da yaşanan mücadele çok zora girebilirdi. Öte yandan Batum'u savunmak zordu ve günün şartlarında daha da zordu. Tüm bu durum göz önünde bulundurularak Batum'un terki değerlendirilmelidir.

Batum'a doğru ilerleyen Türk birliklerini durdurmak için Çiçerin 9 Mart 1921 akşamı Yusuf Kemal Bey'i telefonla arayarak Ankara'ya ortak bir telgraf çekilmesini istemiştir. Yusuf Kemal Bey bunu kabul etmemiş ve 11 Mart'ta Batum'a Türk birlikleri girmiştir. Aynı tarihte Bekir Sami Bey Londra'da Fransa ile bir anlaşma imzalamıştı. Bu atmosferde Moskova görüşmeleri 12, 14 ve 16 Mart'ta devam ederek nihayete ermiştir⁴⁵⁶.

⁴⁵⁵ Sarı, a.g.t., s. 598-601.; Rusya Batum'u ayrılmaz bir parçası olarak görmekteydi. Moskova, 20 Eylül 1918'de Osmanlı yönetimine gönderdiği notayla yapılan halkoylamasını tanımadığını ve yenilenmesin gerektiğini bildirmişti. Moskova görüşmelerinde de ısrarla istediği yer Batum olmuştur. Mustafa Bakan, "Milli Mücadele Yıllarında Elviye-i Selase ve Batum", **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume 3/7 Fall 2008, s. 746.

⁴⁵⁶ Antlaşma'nın Batum maddesi şu şekildeydi: "a) Bu maddede ayrılan ve belirtilen yerin halkı, her topluluğun kültürel ve dinsel haklarını sağlaması ve sözü geçen yere halkın isteklerine uygun bir yönetim biçiminin uygulanmasına imkan sağlayacak geniş bir özerklik yönetimine kavuşması, b) Batum limanı yoluyla Türkiye'ye giden veya gelen her çeşit maddeler ile ticaret mallarının gümrük resmine bağlı tutulmayarak, hiçbir müşkülâtle karşılaşmayarak, her türlü rüsum ve vergiden muaf olarak serbest geçiş hakkının tanınması ve bununla birlikte özel giderlerden ayrı tutularak Batum limanından yararlanma hakkı ile birlikte Türkiye'ye sağlanması koşullarıyla TBMM hükümeti bu antlaşmanın birinci maddesinde gösterilen sınırın kuzeyinde bulunan ve Batum sancağına ait arazi ile Batum limanı ve kenti üzerindeki egemenlik hakkını Gürcistan'a bırakmayı kabul eder." Sarı, a.g.t., s. 601-3.

Antlaşmanın ardından Batum'un boşaltılmasına başlanmış fakat 1918'den itibaren Batum'da bulunan Türk ordusuna ait silahların geriye alınmasının sağlanması sebebiyle yavaş davranılmıştır. 27 Mart 1921'de Bolşevikler silah ve mühimmatın bir kısmını vermişler ve çekilme nihayete ermiştir. Türk-Gürcü sınırı 30 Mart 1921 itibarıyla Moskova Antlaşması'na uygun hale getirilmiştir⁴⁵⁷.

Bolşevik Ruslarla yapılan Brest-Litovsk Antlaşması'yla Batum, 1917'de Türk idaresine geçerken yine Bolşevik Ruslarla yapılan Moskova Antlaşması'yla elden çıkmıştır. Türkiye Moskova Antlaşması'yla Elviye-i Selase içinde yer alan Batum livasından, Borçka, Artvin, Şavşat ve Ardanuç kazaları elinde kalmak üzere vazgeçmiştir. Bu vazgeçiş karşısında Ruslar yeni Türk Hükümeti'ni tanımış ve askeri yardım yapmıştır. Ankara doğu sınırını garanti altına alarak tüm gücüyle Batı Cephesi'ne yönelebilmıştır.

4. Milli Mücadele Dönemi Türkiye-Kuzey Kafkasya İlişkileri

Türkiye 1919-1921 yılları arası Kafkasya siyasetinde, Kuzey Kafkasya bağlantısını kullanarak Bolşevikleri sıkıştırmak istemiştir. Türkiye, bölgede Teşkilat-ı Mahsusadan kalan ağdan faydalanmıştır⁴⁵⁸. Moskova'daki Türk Büyükelçiliği Kuzey Kafkasya işlerini düzenleyen bir merkez olmuştur. Bekir Sami Bey, İtilaf Devletleri'yle yaptığı görüşmelerde, Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığı ve Bolşeviklerle yapılan anlaşmalarla ilgili sorunları kullanmıştır⁴⁵⁹.

⁴⁵⁷ Sarı, a.g.t., s. 609-10.; Batum terk edilirken geride kalan cephaneliklerin havaya uçurulması, Çiçerin tarafından TBMM Hükümeti'nin kınanmasına sebep olmuştur. Batum bölge üretimin dışa açıldığı liman kentidir ve Londra'da yapılan konferansta önemli bir pazarlık konusu olmuştur. Tellal, a.g.m., s. 175.

⁴⁵⁸ Kuzey Kafkasya Siyasi Komitesi, Birinci Dünya Savaşı öncesi İttihatçılarca kurulan ve 1919'da İngilizlerce kapatılan, Türkiye'de Kafkasya siyasetini şekillendirmek için uğraşan özel bir oluşumdur. Enver Paşa tarafından kurulan ve Osmanlı sonrası da varlığını devam ettirerek Milli Mücadele'ye katılan Teşkilat-ı Mahsusa'nın tüm yöneticileri Kafkas kökenlidir. Teşkilat-ı Mahsusa, 1914'te kurduğu Kafkas İhtilal Cemiyeti ile Dağıstan, Çerkezistan ve Gürcistan'dan müteşekkil bir Kafkas federasyonu kurmak istemiştir. Kuzey Kafkasya'nın Sünni ve Azerbaycan'ın Şii mezhebinde olması, Müslümanların birleşmesini engelleyen bir sebep olmuştur. Arsen Avagyan, **Türk Dış Siyasetinde Kuzey Kafkasya Siyasi Muhacereti (1920-1971)**, İstanbul, 2013, s. 26-28.; Sorgun, a.g.e., s. 250.

⁴⁵⁹ Karabekir ve Ali Fuat paşaların Ankara politikalarını bir adım ileri geçmesiyle birlikte, Türk-Rus ilişkilerinde 1922'de elçilik krizi yaşanmıştır. Ankara, Kuzey Kafkasya'da çıkan yerel sorunları Bolşevikler için yeterli görürken paşalar, Türkiye'de kurulan Kafkas göçmeni siyasi kurumları da bu iş için kullanmaya kalkmışlardır. Mustafa Kemal, bu meseleye mesafeli davranmakla, kriz patlak verdiğinde suçu alt makamlara atarak yatıştırma siyaseti gütmeye yoluna gitmiştir. Böylece Ali Fuat ve

Kuzey Kafkasya'da yaşanan gelişmelere Türkiye dolaylı ya da doğrudan etki etmiştir. Sait Şamil'in Türkiye ve bölgedeki faaliyetleri ve Nuri Paşa'nın Ağdam ve Gence'de Bolşeviklere karşı giriştiği mücadele, Türkiye'nin doğrudan bölgeye müdahalesi olarak görülmüştür. 19 Şubat 1920'de yerel Bolşevikler, Nuri Paşa'nın ve Türk subaylarının Dağıstan'dan çıkarılmasını talep etmişlerdir. Ardından Temirhan Şura Cephesi Komutanı Kazım Bey'i bir oyunla ele geçirmeye çalışmışlardır. Bolşeviklerin Kafkasya bölgesindeki Türk subaylarını etkisiz hale getirmek istedikleri anlaşılmaktadır. Bir müddet sonra Nuri Paşa ve Kazım Bey bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Nuri Paşa'nın Dağıstan'da Bolşeviklerle çatışması Milli Mücadele liderleri tarafından hoş görülmemiştir. Çünkü Ruslarla Anadolu arasında üçüncü bir engel teşkil edilmiş oluyordu. Nuri Paşa Azeri birliklerinin başına geçerken Bolşevikler Dağıstan'ı ele geçirmişlerdir. Ankara, Haziran 1920'ye kadar bölgede çıkan olaylarda devlet olarak sorumluluktan kaçınabilmiştir. Ancak Mayıs 1920'de çıkan Gence olaylarında Nuri Paşa'nın rolü ile Bolşevikler suçu Türk yöneticilerinde bulmuşlardır. Karabekir, mesuliyeti Nuri Paşa ve yeni Türk siyasetinden haberi olmayan bazı Osmanlı zabitlerine yüklemiştir. Gence olayları Türk-Rus ilişkilerine büyük bir zarar vermeden atlatılabilmektedir. Bu dönem Dağıstan'da çıkan Necmettin Gottsinski ayaklanması ise Türkiye'nin bölgeye dolaylı etkisine örnektir. Türkiye bölgede Bolşevik yönetimin kurulmasına engel olamamış ve hatta şartlar gereği buna yardım etmiş olmakla birlikte Kafkasya'nın istikrarsızlığından da etkilenmiştir⁴⁶⁰.

4.1. Butbay Heyeti'nin Faaliyetleri ve Sait Şamil Olayı

Milli Mücadele döneminde Türkiye Kuzey Kafkasya'ya karşı ilgisiz değildir. Mustafa Kemal Sivas'tayken Ebubekir Pilyef, Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti temsilci olarak gelmiştir. Pilyef, Mustafa Kemal'in Kafkasya siyasetini sormuş ve bağımsızlık yönünde cevaplar almıştır. Bunun sonucunda Türkiye'den bir heyetin Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti emrinde çalışmak üzere gönderilmesi

Bekir Sami suçludur, Mustafa Kemal veya Ankara bağlamında Türkler değil, sonucu çıkmıştır. Avagyan, a.g.e., s. 71-73.

⁴⁶⁰ Sefer E. Berzeg, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922**, C. II, İstanbul, 2004, s. 229, 237-239.; Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu**, İstanbul, 2000, s. 328-329.; Avagyan, a.g.e., s. 71-75.

kararlaştırılmıştır. Bekir Sami Bey'in evinde yapılan toplantıya Sivas'tan İstanbul'a gelen Binbaşı Vasıf Bey de katılmış ve bir heyet oluşturulmuştur. Heyetin amacı, Kuzey Kafkasya'nın istiklalini sağlama ve bu istiklali Türkiye faydasına kullanmaydı. Mustafa Butbay'ın da içinde olduğu bu heyet, Ebubekir Pilyef ile birlikte 2 Şubat 1920'de İstanbul'dan hareket etmiştir⁴⁶¹.

6 Mayıs 1920'de Çeçenistan'ın Vedeno şehri yakınlarındaki Kayışkurt'ta bir kongre düzenlenmiştir. Kongreye çok sayıda din adamının yanında Türkiye'den gelen heyetten İsmail Berkok, Aziz Meker ve Mustafa Butbay da katılmıştır. TBMM Hükümeti Kazım Karabekir vasıtasıyla bu kişilerle irtibatlı olarak Kuzey Kafkasya'da yaşanan gelişmelerden kopmamıştır⁴⁶².

Bölgeyle diyalogun devam ettiğine bir diğer örnek, Mustafa Kemal Paşa'nın 24 Nisan 1920'de TBMM'de yapmış olduğu konuşmada "*Kuzey Kafkasya Müslümanlarının kendileriyle samimi münasebatta bulduklarını*" ifade etmiş olmasıdır. Beyanında "*bölge Müslümanlarının kalben Türkiye'ye bağlı olduklarını ve Türkiye'nin kurtuluşunu kendi mevcudiyetleri ile bir tuttuklarını*" bildirmiştir. "*Bölge Müslümanlarına birleşmeleri ve güçlerini ortaya çıkarmalarını tavsiye ettiklerini*" söylemiştir⁴⁶³.

Mustafa Butbay'ın içinde olduğu, İsmail Hakkı Berkok ve Aziz Meker'den oluşan heyet, Bolşevikler tarafından tutuklanma ve yok edilme tehlikesi yaşamıştır. Çeçenlerin yardımıyla dağları aşip Gürcistan topraklarına sığınmışlardır. Aynı heyet, Tiflis'te kendilerine katılan Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti eski Dışişleri Bakanı Haydar Bammat ile birlikte, Fransa'nın Tiflis temsilcisiyle görüşmüş, Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığına destek istemiş ancak olumsuz yanıt almıştır. Bu defa İngiliz temsilci Luke'a başvurmuş, yardım talepleri Londra'ya iletilmiş ve Lord

⁴⁶¹ Butbay'ın kitabına göre bu heyet şu şekildedir: Kurmay Albay İsmail Berkok, Mustafa Butbay, Pilot Yüzbaşı Tefvik, Topçu Üsteğmen İsmail Hakkı, Piyade Teğmen Cudi, Piyade Teğmen Muzaffer, İsmail Hakkı Bey'in emrindeki 6 öğretmen asker. Mustafa Butbay, **Kafkasya Hatıraları**, TTK, Ankara, 1990, s. 7-8.

⁴⁶² Mesut Erşan, "Birinci Dünya Harbinde Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Siyaseti", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 1995, s. 156.; Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Cilt: 2, Emre Yayınları, İstanbul, s. 115-116.

⁴⁶³ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Cilt: 1, Ankara, 1985, s. 3-4.

Curzon'dan ret cevabı gelmiştir. Heyet, Tiflis'te Menşevik Gürcü Hükümeti'nce tutuklanıp hapse atılmıştır. Kuzey Kafkasya temsilcilerinin girişimleriyle serbest kaldıktan sonra Kafkasya'da faydalı olamayacaklarına kani olup Türkiye'ye dönmeye karar vermişlerdir. Sadece Mustafa Butbay dönmeyip Abhazy'a geçmiştir. Türkiye'ye dönen heyetten İsmail Hakkı Berkok ve Aziz Meker, Kazım Karabekir vasıtasıyla TBMM'ye 27 Temmuz 1920 tarihli bir rapor sunmuştur. Raporda özetle “*Kuzey Kafkasya'nın bağımsız olması ve Türkiye'ye bölgeden kolaylıkla oluşturulacak bir ordu ile yardım edilmesi*” önerilmektedir⁴⁶⁴.

Bölgeye Türkiye'nin etkisine önemli bir örnek, Eylül 1920'de Necmettin Gotsinski'nin başlattığı direnişe lider olarak Sait Şamil'in katılması ve Haziran 1921'e kadar bu hareketin askeri yönetimini üstlenmesidir⁴⁶⁵. Bölgedeki mücadeleye bir “*Milli İstiklal Hareketi*” ve Ruslara karşı yapılacak bir “*Gaza*” niteliği kazandırmak için Şeyh Şamil'in torunu Sait Şamil davet edilmiştir. Böylece harekete “*Şamil*” isminin eklenmesi sağlanmıştır⁴⁶⁶.

1920 Ağustos sonlarında Dağıstan'da Necmettin Gotsinski öncülüğünde Bolşevik Ruslara karşı yeniden başlayan direnişi⁴⁶⁷, bölgedeki Bolşevik uygulamaları hızlandırmıştır⁴⁶⁸. Şeyh Şamil'in torunu Said Şamil, Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti ve Kafkas Konfederasyonu için destek bulmak amacıyla Temmuz 1920'de Tiflis'e gelmiştir⁴⁶⁹. Mayıs 1921 tarihine gelindiğinde Bolşevikler bölgeye hâkim olmuş ve Sait Şamil Türkiye'ye zor dönmüştür⁴⁷⁰.

⁴⁶⁴ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Cilt:2, Emre Yayınları, İstanbul, s. 115-121.

⁴⁶⁵ Avagyan, **a.g.e.**, s. 75.

⁴⁶⁶ W.E.D. Allen, **Kafkas Harekâtı 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırsındaki Harplerin Tarihi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966, s. 474.

⁴⁶⁷ Alexandre Benningsen, **Kafkaslarda Müslüman Gerilla Savaşı (1918-1928)**, ODTÜ, Ankara, 1984, s. 3-4.

⁴⁶⁸ Saydam, **a.g.m.**, s.113.

⁴⁶⁹ Sefer E. Berzeg, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922**, C. II, İstanbul, 2004, s. 304-305.

⁴⁷⁰ Kuzey Kafkasyalıları kendi kıt kanaatiyle devam eden bu mücadelede Bolşevikler oldukça kayıp vermiştir. 30 Ekim 1920'de Temirhan Şura'ya yakın Arakan vadisinde 700 Kızıldoru askeri öldürülmüştür. Sovyet tarihinde “Arakan Trajedisi” olarak geçen bu olay, milli güçlerin başarılarına bir örnektir. Her türlü zorluğa karşın mücadelelerine devam etmişlerdir. Berzeg, **a.g.e.**, s. 347, 372.; 35-40 bin mevcutlu ve teçhizatlı Bolşevik ordusuna karşı, Şubat 1921'de toplam sayısı 9640 kişi olan, silahları ilkel ve makineli tüfek sayısı 40'ı geçmeyen bir kuvvetle mücadeleye girişenlerden hiçbiri hayatta kalamamıştır. Saydam, **a.g.m.**, s.114-115.

Sait Şamil, Ağustos 1921'de Kars'a Karabekir'in davetiyle gelmiş ve Kafkasya'daki mevcut durumu aktarıp dağlılar arasında ayaklama başlatma planı sunmuştur. Karabekir bunun için erken olduğunu ileri sürerek onu Erzurum'a göndermiştir. Oradan da İstanbul'da Fransa'nın görüşünü öğrenip Paris'e Bekir Sami Bey'in yanına gitmesini tavsiye etmiştir. Karabekir'in Sait Şamil'e mektubunda Sevr'in yırtılıp Yunanlıların yenilgisi sonrası muhakkak Bolşeviklere karşı savaşılabacağı yer almaktaydı. Anlaşılan Ankara, Kafkasya'da Bolşevikler karşısındaki etkisini İtilaf'a göstermek istemekte ve bunu Bekir Sami Bey'in inisiyatifi ile değil, bir politika olarak yapmaktaydı⁴⁷¹.

4.2. Türk-Rus Restleşmesinde Kuzey Kafkasya Faktörü

Ağustos 1920'de Kuban'da General Sultan Kılıç Girey'in önderliğinde Karaçaylılar, Adıgeler ve Abhazların ayaklanması başlamıştır. Aynı zamanda Dağıstan ve Çeçenistan'da da özgürlük isteyen birlikler örgütlenmeye başlamıştır⁴⁷². Her ne kadar Bolşevik Ruslar, Kuzey Kafkasya'ya hâkim görünseler de iç karışıklıklar devam etmektedir. Bu esnada Ankara ile görüşmelere devam etmek, Türklerle anlaşmış görünmek Bolşeviklerin propaganda gücünü artırmış olmalıdır.

Dağıstan'ın Bolşevikler aleyhine karıştığı bu günlerde, 2 Eylül 1920'de TBMM, Rusya'yı eleştiren ve bir anlamda tehdit eden bir kararname yayınlamıştır. Bu dönem Moskova görüşmeleri de kesilmiş bulunmaktaydı. Bekir Sami Bey'in 14 Ağustos 1920 tarihli raporu ve Butbay heyetinin 27 Temmuz 1920 tarihli raporunu inceleyen Meclis, Ruslarla anlaşamayınca bu defa da Rusları sıkıştırmaya yönelik bir pozisyon almıştır. Türk-Rus ilişkilerinde en sert rest çekilmiştir.

Ankara'nın Rusya'ya bu sert çıkışında Vrangeli ile işbirliği yapılabileceği, Kafkasya'nın Bolşeviklikten vazgeçebileceği, doğu toplumlarının Bolşevikliğe sempati duymama ihtimali gibi hususlar gündeme getirilmiştir. Ruslara "*Dost muyuz*

⁴⁷¹ Avagyan, a.g.e., s. 82-85.

⁴⁷² Berzeg, a.g.e., s. 312.

düşman mı? Karar verin, bizi oyalamayın” demek suretiyle aba altından sopa gösterilmiştir⁴⁷³.

5 Eylül 1920 tarihine gelindiğinde hem Dağıstan’da hem de Kuban bölgesi ile Karaçay-Çerkes yörelerinde Sultan Kılıç Girey tarafından başlatılan Bolşevik aleyhi ayaklanmaların devam ettiği görülmektedir. Bölgeye ulaşan Sait Şamil, halk tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmıştır. Türk-Rus ilişkilerinin sertleşmesine ve Ankara’nın yukarıda ifade edilen kararnamesinde Butbay heyetinin raporunun etkisi bulunmaktadır⁴⁷⁴.

Ankara, Çiçerin’in Ermeniler lehine toprak talebini zayıflatmak için bir diğer yol olarak onun yardımcısı L. Karahan ve Karahan’ın da yardımcısı V. Avanesov’un Ermeni oluşunu kullanmıştır. Üst düzey Bolşevik ama Ermeni bu üyeler, Türk-Rus ilişkilerinden Ermenilere bir pay çıkarmaktadırlar. Bu siyaset 25 Ekim 1920’de Ankara’da gerçekleşen Sovyet temsilciler Upmal-Angorski ile Türk dışişleri bakan yardımcılarını arasındaki görüşmede kullanılmıştır. Çiçerin’in Ermenilere toprak talebi Mecliste enine boyuna konuşulup sert ve net bir şekilde reddedilmiştir. Mustafa Kemal, Upmal-Angorski ile görüşmesinde Çiçerin’in önerisinin olumsuz karşılandığı, vekillerin çoğunun Bolşevik yardımından feragat edilmesi gerektiğini savunduğunu ve bu şekilde giderse ilişkilerin kesileceğini ifade etmiştir. Bu şartlar altında Türk-Rus anlaşmasının imzalanamayacağını belirtmiştir. Ankara, Bolşevikler arasında Ermenistan konusunda var olan görüş ayrılıklarını iyi kullanmıştır. Kuzey

⁴⁷³ Kararnamenin önemli kısmı şöyledir: “Anapa yöresinde karaya çıkarılmış olan Vrangel güçlerinin Kuban Kazakları ve Bolşevik düşmanı olduğu gibi hem Denikin, hem de Bolşevikler tarafından aldatılmış olan Kuzey Kafkasya İslam halkı ile de iyi ilişkileri vardır. Vrangel ileri yürüyüşü ile Kafkas demiryollarını keserse, Moskova’yı yaşatan Bakü petrolü ile kara bağlantısı yeniden kesilecek ve Müslümanların Vrangel’e fiilen yardımları durumunda ise, Bolşevik dünyasının Doğu’ya ulaşması ve Asya tehlikesi silahı yok edilecektir. Zaten Kafkasya’daki Müslüman milletler bugün Bolşevikliğe bir yıl önceki gibi yatkın olmayıp, son aylar boyunca meydana çıkan olaylar ve kötü yönetim ile ondan çekinmişler ve zarar gördüklerinden Bolşeviklere karşı meydana gelecek kışkırtmalara kolayca katılabilirler... Bolşeviklere karşı akımlar karşısında Kuzey Kafkasya, Azerbaycan, Arap, Hint ve tüm Müslümanların dost ya da düşman bir davranışının kararlaştırılması için bizim Bolşeviklerle bağlaşıklık olup olmadığımızı sorduklarını bildirmek gerekir. Gerçekten, resmi olmayarak ve demeçlerimizden anlam çıkararak tüm Doğu milletleri bizim Bolşeviklerle bağlaşıklık olduğumuzu, sanmakta ve Bolşevik Rusya’dan umut ve kurtuluş beklemektedir. Gerçeğe uymayan bu durumun sürdürülmesi olanaksızdır. Dolayısıyla, istediğimiz gibi bağlaşıklık olabileceğimize bunu hemen bir sonuca bağlayıp ilan etmek gerekir. Eğer ittifak yapmak olanaksız ise bunu da çabuk bilmek ve ona göre davranmak zorunluluğundayız.” Sefer E. Berzeg, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922**, C. II, İstanbul, 2004, s. 322-323.

⁴⁷⁴ Berzeg, **a.g.e.**, s. 326-327.

Kafkasya sorununu dengeleyici bir teklif olarak ortaya atmıştır. TBMM’de ortaklaşa sert bir duruş sergilemiştir. Bu üç siyasetle Çiçerin’in Ermenilere toprak talebi, Türk-Rus görüşmelerinde saf dışı bırakılmıştır⁴⁷⁵.

4.3. Bekir Sami Bey’in Faaliyetleri ve Bolşevik Rusların Sert Tutumu

Rusların Türk tarafına karşı takındığı sert tutumun sebebinin anlamak için Çiçerin, Karahan gibi isimlerin etkisi yanında Bekir Sami Bey faktörüne de değinmek gereklidir. Sovyetler tarafından istenmeyen adam ilan edilen Bekir Sami Bey, daha ilk görüşmelerden itibaren Bolşeviklerle çok iyi bir uyum sağlayamamıştır.⁴⁷⁶

Rauf ve Bekir Sami beyler ile Ali Fuat Paşa, İngiliz desteğini aramışlardır. Ruslara karşı bir Kafkas Federasyonu, tampon bölge, Bolşeviklere karşı Kafkas Seddi arayışında İngiltere’den destek beklemişlerdir. Bunun tam tersi Mustafa Kemal ilse 5 Şubat 1920 tarihli telgrafında asıl düşmanın İngilizler olduğu ve Ruslarla aracısız bir irtibatın kurulmasının hayati olduğunu savunmaktadır⁴⁷⁷.

Bekir Sami Bey’in, Moskova görüşmeleri devam ederken bir yandan da Moskova’daki Kafkasyalılarla çeşitli görüşmeler yaptığı, Yusuf Kemal ve Rıza Nur beylerin bunu çok sert eleştirdikleri daha önce ifade edilmişti. Bekir Sami Bey’in Çiçerin’le görüşmesinde Kuzey Kafkasya’nın konu olduğu hususu da dile getirilmişti. Murahhas Heyeti’nde bulunan Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Seyfi Bey tarafından yazılan Harp Raporu’nda bu görüşme hakkında bilgi verilmiştir. Görüşmede Bekir Sami Bey, heyet reisliğini bir tarafa bırakarak bir “*Kafkaslıperver sıfatıyla*” konuştuğunu ifade etmiştir. Ardından “*Şimali Kafkas’ın istiklalini kabuldeki lüzumu*” izah etmiş ve bunun kabulü vaadini alırsa oraya gidip “*bütün Şimali Kafkas halkını Sovyet lehine kazanacağını*” söylemiştir. Bunun üzerine Çiçerin’in verdiği cevap “*İstiklal verilince Kazakların ellerindeki arazinin*

⁴⁷⁵ Avagyan, a.g.e., s. 50-54.

⁴⁷⁶ A. Şemsutdinov, Y.A. Bağirov, **Bir Karagün Dostluğu Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, Bilim Yayınları, İstanbul, s. 17.

⁴⁷⁷ Bülent Tanör, **Türkiye’de Kongre İktidarları (1918-1920)**, İstanbul, 1998, s. 74-75.

Çerkeslere taksimi lazım ki şu sırada münasip olamayacak” tarzında menfi olmuştur⁴⁷⁸.

Moskova’ya gönderilen Birinci Heyet’te bulunan Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Seyfi Bey tarafından yazılan bu Harp Raporu Büyük Millet Meclisi Riyaseti’ne, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti’ne ve Şark Cephesi Kumandanlığı’na gönderilmiştir. Raporda Çiçerin’in olumsuz cevabını üzerine *“Bekir Sami Beyefendi’nin Ankara’dan hareketinde böyle ayrıca başlıca vazifeyi de ifaya mesul olup olmadığı”* ve *“Türkiye’nin de atide lehine olacak bu emelinden bi-muvaffakiyet”* olması şeklinde meselenin iki ayrı boyutuna dikkat çekilmiştir. Seyfi Bey raporunun devamında endişesini şöyle dile getirmiştir: *“Bahusus şu sıra Vrangel’in Rostof’u tehdit ile Kazakları gıcıkladığı bir devrede hiç de emin olmadığım halde Çerkeslerin herhangi bir tesir altında Bekir Sami Bey’in oradan hareketini müteakip isyankâr bir hareket takınmaları gerek Bekir Sami Bey’e ve gerek heyetimizle vazife ve maksadımıza karşı buraca gösterilecek bihak tavır ve vaziyetten ürkiyorum.”⁴⁷⁹*

Birinci Moskova görüşmelerinden sonuç çıkmayınca Bekir Sami Bey hemen Türkiye’ye dönmemiş ve Kafkasya’ya geçmiştir. Çerkesler arasındaki görüşmeleri sebebiyle Bekir Sami Bey Bolşeviklerin kuşularını üzerine çekmiştir. İbrahim Tali Bey de bu hususu, *“vazifesi ile hiç münasip olmayan”* şeklinde ifadesini kullandığı 19 Aralık 1920 tarihli şifresinde dile getirmiştir. Bundan ziyade Londra Konferansı ve burada Bekir Sami Bey’in İtilaf devletleriyle ikili anlaşmalar yapması, Bolşeviklerin ona karşı sert tutumunun bir diğer sebebi olmuştur. Mustafa Kemal’de bu anlaşmaları tasvip etmeyince Bekir Sami Bey Dışişleri Bakanlığı’ndan istifa etmiştir. TBMM artık Bekir Sami Bey’e dış ilişkilerde görev vermemiştir. Ruslar da Bekir Sami Bey’in tüm faaliyetlerini takip etmişlerdir. Bekir Sami Bey, TBMM hükümetinin ilk dış işleri bakanıdır. Ancak Mustafa Kemal ve TBMM politikalarını tam olarak benimsememiştir. Bekir Sami Bey batı ile bir an evvel anlaşma

⁴⁷⁸ Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Seyfi Bey’den Büyük Millet Meclisi Riyaseti’ne, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti’ne ve Şark Cephesi Kumandanlığı’na yazılan Harp Raporu, Kuzey Kafkasya’nın istiklalinin konuşulduğu görüşme ve Çiçerin’in verdiği cevap, 4-10-1920, ATASE, İSH, K: 911, G: 20. Bu belgenin ilgili kısmı Ek-5’te verilmiştir.

⁴⁷⁹ Aynı Belge, Ek-5.

tarafıdır. Sovyetler de bu sebeple onu istenmeyen adam olarak kabul etmişlerdir. İlk Moskova görüşmelerinde Bekir Sami Bey'in Bolşeviklere olan bu olumsuz bakışın da görüşmelerin sonuçsuz kalmasının etkisi olabilir⁴⁸⁰.

Mondros Mütarekesi sonrası Kafkasya'dan çekilen Osmanlı kuvvetlerinin Kafkas kökenli subay ve askerleri bölgede kalarak Bolşeviklere karşı yapılan mücadelede yer almışlardır. Milli Mücadele'nin Kafkasya kökenli liderleri, ilk baştan itibaren Bolşeviklerle bir olup Kafkas Seddi'ni yıkma fikrine pek inanmamışlardır. Kafkas kökenliler, Mustafa Kemal'in Bolşeviklerle anlaşma fikrine karşı çıkmışlardır. Onlar Türkiye'nin bağımsızlığını tanıyan bir İngiltere ile Ruslara karşı mücadele etme fikrine sahiptirler. Met Yusuf İzzet Paşa, Bolşeviklerle birlikte olursak, İtilaf tümünden ülkemizi askeri olarak işgal edebilir kaygısını Mustafa Kemal Paşa'ya iletmiştir. Bekir Sami Bey ise İtilaf kuvvetlerinin Kafkasya'da Bolşeviklere karşı zayıf olduğunu ve Kafkas Seddi'nin gerçekleşmeyecek bir proje olduğunu ifade etmiştir⁴⁸¹.

Rusların Ermeniler lehine talepleri sebebiyle kesilen, Moskova'daki Türk-Rus görüşmelerinden bir netice alamayan Bekir Sami Bey, 1920 Eylül'ünün ilk yarısında, kız kardeşini ve dostlarını görebilmek ümidiyle geçtiği Kafkasya'da üç ay kalmıştır. Yaptığı faaliyetler ile Bolşeviklerin dikkatini çeken Bekir Sami Bey, Dağlılara bağımsızlık verilmesi gerektiğini savunmuş ve onun ziyareti sonrası bölgede karışıklıklar çıkmıştır. Çiçerin'in 5 Ekim 1920 tarihli Merkez Komite'ye yazdığı mektupta "*Ermenistan'ın Türk yayılma siyaseti önünde bir baraj olarak Rusları koruyacağını ve kontrol etmeden Türklere silah verilmemesi gerektiğini*" ifade etmiştir. Ayrıca Bekir Sami Bey'in bölgeye geçişinin engellenmesi için kararlaştırılan önlemlerin gerçekleştirilmediği ve Orconikidze'nin bildirdiğine göre Bekir Sami Bey'in "*İnguşlar arasında bağımsızlık propagandası*" yaptığı belirtilmektedir⁴⁸².

⁴⁸⁰ Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 246-248.

⁴⁸¹ Avagyan, **a.g.e.**, s. 32.; Sefer E. Berzeg, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922**, C. II, İstanbul, 2004, s. 221-222.

⁴⁸² Berzeg, **a.g.e.**, C. II, s. 328-329.; Avagyan, **a.g.e.**, s. 40-44, 46-47.

Kuzey Kafkasyalı ve Azerbaycanlı çok sayıda devlet adamı ve askerinin sığındığı Tiflis'e Bekir Sami Bey'in gelişi, bağımsız Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti ve onun da katılacağı Kafkasya Konfederasyonu fikrini yeniden gündeme sokmuştur. İtilaf Devletleri ve özellikle Fransa'nın güncel politikasıyla uyuşan bu fikir sadece Kuzey Kafkasyalılar arasında değil Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistanlı devlet adamları arasında da oldukça taraftar toplamıştır⁴⁸³.

8 Ekim 1920'de Tiflis'te bulunan İngiliz temsilcisi Albay Stokes, Lord Curzon'a bir çağrıda bulunmuştur. Bu çağrı, İngiliz Hükümeti'nin daha önce vadettiği 20 bin İngiliz lirasını, Kuzey Kafkasya'daki Bolşevik aleyhtarı ayaklanmaya destek için gerçekleştirme isteğidir. Daha önce buna benzer bir isteği Sait Şamil yapmıştı. Ancak Londra'da her iki istek de olumlu cevap bulmamıştır. Lord Curzon, Albay Stokes telgrafının altına "*bu iş için bir penny bile bulamam*" notunu düşmüştür⁴⁸⁴.

Ankara, Bolşeviklere karşı Kuzey Kafkasya sorununu ilk kez Ağustos 1920'de yapılan görüşmeler esnasında kullanmıştır. Amaç Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'daki Türkiye etkisini koz olarak kullanmak, bu şekilde Güney Kafkasya'da toprak edinmek ve ihtiyaç olan askeri ve mali yardımı almaktır. Mustafa Kemal'den Lenin'e yazılan 24 Nisan 1920 tarihli mektupta Azerbaycan'ın Bolşevik cumhuriyetler gurubuna katılmasına ikna edilme teklifi vardı. Mektupta Kuzey Kafkasya geçmiyordu ama Türk-Rus görüşmelerinde ele alınmıştı ve Ruslar bölgede yaşanan olayların ardında Türk parmağı olduğuna inanıyordu⁴⁸⁵.

Birinci ve ikinci Moskova görüşmelerinde Çiçerin ve yardımcısı Ermeni Karahan'ın menfi tutumu yanında Bolşevikler içinde bulunan Kuzey Kafkasyalı ve Azerbaycanlıların desteği Türk heyetinin yanındadır. Neriman Nerimanov buna bir örnektir. Heyetin Lenin'le görüşmesinde de Müslüman kökenli Bolşeviklerin organizesi vardır⁴⁸⁶.

⁴⁸³ Berzeg, **a.g.e.**, C. II, s. 352-353.

⁴⁸⁴ **A.e.**, s. 336.

⁴⁸⁵ Avagyan, **a.g.e.**, s. 39-40.

⁴⁸⁶ **A.e.**, s. 44-45.

5 Kasım 1920 tarihli Bekir Sami'den Çiçerin'e yazılan gizli bir mektupta ise Rusların Kuzey Kafkasya'ya bağımsızlık vermesi gerektiği bildirilmektedir. Mektupta iç durum, Dağlıların Sovyetlerden beklentileri ve Vrangel'in taraftarları ve İtilaf'ın faaliyetleri yer almıştır. *“Bolşevikler Dağlılara istediklerini vermezse yakında İtilaf'ın desteklediği büyük gailelerle uğraşmak zorunda kalır”* mesajı verilmiştir. Bekir Sami Bey, iki konuya dikkat çekmiştir: *“Şeyh Şamil'in torunu Sait Şamil ve dağlıların Türkiye'ye göç etmesine izin verilmesi gerektiği”*. Bekir Sami Bey'in mektubu sadece Çiçerin'e değil, diğer Bolşevik liderlere de yollanmıştır. Bekir Sami Bey, Çiçerin'in Ermeni politikasının tüm liderlerce kabul edilmediğini bilmektedir⁴⁸⁷.

Bekir Sami Bey, Ermeniler için Van, Muş ve Bitlis'i isteyen Çiçerin'e, Kuzey Kafkasya'da biz de bir şeyler isteriz mesajı vermiştir. *“Bolşevikler bu isteklerinden vazgeçerse Türkler de Kuzey Kafkasya'da olay çıkmasına mani olurlar”* demektedir. Bu adım Çiçerin'in önerisini önemsizleştirme girişimidir. Talepe karşı bir talep getirmektir. Ermenilere toprak talebine karşı Kuzey Kafkasya'ya özgürlük istenmiştir⁴⁸⁸.

Londra Konferansı esnasında TBMM Dışişleri bakanı Bekir Sami Bey, İngiliz başbakanı Lloyd George ile görüşürken Kafkas ülkelerinin bağımsızlığını kazandırmak için İngiltere'den yardım istemiş ve Ruslara karşı ittifak önermiştir. Teklifi sessizce dinleyen Lloyd George, konuşma zaptını hemen Çiçerin'e yollamıştır. Eline Ankara-Moskova ilişkilerini bozmak için bundan daha iyi bir kozun geçmesi zordu. Moskova bunun üzerine Ankara'ya şiddetli bir protesto çekmiştir⁴⁸⁹. İlerleyen günlerde Bekir Sami Bey istifa etmiş, Ruslarla anlaşmayı imzalayan Yusuf Kemal Bey bakan olmuş ve Ruslar da bunun kendilerinin baskısıyla olduğunu düşünerek mutlu olmuşlardır.

⁴⁸⁷ Stalin, Çiçerin'e bu mektupla ilgi olarak Bekir Sami Bey'in topraklarını kaybetmiş Oset asilzadelerden bilgi aldığını ve tüm Kuzey Kafkasya'ya şamil olmadığını yazmıştır. Avagyan, **a.g.e.**, s. 47-49.

⁴⁸⁸ Bekir Sami, sonraları görevinden alınmış, başarısızlıklarından ötürü suçlanmış, yol arkadaşı Rıza Nur tarafından kıyasıya eleştirilmiştir. Avagyan, **a.g.e.**, s. 50-51.

⁴⁸⁹ Okyar, **a.g.e.**, s. 154.

Mustafa Kemal *Nutuk* adlı eserinde Londra Konferansı'nda Bekir Sami Bey'in yapmış olduğu anlaşmalar konusuna değinmiştir. Bekir Sami Bey'in Dışişleri Bakanlığı'ndan Londra Konferansı'nda imzaladığı anlaşmaların kabul görmemesi üzerine istifası, ardından Avrupa'ya gitmesi ve Ankara'da Franklin Bouillon ile yapılan görüşmelerin onun Paris'te yaptığı temaslar yüzünden güçlüğe uğraması üzerine Bekir Sami Bey'in resmi bir görevi olmadığını ilan etmek zorunda kaldıklarını ifade etmiştir⁴⁹⁰.

Ruslar Bekir Sami Bey'in Avrupa başkentlerinde yapmış olduğu faaliyetlerden rahatsızdır. 23 Mart 1921'de Ruslar, Bekir Sami Bey'le ilgili bir nota vermişlerdir. Bekir Sami Bey'in 8 Mayıs 1921 tarihinde istifa etmesi ve yerine, Ruslarla 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması'nı imzalayan Yusuf Kemal Bey'in atanması Rusları memnun etmiştir⁴⁹¹. Bunun kendilerini memnun etmek için Ankara tarafından yapılan bir uygulama şekliyle algıladıklarını Moskova Elçisi Ali Fuat Paşa 17 Mayıs 1921 tarihli telgrafıyla bildirmiştir⁴⁹².

Ancak Bekir Sami Bey'in Ruslar tarafından takibi devam etmiştir. Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığı ve Kafkasya Konfederasyonu'nun oluşturulması gayretleri tepki toplamıştır. Ankara'nın, Bekir Sami Bey'in Avrupa'da resmi bir görevli olarak bulunmadığını bildirmesinde Rusların Türkiye'ye yaptığı baskının da payı vardır⁴⁹³.

4.4. Kuzey Kafkasya Göçmenleri Meselesi

1919-1920 yıllarında Milli Mücadele önderleri hala Kuzey Kafkasya ve Kafkas mültecileri konusunda net ve ortak bir siyaset oluşturamamıştır. Mustafa Kemal ve Karabekir arasında fikir ayrılıkları olmakla birlikte ikisi de bölgede var olan problemleri faydalı görmektedirler⁴⁹⁴.

⁴⁹⁰ Atatürk, **a.g.e.**, s. 333, 399-403.

⁴⁹¹ Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)**, Cilt:1, TTK, Ankara, 1992, s. 325-329.

⁴⁹² Sefer E. Berzeg, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922**, C. III, İstanbul, 2006, s. 60, 75-76.

⁴⁹³ Berzeg, **a.g.e.**, C. III, s. 345.

⁴⁹⁴ Kuzey Kafkasya ile ilişkide özellikle Kazım Karabekir faktörü dikkate alınmalıdır. Karabekir, 15. Kolordu ve sonrada Doğu Cephesi komutanı olarak Kuzey ve Güney Kafkasya, Rusya, İran ve

Ankara, İttihatçıların Kafkasya siyasetinin devamı niteliğinde işler yapmakta, yeni çıkan durumlara ise ani ve fevri cevaplar vermektedir. Ankara ve Erzurum eşgüdümlü çalışmamakta, Karabekir bazen kendisine ulaşan bilgileri Ankara'ya geç ulaştırmaktadır. Dağlılarla ilişkileri koordine eden ve gelen mültecileri yerleştirme işlerini organize eden Karabekir'dir. Aynı zamanda Karabekir, bölgedeki Bolşeviklerle ve 11. Kızılordu ile ilişkiler kurmuştur. 1919'da ilk temasları kurduktan sonra Aralık 1920'ye kadar Kuzey Kafkasya'nın ilerideki statüsü hakkında Bolşevikleri çözmeye çalışmıştır. Butbay heyetinden İsmail Hakkı ve Aziz Meker üzerinden Dağıstan hakkında bilgi almıştır. Karabekir 31 Temmuz 1920'de Mustafa Kemal'e gönderdiği mektupta Kuzey Kafkasya'daki durumun faydalı olduğunu ancak bölgenin Ruslar elinde kaldığı müddetçe İslam ve Türk birliğinin gerçekleşmeyeceğini, Rusların bölge hakkındaki fikrini öğrenmenin elzem olduğunu yazmaktadır⁴⁹⁵.

Türkiye Kafkasya'dan gelen göç taleplerine olumlu yaklaşmıştır. Bunun sebepleri savaş yıllarında yaşanan büyük kayıplar, Kafkasya'da terkedilen topraklarda kalan Müslümanların durumu ve Anadolu'dan dışarı gidenlerin bıraktığı boşluğu doldurmaktır.⁴⁹⁶ Bu nedenle 1920-1921 Türk-Rus görüşmelerinde mevzubahis olan önemli bir konu da Müslümanların Kafkasya'dan toplu göçüne izin verilmesidir. Göç izni ilk olarak, Bekir Sami Bey tarafından 5 Kasım 1920 tarihli Çiçerin'e yazılan gizli mektupta yer almıştır. Ardından Bekir Sami, akrabası olan 200 Asetin ailenin Türkiye'ye göçüne izin istemiş ve olur almıştır. Rusların tavrı

Afganistan'la ilgili bilgilerin alındığı en stratejik noktada bulunmaktaydı. Kuzey Kafkasya konusunda Karabekir ile Mustafa Kemal'in ortak ve farklı görüşleri vardır. Yaklaşımlarda ve stratejik konularda uyurken ikinci konularda ve metodlarda farklılık arz eden bu görüşler bölge siyasetine yansımıştır. Her ikisi de Kuzey Kafkasya'da istikrarsızlığın Anadolu milli hareketi açısından olumlu olduğu konusunda hemfikirdiler. Mustafa Kemal, Kuzey Kafkasya'daki sorunlar yüzünden Bolşeviklerle çatışma ve ilişkileri germe taraftarı olmamakla birlikte bunu bir koz olarak kullanmak istiyordu. Karabekir ise Kuzey Kafkasya'daki problemleri olabildiğince büyütüp Bolşevikleri köşeye sıkıştırmak ve onları önemli bir destek vermeye mecbur etmekle birlikte Güney Kafkasya'da daha fazla taviz almak istiyordu. 1921 yılı sonlarında Mustafa Kemal'in konumu güçlenmiştir. Bu sebeple Karabekir, Kafkasya politikasını Ankara'ya uydurmak zorunda kalmıştır. 1921 Moskova ve Kars antlaşmaları sonrasında temel fark Türkiye'ye göçen Kafkas mültecilerinin kullanılması ve onlara verilecek destek konusunda olmuştur. Avagyan, **a.g.e.**, s. 35-36.

⁴⁹⁵ Avagyan, **a.g.e.**, s. 36.

⁴⁹⁶ Zehra Arslan, "Batım Göçmenleri (1914-1930)", **Bilig**, Güz 2014, Sayı: 71, s. 52.

ölçülmektedir. Sonra da ikinci Moskova görüşmelerinde Türkiye'ye Müslümanların göçüne izin verilmesi talep edilmiştir⁴⁹⁷.

Türk tarafının Müslüman göçüne izin verilmesi teklifini Ruslar, maddi imkânsızlık, asayiş tehlikeye atmak ve Türkiye'nin bu bahaneyle Rus iç işlerine müdahale etme tehlikesiyle reddetmiştir. Görüşmeler sonunda Türk tarafı Batum hariç, bu isteğinden vazgeçmiştir. Moskova Antlaşması'nın 12. Maddesinde Batum'dan göçe izin verilmiştir.⁴⁹⁸ Kars Antlaşması görüşmelerinde ve sonrasında da bu mesele gündeme gelecektir. Göçmenler Türkiye'nin iç istikrarında ve Rusya'ya baskı anlamında işe yarayacaklardır. Kars Konferansı'nda mesele gündeme gelir ve yine sonuç değişmez⁴⁹⁹.

Bölgedeki ayaklanmayla birlikte 1920 sonlarına doğru Kuzey Kafkasya'dan Türkiye'ye göç artmaya başlamıştır. Bekir Sami, Moskova dönüşü Tiflis'te Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti eski Dışişleri Bakanı Haydar Bamat'la görüşmüş ve beraber çalışmak üzerine anlaşmıştır. 1920 yılında Kuzey Kafkasya'da Sovyet rejim tesis edilince Gürcistan'a, Tiflis'in Bolşevik eline geçmesiyle de 1921'de Türkiye'ye gelen dağlı gruplar tarafından yeni siyasi örgütler kurulmuştur⁵⁰⁰.

Sovyetleri 1921-1922'de endişelendiren bir durum, İtilaf Devletleri'nin Gelibolu Yarımadası'na naklettikleri eski Vrangeli ordusu askerleriydi. Daha vahimi Ankara'nın bunları içlerinde bulunan dağlılar vasıtasıyla toparlamaya çalıştığı haberidir⁵⁰¹. Bunun üzerine Çiçerin, 17 Haziran 1921'de Ankara'daki Sovyet Elçisi Natsarenus'a gönderdiği mektupla Türklerin Moskova Antlaşması'nı ihlal etmemesi için dikkatli davranmaları talimatını vermiştir. Talimatta Beyaz Ordu kalıntıları,

⁴⁹⁷ Avagyan, **a.g.e.**, s. 56-57.

⁴⁹⁸ Batum'dan bu dönem gerçekleşen göçlerle ilgili **Bkz:** Arslan, a.g.m., s. 52-53.

⁴⁹⁹ Ancak Türkiye bu konuyu Sovyetlere karşı bir koz olarak kullanmaya devam edecektir. Avagyan, **a.g.e.**, s. 57-63. Birinci Dünya Savaşı sonrası Güney Kafkasya'dan Anadolu'ya göç eden insan sayısı ise 28.960'tır. Nebahat Orhan Arslan, "Güney Kafkasya'dan Türkiye'ye Gelen Muhacir ve Mültecilerin Durumu (1921-1945)", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 35, Erzurum, 2007, s. 343.

⁵⁰⁰ Bu örgütler üzerinde Ankara'nın etkisi vardır. Avagyan, **a.g.e.**, s. 76-78.

⁵⁰¹ 1919-1920 yıllarında Anadolu'ya eski çarlık ordusunun Çerkes generalleri ve dağlı prensler yerleşmişlerdir. Bu grup, İstanbul ve Ankara hükümetleriyle iyi ilişkiler kurarak 1920 baharında Kazak göçüne izin çıkarmışlardır. O zamana kadar Ankara, Beyaz ordu mensubu Kazakların gemilerini kabul etmiyordu. Sovyetler, Moskova Antlaşması ile Ankara'ya dağlılara yardım etmemeyi kabul ettirmekle, Kuzey Kafkasya'ya geçme ihtimali elde eden Beyaz ordu kalıntılarının Anadolu'da birikmesini engellemiştir. Avagyan, **a.g.e.**, s. 98.

Musavatçılar, dağlılar ve Dağıstanlı devrim karşıtı göçmenlere yardım yapılıp yapılmadığını takip etmeleri yer almıştır. Talimatta Kuzey Kafkasyalılar özel bir yer tutar çünkü 1919-1922 dönemi Milli Mücadele hareketinde Kuzey Kafkasyalılar önemli görevler üstlenmişlerdir⁵⁰². Ayrıca Türk toplumu, Kafkasya ve Kafkasya'nın özgürlük mücadelesine sempati duymaktadır.

Söz konusu dönemde Türkiye, Kafkasyalı Müslümanları himaye etmeye yönelik siyasette sistemsiz ve bir problem anında muhatapsızlık konumuna geçilen bir politika gütmüştür. Bunun başlıca sebebi Milli Mücadele yöneticileri arasındaki görüş ayrılıklarıdır. Türk-Rus ilişkilerini bozacak çapta büyük bir problem çıktığında sorumlu olarak TBMM değil, işi yapan görevli gösterilmiş, suç o kişiye yüklenmiş, Meclisin haberi ve onayı yok denmiş ve ilişkilerin normal seyri sağlanmıştır⁵⁰³.

4.5. Ankara'nın Kuzey Kafkasya Hassasiyeti

TBMM'ye Moskova'dan ulaşan bilgiye göre Sovyet Rusya Dağıstan'ın bağımsızlığını tanımıştır. Bunu üzerine 5 Ocak 1921 tarihli Mustafa Kemal'den Lenin'e gönderilen teşekkür telgrafi şöyledir:

*“Moskovada Halk Komiserleri Meclisi Reisi Lenin Yoldaşa. Reis Yoldaş!
Telsiz telgraf ile Moskovadan vaki olan bir tebliğ ile Sovyet Rusya
tarafından Dağıstanın istiklali tanındığına muttali olduk. Bu mesut kararın
Bolşevizm dünyasıyla İslam dünyası arasındaki münasebata fevkalade hüsnü
tesir edeceğine ve bu suretle bizleri hali hazır kapitalist idaresinin iktibas*

⁵⁰² Rusya'nın Kafkasya'yı tamamen ele geçirmesiyle çok sayıda Kafkasyalı subay, asker ve sivil Türkiye'ye iltica etmiştir. Küçük rütbeli subaylar orduya alınırken yüksek rütbelileri alınmamış, onlar da Avrupa'ya geçmiştir. Eski Kuban Çerkes Süvari Tümeni komutanı General Sultan Kılıç Giray, TBMM ordusunda görev almak için başvuru yapmıştır. 6 Ekim 1921'de verilen cevapta Türkçe bilmediği ve rütbesinin yüksekliği nedeniyle orduda görev verilemeyeceği bildirilmiştir. Sefer E. Berzeg, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922**, C. III, İstanbul, 2006, s. 108-109.

⁵⁰³ Olayların seyrinin değişimi Karabekir'in dağlı mültecilerden oluşan bir Çerkes süvari tümeni oluşturma fikrini engellemiştir. 1922 Türk-Rus diplomatik krizi, Rusların Kafkasya konusunda Türklere göz yummayacağını gösteriyordu. Ethem olayıyla birlikte Türk toplumunda Çerkeslere bir tepkinin doğması, hala ciddi anlamda Sovyet yardımına ihtiyaç duyulması gibi sebeplerle Türk yöneticiler, Kafkas siyasi mültecileriyle olan ilişkilerini gizlemişlerdir. Tüm bunlara rağmen Sovyetler, Karabekir'in Acaristan'da Sovyet karşıtı ayaklanmayı çıkaranlarla ilişkili olduğunu, Batum'da yaşayan devrim karşıtı Mamed beyle mektuplaşmasına bağlayarak, iddia etmiştir. Avagyan, **a.g.e.**, s. 100, 109-110.

hayat ve kuvvet eylediği Garp Emperyalizmini devirmekten ibaret olan müşterek gayemize daha ziyade yaklaşıdıracağına şüphe etmiyorum.”⁵⁰⁴

Ancak bağımsızlığı tanınan Bolşevik Dağıstan’dır. Sovyet yönetimi bölgede 1920-1921 yılları arasında yaşanan direnişi kırmak için politik bir taviz olarak bunu yapmıştır⁵⁰⁵. Türkiye kendisini tüm Müslümanların olduğu gibi Kafkasyalıların da hamisi olarak görmekteydi⁵⁰⁶. Bolşevik de olsa Dağıstan’ın bağımsızlığı önemsenmiştir. Ankara Moskova’ya gönderdiği elçilik heyetinde çok sayıda Kafkas kökenli görevli bulundurarak da bölgeyle ilişkisinin devamını sağlamak istemiştir⁵⁰⁷.

Moskova’ya TBMM adına büyükelçi olarak gönderilen Ali Fuat Paşa’ya verilen talimatta Kuzey Kafkasya ile ilgili bölüm şu şekildedir:

“Madde 13- Azerbaycan’ın tamamen ve gerçekten bağımsız bir devlet haline girmesine taraftarız ve bunun sağlanması için Ruslar’ı gücendirmemek ve kuşkulandırmamak koşuluyla gerekli girişimlerde bulunulacaktır. Bu babda petrol vs. gibi kendi ekonomik kaynaklarına sahip olması için yine aynı koşulla çalışılacaktır. Ruslar’ın Azerbaycan’da yapacakları muamelenin bütün İslam âleminin Bolşevikleri tartması için bir ölçü olacağına Ruslara anlatılmasına gayret olunacaktır. Kafkas sorununun sınır, ulaşım araçları vs. bakımlarından çözümlenmesinde daima Azerbaycan’ın ve Kuzey Kafkasya’nın yararlarının özellikle dikkate alınmasına özen gösterileceği gibi, 10.08.36 (1920)’de Ruslar ve Ermeniler arasında imzalanan mütarekede Azerbaycan’a zarar veren maddelerin kaldırılmasına çalışılacak ve her milletin mukadderatına hâkim olması ilkesine dayanılarak, Karabağ vs. gibi Türk çoğunluğuyla meskûn yerlerin Azerbaycan’a bağlı bulunması sağlanacaktır.

⁵⁰⁴ Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, C.IV, ATAM, Ankara, 1991, s. 383.

⁵⁰⁵ Barasbi Baytugan, **Kuzey Kafkasya (1917-1970)**, Samsun, 1998, s. 24-25.

⁵⁰⁶ 1919-1920 dönemi Türkiye’nin Kafkasya siyasetinde din konusu büyük önem taşımıştır. Türkiye’nin sadece Kafkasya değil Orta Asya dâhil tüm Müslümanların hamisi olduğu dönem dönem hatırlatılmıştır. Türkiye’nin hilafet vurgusu Kuzey Kafkasya Müslümanlarında da karşılık bulmuştur. Çünkü tüm etnik ayrılık ve parçalanmışlığın karşısına ancak din birliği ile çıkılabilmektedir. Avagyan, **a.g.e.**, s. 37.

⁵⁰⁷ TBMM adına Moskova’ya gönderilen elçilik heyetinde Aziz Meker, Fuad Carım, Tahsin Rühdü Baj gibi çok sayıda Kafkas kökenli vardır. Bu kişiler görevleri sırasında Kafkasya olayları ile de aktif bir şekilde ilgilenmişlerdir. Bu eleştiri konusu olmuş ve “Burası Türk elçiliği mi, Çerkes elçiliği mi?” denmiştir. Berzeg, **a.g.e.**, C. III, s. 367.

Madde 14- Azerbaycan için verilen talimat Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti için de geçerlidir. Fırsat doğduğunda, Çerkes ve müslüman olan Abaza memleketinin (Abhazya'nın) Gürcistan'dan alınıp bu cumhuriyete katılmasına Ruslar meylettirilecektir."⁵⁰⁸

Talimatta "Fırsat zuhurunda Çerkez ve Müslüman olan Abaza memleketinin Gürcistan'dan alınıp Kafkas Cumhuriyetine ilhakına Rusları iknaya çalışılacaktır" denmiştir⁵⁰⁹. Türkiye'nin Kuzey Kafkasya'yı birleştirme isteği sonuçsuz kalmıştır.

1 Mart 1921'de TBMM ikinci toplanma yılı açılış konuşmasını yapan Mustafa Kemal, Kuzey Kafkasya ile samimi ve vicdani bir münasebetten bahsetmiştir. Konuşmasının ilgili kısmı şöyledir:

*"Şarkta Azerbaycan, Şimali Kafkas ve Efganistan Hükümetleriyle samimi ve vicdani münasebetler tesis ettiğimiz gibi Irak ve Suriye İslam ahaliyle fevkalade samimi rabitalar vücuda getirdik. Ermenistan ve Gürcistan ile mevcut münasebatımızın kariben müstakar ve menafi-i milliyemize mutabık bir surette iktiran edeceğini ümidederiz. Rus Bolşevik Cumhuriyetiyle mevcut münasebatımız hüsnü cereyan ve devam etmektedir ve münasebatı eylevm Moskova'da bulunan heyet-i murahhasamızın dâhil bulunduğu konferansta daha ciddi esasata istinad ettirerek takviyeye çalışmaktayız."*⁵¹⁰

Samimiyet ve vicdani münasebete rağmen daha ileri gidilememiştir. Nihayetinde Kuzey Kafkasya siyasi birlik olmakta zorlanmış ve Ruslar karşısında gerekli dış desteği de bulamayarak haklarını koruyamamıştır⁵¹¹.

⁵⁰⁸ Berzeg, **a.g.e.**, C. III, s. 367.

⁵⁰⁹ Mehmet Saray, **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, İstanbul, 1990, s. 73-75.

⁵¹⁰ **Atatürk'ün Söylev Ve Demeçleri I-III**, Cilt: 1, ATAM, Ankara, 1997, s. 179.

⁵¹¹ Wassan Giray Cabağı, **Kafkas-Rus Çatışması**, İstanbul, 1995, s. 79-81.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: İNGİLTERE’NİN KAFKASYA’DA DEVRE DIŞI KALMASI VE KARS ANTLAŞMASI

Birinci Dünya Savaşı’ndan galip çıkan İngiltere ve müttefikleri, muhataplarına imzalatmak istedikleri barış anlaşmalarında gerçekteŐmesi zor taleplere sahiptiler. Bunlardan bir tanesi olan *Sevr Projesi*, muhatabı olan Türkiye’yi ortadan kaldırmaya yöneliktir. Projenin Kafkasya ayağını İngilizlerin kurduğu *Kafkas Seddi* oluşturmuştur. Sed Türk-Rus irtibatını koparmıştır. 1919-1921 arası yaşananların sonucunda 13 Ekim 1921’de imzalanan Kars Antlaşması ile *Kafkas Seddi* hukuken de yıkılmıŐtır. Böylece İngiltere’nin bölgeden atılması işlemi nihayete ermiştir.

1. Mondros Mütarekesi Sonrası Türkiye-İtilaf İlişkileri

Mondros Mütarekesi ardından başlayan süreç, eski defterlerin açılması ve pazarlıkların tekrar masaya yatırılmasıdır¹. Amerikan Senatosunun 19 Mayıs 1919 tarihli kararıyla Ortadoğu’ya karıŐmama tercihi, bölgenin kaderini Londra, Paris ve Roma’ya bırakmıŐtır². Büyük Ermenistan’ın kurulması fikri ve nasıl olacağı üzerine yapılan görüşmeler ve ardından Amerika’nın mandayı reddi, mütareke sonrası 13 aylık bir zamanı Milli Mücadele’ye kazandırmıŐtır³. Osmanlı için İngiliz ve Fransızlarca hazırlanan ilk barış taslaklarında beliren farklar zamanla büyüyen bir

¹ İtilaf Devletleri 19. Yüzyılın Şark Meselesi’nin bir sonucu olarak Mondros, Sevr ve Lozan’a gelmişlerdir. Onlar için Türkiye, yarı sömürge tipi köylü devleti olmalıdır. Bülent Tanör, **Türkiye’de Kongre İktidarları (1918-1920)**, İstanbul, 1998, s. 19-27.

² Dönemin güçlü devletlerinden biri olarak ABD’nin Osmanlı ile yapılacak anlaşmaya tavrının netleŐmemesi yüzünden İtilaf devletleri bir yıl kaybetmiŐlerdir. Tanör, **a.g.e.**, s. 63-66.

³ Amerika, Wilson’un 14 maddesine dayanarak Ermenilerin bağımsızlığını kendi himayesinde desteklemekteydi. Van vilayetinin ileri gelenleri, Amerikan Başkanı Wilson’a ve Sulh Konferansı’na gönderdikleri protesto beyannamesinde sulh Şartlarında yer alan Ermenistan sınırının Van Gölü’ne kadar uzatılmasına razı olmadıkları ve canları pahasına haklarının koruyacaklarını ifade etmişlerdir. 9-3-1919, **BOA, HR. SYS, D: 2705, G: 16**. Harbord raporundan, Anadolu’da bir Ermenistan olmadığı ve yapmanın da haksızlık olduğu gibi mümkün de olmadığı sonucu çıkmıştır. Neticede Amerika Türkiye’de bir Ermenistan teşkil ve himaye etmekten vazgeçmiş, böylece de Kafkasya’da potadan çıkmıştır. Nur, **a g.e.**, s. 40.; Mehmet Günlübol, Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası (1919-1938)**, ATAM, Ankara, 1997, s. 19.

çatlağa dönüşmüştür⁴. İtilaf Devletleri Osmanlı'yı nasıl parçalayacaklarına kendi aralarında tam olarak karar verememişlerdi. Emperyalistlerin Osmanlı'ya kredi açmış olan kısmı, ülkenin doğal kaynaklarına el koymak için kendilerine bağlı ama fazla ufanmamış bir ülkeyi tercih ediyorlardı⁵.

Kafkasya'da Türk-Rus irtibatı kurulmaya çalışılırken öte yanda İngiliz ve Fransızlar başta olmak üzere batılı devletler Anadolu'yu nasıl paylaşacakalarını tartışmaya devam etmişlerdir. 14 Şubat 1920'de başlayan Londra Konferansı'nda Fransızlar Yunanlıların İzmir ve Batı Anadolu'yu boşaltmasını isterken İngilizler buna karşı çıkmıştır. 17 Şubat 1920'de İngiliz-Fransız çatışması şiddetlenmiştir. Fransa Çukurova'dan çekilmiş ve İngiltere'den bazı iltimaslar istemiştir. İngiltere bunu reddetmiş, kabul etmesi halinde İtalya'nın da aynı şeyi yapacağını düşünmüştür. 21 Şubat'tan itibaren ise İngiliz-İtalyan çatışması kızışmıştır. İtalyanlar Yunanlılara verilen yerlerden memnun değildirler. Yapılan görüşmeler sonucunda İzmir'de göstermelik bir Osmanlı yönetimi kabul edilmiştir. Aşamalı olarak İzmir ve çevresi Yunanistan'a peşkeş çekilmesi planlanmıştır. Konferans sürerken Maraş'ın Türkler tarafından alındığı haberi gelmiştir. Bunun üzerine İngiliz Başbakanı Llyod George, artık güçlerini göstermenin zamanı geldiğini ve Maraş'ı alanın Erzurum Valisi Mustafa Kemal olduğunu söylemiştir. İtilafın Anadolu'da başlayan hareket hakkında ne kadar bilgisi olması açısından bu anekdot manidardır⁶.

Birinci Londra Konferansı'nda İstanbul, Boğazlar, İzmir ve azınlıklar sorunu çözümlenmiş ve 16 Mart 1920'de İstanbul tekrar işgal edilmiştir. Ermenistan, Kürdistan ve ekonomik nüfuz bölgeleri konuları çözüme kavuşturulamamıştır. 18 Nisan 1920'de San Remo'da tekrar toplanılmış ise de Amerika davet edilmesine rağmen konferansa katılmamıştır. İngiltere Başbakanı Llyod George, İstanbul'un tamamen işgal altına alınmasını istemiş ve Anadolu'ya da bir hareket yapıp yapılmayacağını sormuştur. Trakya ve Ege'de güçlü olduklarını ve Türklerden çekinmek için bir sebep olmadığını ileri sürmüştür. Ancak İtalyanlar ve Fransızlar bu fikre sıcak bakmamışlardır. Çünkü İngilizlerin Anadolu'ya müdahalesini

⁴ Yuluğ Tekin Kurat, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması**, Ankara, 1976, s. 71-73.

⁵ Bu ortamda Ermeni, Rum, Kürt ve Çerkes talepleri İtilaf devletleri arasında var olan görüş ayrılıklarını körüklemiştir. Tanör, **a.g.e.**, s. 69-70

⁶ Yuluğ Tekin Kurat, **a.g.e.**, s. 85-91.

istememektedirler. Oysa İngiltere'nin böyle bir gücü de yoktur. Bununla birlikte 16 Mart 1920'de İstanbul tekrar işgal edilmiştir. Maraş benzeri olayların tekrarlanması halinde şartların değişeceği ihtarı yapılmıştır. San Remo'da İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Doğu Anadolu'da kurulacak bir Ermenistan'a Türklerin şiddetle direneceğini açıklamıştır. İngiltere, Fransa ve İtalya'nın Ermenistan'a yardım etmeyi düşünmediği anlaşılmıştır. Bunun üzerine gözler Amerika'ya çevrilmiş ve onun kararı beklenmiştir⁷. TBMM'nin açıldığı 23 Nisan 1920 günü İngiltere, Fransa ve İtalya, üç maddelik ilkeleri kabul etmişlerdir. Bu maddelerde birbirlerine eşit davranacaklarını vaat etmişlerdir. San Remo Konferansı 26 Nisan 1920'de sona ermiştir⁸.

31 Mayıs'ta Paris'e ulaşabilen Tevfik Paşa'ya anlaşma metni verilmiştir. Paşa ve yanındakiler bunu imzalayamayacaklarını söyleyince devreye Sadrazam Damat Ferit girmiştir. Bir ümitle Paris'e gelen Damat Ferit, müzakere imkânı bulamamış ve geri dönerek Meclis-i Mahsusa'nın toplanmasını istemiştir. Meclis-i Mebusan 16 Mart işgaliyle İstanbul'dan çekildiği için ortada yasal bir meclis yoktur. İtilaf devletlerinin son bir blöfü ile imza işi hızlandırılmıştır. Müttefiklerin taslak kabul edilmezse İstanbul'un yönetiminin Yunanlılara bırakılacağına dair, gerçekte hiç olamayan kararı, söylenti olarak İstanbul'a ulaşmıştır. Sonuçta 10 Ağustos 1920'de Sevr imzalanmış ve yüzyıllardır süren Osmanlı'nın paylaşılması meselesi kâğıt üzerinde gerçekleşmiştir.

Ancak Sevr Projesi ile Avrupa, Osmanlı ile biten işinden sonra şimdi de Türkiye'yi paylaşma çabasına girmiştir. Osmanlıyı parçalayan diplomatlar sosyal yapıyı, toplumun durumunu hiç dikkate almadan kendi kafalarınca bir şeyler yapmışlardı. Ancak bunu çok sonra anlayacaklardır. Savaşta Osmanlı'nın bu kadar dayanacağını ummuyorlardı. Rusya'da bir Bolşevik İhtilali'nin de olacağına kimse olasılık vermezdi. Dönemin batılı politikacıları Yunan felsefesi ve İncil okuyarak yetişmişlerdi. Zaferlerini Hristiyanlığın İslamiyete olan bir zaferi şekliyle yorumluyorlardı. Yaptıkları en büyük yanlış Yunan'ı İzmir'e çıkarmak oldu. Türk halkı Yunan ve Ermeni baskısı karşısında ayağa kalkmıştır. Batılılar bu gerçeği

⁷ **Tasvir-i Efkâr**, "Fransız-İngiliz İhtilafının İzalesi", 15 Nisan 1920.

⁸ Yuluğ Tekin Kurat, **a.g.e.**, s. 92-95.

görememişler ve Sevr'in uygulanamayacağını akıllarından bile geçirmemişlerdir. İtilaf devletleri Ermenileri koruyacaklarını iddia ederken onlar için bir kuruluş dahi harcamak istememişlerdir. Amerika da Ermenileri himayeyi reddetmiştir⁹.

Sevr Anlaşmasının metninin yayınlanması, Ankara'da yeni bir hükümetin kurulması, Yunan işgal bölgelerinin genişletilmesi, Bolşevikler ve sonrasında Fransa ile İtalya'dan alınan silahlar sonucu Sevr'in uygulanması her geçen gün zorlaştırmıştır. İngilizler, Amerika'yı Ermenistan mandasını üzerine almaya zorlayarak onu Kafkasya'ya çekmek istemişlerdir. Amaçları Rusya'ya karşı Türkiye'nin yerine bir başka tampon oluşturmaktır. Amerika'nın bu mandayı kabul etmemesi Ermenilerin bağımsızlık umudunun da sonudur¹⁰.

1.1. Milli Mücadele Dönemi Türkiye-İngiltere İlişkileri

Osmanlı devletinin güçlü olduğu 16. yüzyılda İngiltere, rakibi İspanya'nın karşısında bir güce ihtiyaç duymuştur. Bu güç Osmanlı olmuş ve iktisadi anlamda da fayda sağlamıştı. 18. yüzyıla gelindiğinde ise zayıflamaya başlayan Osmanlı karşısında, yine ona muhtaç olarak yakın doğuya girmiş bir İngiltere vardır. Rusya ve Fransa'nın rekabetinde İngiltere, Osmanlı işbirliğine gereksinim duymuştur. 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı'nın varlığını korumayı kendi çıkarlarıyla örtüşür gören İngiltere, artık Osmanlı'nın çökmek üzere olduğunu ve yenileştirme hareketleriyle de kurtarılamayacağına kanaat getirmiştir. Hindistan yolu üzerindeki siyasi ve iktisadi çıkarlarını yeni politikasıyla korumaya çalışarak Osmanlı topraklarını bir kısmını doğrudan ele geçirmiştir. İngiltere Kıbrıs'ı 1878'de ve Mısır'ı 1881'de Osmanlı'dan koparmıştır. Rusya'nın tepkisini engellemek için daha fazla toprak almayı Osmanlı'dan kopacak topraklarda kendine uygun devletleri desteklemeyi planlamıştır. Yunanistan buna güzel bir örnektir. 20. yüzyılın başında İngiltere, Osmanlı devletinin Mezopotamya toprakları olan Irak'a göz dikmiştir. Hindistan yoluna hâkim olan bölge, asıl petrol sebebiyle daha önemli hale gelmiştir. Bağdat demiryolu ile Osmanlı-Alman tarafının en şiddetli muhalifi olan İngiltere, doğal olarak, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı karşıtı olmuştur. Osmanlı'yı

⁹ Yuluğ Tekin Kurat, **a.g.e.**, s. 100-109.

¹⁰ Laurence Evans, **Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1924)**, İstanbul, 1972, s. 178, 237, 347.

parçalayarak bölgede hâkimiyet kurmak için İngiltere, Osmanlı'nın Arap nüfusunu ayaklandırmaya çalışmıştır. Müttefiklerine de Osmanlı'dan pay dağıtmış, en son Boğazları bile Rusya'ya verecek kadar ileri giderek, sonuca odaklanmıştır. Milli Mücadele dönemine gelindiğinde Türk-İngiliz ilişkileri, uzun bir işbirliği döneminin çatışmayla biten sonucunu yaşamaktaydı. Türkler ve İngilizler 1919'da bir savaşın sonuna gelmişken yeni bir savaşın da eşliğindeydiler¹¹.

Biten savaş, galipleri de en az mağluplar kadar yıpratmıştır. İngiltere güçlü görünmekle birlikte zayıflık emareleri göstermektedir¹². Denizlerde rakipleri de güçlenmişti ve sömürgeler çözülme sürecine girmiştir. Yeni ekonomik sorunlar pazar ve hammadde ihtiyacını artırmıştır. İngiltere, imparatorluğunu korumak için daha fazla güce ihtiyaç duymaktadır. Ancak buna muktedir değildir¹³. Kendisi açısından son derece gerekli gördüğü yakın doğu topraklarını elde tutmak için gücü azdır. Bu güçsüzlük ona Türkiye ile olan mücadelesinde zor kullanma yolunu kapatmıştır. Ayrıca Rusya'da kurulan Bolşevik rejimin, Anadolu'da İngilizleri yalnız bırakmaya niyetli olmadığı görülmüştür. Bu şartlar altında İngiltere, doğrudan kendinin yapamadığını, taşeronlar aracılığıyla yapma yoluna gitmiştir. Arap, Kürt, Ermeni, Yunan ve Rum, Türkiye aleyhine tüm hareketleri destekleme işine yeniden yönelmiştir. Ermenistan ve özellikle Yunanistan İngiltere açısından önemli yerel partnerlerdir. Küçültülmüş ve İngiltere'ye bağımlı bir Türkiye, Boğazların Rusların eline geçmesini engelleyecek ve Hint Müslümanlarını da İngiltere'ye karşı dizginlemede işe yarayacaktır. Milli Mücadele başlarken Türk-İngiliz ilişkileri bu eksene oturmuştur. Güçsüz ama ihtiraslı İngiltere ve onun yerel destekçilerinin Anadolu'ya dair planları mevcuttur¹⁴.

¹¹ Ömer Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, Ankara, 1978, s. 325-326.

¹² Samsun'dan çekilmek İngilizlere ağır gelmiştir. Hohler, Kidston'a: "Bizim bataryanın Samsun'dan çekilmesine çok üzgünüm. Sanki Mustafa Kemal'in önünden çekiliyormuş gibi oldu ve bir Doğulunun gözünden bu zayıflık belirtisi asla kaçmaz" demiştir. Erol Ulubelen, **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, İstanbul, 2005, s. 193. 17 Eylül 1919 tarihinde İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Robek, İngiltere Dış İşleri Bakanı Lord Curzon'a, milliyetçilerle çarpışmamak için İngiliz kuvvetlerinin Samsun'dan geri çekildiğini söyler. Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)**, Cilt:1, TTK, Ankara, 1992, s. 103-107.

¹³ 26 Haziran 1920 tarihli belgede İngilizler, Türklerle savaş halinde olduklarını ve yenilirlerse bütün tesirlerini kaybedeceklerini söylemektedirler. Ali Kemal Meram, **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi**, İstanbul, 1969, s. 237.

¹⁴ Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 326-327.

Milli Mücadele ile Türkiye, İngiltere ve dünyaya gücünü kanıtlamış ve bunun sonunda tüm taraflara kendini kabul ettirmiştir. Mücadele döneminde İngiltere ile köprüler tam anlamıyla atılmamış ve barış için kanallar açık tutulmuştur. İhtiyatlı davranan Mustafa Kemal, işin sonunda İngiltere ile anlaşması gerektiğine inanmıştır. Anlaşabilmek için ön kabul olan gücün ispatını ortaya koymuş, aynı zamanda İngiltere'nin Arap bölgesindeki çıkarlarına dokunmayacağını, Misak-ı Milli ile ilan ederek yeni çatışma alanlarından da kaçınmıştır. Sevr ile parçalanmaya karşı çıkan Türkiye, gerek askeri gerekse siyasi şartlardan yararlanmış ve barış yolunu açık tutmuştur.

Erzurum ve Sivas kongreleriyle Türk-Kürt tüm Müslüman unsurlarla bütünleşme yoluna giden Türkiye, Ermeniler ve Yunanlılar üzerine askeri ve siyasi başarılar elde etmiştir. Bütün bunların zorlamasıyla İngiltere, Türkiye politikasını değiştirmek mecburiyetinde kalmıştır. İngiliz parlamentosunda Türkiye lehine eleştiriler, Milli Mücadele'nin İslam dünyasından destek alması, Müslüman olmayan Hintlilerin bile bağımsızlık savaşı olarak Milli Mücadele'ye yakınlık hissetmeleri, İngiliz politikasını etkilemiştir. İngiliz istihbaratı Anadolu'daki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Savaş alanındaki Türk birliklerinin haberleşmesinden meclisteki gizli görüşmelere varıncaya kadar bilgi edinmiştir. İngiliz diplomatlarından önce askerler Anadolu'da yanlış yaptıklarını, Türkiye ile olan ilişkilerin değişmesi gerektiğini dile getirmişlerdir. İngiltere dış politika yapıcıları, Milli Mücadele'nin mahiyetini istihbarat raporları ve askerlerin uyarısına rağmen geç kavramışlardır. Sakarya Zaferi ile bir şeylerin ters gittiğini görebilmişlerdir. Diğer taraftan Yunan gücünün abartısına kapılmışlardır. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'nin Anadolu ile İngiliz merkezi arasında iletişimi engelleyici görev yapmış olması manidardır. Öte yandan İngiltere'nin prestij kaybı korkusu, Anadolu gerçeklerini görmesini geciktirmiştir. Son olarak İngiltere'nin yakın doğu çıkarlarını koruma amaçlı politikalarını değiştirmesi kolay değildir. Fakat şartların zorlamasıyla 1921 yılında İngiliz politikası, Türkiye'ye dair bir yumuşama yaşamıştır¹⁵.

¹⁵ Kürkcüoğlu, a.g.e., s. 327-330.

İngiltere Yunanistan, Ermenistan ve Kürt ayrılıkçılara olan desteğini azaltma eğilimine girmiştir. İstanbul Hükümeti'ne olan ilgisi azalırken Ankara'ya dair dikkatleri artmıştır. İstanbul Hükümeti, Ankara ile İngiltere arasında bir nevi aracılık yapmış ve iletişimi sağlamıştır. Ankara Hükümeti'nin Şubat-Mart 1921'de Londra Konferansı'na katılması ve aynı yıl temsilcisi Hamit Bey'le General Harington'un İstanbul'da temas kurması ile Türk-İngiliz ilişkileri yeniden kurulmuştur. İngiltere, Türkiye'nin gücünü görmüş ve bölgedeki çıkarlarını Türkiye'ye rağmen koruyamayacağını kabul etmek zorunda kalmıştır¹⁶.

1.2. Milli Mücadele'ye Karşı İngiliz Politikaları

Mondros Mütarekesi'nin hemen ertesinde, daha İstanbul'a ayak basalı 3 gün olmuşken, 17 Kasım 1918'de Mustafa Kemal, *Minber* gazetesinde yer alan mülakatta İngilizleri hemen karşısına almamak için bir anlamda dileklerini açıklamıştır. “*Asker olarak cephelerde İngilizlerle savaşmış olsa da onlara karşı kin ve düşmanlık beslemediğini, İngilizlerin milletinin hürriyeti ve devletin istiklaline gösterdiği hürmetin kendisinin ve tüm milletin takdirine mazhar olacağını*” ifade etmiştir. Musul ve İskenderun'u almak isteyen İngilizlere karşı, İskenderun'a asker çıkarsa silahla mukabele emri veren ve Mondros Mütarekesi'ni eleştiren Mustafa Kemal'dir. İstanbul'a gelişinin ardından Rauf Bey'le yaptığı görüşme sonrası İngilizleri hemen ve direkt karşısına almak istemediği anlaşılmaktadır¹⁷.

Milli Mücadele boyunca Türkiye İngiltere ile sürekli diyalog aramıştır. İngilizler direkt düşman olarak karşıya alınmamış, cepheden mücadele içine girilmemiş, dolaylı düşman olarak konumlandırılıp sürekli masaya oturtulması ve haklarımızın kabul ettirilmesi gereken merci olarak algılanmıştır¹⁸. Bu strateji tüm mücadele dönemi boyunca yürürlüktedir.

¹⁶ Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 330.

¹⁷ Şerafettin Turan, “Mondros Mütarekesi Ertesinde Mustafa Kemal'in Orduya, Siyasete ve İngilizlerin Tutumuna İlişkin Düşünceleri”, **Belleten**, XLVI/182, Ankara, 1982, s. 337, 341-343, 346.

¹⁸ Bülent Tanör, **Kurtuluş (Türkiye 1918-1923)**, İstanbul, 1997, s. 44-45.

Erzurum Kongresi esnasında Mustafa Kemal ile görüşen İngiliz kontrol subayı Yarbay Rawlinson,¹⁹ 11 Ağustos 1919 tarihli olarak İngiliz Savunma Bakanlığına gönderdiği raporda, “*Türk ulusal ihtilalinin başarı sansınınin yüksek olduğunu*” ifade etmiştir. Milliyetçilerin İstanbul’u önemsemedikleri ve Ermenilere toprak verme işinin, bir ihtilal halini alan milliyetçi mücadeleyi güçlendireceğini belirtmiştir. Samsun’daki İngiliz irtibat subayı Yüzbaşı Perring ve Rawlinson’a göre milliyetçi hareket tamamen Rus işidir²⁰.

İngilizlere göre bölgedeki her gelişmede Bolşevik parmağı vardır. 27 Eylül 1919 tarihli İstanbul’dan Londra’ya gönderilen telgrafın ekinde Kürtlerin padişaha bağlı ve bağımsız Kürdistan fikrine karşı oldukları, bölgenin işgali halinde Bolşevikliğin yayılacağı ve asilerin Bolşeviklik propagandası yaptığı iddia edilmektedir. Öte yandan 4 Ekim 1919 tarihli resmi mektupta ise Mustafa Kemal hareketi için hüküm vermenin henüz erken olduğu; Kemalistlerin İttihatçı olmadıklarını açıklayıp İngiltere’nin dostluğunu istedikleri ama İzmir işgalinde İngiltere’yi sorumlu tuttukları için ona olan güvenlerinin sarsıldığı ve milliyetçilerin İzmit Körfezi’ne kadar dayandığı yazılmıştır²¹. 4 Ekim 1919 tarihli bir başka İngiliz vesikasında “*İngiltere Türklere karşı olan harpte başrolü oynadığı halde bugün Türk*

¹⁹ Bir İngiliz subayı olan Albay Rawlinson, Kafkasya ve Doğu Anadolu’da faaliyette bulunmuştur. Bir İtilaf Komiseri olarak, Türkiye ve Kafkasya’da İngiliz politikasına hizmet etmiştir. Görünürde misyonu askeridir ancak siyasi işlere de karışmıştır. İngiltere ile TBMM arası uzlaşma çabalarına Rawlinson’un katkısı olmuştur. İstanbul’un işgali üzerine tutuklanmış ve Malta sürgünleriyle mübadele sonucu Türkiye’den Ekim 1921’de ayrılmıştır. Rahmi Doğanay, “İngiltere’nin Ankara İle İlişki Kurma Çabaları ve Rawlinson’un Rolü”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 29-30, Ankara, 2002, s. 57-73. Rawlinson bu görüşmede, Mustafa Kemal Paşa’dan, kurulacak siyasi partinin temelini teşkil edecek Misak-ı Milli’yi aldığını ve üstlerine sunduğunu ifade etmektedir. Alfred Rawlinson, **Adventures in the Near East 1918-1922**, Londra 1934, s.188.

²⁰ Onlara göre mücadelenin finansını Lenin yapmaktadır. Bolşevik ordu komutanı rolündeki Enver Paşa ile işbirliğini reddetmeleri, Bolşevik eğilim ve propagandaların kabul etmemelerine rağmen İngiliz görevliler meseleyi Bolşevik politikası olarak görmüşlerdir. Yüzbaşı Perring, Erzurum Kongresi’ne katılımın az olduğu ve Kars’tan çok sayıda Bolşevik temsilcinin geldiğini bildirmiştir. Perring raporunda Enver Paşa ile Mustafa Kemal’in sıkı temas içinde olduğu yer almıştır. Perring raporu İngiliz Dışişleri’ni Mustafa Kemal’in gerçekten Bolşeviklerle temas halinde olduğu ve hareketinin de tehlikesinin azaldığına ikna etmiştir. Salahi Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C. II, TTK, Ankara, 2003, s. 106-107.

²¹ Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)**, Cilt:1, TTK, Ankara, 1992, s. 118-119, 124-127.; 17 Haziran 1920’de Amiral Sir F. de Robeck Lord Curzon’a şöyle yazıyordu: “Müttefikler şunu anlamalı ki: Hemen hemen bütün Türkler milliyetçidir. Bu hükümeti atıp yerine milliyetçileri getirelim. Mustafa Kemal’in askerleri Gebze’ye kadar geldi. Haydarpaşa ve Üsküdar’ı Kemalistlerin basmasından korkuyoruz”. Ali Kemal Meram, **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi**, İstanbul, 1969, s. 236.

gazetelerinde ve hatta milliyetçi gazetelerde bile İngiltere iyi bir yer işgal ediyor” ifadeleri yer almaktadır²².

Mustafa Kemal’in 10 Mayıs 1920’de *Chicago Tribün* muhabirine verdiği demeçte de İngilizlerle anlaşma isteği ifade edilmiştir. Demecinde Mustafa Kemal, “İngilizler ve müttefiklerinin sunduğu sulh şartlarının kabul edilemez olduğunu anlayacaklarına ümitlerinin olduğu, ancak bu ümit biterse de herhangi bir dış yardıma müracaat edebileceklerini” ifade etmiştir. “İngilizler bize yaşam hakkı vermezse Bolşeviklerden yardım alırız” demiştir. Amerikan yardımına taraftar olmakla birlikte şartların buna mani olduğunu belirtmiştir. Türkiye’nin son müstakil müslüman devlet olduğu, tüm Müslümanların Türkiye’ye bu sebeple yardım edeceği ve buna İngiliz idaresindeki Müslümanların da dâhil olduğuna işaret etmiştir²³.

1918 sonlarında İngiltere Bakü ve Batum’da konuşlandırdığı askeri güçle Bakü-Batum demiryolu ile Karadeniz’den Hazar’a bir koridoru ele geçirmiş ve Kafkas Seddi’ni kurmuş oldu. Bu set Türk-Rus irtibatını koparıyordu. Boğazlara da yerleşen İngilizler Bolşevikleri tümünden çevirmişti. Enerjiye ulaşamayan Bolşevikler ve İngiliz desteğine Boğazlar üzerinden rahatça erişen Menşeviklerin mücadelesi, Rusya’nın kaderini değiştirme potansiyeline sahipti. Fakat İngiltere Kafkasya’da düzeni kuramamış, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan’ın uyum içinde yaşamasını sağlayamamıştır. General Denikin’in bölgeyi ele geçirme girişimi ve İngiliz iç politikasında yükselen muhalefet İngiltere’nin Kafkasya’da daha fazla kalamayacağını göstermiştir. Öte yandan İngilizler, Türkiye ve bölgeyle ilgili her işte Hint Hilafet Hareketi’nin baskısını hissetmişlerdir²⁴.

İngiltere Osmanlı’yı parçalarken yönetimindeki Müslümanların tepkisini çekmemeye ve onların Bolşeviklerden etkilenmesini engellemeye çalışmıştır. İslam

²² Meram, a.g.e., s. 225.

²³ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III, Cilt: 3, ATAM, Ankara, 1997, s. 20-21.

²⁴ 1 Ocak 1919 tarihli Müslüman İngiliz tebaasından İngiltere Dışişleri Bakanlığına mektup bu anlamda önemlidir. Bir diğeri, 10 Temmuz 1920 tarihinde Hint Hilafet Delegasyonu tarafından İngiltere Başbakanı’na yazılmıştır. K. Kemal Aziz, **Hint Hilafet Hareketi Belgelerle (1915-1933)**, İstanbul, 2014, s. 55-57, 175-187. Bolşevikler Hindistan Müslümanlarının 1919 Eylül ayında Hilafet ve Türkiye Müslümanları için yaptıkları gösteri ve grevler ile İngiliz Avam Kamara’sında Hindistan Müslümanlarının Osmanlı’nın parçalanmasından kaygı duyduklarını ifade eden konuşmalardan ümitlenmişlerdir. Bilge, a.g.e., s. 31.

dünyası için çok önemli olan Türkiye'nin Sovyetlere yanaşması, İngiltere için endişe vericidir. 1919 sonu ve 1920 başlarında İngiltere ve Türkiye birbirini yoklar mahiyettedir. Erzurum'da İngiliz Yarbay Rawlinson, İngiltere'nin Türkiye'nin ülke bütünlüğüne saygılı bir anlaşmayı hemen imzalayacağını bildirmiştir. Türk tarafı da İngiltere ile dost olmak istediklerini ve Bolşeviklerle anlaşmanın sürekli olamayacağı ifade etmişlerdir. Daha ileri giden Rauf Bey, Kafkasya'da Bolşeviklere karşı Türklerle İngilizlerin işbirliği yapmasını önermiştir²⁵. Ancak İngiliz Başbakanı Lloyd George Büyük Yunanistan'ı kurmak istediği için iki ülke ilişkileri düşmanlık seyrinde gelişmiştir. İngiltere Kafkasya'da Türk-Rus ulaşımını kesmek istemiştir²⁶. Fakat buna ne kuvveti ne de imkânı vardır²⁷. Bunun yanında Kafkasya Milli Mücadele'nin karşı taarruza geçebileceği tek cepheydi²⁸.

İngilizlerin 1919 sonuna kadar çekilmiş olmasına rağmen bölgedeki devletler, Türk-Rus irtibatını engellemeye devam etmiştir. 1920 başlarında, Ruslarla resmi görüşmeler arifesinde İngilizler, Kafkasya'da Türk-Rus irtibatını kesecek seddi oluşturmakla meşgullerdi. Ancak İtilaf Devletleri arasında anlaşmazlık vardı ve Türklerle Ruslar irtibat kurmaya niyetliydi. Türk-Rus işbirliğiyle bu engel yıkılmıştır²⁹.

Türk-Rus ilişkilerinin gelişimini İtilaf Devletleri ve özellikle İngiltere dikkatlice izlemektedir. Mayıs 1920'de Londra'da yapılan İngiliz-Rus görüşmelerinde Lloyd George, yapılacak anlaşmaya Anadolu'daki milli mücadeleye yardım edilmemesini şart olarak koydurmak istemiştir. Ruslar bunu kabul etmemişlerdir³⁰. 12 Haziran 1920 tarihli İstanbul'dan Londra'ya acil ibareli telgrafta,

²⁵ Rauf Bey 11 Şubat 1920'de İngilizlere şu mesajı göndermiştir: "Eğer İngilizler bizim Türkiye'deki bağımsızlığımızı desteklerlerse, Kafkaslar'da Bolşeviklerin durdurulması konusunda önemli bir rol oynayabiliriz." Bülent Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye**, İstanbul, 1997, s. 94.

²⁶ Bilge, **a.g.e.**, s. 31.; Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı**, İstanbul, 2010, s. 7-8.

²⁷ 15 Mart 1920 tarihli, Türkiye'deki durumu anlatan İngiliz generallerin bildirisi için **Bkz:** Ulubelen, **a.g.e.**, s. 240-245.; Karabekir İngilizlerin bir Kafkas seti kurmak için ne politikaları ve ne de araçları olduğu sonucuna varmıştır. Mustafa Kemal'e gönderdiği 14 Şubat 1920 tarihli telgrafta "İtilafçılar bölgede hiçbir askeri güçleri yokken bir Kafkas seti oluşturmaktan nasıl bahsedebilirler?" Gökay, **a.g.e.**, s. 95-96.

²⁸ Mustafa Kemal 6 Şubat 1920'de Kazım Karabekir'e gönderdiği telgrafta Kafkasya'dan "tek mümkün cephe" olarak bahsetmiştir. Gökay, **a.g.e.**, s. 97.

²⁹ Ali Fuat Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul, 2010, s. 346-347.

³⁰ Durmuş Yalçın v.d., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, C. 1, ATAM, Ankara, 2011, s. 224.

Mustafa Kemal'in Çiçerin'e gönderdiği mektupla Sovyet Rusya ile diplomatik ilişkiler kurma arzusunu bildirdiği ve Çiçerin'in de cevaben, Türkiye ile sıkı dostluk ilişkileri kurmak için diplomatik ve konsolosluk temsilcileri göndermeye hazır olduğunu bildirdiği yazılmıştır. Aynı konuyu içeren 26 Haziran 1920 ve 1 Temmuz 1920 tarihli yazı ve raporlarda da ilişkiler takip edilmiştir. Cemal ve Halil paşalarla Fuad Bey'in Moskova'ya gitmiş oldukları ve orada Mustafa Kemal'in Moskova elçiliğini yapacakları yazılmıştır³¹.

Bolşeviklerden yardım gören Türklerin durumunun gayet vahim neticeler doğuracağı, Türklerle Bolşeviklerin arasının kesin açılması gerektiği, iki tarafın Kafkasya'da bariz bir rekabetin içinde olduğu, Azerbaycan Hükümeti'yle Türk milliyetçilerinin temas halinde oldukları ve Azerbaycan'a silah verilmemesi gerektiği gibi hususlar İngiliz yazışmalarında geçmektedir³². İngilizlerin Azerbaycan'da Bolşevikler aleyhine Türk-İngiliz ittifakının yapılacağı propagandası yaptıklarını ve katiyen yalan olduğunu bildiren telgraf Mustafa Kemal tarafından 15 Temmuz 1920'de Erzurum vilayetine çekilmiştir³³.

4 Ocak 1920'de Lord Curzon notlarında "*İstanbul Türklerden alınmalı, bir veba tohumu olan harplerin yaratıcısı, komşuları için bir küfür olan Türkler Avrupa'dan silinmelidir.*" diye yazıyordu. Bunu gerçekleştirmek için yapılmış girişim olarak İngilizlerin 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgalleri, Mustafa Kemal'in Bolşeviklere yaklaşmasını mecburi kılmıştır³⁴.

David Fromkin, Türk-Rus anlaşmasının bir yılın sonunda zorla gerçekleştiğini ve İngiltere'nin bu işbirliğini yanlış anladığını yazmaktadır. Ona göre

³¹ Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)**, Cilt: 2, TTK, Ankara, 2000, s. 136, 166-169, 181-182, 207. Belgede geçen Fuad Bey, Ali Fuad Paşa'dır.

³² Ali Kemal Meram, **Türk-Rus İlişkileri Tarihi**, İstanbul, 1969, s. 266.

³³ **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, ATAM, Ankara, 1991, s. 360.

³⁴ Ali Kemal Meram, **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi**, İstanbul, 1969, s. 232.; Gökay, **a.g.e.**, s. 80.; İngilizler, 30 Eylül 1919 tarihli Ferit Paşa'nın yaveri Kemal Bey ile yaptıkları görüşme notlarını da Londra'ya şöyle bildirmekteydiler. Türkiye ile İngiltere'nin karşılıklı ortak menfaatleri vardır. İngiltere ittihatçı olmayan milliyetçileri bastırmak istemektedir. Mustafa Kemal, Enver Anadolu'ya gelse tutuklayacağını söylemiştir. İngiltere milliyetçi hareketin önemini ve bastırılmayacağını kabul etmelidir. Milliyetçi liderler makul kimselerdir ve İngiltere ile yakınlaşmak istemektedirler, müzakere edilebilir. Yine İstanbul Hükümeti Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa ile yaptıkları 6 Ekim 1919 tarihli görüşmede paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın asi olarak nitelendirilemeyeceğini söylemesi, İngilizlerin düşüncelerini bir nebze olsun şekillendirmeliydi. Ama bunun için daha çok zamana ve olaya ihtiyaç vardı. Şimşir, **a.g.e.**, Cilt: 1, s. 129-133.

Rusların Enver Paşa'ya kucak açmaları, İngilizlerin “Ankara'nın ardında Enver var” diye inanmasına sebep olmuştur³⁵. Oysa Enver Paşa ile Mustafa Kemal Paşa'nın rakip olduğunu Ruslar anlayınca, birbirlerine karşı kullanmak istemişlerdir. Ancak sonunda bir seçim yaparak Mustafa Kemal'i tercih etmişlerdir. İngilizler bu defa da Mustafa Kemal'in arkasında padişahın olduğuna ve Paşa'nın gizlice saray için çalıştığına kanaat getirmişlerdir. Bu düşüncenin yanlışlığı gibi, Mustafa Kemal'in Enver Paşa için ya da Bolşevikler için çalıştığı düşünceleri de yanlıştı. Mustafa Kemal ilk fırsatta komünistleri ezerek amansız bir Bolşevik düşmanı olduğunu ispatlamıştır³⁶.

Zaman İngiltere'nin aleyhine işlemiş ve Kafkasya'daki durumu zayıflamıştır. 15 Temmuz 1920 tarihli İngilizlerin Kafkasya raporunda Azerbaycan'ın Bolşevikleşmesinin sorumlusu olarak Mustafa Kemal ve Nuri paşalar gösterilmektedir. “*Bolşeviklerden silah ve para alabilmek ümidiyle Mustafa Kemal'in Azerbaycanlılara Bolşevikliği kabul etmelerini telkin ettiği*” söylenmektedir. “*Gürcistan'ın Bolşevik ilerlemesi karşısında güç durumda olduğu, Ermenilerin Bolşevik-Azeri ve Mustafa Kemal tarafından saldırıya maruz kalabileceği, Kuzey Kafkasya aşiretlerinin Nuri Paşa tarafından Bolşevikliği kabule razı edildikleri, İtilaf devletlerinin Kafkasya heyetinde bir dayanışma bulunmadığı, İtalya ve Fransa heyetlerinin İngiltere aleyhinde çalıştığı*” bildirilmektedir. Ayrıca “*bölgenin telgraf hatlarının Türklerle Ruslarda olduğu ve Tiflis-Avrupa arasında telgraf muhaberatının sağlanması gerektiği*” dile getirilirken “*İngiltere'nin Kafkasya'daki durumunun iyi olmadığı*” uyarısı yapılmıştır³⁷. İngiltere Kafkasya'da Bolşevik Ruslarla çok pahalıya mal olacak bir mücadeleye girmektense çekilmeyi ve Anadolu'da konumunu güçlendirmeyi tercih etmiştir. Bu tercih biraz zorunluluk biraz da istek dışı olmakla birlikte bilinçli bir geri adımdır³⁸.

17 Temmuz 1920 tarihli İngiliz belgesinde Ferit Paşa'nın İngilizlere, halkın ümidinin İslam Dünyası ve Bolşeviklerde olduğunu söylerken onlar, Bolşeviklerle

³⁵ Bunu destekler mahiyette 29 Temmuz 1919 tarihli bir İngiliz raporunda Mustafa Kemal Paşa teşkilatının yabancı asker çıkartmasına ve Ermenistan'ın ayrılmasına karşı koyma niyetinde olduğu ve Enver Paşa ile yakın temasta olduğu bildirilir. Şimşir, a.g.e., Cilt: 1, s. 72-73.

³⁶ Fromkin, a.g.e., s. 356-357.

³⁷ Şimşir, a.g.e., Cilt: 2, s. 214-221.

³⁸ Gökay, a.g.e., s. 81.

Türklerin arasının Ermeniler üzerine yapılan harekât sebebiyle açık olduğuna inanmaktadırlar. İngiliz ve İtalyan Başbakanlarının 22-23 Ağustos 1920 tarihli görüşmesinde Lloyd George, “*Mustafa Kemal’in elinde hiçbir harp malzemesinin kalmadığını*” söylemiştir. Devamında “*Bolşeviklerle Türkler arasında bir çıkar ayrılığı oluşturulması gerektiği*” belirtmiştir. “*Türklerin Panturanist olarak Türkistan’a gitmek istediğini, İzmir ve Trakya’ya bakmayıp gözlerini doğuya diktiklerini, şimdi Ermenistan’ı zaptettiklerini ve Bolşeviklerle aralarının açıldığını*” ifade etmiştir³⁹. Ancak 10 Ağustos 1920’de imzalanan Sevr Anlaşması Türkiye-Rusya yakınlaşmasının motivasyonunu daha da artırmıştır⁴⁰.

Sevr ile aynı tarihte imzalanan, 10 Ağustos 1920 tarihli Sovyet-Ermeni Anlaşması’na İngilizler sert tepki göstermişlerdir. Aynı gün Türkleri ve Ermenileri Rusların safında görmüşlerdir. Ermenilerin Kuzeybatı İran ve Türkiye’ye giden yolları açması, hem de bunun İngilizlerin Ermenistan’a büyük miktarda cephane sevkettiği günlerde gerçekleşmesi, “*bir ihanet ve kalleşlik*” olarak nitelendirilmiştir. Tiflis’te bulunan İngiliz temsilcisi Luke, Erivan’daki temsilci Yüzbaşı Gracey ve onların bilgi verdiği İngiliz hükümeti Ermenilere sert tepki vermiştir. Ermeniler ise kendilerini “*Sovyetler karşısında dayanacak güce sahip olmadıkları ve İran’a uzanan Şahtahtı-Culfa demiryolunu kullanma tavizini kopardıklarını*” söyleyerek savunmuşlardır. Eğer Bolşevikler Nahçıvan’ı boşaltmazsa Ermeniler kazanılan bu zaman zarfında direnişi örgütleyeceklerini ifade etmişlerdir⁴¹.

25 Eylül 1920 tarihli İngiliz istihbarat raporlarında “*Mustafa Kemal’in Panislamist olmadığı, Türk milliyetçiliği programını Anadolu’da gerçekleştirme amacını güttüğü, Sovyetlerin prensipte Türklerle anlaşmayı, silah ve para yardımı yapmayı kabul ettiği*” yer almaktadır⁴². İngilizler Şeyh Şamil’in torunu Sait Şamil ve Kuzey Kafkasya davasını kullanarak Türk-Rus ilişkilerini bozmak istemişlerdir⁴³.

³⁹ Ulubelen, **a.g.e.**, s. 226-227.

⁴⁰ Gökay, **a.g.e.**, s. 111.

⁴¹ Atnur, **a.g.e.**, s. 376.

⁴² Şimşir, **a.g.e.**, Cilt: 2, s. 323-327.

⁴³ 8 Ekim 1920 tarihli Albay Stoks’tan Lord Curzon’a gönderilen çok gizli ibareli belgede Bolşeviklerin Ermeni sınırına yığınak yaptığı, bunun bir Türk-Bolşevik planının bir parçası olduğu yazmaktadır. Fuat Bey ve Sait Şamil ile görüştüğünü ve Kuzey Kafkasya’da antibolşevik hareket için para istediklerini, Türk-Bolşevik planına engel her şeyi desteklemek gerektiğini ifade etmektedir. Ulubelen, **a.g.e.**, s. 233-234.

Oysa Ankara duruma artık hâkim olmaya başlamıştır⁴⁴. Mustafa Kemal ile Bolşeviklerin görüşmelerini “*Ufukta beliren bir siyah nokta*”nın kendilerine kötü bir sürpriz hazırlamakta olduğu şekliyle yorumlayan, sadece Belçika temsilcisi Marghetitch değildi⁴⁵.

1.3. Türkiye Siyaseti’nde İngiltere’nin Yalnızlaşması

Bu dönem İngiltere’de işsizlik artmıştır. Ekonomik ve sosyal sorunlarla boğuşan İngiltere⁴⁶ aynı zamanda Mısır, Afganistan, Arabistan ve Ortadoğu’nun çoğu yerindeki problemlerle uğraşmaktadır⁴⁷. Kimse onu, Türkiye’yi zorlamak için kaynak ayıramayacağına inandıramamıştır. Çünkü Türkiye’deki hareketlenmeler onun için büyük bir tehditti⁴⁸.

10 Ağustos 1920’de imzalanan Sevr sonrası İtilaf bloğunda çatlaklar artmaya başlamıştır. İngiliz orduları terhis olmuş ve Yunanistan’da da terhis için iç baskılar artmıştır. Sevr’i kim, hangi güçle uygulayacaktı? 25 Ekim 1920’de Yunan Kralı Aleksandr ölmüş, Venizelos seçimi kaybetmiştir. Fransızlar ve İtalyanlar Yunanistan’daki değişimden faydalanarak Yunanlılardan ve ima yoluyla Sevr’den

⁴⁴ 22 Ekim 1920 tarihli İstanbul’da İngiliz Yüksek Komiseri Amiral J. De Robeck’ten İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon’a gönderilen yazıda Anadolu’da Ankara hükümetinin duruma hakim olduğu, kendisini Türkiye’nin tek meşru hükümeti saydığı, İtilaf devletleriyle savaş halinde olduğu ve Bolşeviklerle de ilişki kurduğu belirtilmektedir. Şimşir, **a.g.e.**, Cilt: 2, s. 372-381; Sefer E. Berzeg, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922**, C. II, İstanbul, 2004, s. 351-352.

⁴⁵ Ona göre Avrupa için en ciddi endişe Kızılordu-Kemalist birleşmesidir. Bu birleşmeyi o, Anadolu’nun Sovyetleşmesi olarak algılamıştır. Kerman, **a.g.e.**, s. 18-21.

⁴⁶ İngiltere’nin ekonomik sorunları daha 1917’de hükümetin en önemli gündemlerinden biri olmuştu. Bu sorunların başlıcasını İngiliz toprakları boyunca yaşanan buğday ve un kıtlığı oluşturuyordu. Dönemin İngiltere Başbakanı Lloyd George savaş hatıralarını aktardığı kitabında İngiltere’nin yaşadığı gıda sıkıntısına müstakil bir bölüm ayırmıştır. Lloyd George, **War Memories of David Lloyd George**, cilt: 2, Londra 1933, s.964-972.

⁴⁷ 7 Ocak 1920’de, İngiliz Times gazetesinde yer alan “Ortadoğu’daki Heyecanlandırma Faaliyeti: Afganistan ve Bolşevikler” başlığı altındaki makalede, Taşkent, Buhara, Kafkasya ve Afganistan’daki Bolşevist gelişmeler ve Anadolu’daki milliyetçi harekete dair bilgiler ele alınmıştır. 1-7-1920, **BOA, HR. SYS, D: 2637, G: 46.**; Dünyanın durumu lehimizedir. 26-7-1920, **ATASE, İSH, K: 617, G: 42.**

⁴⁸ Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti’nin Arapça konuşan bölgesi siyasi olarak yeni bir forma sokulmuştu. Osmanlı egemenliğinden çıkarılan bölgede Kürtler, Sünni ve Şii Araplar ile Yahudiler bir Arap prensin yönettiği Irak adında yeni bir devlette birleştirilmişlerdi. Ülke sözde bağımsız da olsa gerçekte İngiliz himayesindeydi. Yine bir başka eski Osmanlı ülkesi Suriye ve genişletilmiş Lübnan, Fransa kontrolündeydi. İlerde Ürdün olacak bölge Filistin’den koparılmış ve Şeria nehrinin batısında Yahudi milli yurduna hazırlanan bir Filistin oluşturulmuştu. Churchill gibi İngiliz yöneticilerini kaygılandıran Arap bölgelerinde olan olaylar değil, Osmanlı’nın Türkçe konuşan bölgelerinde devam eden meydan okumaydı. Bu İngilizlerin tüm Ortadoğu emeklerini boşa çıkarabilecek bir tehditti. Fromkin, **a.g.e.**, s. 359, 451-452.

desteklerini çekmişlerdir. İtalya ve Fransa, İngiliz Başbakanı Lloyd George'un serüvenci politikalarından rahatsızdılar. Fransızlar, kendilerini Venizelos'un şahsına söz vermiş ve o seçimde yenilince de yükümlülükten kurtulmuş kabul etmişlerdir. Böylece Fransa ve İtalya, geleceğin Ankara merkezli Türkiye'sine imtiyaz ve çıkar kaynağı amaçlı bir vizyon geliştirme yolunu tutmuşlardır. Sadece İtilaf arasında değil İngiliz Hükümeti'nde de çatlaklar büyümeye başlamıştır⁴⁹. Ayrıca İngiliz kamuoyu iç ve dış baskılara maruz kalmaktadır. Müttefiklerin dağılmasına geçmeden, önemli bir kısmı İngiliz kontrolünde bulunan İslam dünyasının baskılarının İngiliz politikası üzerine etkisine bakmak faydalı olacaktır.

İngilizlerin Hindistan'da en büyük korkusu, Müslümanlarla Hinduların birleşerek bir bağımsızlık cephesi oluşturmasıydı. 19 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal Samsun'a çıkarken 31 Mayıs 1919 tarihinde İngiltere ile Afganistan arasında mütareke imzalanmıştır. 1919-1920 yılları boyunca İngilizler Afganistan ve Hindistan ile hayli meşgullerdir. Bu sebeple Anadolu'da gelişen olaylara gereken ehemmiyeti verememişlerdir⁵⁰.

İngiliz İmparatorluğu'nda yaşayan Müslümanların İngiliz politikasına etkileri oldukça fazlaydı. Özellikle Hindistan Müslümanları için Hilafet ve Anadolu Türkleri çok önemliydi⁵¹. Bu etkiden İngilizler her zaman korkmuş ve Anadolu toparlandıkça ılımlı hale gelmişlerdir. Mısır, Suriye ve Irak'ta İtilafın aleyhine hareketlenmeler başlamıştır. İngilizler gereken mesajı almıştır. Müslümanların etkisinden Ruslar dahi çekinmişlerdir. Anadolu'nun Türkistan, Afganistan ve Hindistan'da etkisi vardı⁵².

10 Ocak 1921 tarihli Hindistan Hilafet Delegasyonu faaliyetlerini konu alan İngiliz raporunda, "*Hilafet Delegasyonu'nun Avrupa gezisinin başlıca amacının Türk*

⁴⁹ Churchill ve İngiltere Savaş Bakanlığı, Türkiye'yi Bolşeviklerden koparabilmek için Ankara'ya ödün verilmesinden yanaydılar. Churchill, Türkiye ile anlaşılırsa tekrar Ruslara karşı Türk engelini kurabileceklerini ve geleneksel Büyük Oyun'daki İngiliz politikasına dönülebileceğine inanmaktaydı. Lloyd George ise bunlara karşı çıkıyordu. Fromkin, **a.g.e.**, s. 359.

⁵⁰ Birinci dünya savaşı boyunca Teşkilat-ı Mahsusa, bunun için uğraşmış ve Müslüman-Hindu çatışmasını engelleyip dayanışmayı sağlamaya gayret etmiştir. Çulcu, **a.g.e.**, s. 57, 90-91.

⁵¹ İngilizler Hilafetin Hindistan ve diğer bölgelerdeki etkisinden hep çekinmişlerdir. Bu etkiyi kırmak için sürekli faaliyet içinde olmuşlar ve projeler üretmişlerdir. Bu projelerden biri Ağa Hanlar'dır. Sünni Osmanlı halifesine karşı Şii İsmaili Ağa Hanlar, hilafetin etkisini kırmak için çalışmışlardır. 1914'te Nizari İmamı ve İngiliz Komutanlık Şövalyesi 3. Ağa Han, İngiltere'nin düşmanı Osmanlı halifesine karşı çalışmalar yürütmüştür. Çulcu, **a.g.e.**, s. 120.

⁵² Melek, **a.g.e.**, s. 129-130.

çıkarları olmakla birlikte Hindistan'da karışıklık çıkarmak için Türk sorununu kullanmayı ve Hindistan'ın bağımsızlığını amaçladığı" yer almaktadır⁵³. Delegasyonun temasları çerçevesinde Muhammed Ali, 19 Mart 1920 tarihinde İngiliz Başbakanı ile görüşmüştür. Görüşmede "*Türkiye'ye savaş öncesi sınırların sağlanması, olmazsa bütün İslam ve doğu dünyasının İngiltere'ye düşman olacağı*" ifade edilmiştir. Raporda ayrıca 6 Ağustos 1920'de İsviçre'de Talat Paşa ile Muhammed Ali'ni uzun bir görüşme yaptığı yer almaktadır. Hint Hilafet Delegasyonu'nun Türk Hükümeti'yle yazışmak için İtalyan diplomatik kuryelerini kullandığı ve Muhammed Ali'nin Mustafa Kemal ile sürekli ilişkide bulunduğu ifade edilmektedir⁵⁴.

Afganistan ve Hindistan'da uzunca bir dönem hâkimiyet mücadelesine girdiği Rusya, İngilizlerin savaş zamanında müttefiki olmuştu. Şimdiyse bu müttefik ortak savaştıkları Türkiye'yle ateşkesin ardından hemen anlaşma yapmıştı. Enver ve Mustafa Kemal Paşalarla işbirliğine girmiş, gerekli silah ve parayı sağlamıştı. Sovyetler ve uydu rejimleri 1921'de Türkiye ile kapsamlı anlaşmalar yaparak sınırlarını çizmiş ve devamında daha fazla ilişki geliştirmişti. 1921 yılında Rusya, bir yandan da savaştan yenik çıkan Almanya ile yeni ilişkiler tesis etmiştir. 1914'te Rusya, İngiltere ile birlikte Almanya ve Türkiye'ye karşı savaşa girmişken 1921'de Almanya ve Türkiye ile İngiltere'ye karşı bir ittifak kurmaktaydı⁵⁵.

Rusya'dan sonra İngiltere'yi terk eden ikinci müttefik İtalya'dır. 1920'de İtalyan Dışişleri Bakanı Kont Sforza'nın girişimleriyle İtalya Anadolu'daki askerini çekmiştir. Müttefiklerin herhangi bir çatışma halinde kendilerine yardım etmeyeceklerini ve savaşarak Türklerden bir şey elde edemeyeceğini gören İtalya, anlaşarak Ankara'dan ekonomik imtiyazlar alabileceğine inanmıştır. Mondros Mütarekesi'nden itibaren İtalya, Anadolu'da ticari imtiyazlar kazanma ümidiyle Türkiye'ye karşı İngiltere ve Fransa'ya nazaran ılımlı bir tutum içine girmiştir.

⁵³ Hintliler, Türkiye'nin mücadelesini, kendilerinin İngilizlere karşı verecekleri mücadeleye propaganda aracı olarak kullanmayı tasarlıyorlardı. Türkiye yegâne bağımsız müslüman ülkeydi. Sünni Hint Müslümanları için Hilafet, dini ve siyasi bir vebeydi. Barış Konferansı'nda Hint delegeler, Türkiye'nin parçalanmasına ve Halifelik'in kaldırılmasına karşı çıkmışlardır. Çulcu, **a.g.e.**, s. 141.

⁵⁴ Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)**, Cilt: 3, TTK, Ankara, 2000, s. 41-59.

⁵⁵ Fromkin, **a.g.e.**, s. 453-454.

İngilizlerin, İtalyanlar yerine Yunanlıları Batı Anadolu'da hâkim hale getirme istekleri İtalya'nın İngiltere ve politikalarına muhalefetini doğurmuştur. İzmir'e İtalyanlardan önce Yunanlıları çıkararak müttefikler ve özelde İngilizlerdir. 1918'de İstanbul'a atanan İtalyan Yüksek Komiseri Kont Carlo Sforza, Mustafa Kemal'le ilişki kurmak ve Türkleri direnmeye teşvik etmek konusunda oldukça gayretli davranmıştır. Sevr'in imzalanacağı günlerde İngiliz Savaş Bakanlığı İtalya'nın Mustafa Kemal'i desteklemek üzere harekete geçtiğini bildiriyordu. İtalya, İngiliz ve Fransızları, Ankara'nın Rusya'ya doğru yaklaştığı ve Sevr'in gözden geçirilmesi gerektiği hususlarında uyarmıştır⁵⁶.

İngiltere koalisyonundan ayrılan bir diğer güç ise Amerika Birleşik Devletleri'dir⁵⁷. Amerikan Senatosu, Versay Antlaşması, Milletler Cemiyeti üyeliği ve Ermenistan mandaterliğini reddettiği 1919-1920 yıllarında, İngiliz koalisyonundan çekilmiş ve Ortadoğu oyunlarından düşmüştü. ABD, Osmanlı ile yapılan barış konferansına katılmamış ve yapılan anlaşmaları da imzalamamıştır. Bunun yanında Amerika, Türkiye üzerinde İngiltere ile çıkar çatışmasına girmiştir. ABD Dışişleri Bakanlığı, 1919'da işgal edilen Osmanlı topraklarındaki Amerikan haklarını hukuken kabul eden bir program başlatmıştır. Programın en önemli ayağı Amerikan petrol şirketlerinin haklarının korunmasıdır. 27 Nisan 1920 San Remo Konferansı'nda İngiltere ile Fransa gizli bir petrol anlaşması yapmış ve Ortadoğu'nun tüm petrolünün gelecekteki üretimini tekelleştirmeye karar vermişlerdir. Anlaşmanın bir kopyasını Amerikalılara gönderdiklerinde ise Amerikalılar bunu kendi çıkarlarına ters bulmuştur. Anlaşmanın açıklanmasının ardından Amerika bunu protesto etmiştir. İngilizler bu defa da Irak'taki İngiliz aleyhtarını isyan ve Türkiye'deki Milli Mücadele'nin ardında Amerikan petrol çıkarlarının yattığından şüphelenmeye başlamışlardır⁵⁸.

İngiliz ittifakını son terk eden ise Fransa olmuştur. Anlaşmazlık konusu ise Türkiye'dir. Fransa, Türkiye'nin güneyini işgal etmiş ama hâkim olamamıştır. 80 bin

⁵⁶ Fromkin, **a.g.e.**, s. 454-455.

⁵⁷ Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin 27 Şubat 1921 tarihli nüshasında "Amerika İtilaftan Tamamen Ayrılıyor" başlıklı haberle Amerika ile İtilaf devletlerinin görüş ayrılığına dikkat çekilmiştir. **Hâkimiyet-i Milliye**, "Amerika İtilaftan Tamamen Ayrılıyor", 27 Şubat 1921.

⁵⁸ Fromkin, **a.g.e.**, s. 456-457.

kişilik işgal ordusunun masrafları bütçeye büyük yük getiriyordu. Kilikya ve Suriye, yönetilmesi güç ve problemlili iki büyük bölgeydi, birini tercih etmek gerekiyordu. Bunun üzerine Ankara ile görüşme arayışına giren Fransa, Türk yanlısı Franklin Bouillon'u görevlendirmiştir. Türkiye ile Fransa arasındaki savaşı nihayete erdiren anlaşma Bouillon'un ikinci Ankara ziyaretinde, 1921 sonbaharında imzalanmıştır. Fransa Türkiye'nin temsilcisi olarak Ankara'yı tanıyordu. Bu Ankara için diplomatik bir zaferdir. Artık Ankara, İngiltere destekli Yunanlılara ve İngiliz himayesindeki Irak'a saldırmak için müsait hale geliyordu. İngilizlerin kuşkulandığı gibi Fransızlar, bölgedeki askeri malzemelerini de Türklere devretmişlerdi. İngilizler açısından ihanet eden Fransa da, 1914'teki konumunun tam tersine geçmiştir: Türklerin yanında ve İngilizlerin karşısında⁵⁹.

Müttefiklerin birbirine düşmesinde en büyük amil bizzat İngiliz politikalarıdır. İngiltere koca Osmanlı Devleti'ni tümünden egemenliğine almak istemekteyken buna gücü de yoktur. Ortadoğu, İngiltere ile eski müttefikleri Rusya, İtalya, Fransa ve ABD'nin arasını açmıştır. Öte yandan savaş öncesinin ahengini oluşturan devletler, dünya politikasının dümenini ellerinden kaçırmak üzereydiler. İngiltere 19. Yüzyılda Avrupalı güçler arasında bir denge kurmuştu ve kimsenin Ortadoğu'ya saldırmasına izin vermiyordu. 1915'te Rus toprak taleplerini kabul eden İngiltere, karmaşanın önünü de açmış oldu. Ruslar Osmanlı'nın kuzeyinde bulunan Türkçe konuşan kısmını alacaksa İngiltere'de Arapça konuşan güneyi almalıydı. Bu da Fransa'nın devreye girerek Filistin ve Suriye talebini doğurdu. Herkes bir şey istemeye ve karşının isteğini fazla bulmaya başladı. Savaş sonunda ise İngiltere, herkese verilen sözleri unutup herşeyi kendine almaya kalktı. Hem de buna gücü yoktu. Çatışma kaçınılmaz oldu. Sözünü tutup da herkese söz verileni verseydi de bu defa aralarından birinin yayılmacı bir tavrı yine aynı çatışmayı tetikleyebilirdi. Çünkü masada yatan Ortadoğu'ydu ve geleceğin kaynakları burada yatıyordu⁶⁰.

Savaş bittiğinde galipler kendi paylarına düşeni almak için masaya oturduğunda fark edilen, İngilizlerin birbirine zıt anlaşmalarla herkese bir şeyler vaat

⁵⁹ Fromkin, **a.g.e.**, s. 458.

⁶⁰ **A.e.**, s. 459-460.

etmiş olmasıdır⁶¹. Bölgedeki dengenin tekrar tesisi için eskiden olduğu gibi güçlü bir Türkiye'ye dönülmeli fikri yayılmaya başlamıştır. Belçika temsilciliğinin 19 Aralık 1921 tarihli raporunda Rusların her zaman emperyalist olduğu, onları bölgede sadece Türklerin durdurabileceği ve bunun için Türkiye'yi güçlendirmek gerektiği belirtilmektedir. “Doğu Akdeniz’de denge, eskiden olduğu gibi güçlü bir Türkiye ile olur, tekrar buna dönülmelidir” denmektedir⁶². Müttefikler için işin asıl kötüsü bu durumun, Milli Mücadeleyi yürütenlerin başından beri kullanmaya çalıştığı en büyük koz olmasıdır⁶³.

Birinci Dünya Savaşı'nı bitiren barış antlaşmalarındaki haksızlık ve adaletsizlikler, 1919 sonrasını şekillendirmiştir⁶⁴. Bolşeviklerin başa gelmesiyle Rusya savaştan çekilmiştir. Bunun üzerine Fransız-İngiliz rekabeti baş göstermiştir. Milli Mücadele bu iki devlet arasındaki rekabet dolayısıyla nefes alabilmiş ve Misak-ı Milli'yi ufak tefek değişikliklerle kabul ettirebilmiştir⁶⁵. Sakarya Zaferi'nden sonra batılı güçler arasında paylaşımda yaşanan problemler meyvesini vermeye başlamıştır. 20 Ekim 1921'de Fransa ile yapılan Ankara Anlaşması bunun en büyük örneğidir. Fransa, İngiltere'nin gölgesinde kalmak istememiş ve kendi yolunu tutmuştur⁶⁶.

21 Şubat 1921'de başlayan Londra Konferansı'na Ankara'nın daveti, İtilaf Devletleri'nin konuyu çözme arayışlarının bir neticesiydi. Toplantı öncesi Yunanlılar bir askeri yoklama yapmak istemiş ve Birinci İnönü'de püskürtülmüşlerdir. Bu çatışma Türk tarafı için gelecek zaferin müjdecisiyken Yunanlılar için Türk savunmasının yarılacağı inancının doğmasıydı. Bu yüzden konferansta iki taraf da ödün vermedi ve somut bir sonuç alınamadı. Fransa ile İtalya ayrı barışa istekliydiler ve bu Türk tarafının ılımlı hale gelmemesine vesile oldu. Yunanlılar,

⁶¹ Örneğin, 1915'te Şerif Hüseyin'e yazılan ve halifelikle ilgili olan MacMahon mektubu ile 1917'de Filistin'de Yahudi yurdu veren Balfor Bildirisi, birbiriyle çelişmekteydi. 1916'da Sykes-Picot Antlaşması'yla Osmanlı toprakları İngiliz ve Fransızlar arasında paylaşılıyordu ama Ruslara da bir başka antlaşma ile İstanbul söz veriliyordu. Çulcu, **a.g.e.**, s. 138.

⁶² Kerman, **a.g.e.**, s. 44-45.

⁶³ 10 Temmuz 1920 tarihli Lord Curzon'dan Sir Buchanon'a gönderilen bilgide İtalyanların Mustafa Kemal ile görüştüğü, Mustafa Kemal'in bugün kudretinin son noktasında görünen İngilizlerin düşmeye hazır bir halde sallandığını söylediğini bildirmiştir. Ulubelen, **a.g.e.**, s. 253.; Dünyanın durumu lehimize. 26-7-1920, **ATASE, İSH, K: 617, G: 42**.

⁶⁴ Sander, **a.g.e.**, s. 14-15.

⁶⁵ Melek, **a.g.e.**, s. 76.

⁶⁶ Okyar, **a.g.e.**, s. 175-177.

İngiliz Başbakanı Lloyd George'un Türk aleyhtarı tutumu sebebiyle saldırganlığa sevk edilmişlerdir. İçte ve dışta eleştirilere kapalı olan ve Türkleri dize getireceğine inancı tam olan İngiltere başbakanı Lloyd George, Osmanlı direniş kuvvetleri karşısında bir türlü zafer elde edememekteydi. Türkiye'de Mustafa Kemal İtilaf devletlerine karşı koyarken Şam'da konuşlanan Osmanlı subay ve memurları, Arapların İtilaf devletlerine karşı çıkmalarına öncülük ediyorlardı⁶⁷.

Afganistan ve Türkiye'nin Rusya'yla anlaşma yaptığı dönem İran da taraf değiştirmişti. İngiltere'nin Büyük Oyun'da yüzyıllardır Rusya ile mücadele ettiği üç ülkenin yeni yöneticileri dış politikada ilk iş olarak Rusya ile anlaşıyorlardı. Türkiye'nin ilk Müslüman devletle anlaşması Afganistan'laydı ve Rusya'nın teşvikiyle Moskova'da gerçekleşiyordu. Türkiye ile Rusya arasında yapılan Moskova görüşmeleri devam ederken Afganistan ile Türkiye arasında bir muahede imzalanmıştır. Bununla aslında İngilizler tehdit edilmiş oluyordu. Rus arabuluculuğuyla yapılan Afgan-Türk anlaşmasıyla, Afganistan'ın Türkiye'ye ve hilafete bağlı olduğunu gösterip onlar vasıtasıyla Hindistan'a darbe vurma ihtimali hatırlatılmıştır. Bu dönem Cemal Paşa Afganistan'da Rus desteğiyle bir ordu vücuda getirmiştir⁶⁸.

Türkiye-Afganistan-İran, Moskova'nın Müslüman dostları İngiltere'ye karşı biraraya geliyorlardı. Anlaşmalar emperyalizme karşı yapılıyordu ve üçünün de muhatap olduğu İngiliz emperyalizmiydi. 1920'lerde İngiltere için en büyük sorun yine Rusya olmuştur. Savaş, ihtilaller ve iç savaşla güçsüzleşen Rusya, doğunun her yerinde İngiltere açısından tehlikeli unsurlara esin veren bir Bolşevizm akımıyla problem teşkil etmiştir. Rusların teşvikiyle Cemal Paşa, 1920 yılında askeri danışman olarak Afganistan'a gitmiştir. Bu durum, İngilizlerin en çok korktuğu duruma iyi bir örnek teşkil ediyordu. İttihat ve Terakki, yenildiği halde devam eden Alman etkisi, Pansilamizm, Bolşevizm, Ruslar ve diğerleri birleşip İngiliz İmparatorluğu'nun kuyusunu kazıyorlardı. Sovyetler İranlı milliyetçileri İngilizlere karşı destekliyordu. Aynı zamanda İran'dan etkilenecek Iraklı gurupların da İngilizlere karşı gelmesini bekliyordu. İngilizlerin inancına göre Sovyet destekli

⁶⁷ Fromkin, **a.g.e.**, s. 360.

⁶⁸ Nur, **a.g.e.**, s. 157-158.

Türkiye ise İngiltere'nin uzun uğraşlar sonucu imzalattığı Sevr'i ortadan kaldırmaya çalışıyordu. Öte yandan Mısır ve Filistin'de İngiliz aleyhtarı sokak gösterileri vukuu bulmaktaydı. Arabistan'da İbn Suud ve Suriye'de Faysal ordularının başına geçmiş ve savaş alanlarına çıkmışlardı. Kötüye giden bir ekonomiye sahip İngiltere için, çok sayıda ülkede başa çıkılamayan karışıklıklar hep bir noktayı işaret ediyordu. Sovyet Rusya, her meselenin bir tarafında ve kışkırtıcıydı⁶⁹. Bu sebeple İngilizler için Türklerle Rusların arasını açmak son derece önemlidir.

1.4. İngilizlerin Türk-Rus İlişkilerini Bozma Çabaları

Kafkasya'da Bolşevik Ruslarla karşılaşmak istemeyen İngiltere, Türkiye'de kendisine karşı kurulan Türk-Rus işbirliğiyle yüzyüze gelmiştir. Çünkü İstanbul ve Karadeniz'in İngiliz kontrolüne geçmesi Türkler kadar Rusları da endişelendirmiştir. İzmir'e Yunan'ın çıkması ise Rusya için kendi sınırında İngiliz destekli Bizans ve Ermeni devletlerinin kurulmasıdır. Bu da emperyalizmin Rusya'ya doğru bir uzantısı demektir. İngiltere'nin Türkiye'ye artan müdahalesi ve Kafkasya'dan çekilmesi, Bolşevik Rusya'ya tekrar bölgeye hâkim olma ve Türkiye'ye karşı da bölgede güçlü hale gelme fırsatı sağlamıştır⁷⁰.

Yaşanan gelişmeler üzerine, İngiltere Ankara ile irtibat kurmanın ve Bolşevik etkisini ortadan kaldırmanın gerektiği gündeme gelmiştir. 6 Kasım 1920 tarihli Albay Stoks'tan Lord Curzon'a gönderilen bilgi şu şekildedir:

“Türklerin Ermenistan'ı başarıyla işgali Ortadoğu'nun çehresini değiştirmiştir. Türkler şimdi Azerbaycan'ı kontrol etmek isteyeceklerdir ve bu durumda da Bolşeviklerle çatışmaları kaçınılmaz hale gelecektir. Biz bunların ikisiyle de düşmanız, fakat hiçbirleriyle savaşmayacağız. Bir fırsat anında biriyle birleşip diğerine karşı olalım. Eğer Bolşeviklerle birlik olursak onların doğuya ve güneye inmelerine önleyebiliriz, fakat propagandaları devam eder. Biz bu yoldan endüstrimizin ihtiyacı olan hammadde ve pazarları elde edebiliriz. Ancak Bolşevik rejimin uzun müddet kalacağına güvenilmez ki. Diğer taraftan Türklerle Bolşeviklere karşı birleşirsek Yunanlıların Türkiye aleyhine kullanılmasını politikamızı terk etmeliyiz.

⁶⁹ Fromkin, a.g.e., s. 380-383.

⁷⁰ Gökay, a.g.e., s. 81-82, 89.

Böyle hareket edersek İslam dünyası bizim yanımızda olur. Bu bizim doğu imparatorluğumuzun devamı için hayati bir sorundur. İslam devletlerinin bize karşı birleşmeleri korkusunu ortadan kaldırmalıyız. Sünniler ile Şiiiler arasındaki zıtlık büyüktür, biz bu zıtlığı daha da geliştirebiliriz. Mustafa Kemal ile Tiflis'te temas kurabiliriz, emrinizi bekliyorum.”⁷¹

10 Kasım 1920 tarihli İngiliz belgesinde, “Kemalistler Ermenistan’ı aldılar bu bölge bizim için kaybolmuş sayılır. Batum’u da aynı tehlike bekliyor. Bolşevikler Kemalistlere yardım ediyor” denmektedir⁷². 12 Kasım 1920’de Lord Hardinge Lord Curzon’a, “Mustafa Kemal ile Bolşevikler anlaşma yapıyorlar, müttefikler acele olarak Mustafa Kemal’e Sevr’den bazı değişiklikler teklif etmelidirler” uyarısında bulunmuştur⁷³.

İngiltere’de yayınlanan *Manchester Guardian* gazetesinin 15 Kasım 1920 tarihli sayısında Bolşeviklere karşı, Kemalist Türkiye’nin yardımıyla Kafkasya’da Müslümanlar arasında genel bir isyanın çıkarılma olanağı işlenmiştir. Albay Stokes’in önerilerine benzeyen bu tip teklifler, İngiliz politikasını etkilememiştir⁷⁴. 18 Kasım 1920 yazışmalarında Bolşeviklerden yardım gören Kemalistlerin durumu gayet vahim sonuçlar doğurabilir endişesi vardır. Lord Curzon kendine, acaba Mustafa Kemal ile anlaşılabilir miyiz? sorusunu sorup artık çok geç cevabını vermektedir. Bir başka İngiliz yetkili, “Şimdi bütün gözler Ankara’da Mustafa Kemal’in Bolşeviklerle yaptığı anlaşmaya dikilmiştir” derken aslında çözümün artık Londra’da değil, Ankara-Moskova hattında olduğunu itiraf etmiştir. Bunu gören İngilizler Türk-Rus anlaşmazlığı çıkarmak istemişlerdir. İngilizlere göre Türkler ve Ruslar Kafkasya’da rekabet içindedir, halkları da yorgundur, Azerbaycan ile Türkiye temas halindedir ve bu yüzden Azerilere silah verilmemelidir⁷⁵.

Türkiye-Rusya-Yunanistan’daki olayları anlatan 22 Kasım 1920 tarihli İngiliz belgelerinde, Ermenilerin İtilaf Devletleri’ne sadık kalarak ellerinden geleni

⁷¹ Ulubelen, **a.g.e.**, s. 258-259.

⁷² Ali Kemal Meram, **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi**, İstanbul, 1969, s. 238; Ulubelen, **a.g.e.**, s. 259.

⁷³ Meram, **a.g.e.**, s. 240; Ulubelen, **a.g.e.**, s. 261.

⁷⁴ Sefer E. Berzeg, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922**, C. II, İstanbul, 2004, s. 352.

⁷⁵ Ulubelen, **a.g.e.**, s. 230-232.

yapmalarına rağmen Türklere yenildikleri,⁷⁶ Wrangel'i elimine ettikleri, Venizelos'un politik hayatını mahvettikleri yazılmaktadır. O halde Erzurum üzerine Türklerle Rusların çatışmasını sağlamak gereklidir. Bunu sağlamak için “*İzmir, Kars ve hatta Trakya'da bazı haklar verelim ve Türkler Ruslarla anlaşmalarını bozsunlar*” denmektedir. Ruslar ve İngilizler arasında tarafsız bir Türkiye'nin, İngiltere'nin Mısır ve Hindistan gibi dominyonlarını rahatsız edeceği uyarısı yapılmaktadır⁷⁷.

27 Kasım 1920'de Sir H. Rumbold Lord Curzon'a şunları yazmaktaydı:

“Eğer çok şiddetle askeri harekete geçmezsek milliyetçiler üstünlüğü ele geçirecekler, üstelik korkumuz halkın çoğunluğunu tatmin edici Bolşevik prensiplerin Türkiye'ye sızmasıdır. Biz kendimizi Bolşevizme karşı İslamın koruyucusu gibi göstermeliyiz. Mümkün olduğu kadar Bolşeviklerle Mustafa Kemal'in arasını açmalıyız. Ayrıca şimdiye kadar Rusları İslamın düşmanı zanneden İslam dünyası yavaş yavaş uyanıp gerçek düşmanlarının İngiltere olduğunu anlamaya başladı. Hindistan'da dini liderler ve çok etkili bir şahıs olan Gandhi Türklere imzalatılan barış anlaşmasının karşısına çıkıyor.”⁷⁸

Mustafa Kemal, Şark Cephesi Kumandanlığı'na 30 Kasım 1920 tarihli verdiği talimatla, Türk-Rus ilişkilerini bozmaya çalışan İngiliz propagandasının engellenmesini istemektedir. Gümrü'de Ermenilerle görüşen sulh heyeti reisi Kazım Karabekir, Bakü'de Türkiye temsilcisi Memduh Şevket ve Tiflis'te Türkiye temsilcisi Kazım Beylere, İngilizlerin Bolşeviklerle aramızı açmaya çalıştıkları, başarılılarsa iki tarafı da teker teker ezeceklerini zannettikleri ifade edilmektedir. İngilizlerin ortaya attığı şayia, Azerbaycan Türkiye'ye vaat edilmiştir, Türkiye de bunun karşılığında Kafkasya'da Bolşeviklere karşı bir cephe tesisini taahhüt etmiştir. Mustafa Kemal, “*Bunlar propagandadır, tekzip edin, ortada herhangi bir sulh girişimi yoktur, sadece İngiliz propagandası vardır*” demektedir⁷⁹.

⁷⁶ Şimşir, a.g.e., Cilt: 2, s. 413-417.

⁷⁷ Ali Kemal Meram, **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi**, İstanbul, 1969, s. 239; Ulubelen, a.g.e., s. 259-260.

⁷⁸ Meram, a.g.e., s. 240; Ulubelen, a.g.e., s. 260-261.

⁷⁹ **Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923**, Cilt:1, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 188.

İngilizlere göre milliyetçiler bir yandan İstanbul Hükümeti ve İtilaf Devletleri'ne karşı Rus tehdidini kullanırken öbür taraftan Ruslara blöf yapmaya çalışmaktadırlar⁸⁰. Öte yandan, 20 Ocak 1921 tarihli İstanbul'dan Londra'ya çekilen telgrafta, Mustafa Kemal'e artık "Çetebaşı" olarak bakılamayacağı, onun Anadolu'daki hükümetinin etkin olduğu, Ankara Hükümeti'nin Sovyetlerle ilişkilere önem verdiği, Mustafa Kemal hükümetini tanımak zorunluluğundan da kaçınmak gerektiği ifade edilmiştir⁸¹.

Paris Konferansı'nda 25 Ocak 1921 tarihli toplantıda İngiliz kâtibin tutanaklarına göre Anadolu'da Yunan ordularının Birinci İnönü Savaşı'yla durdurulması üzerine ortaya çıkan durum, Fransa'nın Sevr'de değişiklik ister tavrı, İtalyan delegesinin Mustafa Kemal ile anlaşma önerisi, olmazsa Türklerin "denize düşen yılanı sarılır" atasözlerinde olduğu gibi Bolşevikleşebilecekleri kaygısı gibi hususlar yer almaktadır⁸².

Kazım Karabekir, İngiliz temsilcisi Rawlinson'un ziyaretinde kendisine Ruslara karşı ortak bir Türk-İngiliz hareketinden bahsettiğini dile getirmiştir. Rawlinson, Rusların ileri harekâtının tehlikeli bir safhaya girdiğini iddia etmiştir. Ona göre Kafkasya, Afganistan hatta Hindistan'a kadar uzanacak bu askeri harekâta Enver Paşa'da bir ordunun başındaymış. İran'a incek Rus kuvvetlerine İngiliz ve Türk birliklerinin beraber karşı koyması gerekiyormuş. Ruslar Türkiye'ye girerse başarılı olmaları tabii görünmekteymiş. "Enver bir İslam ordusuyla sınırınıza dayanırsa ne yaparsınız?" sorusuna Karabekir "Hükümet ne emrederse onu yaparım." cevabını vermiştir. Karabekir, asıl mesele sizde diyerek "İzmir, Adana, Maraş yanarken hükümet bir de komünistlerle harbetmez, memleketimizi boşaltın ve milli arzularımız doğrultusunda barış yapalım" mukabelesinde bulunmuştur. Ayrıca, bu kış şartlarında gelen Rusların baharda daha etkili olacağını, bu sebeple İzmir'e çıkan Yunan ordusunu Batum'a çıkararak Türkiye için iyi olanı yapıp Yunan kuvvetlerinden de yararlanın teklifi yapmıştır. Temsilci ise Yunanlıların Türklerden

⁸⁰ 18 Ocak 1921 tarihli İngiliz belgesine göre milliyetçiler bir yandan İstanbul hükümeti ve İtilaf devletlerine karşı Rus tehdidini kullanırken öbür taraftan Ruslara blöf yapmaya çalışmaktadırlar. Milliyetçiler İtilaf ile anlaşma yapmak için arabuluculuk yapсын diye İstanbul'da bulunan Ukrayna lideri Addisiovitç'in nabzını yoklamışlardır. Şimşir, a.g.e., Cilt: 3, s. 33.

⁸¹ Şimşir, a.g.e., Cilt: 3, s. 59-62.

⁸² A.e., s. 67-77.

bile önce komünist olacaklarını, İtalyanlara ve Yunanlılara güvenmediklerini, Batum’u kendilerinin koruyacağını söylemiştir. Karabekir, Ravlinson’un İngiliz hükümetini çok önemli bir adamı olduğunu da belirtmektedir⁸³.

Türklerin Bolşevikleşmediğinin farkında olan İngilizler,⁸⁴ bir İngiliz-Türk anlaşmasıyla Bolşevik Rusların Kafkasya’dan atılması gerektiği ancak Kafkasyalıların ortak davranmadıkları için İngiltere’nin Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya işlerine karışmayacağı ve Gürcistan’ın da sadece kendi gücüne güvenmesi gerektiğine kanaat getirmişlerdir⁸⁵.

İngilizler Ruslarla Türklerin anlaşmasını istemezken Bekir Sami Bey de Ruslara karşı Kuzey Kafkasyalı temsilcilerle birlikte bir blok kurulması için İngiliz ve Fransız desteği aramaktadır. Moskova görüşmeleriyle eş zamanlı olarak Londra’da da görüşmeler cereyan etmiştir⁸⁶.

İngiltere Başbakanı Lloyd George ile Fransa Başbakanı M. Briand arasında 21 Şubat 1921’de Londra’da yapılan görüşmede Lloyd George, Bolşeviklerin ciddi tehdit olmadığı, şimdiye kadar Mustafa Kemal’e gerçek yardımda bulunmadıkları ve yalnız propaganda yaptıklarını söylemiştir⁸⁷.

1.5. Londra Konferansı’nda TBMM Heyeti’nin Faaliyetleri

Mustafa Kemal, TBMM’de yaptığı konuşmada, İngiliz-Rus rekabetinin yeni bir safhaya girdiği, İngilizlerin Türkiye’yi konferansa çağırdıkları ve Türk

⁸³ **Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge)**, BOA Yayınları, Ankara, 1982, s. 85-87. Kazım Karabekir Paşa’nın görüşmelerdeki yapıcı ve cana yakın tavrı Rawlinson tarafından takdir edilmiştir. Alfred Rawlinson, **Adventures in the Near East 1918-1922**, Londra 1934, s.152

⁸⁴ 11 Şubat 1921 tarihli İstanbul’da İngiliz Yüksek Komiseri Sir H. Rumbold’dan İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon’a gönderilen telgrafta, TBMM’nin kabul ettiği yeni anayasanın ulus egemenliği ile yönetimin bağdaştırılmaya çalışıldığı, Bolşevikleştirme olmadığı, “Vekil” sözcüğünün “Komiser” diye çevrilmesinin Avrupa’da Bolşevikleşme izlenimine sebep verdiğini oysa “Vekil” kelimesinin “Komiser” anlamına gelmediği yer almaktadır. Şimşir, **a.g.e.**, Cilt: 3, s. 126-127.

⁸⁵ 15 Şubat 1921’de Tiflis’teki İngiliz temsilcisi Albay Stokes’un gönderdiği telgraf ve Lord Curzon’un cevabı. Salahi Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C. II, TTK, Ankara, 2003, s. 63.

⁸⁶ Rıza Nur, Bekir Sami’yi yaptıklarından dolayı eleştirmektedir. Nur, **a.g.e.**, s. 156-157.; Sefer E. Berzeg, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922**, C. II, İstanbul, 2004, s. 32.

⁸⁷ Şimşir, **a.g.e.**, Cilt: 3, s. 141-145.

delegelerinin Londra'ya yollandığını anlatmıştır⁸⁸. Londra Konferansı devam ederken TBMM temsilcisi Bekir Sami Bey İngiltere Başbakanı Llyod George ile 4 ve 16 Mart 1921 günlerinde iki defa görüşmüştür. Bekir Sami Bey İngiltere'nin heyetlerine karşı gösterdiği davranıştan ötürü teşekkür etmiştir. Lloyd George da “*Türkiye ile eski dostluğu diriltmeyi*” arzuladığını belirtmiştir. Bekir Sami Bey muhatabına Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti ve diğer Kafkas devletlerini tanımasını gerektiğini söylemiştir. Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Kuzey Kafkasya'dan müteşekkil bir Kafkasya Konfederasyonunun kurulması ve Türkiye ile Rusya arasında yer almasının İngiltere ve Türkiye açısından faydalı olacağını iletmiştir. İngiliz başbakanı, bir gün önce Yunanistan Başbakan Yardımcısı Gunaris'le görüşüp yeni bir Yunan saldırısı başlayacak izlenimi edindiği için, Bekir Sami Bey'in tekliflerini Londra'daki Sovyet temsilcisi Krassin aracılığıyla Ruslara bildirmiştir⁸⁹.

Teklifi sessizce dinleyen Lloyd George, konuşma zaptını Çiçerin'e göndererek eline geçen bu ender kozu Ankara-Moskova ilişkilerini bozmak için kullanmıştır. Moskova bunun üzerine Ankara'ya şiddetli bir protesto çekmiştir⁹⁰. Aslında Milli Mücadele liderleri ve Bolşevikler Londra'daki durumun farkındadır⁹¹.

26 Şubat 1921 tarihli Londra Konferansı oturumunda Türk ve Ermeni delegelerle görüşmeler yapılmıştır. İngiliz kâtibin notlarına göre önce Ermeni

⁸⁸ Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin 20 Şubat 1921 tarihli nüshasında “Anadolu Murahhasları Londra'da” başlıklı haberle TBMM temsilcisi olan heyetin Londra'ya ulaştığı bilgisi paylaşılmıştır. **Hâkimiyet-i Milliye**, “Anadolu Murahhasları Londra'da”, 20 Şubat 1921.

⁸⁹ Sefer E. Berzeg, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922**, C. II, İstanbul, 2004, s. 44.; Şimşir, **a.g.e.**, Cilt: 3, s. 246-248. Aynı günlerde Moskova'da Türk-Rus antlaşma görüşmeleri devam ediyordu. Ankara'da Gürcülerle görüşülüyorken Batum'da Türk-Rus askerleri çarpışıyor ve Londra'da İngiltere ve itilaf devletleriyle görüşmeler devam ediyordu. Ankara hem Moskova'da hem Ankara'da hem de Londra'da diplomatik mücadele içindedir.

⁹⁰ Okyar, **a.g.e.**, s. 154.

⁹¹ 27 Mart 1921 tarihli telgrafta Kazım Karabekir, Mustafa Kemal'e, İtilaf devletleri Türklerle Gürcüleri beraberce Ruslara karşı kullanmak ve ateş çemberinin içinde eritmek istediğini söylemiştir. Karabekir'e göre Ruslar Kafkasya'da kaldığı müddetçe onlarla dost olunmalıdır. Karabekir “Eğer onlar çekilirse Kafkasya'ya hâkim olunmalıdır ancak Ruslar zayıflasın diye çalışılmamalıdır çünkü Türkiye'nin gayretleriyle Ruslar zayıflamaz, altlarındaki Müslümanları ezerler ve ilk fırsatta da Türkiye'ye saldırırlar. Bir Türk-İslam Birliği ancak Rusların çökmeleri ve Türklerin Kafkaslara yerleşmelerinden sonra esaslı bir planla gerçekleştirilir.” şeklinde düşüncelerini ifade etmiştir. Mustafa Kemal ise bu görüşlere katıldığını bildiren cevabını 11 Nisan 1921'de vermiştir. Bolşevikler de Londra'da dönen dolapların farkındadır. Ankara İtilaf devletleriyle anlaşırca dikkatini doğuya çevirir kuşkusuyla Gürcistan meselesini hızlandırdılar. Gürcistan'ın Türkiye ile iyi ilişkileri olan tarafsız bir ülke olmasını istemiyorlardı. Bu sebeple 12 Şubat 1921'de Gürcistan'a girdiler. Salahi Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C. II, TTK, Ankara, 2003, s. 64.

delegeler fikirlerini savumuşlardır. Bugos Nubar ve M. Aharonian, “*Türklerin Ermeni topraklarını işgal ettiğini, aslında İtilaf devletlerine saldırdıklarını ve Serves’in yürürlükte olduğunun ilanını*” istemişlerdir. Onlardan sonra Türk delegelerle görüşmeler başlamıştır. İngiltere Dış İşleri Bakanı Lord Curzon “*Gümrü Antlaşması’nın onaylanmadığını için geçerli olmadığı ve Kars, Ardahan ve Gümrü’nün içinde olduğu bir Ermenistan kurulacağını*” söylemiştir. Bekir Sami Bey, Curzon’un savunduğu ilke gereğince “*Serves’in de onaylanmadığını ve geçersiz sayılması gerektiğini*” belirtmiştir. Bekir Sami Bey, “*Türk nüfusunun ezici çoğunlukta olduğu Kars ve Ardahan’ın Ermenistan’a bırakılamayacağı ve buralarda plebisite hazır olduklarını*” söylemiştir. Curzon, “*Buraların 50 yıldır Türkiye’ye ait olmadığını, savaştan yenik çıkan Türkiye’nin toprak kazanmasının düşünülemeyeceğini*” öne sürmüştür. Bekir Sami Bey ise isteklerinin milliyetler doktrinine göre olduğunu vurgulamıştır⁹². 2 Mart 1921 tarihli İngiliz istihbarat raporuna göre Mustafa Kemal Londra’da bulunan Bekir Sami Bey’e “*Ermenistan ve Gürcistan sınırlarının ilgili ülkelerle çözüldüğünü ve konferansın gündeminde bunlara değinmeye gerek olmadığını*” dair bir talimat yollamıştır. Ancak 10 Mart 1921 tarihli konferans tutanağında, Serves Antlaşması’nın değiştirilmesiyle ilgili öneriler tasarısında, “*Türkiye, Ermenilere bir yurt verecek ve Milletler Cemiyeti’nin bu konuda alacağı kararı kabul edecektir.*” ibaresi yer almıştır.⁹³

12 Mart 1921’de Bekir Sami Bey Londra’da Türk-Fransız Antlaşması’nı imzalarken Fransa’nın Doğu Avrupa’daki nüfuzunu kat kat artıracak olan Türkiye-Polonya-Romanya ittifakının kurulduğunu görmekten mutlu olacağını ifade etmiştir. Çiçerin’i deliye döndüren bu ifadeler Rusya’nın Türkiye’ye bir nota vermesine sebep olmuştur⁹⁴. 17 Mart 1921’de Lord Curzon, Gürcistan’da bulunan İngiltere temsilcisi Albay Stokes’e bir telgraf göndermiştir. Bekir Sami Bey’in Bolşevikler karşısında bir

⁹² Şimşir, **a.g.e.**, Cilt: 3, s. 188-199.

⁹³ **A.e.**, Cilt: 3, s. 201-203, 219-231.

⁹⁴ Notada Fransa’nın Rusya’nın düşmanı olduğu, Polonya-Romanya-Fransa kombinasyonunun antibolşevik bir alet olduğu, Bekir Sami’nin acaba kimi temsil ettiği imzalanma aşamasında olan Türk-Rus anlaşmasının olağanüstü öneme haiz olduğu, Kafkasya’da yaşanan askeri durum karşısında bu meselenin en acil ve güncel mesele olduğu gibi hususları barındıran nota günün anlam ve önemine binaen oldukça manidardır. Sefer E. Berzeg, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922**, C. II, İstanbul, 2004, s. 48-49.

Kafkasya Konfederasyonu'ndan yana olduğunu ve Türklerin Batum'u geçici olarak işgal ettiğini açıkladıklarını belirtmiştir⁹⁵.

Konferans sonunda herhangi bir belge imzalanmamış olmakla beraber, Ankara'nın artık muhatap alındığı ortaya çıkmıştır. Londra Konferansı, Türkiye ile anlaşma imzalayıp savaşa son vermek isteyen İtalya ve Fransa'nın, anlaşma yapmaya kesin karar vermesine sebep olmuştur. Bu da İngiliz ve Yunanlılar ile karşı karşıya gelmek demektir. Öte yandan Bekir Sami Bey Ankara'dan yetki almadan ve kendi düşüncesiyle İtalyan, İngiliz ve Fransız dışişleri bakanlarıyla üç ayrı anlaşma parafe etmiştir. Mecliste ağır eleştiri alan bu gelişme Bekir Sami Bey'in tüm sorumluluğu üzerine alarak istifasına yol açsa da birtakım faydalara sebep olmuştur. Söz konusu devletler bu parafe metinlerle dahi olsa Ankara'yı resmen tanımışlardır⁹⁶. Ankara heyeti batıda en azından sempati toplamıştır⁹⁷.

1.6. İngiltere'nin Ankara ile Arayış İçine Girmesi

Moskova'da Rusya ve Afganistan ile anlaşan Ankara, gücünü artık doğudan alır hale gelmiştir. 20 Nisan 1921 tarihli İngiliz belgesinde Türk-Afgan ilişkileri değerlendirilirken 24 Mart tarihli Hâkimiyet-i Milliye gazetesinden bir alıntı yapılmıştır. Bunu Türkiye'nin artık Asya politikalarına katıldığı ve gücünü doğudan alacağı şekliyle yorumlamışlardır. Londra'ya gönderilen Türk delegasyonu eli boş dönerken Moskova'da Türk-Sovyet ve Türk-Afgan antlaşmaları imzalanmıştır. Türk-Afgan Antlaşması'nın Moskova'da imzalanması, bu işte Sovyetlerin ve Cemal Paşa'nın bir rolünün olduğuna işaret olarak algılanmaktadır⁹⁸.

8 Haziran 1921 tarihli İngiliz belgesi İttihatçı-Kemalist çatışmasından, ikisi arasında çatışma ve farklardan bahsetmektedir. Kemalistlerin, İtilaf devletlerince

⁹⁵ Ayrıca İtilaf devletlerinin başkentlerinde Gürcistan temsilcisi olarak bulunan M. Çenkeli'ye Bekir Sami ile samimi bir görüşme yaparak kendilerine bildirmesini istediğini yazmıştır. Salahi Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C. II, TTK, Ankara, 2003, s. 65.

⁹⁶ Bu tanınma yanında Malta'da tutuklu bulunan 72 asker ve devlet adamı serbest kalmıştır. Ünal, **a.g.e.**, s. 131-132.

⁹⁷ 20 Mart 1921 tarihli Belçika temsilciliği raporunda Londra Konferansı'nda Bekir Sami Bey ve Ankara heyetinin çok başarılı olduğu ve batıda büyük sempati topladıkları kaydedilmiştir. Ankara ve İstanbul, iki Türk heyetinin Sevr'in tadili olan asgari müşterekte birleştiği belirtilmiştir. Kerman, **a.g.e.**, s. 27.

⁹⁸ Şimşir, **a.g.e.**, Cilt: 3, s. 291-294.

tatmin edilince Bolşeviklerle işbirliğinden vazgeçebilecekleri; İttihatçıların ise sürekli olarak Bolşeviklere bağlanabileceği belirtilmiştir. Enver Paşa'nın Mustafa Kemal'in yerine geçmek istediği ve Ankara'da çok taraftarının bulunduğu söylenmiştir. Bekir Sami Bey'in düşürülme sebebi olarak, İngilizlerle anlaşarak Malta'daki sürgünleri kurtarmış ve İttihatçıları güçlendirmiş olması gösterilmektedir. Raporun ekine göre İttihatçılar, Ankara'da Milli hareketi ele geçirmek ve Mustafa Kemal'i devirmek için girişimlerde bulunmuş, başarısız bir hükümet darbesi teşebbüsü gerçekleştirmişlerdir. Enver Paşa'nın milliyetçi hareketi kontrol altına almasının Bolşeviklerce de yeğ tutulabileceği oysa İngiltere için ikisinin de aynı olduğu belirtilmiştir. *“Çatışmaları İngiltere tarafından önemsenmemelidir çünkü her ikisi de İngiltere'ye düşmandır. İki grup da Irak, Mısır ve Hindistan'da karışıklık çıkarmak istemektedir”* denmiştir. Öte yandan Kemalistler İttihatçılarla mücadelelerini abartarak müttefikleri ürkütmek istemiş olabilirler denmektedir. En iyisi İngiliz-Fransız işbirliğiyle Yunanlıları destekleyip Kemalistleri yok etmek ve padişah yönetiminde bir Türkiye oluşturmak diyerek Kemalistleri silmek gerektiği vurgulanmıştır. Bu belgeden anlaşılan artık İngilizler Ankara'yı daha fazla takip etmektedirler⁹⁹.

Bu sonuçta 16 Mart 1921'de Moskova'da yapılan Türkiye-Rusya Dostluk Antlaşması'yla aynı gün Londra'da imzalanan İngiltere-Rusya Ticaret Antlaşması'nın da rolü vardır. Rus-İngiliz ticari görüşmeleri 25 Mart 1920'den itibaren başlamıştır. Rus heyeti 31 Mayıs 1920'de İngiliz Başbakanı Lloyd George ile görüşmüştür. Bolşevikler Polonya içlerine doğru saldırıya geçince ilişkiler tekrar soğumuştur. 2 Ağustos'ta Rus heyeti İngiliz başbakanıyla tekrar görüşmüştür. Bu defa da heyetin yanında getirdiği 40 bin sterlin değerindeki mücevherleri Sovyet yanlısı bazı gruplara vermesi ilişkileri bozmuştur. Ancak 11 Ocak 1921'de anlaşma taslağı ortaya çıkabilmiş ve Moskova'ya gönderilmiştir. 5 Şubat'ta Moskova anlaşmayı kabul ettiğini bildirmiş ve 16 Mart'ta da Ticaret Antlaşması imzalanmıştır. Ayrıca taraflar birbirine karşı düşmanca eylemlerden ve propagandadan da kaçınacaklarını taahhüt etmiştir¹⁰⁰. İngiltere bu anlaşma ile Bolşevik Rusya'ya doğru

⁹⁹ Şimşir, a.g.e., Cilt: 3, s. 370-373.

¹⁰⁰ Gökay, a.g.e., s. 124-129, 136-137.

bir adım atmıştır. “*Neden Türkiye için de böyle olmasın?*” diye düşünmüş olmaları ki Osmanlı’nın Roma sefirinden Hariciye Vekâletine gelen, 10 Haziran 1921 tarihli yazıya göre İngiltere, Bolşevik tehlikesine karşı Ankara ile görüşmelerde bulunmak istemektedir¹⁰¹.

11 Haziran 1921 tarihli İngiliz belgesinde Osmanlı Hariciye Nazırı Sefa Bey’in, “*Mustafa Kemal Paşa’nın aslında ılımlı bir kimse olduğu, başka çaresi kalmadığı için Bolşeviklerden yardım aldığı ve İngiltere’den anlayış görmediğini*” söylediği yer almaktadır. 27 Haziran 1921 tarihli İngiliz belgesinde ise Refet Paşa ile yapılan görüşmede Paşa’nın, “*Rusya ile yakınlık bir zarureten doğmuştur*” dediği yer almaktadır. 7 Temmuz 1921 tarihli İngiliz Genelkurmay raporunda, Türk ordusunun son birkaç ay içinde çok büyümüş, talim görmüş ve Rus yardımıyla silahlanmış olduğu yer almaktadır¹⁰².

İngilizler, Mustafa Kemal’in daha da güçlendiğini¹⁰³ fakat Kafkaslara yığınak yapan Bolşevikler sebebiyle iki ateş arasında kaldığını ifade etmişlerdir¹⁰⁴. Mustafa Kemal’in Ruslara karşı minnettar değil iki eşit gibi muamelede bulunduğu dikkat çekmişlerdir¹⁰⁵.

14 Temmuz 1921 tarihli İngiliz belgesinde Çiçerin’in, “*Ankara Hükümeti’yle İtilaf Devletleri arasında anlaşmaya karşı olmadığı, en büyük engelin Trakya noktasında toplandığını*” söylediği belirtilmektedir. 24 Temmuz 1921 tarihli İngiliz

¹⁰¹ Osmanlı’nın Roma sefirinden Hariciye Vekâleti’ne gelen yazı, 10-6-1921, **BOA, HR. SYS, D: 2467, G: 7.**

¹⁰² Şimşir, **a.g.e.**, Cilt: 3, s. 374-377, 453-458, 489-493.

¹⁰³ 12 Temmuz 1921 tarihli İngiliz belgesinde, Bolşeviklerin Enver Paşa’yı Mustafa Kemal’e yeğ tutabilecekleri fakat Kemalistlerle ilişkileri koparmak istemedikleri, Kemalistlerin Enver Paşa’nın geri dönmesini istemedikleri ve Bolşeviklerle ittifaka çok önem verdikleri, Mustafa Kemal’in şimdilik güçlü olduğu yer almaktadır. Belgenin 6 Temmuz 1921 tarihli ekinde Türkiye’nin doğu politikasından vazgeçmeyip askeri bakımdan savunma stratejisi izlediği, Mustafa Kemal’in Cemal Paşa ile mektuplaştığı haberi verilmektedir. 3 Temmuz 1921 tarihli ekinde ise Ankara hükümetinin yakında Güney Kafkasya Cumhuriyetleriyle ilişkilerini normalleştireceği ve İran’la da ilişki kuracağı belirtilmektedir. Şimşir, **a.g.e.**, Cilt: 3, s. 510-516.

¹⁰⁴ 13 Temmuz 1921 tarihli İngiliz belgesinde, Ankara’nın Bolşeviklerden sadece yardım aldığı, onlara teslim olmadığı, Bolşeviklerle sıkı işbirliği yapmak isteyenlerin Kemalistlerden ziyade İttihatçılar olduğu, Bolşeviklerin Kafkaslara askeri yığınak yaptığı, Mustafa Kemal’in “iki ateş arasında” pek güç bir durumda olduğu yazmaktadır. Şimşir, **a.g.e.**, Cilt: 3, s. 520-522.

¹⁰⁵ 13 Temmuz 1921 tarihli İngiliz belgesinde, yeni Rus Elçisi Yoldaş Nachekanof’un Ankara’ya gelerek 27 Haziran günü güven mektubunu sunduğu, bu esnada Mustafa Kemal’in minnettar bir müşteri gibi değil, bilinçli bir eşit olarak konuştuğu, Rus elçisi gibi ihtilal, kapitalizm, dünya ihtilali gibi sözcükler kullanmadığı yer almaktadır. Şimşir, **a.g.e.**, Cilt: 3, s. 522-524.

belgesinde Ankara Hükümeti'nin “*Bolşevik askerleri yardıma çağırıldığı*” söylentisinin çıktığı zikredilmektedir. 5 Ağustos 1921 tarihli İngiliz belgesinde Türk ordusunun geri çekilmesi üzerine, Ankara'da Mustafa Kemal ve Fevzi Paşa ile Genelkurmay dışında herkesin Enver Paşa'nın geri dönmesinin istemeye başladığı yer almaktadır. Ankara'daki Bolşevik temsilcisinin de fırsattan istifade Rus Antlaşması'nın onaylanması için Mustafa Kemal'i sıkıştırdığı ve antlaşmanın hemen onaylandığı belirtilir. Kafkasya'daki Kızılordu komutanının Anadolu'ya yardıma gelmeyi önerdiği ama kibarca reddedildiği söylenmektedir. Mustafa Kemal'in *Milli Misak*'tan vazgeçmek niyetinde görünmediği ve Bolşeviklerin askerlerle yardıma gelmesini de istemediği vurgulanmaktadır. Ardahan ve Kars yöresinden toplanan 15.000 süvarinin Bolşevik kuvvetlerle karışmaması gerektiği bildirilmektedir¹⁰⁶. İngilizlere göre Mustafa Kemal duruma hâkimdir¹⁰⁷ ve İngiliz-Rus ilişkilerinin odağında bile Türkiye vardır¹⁰⁸.

Öte yandan 20 Ekim 1921'de Ankara'da yapılan Türk-Fransız İtilafnamesi, Rusya kadar İngiltere'yi de telaşa düşürmüş ve her ikisinin tepkisini çekmiştir. Bu anlaşmayla Fransa, Türkiye'ye karşı İngiltere'nin yanında mücadele etmekten vazgeçmiş ve ondan ayrı kendi yolunu çizmiş oluyordu. Ayrıca Türkiye'nin bu anlaşma ile doğu vilayetlerine askeri nakliyat yapma imkânı ortaya çıkmıştır. Bu da İngiltere elindeki Musul için bir Türkiye tehdidinin reel hale gelmesi demektir.

¹⁰⁶ Şimşir, **a.g.e.**, Cilt: 3, s. 539-542, 554-555, 578-580.

¹⁰⁷ 5 Ağustos 1921 tarihli İngiliz belgesine göre Ankara'dan dönen Kanadalı Binbaşı Brown'ın verdiği bilgiye istinaden Mustafa Kemal'in duruma hâkim olduğu, geri çekilmeye pek aldırmadığı, asıl orduyu koruma niyetinde olduğu ve Bolşevik yardımı da istemediği bilgisi verilmektedir. Şimşir, **a.g.e.**, Cilt: 3, s. 580-581. 8 Ağustos 1921 tarihli İngiliz belgesinde Teğmen Bowring'in verdiği bilgilere göre Türk milletinin Mustafa Kemal'den yana olduğu, Enver Paşa'nın nüfuzunun bulunmadığı, bir yıl öncekine kıyasla Anadolu'da Bolşeviklik tehlikesinin pek kalmadığı yer almaktadır. Kemalistlerin büyük bir ordu kurabilecek güçte oldukları, yalnız silah ve cephane kıtlığı çektikleri, şimdi Rusya'dan bunu alabildikleri, bunları taşıma güçlükleri çektikleri, yüksek vergiler alındığı ve suistimalin az olduğu bildirilmektedir. Şimşir, **a.g.e.**, Cilt: 3, s. 586-591.

¹⁰⁸ 21 Eylül 1921 tarihli İngiliz belgesi, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın Krallık Hukukçuları'ndan, Sovyet hükümetince Ankara hükümetine savaş gemileri verilmesi konusunda hukuki mütalea istemesi üzerinedir. İngiltere'nin Sovyetlerle imzaladığı 16 Mart 1921 tarihli ticaret anlaşması, Müttefiklerin Türkiye ile ilişkileri, Türk-Yunan savaşında tarafsızlıklarını ilan etmeleri, Kemalist hükümetin İngiltere'ye karşı hasmane tutumu, Ankara ile Moskova arasında imzalanmış 16 Mart 1921 tarihli antlaşma göz önünde tutularak, devletler hukuku açısından bazı sorulara cevap istenmiştir. Kemalist hükümetin tutumunun İngiltere'ye karşı “hasmane bir hareket” sayılıp sayılamayacağı, sayılacak ise Sovyetlerin Ankara'ya vereceği savaş gemilerini İngiltere'nin batırıp batıramayacağı veya bunlara el koyup koyamayacağı ve bu konuda Sovyetleri protesto edip edemeyeceği, üzerine mütalaa istenmiştir. Şimşir, **a.g.e.**, Cilt: 3, s. 658-662.

Moskova'ya gelen İngiliz ticaret heyeti reisi Hudson ile Moskova Sefirikebiri Ali Fuat Paşa defalarca görüşmüştür. 22 Ekim 1921'de Türk Büyükelçiliğinde yapılan görüşmede Enver ve Cemal paşaların Ankara ile ilişkilerini soran Hudson'a Ali Fuat Paşa, onların Ankara tarafından herhangi bir resmi göreve sahip olmadığı cevabını vermiştir. “*Milliyetçi Türkiye ile Bolşevik Rusya nasıl anlaşabilir?*” sorusuna Ali Fuat Paşa, buna Türkiye'yi İngiltere'nin düşmanca tavrının mecbur ettiğini söylemiştir. Ali Fuat Paşa, Türklerin doğunun ümit kalesi olduğu, tüm İslam âleminde nüfuzunun bulunduğu, İngilizlerin er ya da geç hatadan dönüp Türklerin hakkını teslim edeceği günleri beklediklerini vurgulamıştır¹⁰⁹.

Aslında 1920 sonundan itibaren İngiliz Genelkurmayı Ankara ile anlaşma taraftarı olmuştur. Onlara göre Kars, İzmir ve Trakya konularında Sevr'den Türkler lehine düzenlemeler yapılarak bu gerçekleşebilir ve Ruslarla olan yakınlaşmaları engellenebilirdi. İngiliz siyaseti buna yanaşmamış ancak Ruslarla Türkler anlaşırken aynı tarihte yaptıkları ticari anlaşmayla Rusları Türklere yardımdan men etmişlerdir. Anadolu'ya tek yardım kapısı kalan Rusların da bunu kabul eder görünmesi İngilizlerin politikalarına devam etmesine yardımcı olmuştur. Londra Konferansı, Ankara'nın Ruslarla Moskova Antlaşması'nı imzalaması, Afganistan'la anlaşması, 1921 Eylül'ünde yaşanan Sakarya Savaşı ve sonrası Fransa-Ankara anlaşması İngilizlerin mevcut politikalarının iflasını adım adım ilan etmiştir. İngilizler Kafkasya ve Doğu Anadolu'da tüm etkinliğini kaybetmiş, Kafkasya Sovyetleşmiş, Ankara merkezli Türk Milli Mücadele'si gittikçe güçlenmiştir¹¹⁰. Ankara, ABD ve Fransa ile diyalog geliştirmeye çalışmıştır. Avrupa'ya karşı ABD'nin ve İngiltere'ye karşı da Fransa'nın desteği elde edilmeye çalışılarak bir denge kurulmak istenmiştir¹¹¹. Kars Antlaşması'nın imzalanmasıyla da İngiltere'nin kurduğu *Kafkas Seddi* tamamen çökmüştür. Artık Kafkasya'da İngiliz etkisi bitmiştir.

¹⁰⁹ Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, İstanbul, 2002, s. 269-274.

¹¹⁰ Rahmi Doğanay, “Mütareke Döneminde İngilizlerin Kafkasya'daki Faaliyetleri ve İngiliz Politikası”, **Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II**, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2003 s. 76-77.

¹¹¹ Mehmet Günlübol, Ömer Kürçüoğlu, “Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış”, (Çevrimiçi) <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-02/ataturk-donemi-turk-dis-politikasina-genel-bir-bakis>, 25 Eylül 2016.

2. Kars Konferansı ve Antlaşması

Moskova ile doğu sınırını çizen ve Rusya ile anlaşan Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile masaya oturmak istemiştir¹¹². Gürcistan ile Batum, Ermenistan ile Kars ve Nahçıvan sorunları olan Türkiye, bunları çözenin peşindedir. Türkiye açısından, Gürcistan'ın Batum'u özerk yapıda kabul etmesi; Ermenistan'ın Kars, Ardahan ve Sürmeli'nin Türkiye'ye ve Nahçıvan'ın Azerbaycan'a ait olduğunu kabul etmesi gereklidir. Türkiye, Nahçıvan hudutlarında birtakım değişiklikler istemektedir. Bu şartlar altında toplanan konferans sonucu 13 Ekim 1921'de Kars Antlaşması imzalanmıştır¹¹³.

Moskova gibi Kars Antlaşması'nın imzalanabilmesi için de bir askeri zafere ihtiyaç duyulmuştur. Ruslar, ancak Sakarya Savaşı sonrası Kars Antlaşması'na yanaşmışlardır. Ermenilerin yenilmesiyle imzalanan Gümrü Antlaşması ve batıda Yunanlılara karşı kazanılan Birinci İnönü Zaferi'nden sonra ancak Moskova Antlaşması imzalanabilmiştir. Moskova buna rağmen Türk ordusunun Yunanlıları yenebileceğine tam kani değildir. Sakarya Savaşı bu tereddüdü ortadan kaldırmıştır. Ardından 13 Ekim 1921 Kars Antlaşması imzalanabilmiştir. Kazanılan her askeri zafer sonrası Moskova'nın Ankara'ya vermiş olduğu önemin arttığı görülmüştür. Bu askeri başarılar, Anadolu hareketinin liderliğini Ankara'nın yaptığını da ispatlar mahiyettedir¹¹⁴.

İngiliz kayıtlarına göre 1921 yazında Türk-Rus ilişkileri kopma noktasına gelmişti. Yunanlılar Ankara'ya doğru genel taarruza kalktıklarında Ruslar, Mustafa Kemal'in bundan zarar göreceğini düşünmekteydiler. Onun yerine Enver Paşa'yı getirmek amacıyla bir ihtilal ordusunun başında Anadolu sınırında tutmaktaydılar. Enver Paşa, Ankara ile İngilizler anlaşırca Anadolu'ya gelmek için Çiçerin ve Karahan ile 1921 Nisan'ından itibaren plan yapıyordu. Bolşevikler, Mustafa Suphi'nin uğradığı başarısızlık sonrası Enver Paşa kartını oynayarak Anadolu'da bir

¹¹² Barışçı bir politika takip eden Türkiye için tüm muhataplarıyla nihai bir anlaşma zemini arayışı, söz konusu dönem boyunca gerek resmi evraklar, gerekse kamuoyu nezdinde makes bulmuştur. Asuman Demircioğlu, "Milli Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa ve Büyük Millet Meclisi Hükümetleri'nin Barışçı Politikası ve İstikbal Gazetesi (1919-1922)", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 33, Erzurum, 2007, s. 277.

¹¹³ Atnur, **a.g.e.**, s. 443-445.

¹¹⁴ Baş, **a.g.m.**, s. 365.

kızıl ihtilal peşine düşmüşlerdi. Bolşeviklerin bu atağına karşı Ankara gerekli önlemlerini almış, Enver Paşa taraftarlarını pasifize etmiştir. Enver Paşa, İslam İhtilal Cemiyeti adlı örgütlenmesiyle Karabekir komutasındaki Doğu Cephesi'ne etki etmeye çalışmış ancak başarılı olamamıştır. Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'da Karabekir'i Bolşevik-Enver planına karşı uyarmıştır. Fevzi Paşa doğu cephesindeki Envercilerin ordudan uzaklaştırılmasını istemiş, Karabekir'de gerekeni yapmıştır. Enver Paşa'nın Rusya'daki faaliyetleri de Ali Fuat Paşa ve Moskova'daki ataşemiliter Saffet Bey tarafından izlenmiştir. Temmuz ortalarında Yunan saldırısı şiddetlenmiş ve Envercilerin Ankara'da darbe girişimi belirtileri artmış bir yandan da Natzarenus başkanlığındaki yeni Sovyet diplomatik heyeti Envercilerle ilişkiye geçmiştir. Sovyet heyeti yerel İttihatçı-Komünist guruplarla faaliyetlerini geliştirmiştir. Türkiye'nin Kafkasya sınırına Bolşevik ordusunun yığınak yapması üzerine Ali Fuat Paşa Çiçerin'le görüşmüştür. Çiçerin, Ağustos ortalarında, Türkler bir Rus ordusu istemediklerine göre Enver Paşa komutasındaki bir İslam ordusunun Anadolu'ya girmesini ve daha fazla yardım yapmayı önermiştir¹¹⁵.

Sakarya Savaşı esnasında Enver ve Halil paşalar, Küçük Talat, Dr. Nazım ve bazı İttihatçılar Batum'da bir kongre yapmışlardır. Sakarya Zaferi'nden sonra Enver Paşa ve Sovyet diplomatik temsilcisi Natzarenus'un planları suya düşmüş, her ikisi de Ankara'nın isteğiyle bölgeden uzaklaştırılmışlardır. Türkiye Rusya'ya daha sıkı bir işbirliği yani bir anlamda ittifak önermiştir. Çiçerin, Ali Fuat Paşa'ya ittifakın olamayacağını, işbirliğinin artacağını söylemiştir. Sovyetler, "*İhtilal Türkiye'sinin emekçileri*" olarak Ankara'yı Sakarya Zaferi'nden dolayı tebrik ederken¹¹⁶ Mustafa Kemal'de "*Türk ihtilal ordusuna yardım eden Sovyet işçilerine*" teşekkür etmiştir. Kasten komünist dilde yazılan bu yazışma ile Sovyet liderler mutlu edilmiştir. Sakarya Zaferi'nin ardından Kars Konferansı hazırlıkları hızlanmış ve nihayetinde 13 Ekim 1921'de Kars Antlaşması imzalanmıştır¹¹⁷.

¹¹⁵ Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, TTK, Ankara, 2003, s. 182-184.

¹¹⁶ *Dokümentı Vneşney Politiki SSSR*, Cilt: 4, Moskova, 1960, s. 371.

¹¹⁷ Sonyel, *a.g.e.*, C. II, s. 184-185.

2.1. Bolşevik Rusya'nın Türkiye'ye Karşı Kafkas Seddi Kurması

Türkiye Kafkas cumhuriyetleriyle ilişkiye girmek istemiş fakat Rusya bunu engellemiştir. Moskova Antlaşması'nın bir tekrarı olan Kars Antlaşması, Türkiye ile Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Rusya arasında imzalanmıştır¹¹⁸. Ermenilerin ve Gürcülerin Bolşevize edilmesiyle Türkiye ile irtibatları kesilmiştir. Azerbaycan'ın böyle bir durumu olmamıştır ama fiilen Türkiye ile ilişkilerine Rus gölgesi düşmüştür. Azerbaycan ile ilişkileri geliştirmek isteyen Türkiye'ye karşı Azerbaycan yönetiminin temkinli olduğu görülmektedir. Moskova görüşmeleri esnasında Ruslar Gürcüler, Ermeniler ve Azerbaycanlıların da müzakerelere katılmasında ısrar etmişken Türk tarafı bunu reddetmiştir. Bakü'ye gelen Türk heyetini oyalayan Bolşevik Azeri yönetimi anlaşma yapmaya yanaşmamıştır. Oysa Türk heyeti Moskova Antlaşması'nda Nahçıvan'ı sadece ve sadece Azerbaycan'a devretmiştir. Anlaşmada Nahçıvan, bir üçüncü ülkeye, yani Türkiye ve Azerbaycan dışında, Ermenistan ya da Rusya olsun, üçüncü bir devlete devredilemez şekilde yer almıştır. Bunun karşısında Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İnkılâp Komitesi Başkanı Neriman Nerimanov, Türk heyetine “*Sizinle akdedilecek ne muahedemiz vardır?*” demiştir¹¹⁹.

TBMM gizli celsesinde konuşan Dr. Rıza Nur Bey, “*Azerbaycanlıların Bakü'de kendilerini oyaladıkları hatta Türk heyetine resmen tahkirde bulduklarını*” zikretmiştir. “*Biz birebir anlaşma yapalım diyoruz, onlar konferans olsun diyorlar; biz Bakü'de olsun diyoruz, onlar Tiflis'te olsun diyorlar*” şeklinde Azerbaycan yönetimiyle yaşadıklarını ifade etmiştir. Moskova Antlaşması'nı yapan heyette bulunan Dr. Rıza Nur Bey, Rusların daima Gümrü Anlaşması'nın feshedildiğini Türk tarafında kabul ettirmeye çalıştığını, kendilerinin onları atlattıklarını ifade etmiştir. Rusların bir konferans istemesiyle ilgili olarak “*Dört, beş hükümet birkaç azaları ila gelecek, yani bizi büyük bir ekseriyetle boğacaklardı. O manzara bizi bundan içtinap ettiriyordu ve bu konferansın içine Rusya da giriyordu. Rusya'nın işi kalmadığı halde giriyordu*” demiştir. Yine Bakü'de Nerimanov'la

¹¹⁸ Tugaç, a.g.e., s. 255-256.

¹¹⁹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt: 2, Ankara, 1985, s. 226-227.

aralarında geçen diyalogu şu şekilde nakletmiştir: “*Azerbaycan meselesi mi yoksa Ermeni meselesi mi? Nerimanof dedi ki evet ilk defa Ermeni meselesini hallettireceğiz. Yani onu himaye mi edeceksiniz, dedim. Dedi ki; icabında Ermenilerle birleşip size karşı cidal edeceğiz ve ben bundan dolayı küplere bindim.*” Dr. Rıza Nur, Memduh Şevket Bey’e de, Ankara’nın onu temsilci olarak gönderdiği fakat Bakü’nün bunun karşılığında Ankara’ya temsilci göndermediğini, “*burada durmayıp geri dönmesi*” gerektiğini söylemiştir¹²⁰.

Dr. Rıza Nur Kars Konferansı’na karşı çıkmakta, gereksiz görmektedir. Bu konferansta Rusların “*tashihi hudut*” teklif edeceklerini, Şavşat ve başka yerleri isteyeceklerini, Çiçerin’in Fransızlarla görüşmelerimizi, Bekir Sami Bey’in Fransızlarla olan görüşmelerini ve Londra’ya heyet göndermemizi hep şüpheyle karşıladığını hatırlatmıştır. Azerilerin halk olarak Türkiye’nin yanında olduklarını ve Moskova dönüşü anlaşma imza edilebilseydi çok yardım görebileceğimizi, Bakü’de Mustafa Suphi ve Rusların idam ettirdiği Türk esirlerin hesabını sorup tazminat alınabileceği gibi pek çok konuya değinerek Kars Konferansı’na karşı çıkmıştır¹²¹.

¹²⁰ Dr. Rıza Nur Bey Kars Konferansı’na görevli olarak gönderilmek istenmiştir. Ancak o hem içtihaden karşı olduğunu hem de hakaret gördüğü ve cevap veremediği için tekrar gitmesinin uygun olmayacağını, müzakere yapamayacağını ileri sürmüştür. Ona göre Kars Konferansı tamamen Gümrü’nün feshi ve Ermenilerin himayesi içindir. Gümrü ile Ermeniler üzerine konulan kontrolün kaldırılmasını isteyen Rusların böyle şeylere tahammülü olmadığı, Bolşeviklerin bir gün düşme ihtimalinde Kafkasya’da tutunmak istedikleri ve bu sebeple bir Kafkas Konfederasyonu kurmak istedikleri, Türk’ün kanıyla Moskova’da Bolşevikliği beslemek istediğini zikretmiştir. Rusların dost ama Bolşevizmin düşman olduğunu, Rusların çok evvelden Kafkasya’da Türkiye’ye kızılırdı gönderelim Yunanlıları eziniz teklifinde bulduklarını söyledikten sonra “ Hiç şüphesiz oradan buraya Kızıl ordu gelmezdi, bir noktaya kadar gelir otururdu.” demiştir. Rıza Nur Bey Ruslar Aleksendpol’ü tahliye için nota verdiklerini, kendilerini söz verdiklerini ama buna itimat etmeyen Rusların Gümrü’yü terk etmemizi tekrar talep ettiklerini, kendilerinin yazmasına rağmen tahliye işleminin yapılmadığını, kızılırdunun dört gün süre vermesi üzerine Kazım Karabekir’in bu ultimatoma uyararak bölgeyi tahliye ettiğini, kendilerini orada olup tevkif edilme korkusuyla huduttan öbür tarafa geçtiklerini ifade etmiştir. **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Cilt: 2, Ankara, 1985, s. 229-231.

¹²¹ Dr. Rıza Nur ve Karahisar mebusu Şükrü Bey Moskova’ya giden heyetle birlikte giden ilmi heyetin raporunun da mecliste okunmadığını ifade etmişlerdir. Konya vekili Vehbi Bey de Dr. Rıza Nur’u desteklemiş ve Kafkas ülkeleriyle ayrı ayrı görüşülmesine taraftar olmuştur. Kars Mebusu Cavit Bey, bidayette Rusların Azerbaycan’dan çok uzak olduğu, kendilerinin Kars’ta İngilizler çıktıktan sonra ne yapacaklarını düşündüklerini, Ermenilere karşı Kuvayi Milliye tarzında kuvvetlerinin olduğu ve gerekli direnişe karar verdiklerini ifade etmiştir. O esnada şark cephesinde Ruslarla beraber hareket etmenin gerekli olduğunun düşünüldüğü, Rusların Ermenistan ve Gürcistan’ı ezmek istediği, bu olursa oradan bir tehlike gelebileceği şekliyle bir hava olduğunu söylemiştir. Ancak Rusların Ermeniler yerine Gence’de Türkleri öldürdüğünü, ondan fayda gelebileceğinin anlaşılması üzerine de Ermeniler üzerine Türk birliklerinin yalnız taarruz ettiğini belirtmiştir. Sarıkamış harekâtında Gürcüler tarafsız kalınca da Kars’ın ve Gümrü’nün ele geçirildiğini ancak iki gün sonra bir Rus livasıyla birkaç Ermeni

Kars Mebusu Cavit Bey Rusların Kafkasya'daki gayesinin “*bir hükümet kütlesi oluşturmak*” olduğunu ifade etmiştir. Rusya bize silah vermeyi vaat etmişken Ermenistan'ın vereceği silahlara mani olduğuna çünkü Çiçerin ile Ermeniler arasında bir farkın olmadığına ve Gürcistan'ın da sonradan bu şekilde girmiş olduğuna işaret etmiştir. Cavit Bey “*Iğdır, Sürmene havalisinin Erivan'a bir buçuk saatlik mesafede olduğu, Gümrü'de buraların bize kaldığı ve Ermenilerin geri isteyeceklerini*” zikretmiştir¹²².

Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, Rusya'dan para getirirken, “*Ermenistan'dan geçerken şimendüferin içinde her an silahının elinde olduğu, Gümrü'de 13 saat tevkif edildiği, vazifesinin şarktan garptan bu memlekete istinat aramak olduğunu*” ifade etmiştir. Kars'ta yapılacak konferansta “*ittifak meselesiyle Moskova Antlaşması'nın ikal edilecek kısımları*” olmak üzere iki kısmının olduğuna işaret etmiştir. Meclisin konferansa göndereceği “*murahhaslar için salahiyyet vermesi gerektiği, aksi takdirde kendisinin işten çekileceğini*” zikretmiştir. Meclis tüm tartışmalara rağmen Kars Konferansı'nın yapılması için gerekli yetkilendirmeyi yapmıştır¹²³.

Kafkas cumhuriyetleriyle bir konferans yapılması için görüşmeler yapılmış, Rusya'nın Bakü, Türkiye'nin Kars ısrarı üzerine Kars'ta karar kılınmıştır. Moskova Antlaşması'nı hazırlayan Türk heyetinin başkanı olan ve sonrada Dışişleri Bakanlığı görevini üstlenen Yusuf Kemal Bey'in Ankara teklifi kabul görmemiştir. Yusuf Kemal Bey Meclis gizli celsesinde yaptığı konuşmasında maksatlarının tarafları Ankara'ya getirerek ve hiç olmazsa Kars'a getirtmek şekliyle “*tesiri siyasisinin hariç*

komünist çıka geldiğini söyleyerek “Biz davulu çaldık Ruslar parsayı topladı” demiştir. **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Cilt: 2, Ankara, 1985, s. 231-232.

¹²² Kars Konferansı'nın konuşulduğu meclis gizli celsesinde Müdafai Milliye Vekili Refet Paşa, Cavit beyin konuşmasına müdahale ile “ Vaziyetimizde Bolşevik olmak yoktur. Bugün bizimle Bolşeviklerin, bu mesele dâhili siyasetidir. Rusya'nın dahili işlerine müdahaleye hakkımız yoktur.” demiştir. İstanbul Mebusu Ahmet Ferit Bey konuşmasında Kafkasya siyasetinin Türkiye için hayati mesailden biri olduğu, daima göz önünde bulundurulması gerektiği, ancak Bolşeviklerle mevcut münasebetleri de devam ettirmenin gerekliliği, her iki siyasetin telif etmek mecburiyetinde olduğunu ifade etmiştir. **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Cilt: 2, Ankara, 1985, s. 233-234.

¹²³ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Cilt: 2, Ankara, 1985, s. 235-236.

üzerinde yapacağı tesir”i kullanmak olduğunu ifade etmiştir. Bu manevra ile Kars kabul görmüştür¹²⁴.

Yusuf Kemal Bey, Kars Konferansı öncesi Meclis gizli celsesinde yaptığı konuşmada Batum meselesine değinmiştir. Moskova Antlaşması’yla “Rusya’nın Batum’un bizim olduğunu kabul ettiğini, Türk tarafının iki şartla Acara’nın muhtariyetini kabul ettiğini, Batum Limanı’ndan Türkiye’nin serbestçe istifadesinin Gürcistan tarafından kabulü şartıyla Türkiye’nin Batum’daki hakk-ı metbuiyetini Gürcistan’a terk ettiğini” ifade etmiştir. Devamında “Gürcistan hükümeti tarafından sureti sarihada bu şartlar kabul edilmediği takdirde Batum bizimdir. Bunu kabul ettiği takdirde ve kabul edildiği zaman tahakkuk etti. Batum da bizden çıktı.” demiştir¹²⁵. Yani Kars Konferansı’na giderken her şey bitmiş değildir. Gürcistan veya bir başka devlet Moskova Antlaşması’na mugayir bir şey çıkarabilirdi, Türkiye de yeni bir hususu dile getirebilirdi.

Kars Konferansı’nda Türkiye karşısında Ruslar ve Kafkasya devletleri bir cephe halinde bulunmuşlardır. Sovyet Rusya delegesi Ganetzky bu ekibi idare etmiş, Azerbaycan delegesi Şahtahtılı ise Türk delegelerinin ısrarlarını yumuşatan kişi olmuştur. Kazım Karabekir başkanlığındaki Türk heyeti anlaşmanın iki bölüm olmasını, ilk bölümde genel konuların, kinci bölümde ise her bir ülkeyle ilgili özel konuların yer almasını teklif etmiştir. Şahtahtılı ise Kafkas cumhuriyetlerinin mali, siyasi ve askeri birlik kurduklarını, antlaşmanın genel olması gerektiğini ve özel bölümlerin anlamsız olduğunu ifade etmiştir.

Konferansta Türkiye, Azerbaycan’ın Türkiye’ye petrol ve petrol ürünü göndermekle yükümlü olmasını talep etmiştir. Azerbaycan delegesi Behbud Şahtahtılı, “Türkiye’ye yardım edeceklerini ancak bir resmi kayıt altına giremeyeceklerini” ifade etmiştir. Öte yandan Türkiye Acara ve Nahçıvan üzerine hassasiyet göstermiş, özellikle Ermenilerin Nahçıvan’ın statüsünü kabul etmesi sağlanmıştır. Rus delegesi Ganetzky, “Kulp tuz madenlerinin Ermenilere verilmesi ve Gümrü’den alınan şimendifer malzemesinin iadesi ile Ani Harabeleri’nin Ermenilere

¹²⁴ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt: 2, Ankara, 1985, s. 227-228.

¹²⁵ A.e., s. 229.

bırakılmasını” istemiştir. Türk tarafı bunu reddetmiştir. Bir kısım malzemenin iadesi ile bir miktar erzak ve sığır gönderilmesi kabul edilmiştir¹²⁶.

Kars Konferansı'nın açılışından sonuna kadar şehrin adeta bir şenlik yaşadığını, Rusya temsilcisi Ganetzky'den alınan bilgiye binaen *Pravda Gruziyi* adlı gazete haber yapmıştır. Delegasyonun şehre vardığında askerler, orkestra ve halk tarafından coşkuyla karşılandığı, toplantı sonrası delegelerin halka hitap ettiği, halkın güçlü ve sürekli alkışları, tüm şehrin ve kalenin Sovyet ve Türk bayraklarıyla süslenmiş olduğu, koro ile Enternasyonal'in söylendiği, ışıklandırmalar ve havai fişeklerle tam bir festivalin yaşandığı ifade edilmiştir¹²⁷.

2.2. Antlaşmanın Önemi ve Neticeleri

Paris Konferansı'nın 26 Şubat 1919 tarihli oturumunda Ermeniler altı Anadolu vilayetine ek olarak Mersin ve İskenderun limanlarıyla Kilikya'yı, Gürcüler de Lazistan'dan bir bölgeyi istemiştir¹²⁸. Kars Konferansı'na gelene kadar bu isteklerin geçersiz hale geldiği bir süreç yaşanmıştır. Ali Fuat Paşa, “*şayiaların boşa çıktığını*”, Kars Antlaşması'nda ne Ermenilerin bir hudut tashihinde bulunduğunu ne de Gürcülerin Moskova Antlaşması'na mugayir tekliflerle geldiğini ifade etmiştir¹²⁹.

Sakarya Zaferi'nin ardından Kars Konferansı hazırlıkları hızlanmış ve nihayetinde 13 Ekim 1921'de Kars Antlaşması imzalanmıştır.¹³⁰ Böylece Rusya, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Türkiye anlaşmış ve Kafkasya'da savaş tehlikesini ortadan kalkmıştır¹³¹. Moskova Antlaşması'ndan altı ay sonra imzalanan bu anlaşmayı Kafkas kökenli devlet adamları olumsuz karşılarsa da TBMM onaylamıştır. Salahi Sonyel'e göre bu antlaşma Karabekir'in öteki yanlara adeta diktesidir. Türk tarafı yeni bir özveride bulunmazken Ermeniler hiçbir şey elde edemiyorlar; Gürcüler Artvin ve Ardahan'ı yitiriyorlar, Batum'a özerklik vermek zorunda kalıyorlardı. Batum kenti ve limanından Türk tarafı yararlanma hakkı

¹²⁶ Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 144-145.

¹²⁷ Kolesnikov, **a.g.e.**, s. 115-118.

¹²⁸ Tugaç, **a.g.e.**, s. 16.

¹²⁹ Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, İstanbul, 2002, s. 268.

¹³⁰ Antlaşma Metni Ek-12'de verilmiştir. Antlaşma 20 madde ve 3 ekten ibarettir. **Vakit**, 21 Ekim 1921, s. 2.

¹³¹ **Dokümentü Vneşney Politiki SSSR**, Cilt: 4, Moskova, 1960, s. 421.

kazanyor, Rus temsilci Yakov Ganetsky, Türklere ödün verici bir tutum sergiliyordu. Kars Antlaşması ile Ankara Kafkaslardaki durumunu sağlamlaştırmış, Misak-ı Milli'yi üç devlete daha kabul ettirmiştir. Ankara diplomasi zaferi kazanmıştır. Aynı zamanda batılı devletlerin Kafkas ülkelerini koruma ve kullanma siyasetleri bitmiştir. Londra'da yayınlanan *Daily Telegraph* gazetesi, 2 Kasım 1921 tarihli nüshasında Kars Antlaşması'nı bir Türk başarısı olarak “*tüm Batılı devletlerin Yakın Doğu'daki saygınlığına indirilen bir darbe*” şeklinde ifade etmiştir¹³².

Moskova Antlaşması'yla Rusya, Kafkasya'da arabuluculuk rolü üstlenmiştir. Kafkasya cumhuriyetleriyle Türkiye arasında Moskova Antlaşması'na uygun bir anlaşma yapılmasını yükümlenmişti. Kars Antlaşması ile bu yükümlülüğü yerine getirmiştir¹³³. Kars Antlaşması'yla Türkiye'nin doğu sınırı kesinlik kazanmıştır. Böylece Kafkas cumhuriyetleri Ankara'nın temel ilkelerini resmen tanımış, Rus yardımlarının devamı sağlanmış ve rahatlayan Doğu Cephesi'nden Batı Cephesi'ne asker kaydırılmış ve Yunanlılara karşı savaşa destek verilmiştir¹³⁴.

TBMM 1921'de daha çok Batı Cephesi'ndeki savaşla ilgilenmiştir. 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması doğuda Moskova Antlaşması ile sağlanan barışın pekiştirilmesinden ibarettir. Türkiye ile Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasında yapılan antlaşma Moskova Antlaşması'nın 15. Maddesinde Rusya'nın taahhütlerini yerine getirmesi şeklindedir. Türkiye'nin doğu komşuları onun sınırlarını ve ilkelerini tanımış oldular. Rusya'nın ardından Kafkas devletleriyle yapılan bu antlaşma, Fransa üzerine olumlu etki oluşturdu ve 20 Ekim 1921'de imzalanan Ankara Antlaşması'na giden yolda olumlu bir iz bırakmış oldu. Kars Antlaşması'nın daha önemli sonucu ise Moskova'dan gelen yardımın önündeki engellerin kaldırmasıdır.

Nahçıvan'ın Moskova ve ardından da Kars Antlaşması'yla Azerbaycan içinde muhtariyet şekliyle elde kalması Türkiye ve Azerbaycan açısından oldukça önemli bir meseledir. Bu şekilde “*Türk Kapısı*” olma özelliği korunabilmiştir. Ermenilere karşı Nahçıvan'a Anadolu'nun askeri ve siyasi desteği olmasaydı bu özellik

¹³² Sonyel, **a.g.e.**, C. II, s. 185-186.; Şemsutdinov, **a.g.e.**, s. 17.; Kolesnikov, **a.g.e.**, s. 30.

¹³³ Gürün, **a.g.e.**, s. 70.

¹³⁴ Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 282.

kaybolabilirdi. Türkiye'nin gayretleri olmasaydı Nahçıvan, Sovyet sistemi içinde Ermenilere verilecekti. Kars Antlaşması sonucu Nahçıvan Türk kapısı olarak kalmıştır¹³⁵.

Nitekim Azerbaycan ve Ermenistan'ın Sovyetleşmesiyle Nahçıvan Ermenilere verilmiş ve Azerbaycan Bolşevik yönetimini de bunu kabul etmek durumunda kalmıştır. Moskova Antlaşması'yla Ankara'nın direktmesi sonucu Nahçıvan Ermenilerden alınıp Azerbaycan'a verilmiştir. Metinde geçen üçüncü bir ülkeye devredilemez ibaresiyle Nahçıvan'ın Azerbaycan ya da Türkiye'nin olduğu gerçeği Ermeniler ve Ruslara kabul ettirilmiştir. Türkiye, imzaladığı Moskova ve Kars Antlaşması ile Nahçıvan'ın Azerbaycan'dan başka üçüncü bir ülkeye bağlanamayacağını karar altına aldırılmıştır. Böylece günümüze kadar Nahçıvan'ın statüsünün belirleyicisi ve garantörü olmuştur. Gönüllü olarak Azerbaycan'a bıraktığı Nahçıvan'ın Azerbaycan'dan başka bir ülkeye bırakılmayacağını uluslararası antlaşmalarla garanti altına aldırarak Türkiye, Nahçıvan'a nihai statüsünü kazandırmıştır.

2.3. Antlaşma Sonrası Gelişmeler

Kars Antlaşması sonrası Türk ve Rus birlikleri sınırlardan gerilere doğru çekilmiştir. Bu sayede Doğu Cephesi'nden batıya 11. Kafkas Tümeni ve 13. Tümenin 53. Alayı gönderilebilmiştir. Moskova Antlaşması sonrası Şark Cephesi'nden batıya cephane sevki başlamıştır¹³⁶. Doğu Cephesi'nden batıya gönderilen ağır toplar çok faydalı olmuştur. Ağır toplar ile mühimmatları, 19 tren katarı olarak batıya sevk edilmiştir¹³⁷.

Kars Antlaşması'ndan ve Moskova Antlaşması'nın Mecliste tasdik edilmesinden sonra Ruslar, Kafkasya'dan büyük miktarda kuvveti kuzeye

¹³⁵ Emin Şihaliyev, "Kars Antlaşması, Nahçıvan'la Bağlı Siyasi Meseleler Üzerine Yeni Bir Değerlendirme ve Ermeni İddiaları", **Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi 2(1)**, Çankırı, s. 24.

¹³⁶ Şark cephesinden gelen cephane, 1-5-1921, **ATASE, İSH, K: 760, G: 165**.

¹³⁷ Doğudan batıya sevkedilen birliklerden ilk giden 3. Kafkas Tümeni Sakarya Muharebesi ve Büyük Taarruz'a katılmıştır. 12. Tümen ise sadece Büyük Taarruz'a katılabilmektedir. 11. Kafkas Tümeni, Mayıs 1922'de Koçhisar'a ulaşmış ve orada lağvedilerek alayları başka birliklere verilmiştir. Tugaç, **a.g.e.**, s. 256-263.

çekmişlerdir. Bu suretle Kafkasya’da artık endişe kalmadı mesajı vermişlerdir. Türkiye ile Fransa arasında imzalanan Ankara İtilafnamesi tekrar endişeleri canlandırmıştır. Bunun sebebi Rusya’nın, Fransa’nın yaptığı her şeyden telaşa kapılır hale gelmesidir. Sovyetler için Kafkasya’dan askeri bir tehdit gelemezdi. Çünkü düşmanlarının desteklediği Yunanlılar Sakarya’da yenilmişti. Ama batı hudutlarından gelecek tehdide karşı Kafkasya’dan asker sevki yapma mecburiyeti hissetmişlerdir¹³⁸.

Stalin Ali Fuat Paşa’ya “*Hepimizi telaşa düşüren Türk-Fransız İtilafnamesi’nin hakiki manası nedir?*” diye sormuştur. Ali Fuat Paşa da “*müşterek cephemizde ve davamızda iki kuvvetli düşmandan birisini diğerinden ayırmak*” diye cevap vermiştir. devamında Fransızlarla anlaşma sonucu Güney Cephesi’nden Batı Cephesi’ne kuvvet kaydırarak Sakarya Savaşı’nın kazanılabildiği, oysa Ruslardan yeterince yardım alamadıklarını ve en sıkışık anlarında bile yalnız kaldıklarını, Fransızların Türkleri Ruslara karşı kullanamayacaklarını bildikleri için hiç bunu gündeme getirmediklerini ifade etmiştir. Bunu üzerine Stalin “*kendisinin aslında Türk-Fransız anlaşmasından hiç endişe etmediğini*” belirtmiştir. Böylece Türk-Rus ilişkilerindeki tikanıklığı yine Stalin açmıştır. Rus Hariciyesi’yle yaşanan sıkıntılar üzerine konuşulduktan sonra Stalin telefona sarılmıştır. Başkâtip Aziz Bey’in tercümesine binaen Ali Fuat Paşa durumu şöyle nakletmiştir: “*Harbiye, Hariciye ve Maliye Komiserliklerini arıyor ve konuşuyor. Paranın yola çıkartılıp çıkartılmadığını tahkik ediyor, ne kadar tüfek ve makineli tüfek, cephane ve top gönderebiliriz, diye soruyor.*” Ali Fuat Paşa, Sovyetlerin yeniden iki fırkalık piyade tüfeği, makineli tüfek, cephane, süvari kılıcı ve eğer verdiğini ifade etmiştir¹³⁹.

Kars Antlaşması sonrası ekonomik olarak iki ülke arasında daha fazla işbirliği imkânları aranmıştır. Buna iyi bir örnek 19 Kasım 1921’de Çiçerin Stalin’e Türk ekonomisinin gelişmesini sağlamak için destek verilmesi teklifini içeren bir mektup yazmasıdır. Bu mektupta Türkiye’nin dünya sermayesinin ekonomik hâkimiyetine girmemesi için Rusya’nın yardım etmesi gerektiği, Türk ekonomisinin mücadele edebilecek temellerinin kurulmasına destek olunmasının lazım olduğu ifade

¹³⁸ Cebesoy, a.g.e., s. 268-269.

¹³⁹ A.e., s. 275-280.

edilmiştir. Türkiye'nin tarım ve teknik alanda eğitim alacak genç uzmanları Moskova'ya göndermesi için alaşmak gerektiği vurgulanmıştır. Mektubun sonunda ise Lenin'in Stalin'den Çiçerin'e verdiği cevabı kendisine de göndermesini istediği ve Çiçerin'in bu mektuptaki fikirlerinde haklı olduğunu yazdığı bir ibare de mevcuttur¹⁴⁰.

Sakarya Savaşı'ndan 1922 Ağustos'una kadar Ankara, Sovyetlere bağlı Azerbaycan ve Buhara Cumhuriyetleri ile iyi ilişkiler kurmuştur. Azerbaycan Büyükelçisi İbrahim Abilov 14 Ekim 1921'de Ankara'ya gelmiştir. Muhammed Nazari başkanlığında bir Buhara heyeti Ankara'ya gelmiş ve Mecliste bağımsız Buhara'nın temsilcileri olarak karşılanmışlardır. Heyet Mustafa Kemal'e Kur'anı Kerim ve kılıç hediye etmiştir¹⁴¹. 1922 Mayıs'ında Meclis tarafından Ruşen Eşref Öney'din Buhara elçisi ve Rahmi Apak Bey de maslahatgüzar olarak görevlendirilmişlerdir. Türk elçilik heyeti yola çıktıktan sonra Buhara elçileri Moskova'ya çağırılmış ve Bolşevikler tarafından öldürülmüşlerdir¹⁴². Türk heyeti de Ruslar geçmelerine izin vermediği için geri dönmüşlerdir.

Azerbaycan'ın Bolşevize edilmesinin ardından çok sayıda siyasi ve askeri muhacir Türkiye'ye sığınmıştır. Ankara onlara barınma imkanı sunmuş ve maddi yardımda bulunmuştur. Subay ve askerler Türk ordusunda hizmete alınmıştır. Muhacirler Kars, Samsun ve Trabzon'da yoğun bulunmuşlar ve Kazım Karabekir ile iyi münasebetler kurmuşlardır. Sovyet yönetimi bu sebeple Karabekir Paşa hakkında olumsuz düşüncelere kapılmışlardır. Kars Antlaşması ile Azerbaycanlı siyasi mültecilerin faaliyetleri Ankara tarafından sınırlandırılmıştır. Çünkü antlaşma gereği Türkiye'de faaliyet gösteren Sovyet karşıtı gruplara izin verilmeyecekti. Azerbaycan temsilcisi Abilov, Ankara'ya geldikten sonra bu konu üzerine çok çaba sarfetmiştir¹⁴³. Müsavatçıların engellenmesi karşılığında Azerbaycan'daki Türk

¹⁴⁰ Kolesnikov, **a.g.e.**, s. 119-122.

¹⁴¹ Sonyel, **a.g.e.**, C. II, s. 196-198.

¹⁴² Mehmet Saray, "Milli Mücadele Yıllarında Buhara Cumhuriyeti'nin Türkiye'ye Yardımı ve Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu", **Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilalleri/ Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924**, Haarlem: SOTA Yayınları, 2001, s. 344-351.

¹⁴³ Ağayev, **a.g.e.**, s. 356-357.

Komünist Teşkilatı Harici Bürosu kapatılmıştır. Her iki taraf da diğ erinin muhalifini engellemiştir.

23 Nisan 1920’de kurulan yeni Türk devletinin dış politikasında tanınmak,¹⁴⁴ Misak-ı Milli sınırlarındaki işgalden kurtulmak ve barış yaparak uluslararası alanda varlığını devam ettirmek ana hedeflerdir. 3 Aralık 1920’de Ermenilerle Gümrü Antlaşması, I. İnönü Zaferi ardından Londra Konferansı’na katılım, 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması ile Rusya’yla işbirliğinin sağlanması, başarılı dış politik adımlardır.¹⁴⁵ 13 Ekim 1921 Kars Antlaşması ile çok uluslu ilişkilerde ilerleme, 20 Ekim 1921’de Fransa ile Ankara Antlaşması’nın imzalanması ise diğ er dış politik başarılarıdır¹⁴⁶.

Bu dış politik başarılarda güdülen siyaset gerçekçidir, güç ve imkânlarının farkındadır, kendi gücüne dayanarak kendinin gördüğünü savunur. Barış temellidir ve barışa zemin hazırlayacak kadar savaş taraftarıdır. Savaşı, hedeflenen barışa ulaşmak için bir araç olarak kullanır. Güvenliğini sağlamak için kendi gücünü artırmayı öncelleştir. Gücünün yetmediğinde ise denge ve ittifaklar ile güvenliğini sağlama yoluna gitmiştir. Her dönem batıcıdır ve bu sebeple de Rusların her zaman az ya da çok kuşkusu vardır. Rusları batıyı dize getirme, masaya oturtma için bir manivela olarak kullanır. Dış politikada akılcıdır, akıl çerçevesinde his ve inançları kullanmaktan da çekinmez¹⁴⁷.

¹⁴⁴ Temel hedef yeni Türk Devleti’ni tanıtmaktır. “Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası I (1923-1930)”, (Çevrimiçi) <http://www.ait.hacettepe.edu.tr/egitim/ait203204/II7.pdf> , 27 Eylül 2016.

¹⁴⁵ 2 Ocak 1922’de Ukrayna ile dostluk anlaşması, 20 Mart 1922’de Türkiye ile Gürcistan arasında sınır geçişi ve otlaklar konusunda iki mukavele imzalanmıştır. 9 Temmuz 1922’de ise beş devlet, yani Türkiye ile Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Sovyetler Birliği, arasında konsolosluk ve demiryolu mukavelesi şekliyle iki anlaşma daha imzalanmıştır. Tüm bunlar Moskova Antlaşması’nın devamı niteliğindedir. Bilge, **a.g.e.**, s. 76-78.

¹⁴⁶ Sait Dinç, “Atatürk Döneminde (1920-1938) Türk Dış Politikasında Gelişmelere Genel Bir Bakış; İkili ve Çok Uluslu İlişkiler”, (Çevrimiçi) http://turkoloji.cu.edu.tr/ATATURK/arastirmalar/sait_dinc_ataturk_donemi_turk_dis_politikasi.pdf , 20 Kasım 2016.

¹⁴⁷ “Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası I (1923-1930)”, (Çevrimiçi) <http://www.ait.hacettepe.edu.tr/egitim/ait203204/II7.pdf> , 27 Eylül 2016.

Özellikleri ifade edilen bu dış politika,¹⁴⁸ Erzurum ve Sivas kongrelerinde belirlenip Osmanlı Meclisi Mebusanında 28 Ocak 1920’de kabul edilen Misak-ı Milli’ye dayanmıştır. 16 Mart 1920’de İstanbul işgal edilince Ankara’da 23 Nisan 1920’de TBMM açılmış ve ona bağlı olarak Dışişleri Bakanlığı kurulmuştur. Dış politika artık bu bakanlık üzerinden çeşitli ülkelerle diyalog ve savaşın iç içe olduğu bir dış siyaset şekliyle sürdürülmüştür. 1922 yılına Türkiye, Ruslarla Moskova, Fransa ile Ankara antlaşmalarını yapmış ve Misak-ı Milli ilkelerini her iki devlete kabul ettirmiş halde girmiştir. Kars Antlaşması’yla doğu sınırlarının güvenliği garanti edilmiştir. Geriye problem olarak sadece Yunan saldırısı ve onu himaye eden asıl güç, İngiltere kalmıştır.

2.4. General Frunze’nin Gelişle İlişkilerin Gelişmesi

Kars Antlaşması sonrası yaşanan ve Türkiye-Rusya ilişkilerini zirveye taşıyan olay General Frunze’nin Ankara ziyaretidir. Frunze 13 Aralık 1921’de yani Kars Antlaşması’ndan tam iki ay sonra Ankara’ya ulaşmıştır. Ancak gönderilme kararı Kars Antlaşması öncesi iki ülke ilişkilerinde yaşanan gergin döneme rastlamıştır. Çok sayıda problemin çözülmesinde bu ziyaret dönüm noktası olmuştur.

1921 Ağustos ve Eylül aylarında Volga’daki açlık 30 milyon insanı ölümlerle karşı karşıya getirmiştir. Sovyetler bu felaketi Avrupa ablukasına ve başta Fransa’ya bağlamaktadır. Bu propagandayla hem Fransa ile İngiltere’nin arasını açmaya çalışmakta hem de İngiltere’ye yanaşmak istemektedir. İçte ve dışta sıkışan Rusya, hep yaptığı gibi şark milletlerine ve özellikle Türkiye’ye yönelmiştir. 1921 Temmuz ayında Fransa’nın amil olduğu Romanya-Yugoslavya ve Romanya-Polonya askeri anlaşmaları yapılmıştır. Fransızlar, Rusya’daki kıtlığı da Bolşevik idaresine bağlamaktaydılar. Rusya’nın bu zor döneminde Ukrayna, görünürde Türkiye ile bir anlaşma yapmak üzere Frunze’yi göndermiştir. Oysa Frunze ziyaretinin altında yatan sebep, Rusların aleyhlerinde kurulan bu ittifaklara karşı Türkiye ile bir askeri anlaşma yapacağı şayiasını yaymaktı. Ukrayna Kara ve Deniz Orduları Umum Kumandanı Frunze’nin bir asker olarak diplomatik bir işe gönderilmesi dikkat çeken

¹⁴⁸ Mehmet Günlübol, “Atatürk ve Dış Politika”, (Çevrimiçi) <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-24/ataturk-ve-dis-politika>, 17 Eylül 2016.; Sadi Irmak, “Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri”, (Çevrimiçi) <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-09/ataturkun-dis-politika-ilkeleri>, 18 Eylül 2016.

bir husustur. Rusların ittifaka yanaşmadığı Türk tarafında net bilinen bir durumdu. Frunze'nin askeri vasfı sadece nümayişin daha gür olmasına yarayacaktır. Eğer İngilizler bu meselede bir ihtar çekerlerse Rusların savunması, bu işin bir Ukrayna isteği olduğunu ilan etmek olacaktır. Her yönden düşünülmüş bu ziyaret şüphesiz önemli sonuçlar doğurmuştur¹⁴⁹.

Ankara her ne olursa olsun Rus yardımından olmamak için Sovyetlerin endişesini gidermek istemiştir. İstiklal Mahkemesi tarafından hapse atılan Türkiye Komünist Partisi üyelerini affeden kanun teklifi Mayıs ayında Mecliste kabul edilmiştir. Mustafa Suphi'yi öldürenlerin bulunup yargılanacağı da Moskova'ya güvence verilerek ifade edilmiştir. Bu davranışlar Sovyet yöneticilerin hoşuna gitmiş ve iki ülke arası yakınlaşmadan faydalanmak isteyen Ruslar tarafından Ukrayna'daki Sovyet Orduları Başkomutanı General Mihail Frunze Ankara'ya gönderilmiştir¹⁵⁰.

Özetle her iki taraf da ilişkilerin bozulmasını istemediği ve Türk-Rus ilişkilerinin iyi olduğunu göstermelerinin faydalarına olduğu için Frunze ziyareti tertiplenmiştir. Ruslar, Batı'ya itilen Türkiye'nin kendisini Kafkasya'da sıkıntıya düşürmesini, Türkler de mücadelede yalnız kalmayı istemiyorlardı. Sakarya Zaferi sonrası ve Kars Konferansı'nın kararlaştırılması esnasında ilişkilerin yumuşaması için iki tarafta adımlar atılmıştır. Bu minvalde M. Frunze Ankara'ya gelmiştir¹⁵¹. Frunze ilişkilerde yaşanan sorunları görüşmek ve çözüm bulmak ile Türk-Fransız ilişkilerinin gerçek mahiyetini anlamakla görevlidir. Yanında 1.100.000 altın ruble yardım ile gelen Frunze 13 Aralık 1921'de Ankara'ya ulaşmıştır¹⁵². Mustafa Kemal ile yaptığı iki görüşmede Türk-Fransız anlaşmasının Ruslar aleyhine olmadığı teminatını almıştır. Mustafa Kemal, Fransız işgalindeki illeri kurtarmak ve düşman

¹⁴⁹ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 210-214.

¹⁵⁰ Sonyel, **a.g.e.**, C. II, s. 188.

¹⁵¹ 40 kadar Sovyet subay ve görevlisinin eşlik ettiği Frunze heyeti ile Ruslar, Ankara ile ilişkileri iyileştirmek ve Türk askeri davranışını denetlemek istemişlerdir. 13 Aralık 1921'de Ankara'ya gelen Frunze'nin görünürde görevi Türkiye ile Ukrayna arasında bir anlaşma yapmaktır. Ankara tarafından yeni yardımların anahtarı olarak görülen Frunze iyi karşılanmıştır. Gerçekten de Frunze ile 2 Ocak 1922'de Türk-Ukrayna Antlaşması yapılmıştır. Sonyel, **a.g.e.**, C. II, s. 188-189.

¹⁵² Trabzon Valisi'ne sunulan belgede Frunze ve Pierre Skoloff'un 1.100.000 ruble vermekle görevli olduğu ifade edilmiştir. Tepeyran, **a.g.e.**, s. 320-321.

koalisyonuna nifak sokmaya yarayan bu ilişkileri savunmuş, bunun bir ateşkes olup kesin bir anlaşma olmadığını dile getirmiştir¹⁵³.

Türk-Rus ilişkilerinde zirveyi oluşturan Frunze heyeti ile Ankara, diplomatik ve askeri başarı elde etmiştir. Batılı kaynaklara göre Frunze sayesinde Türkiye Sovyet mali yardımı ve üç tümeni donatacak silah desteğini almıştır. İngiliz yönetiminin değerlendirmesine göre Mustafa Kemal, Enver Paşa tarafından devrilmekten korktuğu ve İtilaf Devletleri'yle ayrı ayrı anlaşma imzalamak siyasetinden de bir şey elde edemediği için Türkiye'nin yönünü tekrar Bolşeviklere yöneltmiştir. Sovyet yandaşı siyaset ile mücadelesini sigortalatmıştır¹⁵⁴.

22 Aralık 1921'de Frunze Çiçerin'e, Türkiye'deki durumu kavradığı ve kesin sonuçlar sunabileceğini ifade eden bilgiler vermiştir. *“Halkın tümüyle yıkıma uğradığını, ordunun moralinin yüksek ama teçhizat bakımından kötü olduğunu, geniş halk yığınlarının tutumlarının Rusya'dan yana olduğunu, orduya yardım edilmesi gerektiğini, hükümetin zorluklar karşısında bizden yardım beklediğini ama başka yola da mecbur kalabileceklerini”* söylemiştir. Mustafa Kemal ve Yusuf Kemal'in açıkça Rusya ile tam bir ittifak yapmak ve dünyaya ilan etmek istediklerini ifade ettiklerini dile getirmiştir. *“İstanbul'dan gelen haberlere göre İngilizlerin yeni bir manevraya hazırlandıkları, Kemal'in Fransa'yı kullanma isteğinin fiyasko ile sonuçlandığı, Yunanlıları yenemedikleri ve muhalefetin bu sebeple güçlendiği, İngilizlerle anlaşma yapmanın zorluğu sebebiyle onun yüzünün Rusya'ya dönük olduğunu”* ifade etmiştir. Kendisine Mustafa Kemal'in tüm askeri bilgileri vermiş olduğunu, düşmanı yenmek için gereken sayıların kendisine iletildiği, bunun maliyetinin 40-50 milyon Türk lirasına çıkacağını dile getirmiştir. Bütün bunlardan sonra *“Kemal'in açıkça durumumuz budur, ihtiyaçlarımızı bulursa askeri çözüm, yoksa diplomatik çözüm üzerine gideceğiz”* dediğini, batı ile anlaşmanın Türkiye'nin onların boyunduruğu altına girmesi demek olduğunu, Rusya'ya olanca açıklığı ile bunu ifade ettiğini belirtmiştir. Ardından Frunze, Türkiye'nin sadece Rusya'ya

¹⁵³ Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 221-224. Görüşmeler hakkında çalışmamızın 137-142'inci sayfaları arasında teferruatlı bilgi verilmiştir.

¹⁵⁴ Sonyel, **a.g.e.**, C. II, s. 190. General Frunze'nin ayrılışı ardından Ankara'ya Sovyet büyükelçisi olarak Simeon İ. Aralov gelmiş ve iyi karşılanmıştır.

dayandığını, bu ilişkinin kesin bir önem taşıdığını, geri kalan 3.500 altın rublenin verilmesini ve yardımın sürdürülmesinin gereğine inandığını dile getirmiştir¹⁵⁵.

Frunze, Ankara ziyareti sonucunda Türkiye'ye tam destek verilmesi gerektiğine inanmış, Mustafa Kemal'e bunun için söz vermiş ve Moskova'ya döndüğünde gerekli çalışmayı yapmıştır. Moskova görüşmelerinde kararlaştırılan 10 milyon altın rublenin kalan 3,5 milyonu, onun çabaları sonucu, 3 Mayıs 1922'de Ankara'ya ulaşmıştır. Enver Paşa konusunda da Mustafa Kemal'e hak veren Frunze, bunun için de dönüşte gerekli çalışmalara söz vermiş olsa da Enver Paşa'nın Türkistan'a geçip Ruslarla mücadeleye girmesiyle buna gerek kalmamıştır. Bir diğer problem olan Molokanlar'ın durumu ise Frunze'nin istediği şekilde çözüme kavuşturulmuş, 1922 yılında Molokanların çoğu Kars'tan Rusya'ya göç ettirilmiştir. Sovyetlerin bazı illere yerleştirmek istediği telgraf makineleri meselesi, Rus telgrafçıların makineleri kurup Türk meslektaşlarına kullanımını öğrettikten sonra dönmeleri şekliyle halledilmek istenmiştir. Frunze bu çözümü kabul etmiştir¹⁵⁶.

¹⁵⁵ Stefanos Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden "Milli Mücadele"ye**, İstanbul, 1979, s. 438-439.

¹⁵⁶ Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 224-225.

SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda Kafkasya ve Kafkasya ile ilişkiler son derece önemli olmuştur. Türkiye bu dönem bölgeyle olan siyasetinde reelpolitik bir tavır takınmıştır. Türkiye'nin günümüze kadar geçerli olan doğu sınırı, bunun ürünüdür. Dönemi inceleyen çalışmaların hep Türk-Rus İlişkileri, Türk-Gürcü İlişkileri, Türk-Ermeni İlişkileri gibi tek düzlemde iki taraf arası münasebetleri ele aldığı görülmektedir. Tek düzlemli ve iki taraflı ilişkiyi açıklayan çalışmalar Türkiye'nin Kafkasya ile ilişkilerini ifade etmekte yetersiz kalmaktadır.

Bu çalışmada, *Türkiye'nin Kafkasya Siyaseti*, bütüncül bir bakış açısıyla ve 1919-1921 yılları çerçevesinde incelenmiştir. Bu süreçte Rus, İngiliz ve diğer İtilaf Devletleri'yle Gürcü, Azeri, Ermeni ve Kuzey Kafkasya ilişkilerinden, topluca bir Kafkasya politikasından Türkiye, hayati kazanımlar elde etmiştir. Türkiye, Ermenilerle Gümrü Anlaşması'nı imzalamış ve Sevr'i fiili anlamda geçersiz kılmıştır. Moskova ve Kars Anlaşmaları ile doğu sınırını çizmiş, güvenliğini sağlamış ve tanınmıştır. Her türlü problem aşılarak Sovyetlerden yardım alabilmiş ve Batı Cephesi'ne de asker sevkiyatı yapabilmıştır. Tüm bunlar, 1919-1921 yılları arasında icra edilen, *Türkiye'nin Kafkasya Siyaseti*'nin sonucudur.

Söz konusu dönemde Türkiye, İngilizlerin Anadolu'yu Yunan ve Ermeni eliyle işgal etme, İtilafın ülkeyi paylaşma politikalarına karşı Rusları tercih etmek zorunda kalmıştır. Türkiye'nin Kafkasya Siyaseti'nin ana omurgasını İngiltere'ye karşı Rusya'nın desteğini almak oluşturmuştur. Rusya'nın desteğini alabilmek için iki meselenin halli gereklidir. Bunlar Boğazlar ve Kafkasya'dır. 1919-1921 döneminde İstanbul İngiliz işgalinde olduğu için hem Türkiye hem de Rusya İstanbul'un bu işgalden kurtulması konusunda hemfikirdirler. Geriye kalan Kafkasya meselesinin nasıl çözüldüğü ise bu çalışmanın konusunu oluşturmuştur.

Türkiye Rusların desteğinin almak için Kafkasya'nın Bolşevize edilmesine razı olmuştur. Kafkasya Bolşevize edilirken Kars, Ardahan ve Artvin'i kurtarmış ama Batum'dan vazgeçmek zorunda kalmıştır. Batum ve Nahçıvan'ın özerkliğini

korumayı başarmışken Azerbaycan'ın bağımsızlığını sağlayamamıştır. Kuzey Kafkasya için de somut kazanımlar elde edememiştir. Türkiye ehven-i şer olanı seçmek zorunda kalarak, kendini yok etmeye çalışan İngiltere ve müttefiklerine karşı, Kafkasya'yı isteyen ama kendine yardım eden Rusya'yı tercih etmiştir. Kafkas ülkeleriyle bu çerçevede ilişkiler geliştirilmiştir. Bu bağlamdaki ilişkilerin tamamının Türkiye'nin Kafkasya Siyaseti olduğu ifade edilmiştir.

Osmanlı devletinin son dönem Kafkasya siyasetinde Ruslarla arada tampon bölgeler oluşturmak esastır. Mondros Mütarekesi ile bölgeyi bırakmak zorunda kalan Osmanlı ordusunun, diğer cephelerin aksine bozguna uğramadığı, askerinin ve teçhizatının tam olduğu tek cephe Kafkasya'dır. Gerçek anlamda İtilaf kuvvetlerinin olmadığı tek bölge de Kafkasya'dır. Ermenistan, Yunanistan'ın aksine, bir İtilaf desteğinden yoksundur. Osmanlı aksine yeni kurulan Türkiye'nin Kafkasya siyaseti ise Ruslarla aracısız irtibat üzerine kurulmuştur. Aradaki bölgelerin Türkler tarafından ele geçirilmesi mümkün görünmediği için Ruslar tarafından ele geçirilmesi Türk tarafının tercihi, Kafkasya Siyaseti'dir. Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın hepsinin de İngiltere kontrolünde olması, Türk ve Rus taraflarının bir an evvel bölgeye hâkim olma motivasyonunu artırmıştır.

Türkiye uluslararası havayı iyi tahlil etmiş ve tüm aktörleri kullanarak hedeflerine adım adım ulaşmıştır. Türk dış politikasında Kafkasya, parçaların biraraya getirilmeye başlandığı yerdir. Kaybedilmiş toprakların tekrar ele geçirildiği, dağılmış olan parçaların tekrar biraraya getirilme sürecinin başladığı dayanak noktası Kafkasya olmuştur.

Türkiye'nin Rusya'ya çözüm önerisi, Ermenistan üzerine kendisinin gitmesi, Gürcistan üzerine Rusya'nın gitmesi ve Azerbaycan için de ortak hareket etmektir. Ortak hareket etmek ve Azerbaycan'da Türk-Rus ilişkilerine uyumlu bir yönetim kurma isteği Azerbaycan'ın tümünden Bolşevikleşmesi ve bağımsızlığını kaybetmesiyle sonuçlanmıştır. Ermenistan üzerine gitme isteği, Rusların aracılık etme talebi üzerine duraksamışsa da sonuçta gerçekleşmiştir. Ancak Ruslar hemen bölgeyi Bolşevize edip bünyelerine katmışlar ve Türkiye'ye de tabiri caizse *“Ermenilerle değil bizimle anlaşacaksınız”* demişlerdir. Ermenistan üzerine Türk

harekâtı başlayınca nasıl Ruslar buna bigane kalmayıp müdahale ettilerse Türkiye de Gürcistan üzerine Rus harekâtı başlayınca kayıtsız kalamamıştır. Türkiye kendine ait olarak gördüğü bölgeleri ele geçirmiştir.

Rusya ancak Kafkasya’da istediği olduktan sonra Türkiye ile anlaşmıştır. İlk Moskova görüşmelerinde görünürde Ermeniler lehine toprak talep ederken aslında kendisi için isteklerde bulunmuştur. Türkiye Misak-ı Milli’den taviz vermeyince anlaşma yedi ay gecikmiştir. TBMM’nin içte ve dışta kendini toparlaması, Ermeni taleplerini bertaraf etmesi, İngiltere ve İtilaf ile anlaşma yoluna girmesi, ordularını Rusya’ya rağmen Gürcistan’a sokması gibi zorlayıcı sebepler sonucunda Moskova Antlaşması imzalanabilmiştir.

Türkiye İngiltere ve İtilaf devletlerine, onların desteklediği Yunan işgaline karşı Rusya’dan para, silah ve teçhizat desteğini, inişli çıkışlı bir süreçte, bir buçuk yıl sonunda elde edebilmiştir. Tabii ki Moskova Antlaşması’ndan çok önce Rus silah ve para yardımları başlamıştır. Ancak “*Esaslı Bir Muavenet*” yani işe yarar bir destek için Kafkasya’nın Bolşevize edilmesi, Ruslarca işgal edilmesi ve Ankara’nın çok zorlu bir süreci atlattığı gerekmiştir. Moskova Antlaşması’na rağmen bile istenen bu esaslı muavenet gelmemiştir. Mali destek parça parça ve türlü sıkıntılarla gelmiştir. Askeri malzeme de hakeza duraksamalar yaşamıştır. Asıl Rus yardımının yolunu açan ise Sakarya Zaferi’nin kazanılmasıdır. Bu zafer sonucunda Ruslar istenen askeri ve mali yardımı yerine getirmişlerdir.

Bu çalışmada ileri sürülen birinci konu, Kafkasya’nın İngiltere kontrolünden çıkarılıp Bolşevize edilmesiyle Rus yardımına kavuşan Türkiye’nin bunu bir Kafkasya siyaseti olarak yaptığıdır. İkinci konu ise 1919-1921’de bir Türk-Rus dostluğunun olmadığıdır. Söz konusu dönem için azımsanmayacak sayıda araştırma ve yayın, Türk-Rus dostluğunu ispat etmeye çalışmaktadır. Oysa “*Bolşeviklik ve Rus Yardımları*” adıyla bu konuya müstakil bir bölüm ayrılan bu çalışmada, Türk-Rus çıkar birlikteliği olduğu ortaya konulmuştur. Çünkü Moskova Antlaşması’na rağmen Türk-Rus ilişkileri düzene girmemiştir. Dostluk olarak lanse edilen Türk-Rus ilişkileri sürekli tökezlemektedir. Türk-Rus ilişkileri resmen “*zoraki*” ve “*mecburi*” bir haldedir.

Rusya 1919-1921'de Türkiye'nin İngiltere kontrolüne girmemesi, Kafkasya'yı kendi kontrolüne almasına onay vermesi ve ideolojik yayılmasına izin vermesi amacıyla Türkiye'ye mali ve askeri yardımda bulunmuştur. Türkiye ve Rusya birinci ve ikinci konuda anlaşmışlardır. Ancak ideolojik yayılma meselesi, Türkiye-Rusya dostluğunun yaşandığı iddia edilen bu dönem de bile sorun olmuştur. Çünkü Ruslar, zaman zaman bu işbirliğini iki eşit devletin diplomatik ve siyasi birlikteliğinden fazlası olarak algılamışlardır. Milli Mücadele'yi kontrol etmek, ideolojik olarak ele geçirmek, daha uyumlu gördükleri İttihatçıları hareketin başına geçirmek ya da direkt kendi askerlerini Anadolu'ya sevk etmek gibi manevralar ve teklifler yapmışlardır. Türkiye, tüm bunları usulünce savuşturmuştur. Rusya 1919-1920'de Türkiye'ye yapacağı yardımı direkt Bolşevikleşmeye bağlamasa da Anadolu'da komünizmi yaymak için her türlü yolu denemiştir. Türkiye kendi gücüyle toparlanmaya başlayınca ve ekonomik sıkıntıları aşamayan Rusya da ideolojiyi ikinci plana atınca Moskova Antlaşması imzalanmış ve yardım konusu bir netlik kazanabilmiştir. Kafkasya ve yardım konusu netlik kazanınca Türkiye, tüm Bolşevize etme faaliyetlerini etkisiz hale getirmiştir.

Ruslar, düzensiz ve gecikmeli de olsa, parça parça olmak üzere toplamda 11 milyon altın ruble ve iki tümeni donatacak askeri teçhizatı Anadolu'ya sevk etmişlerdir. Rusya'nın Türkiye'ye yaptığı yardım her boyutuyla önemlidir. Uzun yıllardır savaştan bir ülke için mali yardım, silah ve cephane, yapılan mücadelede çok işe yaramıştır. Yardımın kesintilere uğraması, tüm askeri, siyasi ve ideolojik dalgalanmalardan etkilenmesi ifade edilmelidir. Türk-Fransız ilişkileri, Rus-İngiliz ilişkileri ve Ermeni Meselesi Türk-Rus ilişkilerini gölgelemiş ve Rus yardımlarını etkilemiştir. İlişkilerin Moskova Antlaşması'na rağmen en dibe vurduğu, Sakarya Zaferi'yle birlikte tekrar iyileşmeye başladığı dönem Türkiye, işbirliğini artırmak amacıyla bir jest olarak açlık çeken Rusya'ya hibe şekliyle Karadeniz bölgesinden tahıl göndermiştir. Frunze'nin gelişiyle problemlerin aşılması sayesinde Rus mali ve askeri yardımları devam etmiştir.

İngilizler ve Rusların durumundan sonra Türkiye'nin bölgesel çaptaki Kafkasya politikasının temel noktalarından biri Gürcistan'ın tarafsızlığını sağlamakken diğeri, İngilizlerin Ermeni toprağı şekliyle kabul ettiğı Doğu Anadolu'nun Ermenilere verilmesini engellemektir. Ancak Ermeni ve Gürcü meseleleri hallolduğunda ortaya çıkan tablo pek iç açıcı olmamıştır. Türk-Rus askeri birlikleri karşı karşıya gelmekte ve Ruslar, Türk birliklerinin çekilmesini istemekteydiler. *Kafkas Seddi*'ni iki taraftan yıkanlar, karşılaştıklarında birbirleriyle siyasal çatışma içine girmektedirler. Gümrü'nün boşaltılması ve Batum'da iki tarafın askeri çatışmaya girmesi Kafkasya üzerinde hâkimiyet mücadelesinin devam ettiğini göstermiştir. 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması bu çatışmayı bitirmiştir. Ruslar Sevr'i reddetmiş ve Misak-ı Milli'yi tanımışlardır. Böylece Türk-Sovyet sınırı çizilmiştir.

Azerbaycan'ın kaçınılmaz bir şekilde er veya geç Bolşevikleşeceğini kabul eden Türkiye, bunu engelleyecek güce sahip değildir. Kendisi bir dış yardım elde etmek ve Bolşeviklerle işbirliği kurabilmek için Azerbaycan'ın Bolşevize edilmesine olur vermiştir. Bu tavır, Rusların Azerbaycan'ı daha kolay işgaline sebep olmuştur.

Tüm bu olanların sonucu olan Kars Antlaşması, bugün bile geçerliliğini koruyan hukuki bir metindir. Türk-Rus irtibatı arasına İngilizlerin koyduğu "*Kafkas Seddi*"ni yıkan, İngiltere'yi ve etkisini Kafkasya'dan çıkaran, Türkiye-Rusya ve Kafkasya ilişkilerini netleştiren son nokta Kars Antlaşması'dır. Rusya ile anlaşılan Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile masaya oturmuş ve 13 Ekim 1921'de Kars Antlaşması imzalanmıştır. Rusya'nın ardından Kafkas devletleriyle yapılan bu antlaşma, Fransa üzerine olumlu etki oluşturmuş ve 20 Ekim 1921 Ankara Antlaşması'na giden yolu güçlendirmiştir. İtalya ve Fransa'nın çatışma alanından çıkartılması, geriye kalan İngiltere destekli Yunan ile daha rahat mücadele etme imkânı doğurmuştur. Kars Antlaşması sonrası Türk ve Rus birlikleri sınırlardan gerilere doğru çekilmiştir. Bu sayede doğu cephesinden batıya asker sevk edilebilmiştir.

Milli Mücadele dönemi Türkiye'nin gerçekçi ve pragmatist bir dış politika götüğüne örnek olarak 1919-1921 dönemi Kafkasya Siyaseti gösterilebilir. Özetle

bu siyaset iki kötü arasında en az kötüyü seçmektir. İngiliz ve Rus tehditlerinden ehven-i şer olan Rusya tercih edilmiştir. Anadolu'yu parçalayan ve Türkiye'yi yok etme arzusunda olan İngiltere ve müttefiklerine karşı, İstanbul'dan vazgeçmiş görünmekle birlikte “*Anadolu'da yaşayın ama Kafkasya'yı bana verin*” diyen Rusya arasında bir tercih yapılmıştır. Anadolu'nun elde kalması için Kafkasya'da Rusya'nın egemenliğine rıza gösterilmiştir. Bunun sonucunda İngiltere, Türkiye politikasını değiştirmek mecburiyetinde kalmıştır. İngilizler Kafkasya ve Doğu Anadolu'da tüm etkinliğini kaybetmiş, Kafkasya Sovyetleşmiş, Ankara merkezli Türk Milli Mücadele'si gittikçe güçlenmiştir.

Böylece, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasında, yaşamasında ve günümüze kadar yapıp ettiklerinde etken bazı hususların, 1919-1921 yıllarında ortaya konan Kafkasya Siyaseti'nde yattığı izah edilmiştir. Bu siyasetin oturduğu sacayaklarından birincisi, Türk-Rus ilişkilerini işbirliği çerçevesine büründürüp mali ve askeri yardım almaktır. Diğerleri İngiltere'nin bölge planlarını boşa çıkarmak ve bölgede Misak-ı Milli'nin gereklerini yerine getirmektir. Bunların hepsi başarılmıştır. Söz konusu dönemde yaşanan olaylar, siyasi atmosfer, coğrafi ve sosyolojik zemin ele alınarak ortaya konan siyasetin günümüze kadar devam eden etkilerine dikkat çekilmiştir.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV BELGELERİ

I. Anıtlar Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Müzesi Arşivi

II. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi (**BOA**) Evrakı

BA: Bab-1 Ali, Yıldız Sadaret Hususi Maruzatı

DH. EUM. AYŞ.: Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti Asayiş Şubesi

DH. EUM. VRK.: Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti Evrak Kalemi

HR. HMŞ. İŞO.: Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası

DH. KMS.: Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus

HR. SYS.: Hariciye Nezareti Siyasi Kısım

DH. ŞFR.: Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi

HSD. TVP.: Hibe Edilen, Satın Alınan, Devredilen Evrak, Tevfik Paşa Evrakı

YB (21).: Gürcistan Devlet Arşivlerinden Alınan Belgeler

III. Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı (**ATASE**) Arşivi

İSH.: İstiklal Harbi Koleksiyonu

B. GAZETELER

Anadolu'da Yenigün

Ceride-i Resmiye (Resmi Gazete)

Hâkimiyet-i Milliye

İleri

Takvim-i Vekâyi

Tasvir-i Efkâr

Vakit

C. RESMÎ YAYINLAR

Demirbaş, Uğurhan v.d.: (Yayına Hazırlayanlar)	Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922) , TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2003.
Genç, Yusuf İhsan v.d.: (Yayına Hazırlayanlar)	Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası) , TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1992.
Nuriyeva, Minəxanım v.d.: (Yayına Hazırlayanlar)	Qardaş Köməyi Kardeş Yardımı , Bakı, 2013.
Tayfur, Abuzer v.d.: (Yayına Hazırlayanlar)	Azərbaycan Belgelerində Ermənin Sorunu (1918-1920) , Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Yayınları, Ankara, 2001.
Tetik, Ahmet: (Yayına Hazırlayan)	Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 , Cilt: I-VIII, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005, 2006, 2007, 2008.
Yalçın, Durmuş v.d.: (Yayına Hazırlayanlar)	Türkiye Cumhuriyeti Tarihi , C. 1, ATAM, Ankara, 2011.
Yıldırım, Hacı Osman v.d.: (Yayına Hazırlayanlar)	Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi-II-1919 , TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1995.
...	Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923 , Cilt:1, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.
...	Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge) , BOA Yayınları, Ankara, 1982.
...	Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler , Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981.

...	Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III , ATAM, Ankara, 1997.
...	Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV , ATAM, Ankara, 1991.
...	Dokümanı Vneşney Politikı SSSR , Cilt: 3, Moskova, 1959.
...	Dokümanı Vneşney Politikı SSSR , Cilt: 4, Moskova, 1960.
...	Kafkasya'da İslamlara Karşı İcra Olunduğu Ermeni Mezalimi , TBMM Kütüphane Müdürlüğü.
...	TBMM Gizli Celse Zabıtları , Cilt: 1, Ankara, 1985.
...	TBMM Gizli Celse Zabıtları , Cilt: 2, Ankara, 1985.

D. ESERLER

I. Hatıralar

Aralov, S.İ.: (Çeviren: Hasan Ali Ediz)	Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları , İstanbul, 1967.
Atatürk, Kemal:	Nutuk , ATAM, Ankara, 2011.
Baytugan, Barasbi:	Kuzey Kafkasya (1917-1970) , Samsun, 1998.
Butbay, Mustafa:	Kafkasya Hatıraları , TTK, Ankara, 1990.
Bell, James: (Çeviren: Sedat Özcan)	Çerkesya'dan Savaş Mektupları , Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.
Cabağı, Wassan Giray:	Kafkas-Rus Çatışması , İstanbul, 1995.
Cebesoy, Ali Fuat:	Moskova Hatıraları , İstanbul, 2002.
Cebesoy, Ali Fuat:	Milli Mücadele Hatıraları , İstanbul, 2010.
Çakıröz, Raci:	Çarlık ve Bolşevik Rusya'da 10 yıl (1914-1923) ,

	Belge Yayınları, İstanbul, 1990.
Çakmak, Fevzi:	Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi , Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2005.
Erdoğan, Fahrettin:	Türk Ellerde Hatıralarım , Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.
Ertürk, Hüsametdin:	İki Devrin Perde Arkası , İstanbul, 1969.
George, Lloyd D.:	War Memories of David Lloyd George , Cilt 2, Ivor Nicholson and Watson, Londra 1933.
Karabekir, Kazım:	İstiklal Harbimiz , Cilt 1-2, Emre Yayınları, İstanbul.
Karabekir, Kazım:	İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı , İstanbul, 2010.
Karabekir, Kazım:	İstiklal Harbimizin Esasları , İstanbul, 1951.
Kerenski, Aleksandr: (Çeviren: Rasih Güran)	Kerenski ve Rus İhtilali , İstanbul, 1967.
Nur, Rıza:	Hayat ve Hatıratım III Rıza Nur-Atatürk Kavgası , İstanbul, 1992.
Orbay, Rauf:	Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım , Cilt 1, İstanbul, 1993.
Özalp, Kazım:	Milli Mücadele 1919-1922 , C.1, TTK, Ankara, 1985.
Rawlinson, Alfred:	Adventures in the Near East 1918-1922 , Jonathan Cape (Yayınevi), Londra 1934.
Resulzade, Mehmet Emin: (Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar v.d.)	Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti) , İstanbul, 1990.
Sorgun, Taylan (Yayına Hazırlayan):	Halil Paşa İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş , İstanbul, 1997.
Tengirşek, Yusuf Kemal:	Vatan Hizmetinde , Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
Tepeyran, Ebubekir Hazım:	Belgelerle Kurtuluş Savaşı , İstanbul, 2009.

Tverdohlebov, Yarbay (Lt. Col.): (Hazırlayan: Ahmet Tetik)	Gördüklerim Yaşadıklarım (Erzurum 1917-1918) , Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2007.
Ünüvar, Veysel:	Kurtuluş Savaşı'nda Bolşeviklerle Sekiz Ay (1920-1921) , Göçebe Yayınları, İstanbul, 1997.

II. Kitaplar

Adıgüzel, Hüseyin:	Atatürk, Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız , İstanbul, 2006.
Adıvar, Halide Edip:	Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri , İstanbul, 2009.
Ağayev, Mehmet:	Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri , İstanbul, 2008.
Alihanyan, Samvel Digrani: (Çeviren: Armenak Çaparitze)	G.K. Orjonikidze ve Ermenistan'da Sovyet İktidarının Kuruluşu , Umut Yayıncılık, İstanbul, 2010.
Allen, W.E.D.:	Kafkas Harekâtı 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi , Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966.
Akal, Emel:	Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm , İstanbul, 2012.
Akgün, Seçil:	General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesi'ne Dair) Raporu , İstanbul, 1981.
Akşin, Abdülhâhat:	Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi , TTK, Ankara, 1991.
Anweiler, Oskar: (Çeviren: Temel Keşoğlu)	Rusya'da Sovyetler (1905-1921) , İstanbul, 1990.
Aslan, Betül:	Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923) , İstanbul, 2004.
Aslan, Betül:	I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri'nin "Anadolu Türkleri'ne "Kardaş

	Kömeği (Yardımlı) Ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi , Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
Aslan, Yavuz:	Birinci Doğu Halkları Kurultayı (1-7 Eylül 1920-Bakü) , İstanbul, 2007.
Aslan, Yavuz:	Mustafa Kemal-M. Frunze Görüşmeleri Türk-Sovyet İlişkilerinde Zirve , İstanbul, 2002.
Aslan, Yavuz:	Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi , TTK, Ankara, 1997.
Atak, M. Sadık:	Rusya Siyaseti ve (Rusların Yayılma Siyaseti) , Ankara, 1964.
Atnur, İbrahim Ethem:	Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921) , TTK, Ankara, 2001.
Avagyan, Arsen:	Türk Dış Siyasetinde Kuzey Kafkasya Siyasi Muhacereti (1920-1971) , İstanbul, 2013.
Aziz, K. Kemal:	Hint Hilafet Hareketi Belgelerle (1915-1933) , İstanbul, 2014.
Bal, Halil:	Azerbaycan Cumhuriyeti'ni Kuruluş Mücadelesi (1914-1918) ve Kafkas İslam Ordusu , İstanbul, 2010.
Baddeley, John F.: (Çeviren: Sedat Özden)	Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil , Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1995.
Bayraktar, Rasim:	Ahıska-Çıldır Beylerbeyliği , İstanbul, 2000.
Bayur, Yusuf Hikmet:	Türkiye Devletinin Dış Siyaseti , TTK, Ankara, 1973.
Benningsen, Alexandre: (Çeviren: Akın Kösetorunu)	Kafkaslarda Müslüman Gerilla Savaşı (1918-1928) , ODTÜ, Ankara, 1984.
Berkok, İsmail:	Tarihte Kafkasya , İstanbul, 1958.
Berzeg, Sefer E.:	Kafkasya Bibliyografyası , Çiviyazıları Yayınları, İstanbul, 2005.
Berzeg, Sefer E.:	Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922 , C.I, İstanbul, 2003.

Berzeg, Sefer E.:	Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922, C. II, İstanbul, 2004.
Berzeg, Sefer E.:	Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922, C. III, İstanbul, 2006.
Bilge, Suat:	Güç Komşuluk Türkiye-Sovyetle Birliği İlişkileri 1920-1964, Ankara, 1992.
Budak, Mustafa:	Misak-ı Milli'den Lozan'a İdeal'den Gerçeğe Türk Dış Politikası, Küre Yayınları, İstanbul, 2002.
Cornell, Svante E.:	Azerbaijan Since Independence, M.E. Sharp (Yayınevi), New York, 2011, s.21.
Çelik, Osman:	İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya, Ankara, 1992.
Çifci, Erhan:	Kütü'l-Amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları, İstanbul, 2015.
Çolak, Mustafa:	Almanya İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918), TTK, Ankara, 2006.
Çulcu, Murat:	Paşaların Asya Misyonu 1914-1922 Talat, Enver, Cemal ve Mustafa Kemal, İstanbul, 2013.
Dayı, Esin:	Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selase Meselesi, Erzurum, 1997.
Dinçaslan, A. Latif:	Zeytin ve Çevresindeki Ermeni İsyancıları (1895-1921), Kahramanmaraş, 2008.
Duru, Orhan:	Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları, İstanbul, 2011.
Erel, Şerafettin:	Azerbaycan Politikacılarının Yanlıları, İstanbul, 1968.
Erel, Şerafettin:	Dağıstan ve Dağıstanlılar, İstanbul, 1961.
Esmir, Ahmet Şükrü:	Siyasi Tarih (1919-1939), Ankara, 1953.
Evans, Laurence:	Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1924), İstanbul, 1972.

(Çeviren: Tevfik Alanay)	
Fromkin, David: (Çeviren: Mehmet Harmancı)	Barışa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922 , Epsilon Yayınları, İstanbul.
Gedikli, Yusuf:	Enver Paşa , İstanbul, 2007.
Gökay, Bülent:	Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye , İstanbul, 1997.
Gökçe, Cemal:	Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti , Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, İstanbul, 1979.
Gökdemir, Ahmet Ender:	Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti , ATAM, Ankara, 1998.
Günlübol, Mehmet; Sar, Cem:	Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938) , ATAM, Ankara, 1997.
Günlübol, Mehmet:	Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973) , Ankara, 1974.
Gürün, Kamuran:	Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953) , TTK, Ankara, 1991.
Hablemitoğlu, Necip:	Milli Mücadelede Yeşil Ordu Cemiyeti , İstanbul, 2006.
Hasanlı, Cemil:	Azerbaycan Cumhuriyeti: Türkiye Yardımından Rusya İşgaline Kadar (1918-1920) , Ankara, 1998.
Hovannisian, Richard G.:	Armenia on the Road of Independence 1918 , University of California Press, California, 1969.
Isgenderli, Anar:	Realities Of Azerbaijan 1917-1920 , United States of America, 2011.
Kaçaznuni, Ovanes: (Ermenistan'ın İlk Başbakanı) (Çeviren: Arif Acaloğlu)	Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansı'na Rapor) , İstanbul, 2014.
Karacakaya, Recep:	Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923) , İstanbul, 2001.

Karaköse, Nejdet:	Afrika Grupları Komutanı-Kafkas İslam Ordusu Komutanı-Sütlüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil) (Enver Paşa'nın Kardeşi) , Ötüken Yayınları, İstanbul, 2012.
Karibi:	Ermeni İddialarına Yanıt Gürcü Devleti'nin Kırmızı Kitap'ı , İstanbul, 2007.
Karinyan, A.B.: (Çeviren: Arif Acaloğlu)	Ermeni Milliyetçi Akımları , İstanbul, 2007.
Kasumov, Aliy-Hasan:	Çerkes Soykırımı, Çerkeslerin XIX. yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi , Kaf-Der, Ankara, 1995.
Kazancyan, Rem: (Çeviren: Arif Acaloğlu)	Bolşevik-Kemalist-İttihatçı İlişkileri Yeni Belgeler (1920-1922) , İstanbul, 2000.
Kazemzadeh, Firuz: (Çeviren: Cengiz İ. Çay)	The Struggle for Transcaucasia , Templar Press, Birmingham, 1951.
Kerman, Zeynep:	Belçika Temsilciliği Vesikalarına Göre Milli Mücadele , İstanbul, 1982.
Kılıç, Selami:	Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu , İstanbul, 1998.
King, Charles:	A Ghost of Freedom: A History of the Caucasus, ABD, 2008.
Kolesnikov, Aleksandr: (Çeviren: İlyas Kamalov)	Türk-Sovyet İlişkilerinin Kuruluşunun 90. Yılı Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri , ATAM, Ankara, 2010.
Kumkale, Tahir Tamer:	Tarihten Günümüze Türk Rus İlişkileri , İstanbul, 1997.
Kurat, Akdes Nimet:	Türkiye ve Rusya , Ankara, 1990.
Kurat, Yuluğ Tekin:	Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması , Ankara, 1976.
Kürkçüoğlu, Ömer:	Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926) , Ankara, 1978.
Lalayan, A.A.: (Çeviren: Kayhan Yükseler)	Taşnak Partisi'nin Karşıdevrimci Rolü (1914-1923) , İstanbul, 2012.

Lang, David M.:	A Modern History of Soviet Georgia , Groove Press, New York, 1962.
Lewis, Bernard: (Çeviren: Metin Kıratlı)	Modern Türkiye'nin Doğuşu , TTK, Ankara, 1998.
Luxemburg, N.:	Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1998.
Maleville, Georges de: (Çeviren: Galip Üstün)	1915 Sözde Ermeni Trajedisi , İstanbul, 1991.
McCarty, Justin: (Çeviren: Bilge Umar)	Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922 , İstanbul, 1995.
Melek, Kemal:	Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası , İstanbul, 1985.
Meram, Ali Kemal:	Türk-Rus İlişkileri Tarihi , İstanbul, 1969.
Meram, Ali Kemal:	Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi , İstanbul, 1969.
Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa:	Kafkas Tarihi , Ankara, 2002.
Münir Süreyya Bey:	Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914) , TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2001.
Nağı, Akif:	Karabağ Muharebesi Kısa Tarih , Bakü, 2013.
Okyar, Osman:	Milli Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal (1920-1921) , Ankara, 1998.
Qasımlı, Musa: (Çeviren: Ekber N. Necef)	Azərbaycan Türklərinin Milli Mücadələ Tarihə 1920-1945 , İstanbul, 2006.
Quliyev, Vilayət:	Azərbaycanda Ermeni Zəlmü , Bakü, 2001.
Perinçek, Mehmet:	Rus Devlet Arşivlerinden 150 Belgede Ermeni Meselesi , İstanbul, 2012.
Perinçek, Mehmet:	Rus Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı Tuğgeneral

(Hazırlayan)	L.M. Bolhovitinov 11 Aralık 1915 Tarihli Resmi Ermeni Raporu , İstanbul, 2012.
Resulzade, Mehmet Emin: (Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar v.d.)	Kafkasya Türkleri , İstanbul, 1993.
Resulzade, Mehmet E.: (Hazırlayanlar: Cem Karakılıç v.d.)	Rusya’da Siyasi Vaziyet , Şanlıurfa, 2005.
Sakarya, İhsan:	Belgelerle Ermeni Sorunu , Ankara, 1984.
Sakarya, İhsan:	Geçmişten Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri , ATASE, Ankara, 1989.
Sander, Oral:	Siyasi Tarih 1918-1994 , İstanbul, 2000.
Saray, Mehmet:	Atatürk’ün Sovyet Politikası , İstanbul, 1990.
Saray, Mehmet:	Atatürk ve Türk Dünyası , TTK, Ankara, 1995.
Saray, Mehmet:	Türk-Rus Münasebetleri’nin Bir Analizi , İstanbul, 1998.
Sariahmetoğlu, Nesrin:	Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920) , TTK, Ankara, 2006.
Solak, Fahri:	Türkistan ve Kafkasya Bibliyografyası , İstanbul, 2007.
Sonyel, Salahi:	Türk Kurtuluş Savaşı Ve Dış Politika , C. I, TTK, Ankara, 1995.
Sonyel, Salahi:	Türk Kurtuluş Savaşı Ve Dış Politika , C. II, TTK, Ankara, 2003.
Soysal, İsmail:	Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları , I. Cilt (1920-1945), T.T.K, 1983.
Sürmeli, Serpil:	Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921) , ATAM, Ankara, 2001.
Swietochowski, Tadeusz: (Çeviren: Nuray Mert)	Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920 , İstanbul, 1988.

Şahin, Enis:	Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918) , TTK, Ankara, 2002.
Şemsutdinov, A., Bagirov, Y.A.: (Çeviren: A. Hasanoğlu)	Bir Karagün Dostluğu Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri , Bilim Yayınları, İstanbul.
Şimşir, Bilal N.:	İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) , Cilt:1, TTK, Ankara, 1992.
Şimşir, Bilal N.:	İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) , Cilt:2, TTK, Ankara, 2000.
Şimşir, Bilal N.:	İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) , Cilt:3, TTK, Ankara, 2000.
Tabak, Serap:	Kazım Dirik Paşa (1881-1941) (Askeri, Mülki Hayatı ve Şahsiyeti) , Çorum, 2008.
Tanör, Bülent:	Kurtuluş (1918-1923) , İstanbul, 1997.
Tanör, Bülent:	Türkiye’de Kongre İktidarları (1918-1920) , İstanbul, 1998.
Tansel, Selahattin:	Mondros’tan Mudanya’ya Kadar , Cilt IV, MEB, İstanbul, 1991.
Taymel, Erol:	Kafkas Dilleri , Kaf Yayınları, İstanbul 1990.
Tugaç, Hüsamettin:	Türk İstiklal Harbi III ncü Cilt Doğu Cephesi (1919-1921) , Ankara, 1965.
Uğurlu, Nurer:	Birinci Doğu Halkları Kurultayı (Belgeleri I) , İstanbul, 2000.
Ulubelen, Erol:	İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye , İstanbul, 2005.
Ünal, Muhittin:	Kurtuluş Savaşı’nda Çerkeslerin Rolü , İstanbul, 1996.
Yel, Selma:	Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri , ATAM, Ankara, 2002.
Yerasimos, Stefanos: (Çeviren: Şirin Tekeli)	Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu , İstanbul, 2000.

Yerasimos, Stefanos:	Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden “Milli Mücadele”ye , İstanbul, 1979.
Yılmaz, İskender:	Gümrü Antlaşması , ATAM, Ankara, 2001.
Yüceer, Nasır:	Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu’nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı Azerbaycan ve Dağıstan’ın Bağımsızlığı’nı Kazanması 1918 , Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996.
Yüceer, Saime:	Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri , Bursa, 1997.
Yükseler, Kayhan (Çeviren):	Çarlık Polis Raporlarında Taşnaklar , İstanbul, 2007.
Yükseler, Kayhan (Çeviren):	İngilizlerin Mavi Kitap’ına Sovyetler’in Yanıtı Kızıl Kitap Güneybatı Kafkas’ta Taşnak Mezalimi , İstanbul, 2006.
Zürcher, Erik Jan: (Çeviren: Nüzhet Salihoğlu)	Milli Mücadelede İttihatçılık , İstanbul, 2013.

E. MAKALELER

I. Matbu Makaleler

Acun, Fatma:	“Milli Mücadele ve Atatürk Dönemi Kaynaklarının Toplu Değerlendirilmesi”, Edebiyat Fakültesi Dergisi , Cilt: 24, Sayı: 2, İstanbul, 2007, s. 1-21.
Akandere, Osman:	“11 Nisan 1920 (1336) Tarihli Takvim-i Vekâyi’de Kuva-yı Milliye Aleyhinde Yayınlanan Kararlar”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi , Sayı: 24, Ankara, Kasım 1999-2003, s. 417-467.
Arslan, Nebahat Orhan:	“Güney Kafkasya’dan Türkiye’ye Gelen Muhacir ve Mültecilerin Durumu (1921-1945)”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi , Sayı 35, Erzurum, 2007, s. 341-359.
Arslan, Zehra:	“Batum Göçmenleri (1914-1930)”, Bilig , Güz 2014,

	Sayı: 71, s. 33-64.
Askeroğlu Arslan, Ayna:	“Moskova Antlaşması ve Türkiye’nin Kuzey-Doğu Sınırı”, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi , Cilt: 17, Sayı: 2, Edirne, 2015, s. 1-20.
Aslan, Yavuz:	“Milli Mücadele Döneminde Türk-Sovyet İlişkilerinde Molokanlar (Malakanlar) Sorunu”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi , Sayı 18, Erzurum, 2001, s. 275-307.
Ata, Ferudun:	“Mütareke Döneminde Yapılan Ermeni Tehciri Yargılamaları Nasıl Değerlendirilmelidir?”, Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri , Cilt: 1, Ankara, 2007, s. 571-588.
Atnur, İbrahim Ethem:	“Emperyal Güçlerin Ermenistan Lehine Nahçıvan’ın İstiklaline El Koyma Çabaları (1919-1920)”, Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920) , İstanbul, 2010, s. 170-192.
Avşar, Servet:	“Ermeni Meselesi Üzerine Bir Değerlendirme ve Birinci Dünya Savaşı Sırasında Tehcir Uygulamalarındaki Usulsüzlükler Hakkında Divanı Harp Üyesi Kurmay Albay Süleyman Şakir Beyin Raporu”, Askeri Tarih Bülteni , Sayı. 50, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2001, s. 33-105.
Bal, Halil:	“Azerbaycan’da Petrol ve Petrol Endüstrisine Genel Bir Bakış”, Kafkas Araştırmaları IV , İstanbul, 1998, s. 17-37.
Bal, Halil:	“Brest-Litovsk Antlaşması’ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler”, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü: Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları , Yıl: 3, Sayı: 5, İstanbul, 2004, s. 25-51.
Bal, Halil:	“Kuzey Kafkasya’nın İstiklali ve Türkiye’nin Askeri Yardımı, 1917-1918”, Kafkas Araştırmaları III , İstanbul, 1997, s. 29-91.
Bal, Halil:	“Mondros Mütarekesi’nden Sonra Erivan, Nahçıvan ve Kars Bölgelerinde Türklere Yönelik Ermeni Hareketleri”, Ermeni Araştırmaları II. Uluslararası Kongresi (29-30 Mayıs 2004, Ankara), ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü. (Bildiri)

Bal, Halil:	“Ermenistan Hükümetinin Güney Kafkasya’daki Türklere Karşı Saldırgan Politikası ve Mezalimi (1918-1920)”, Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri , ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, C. I, Ankara, 2003, s. 401-410.
Bal, Halil:	“Türkiye’nin Azerbaycan’a Askeri Yardımı: Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Milli Ordusunun Kurulması İçin Yapılan Çalışmalar (1918)”, Yedinci Askeri Tarih Semineri (25-27 Ekim 1999, İstanbul) Bildirileri , C.II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2001, s. 429-440.
Bakan, Mustafa:	“Milli Mücadele Yıllarında Elviye-i Selase ve Batum”, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/7 Fall 2008, s. 733-748.
Barlas, Cafer:	“Bağımsız Birleşik Kafkasya Konfederasyonu (11 Mayıs 1918) Gerçekleştirilmiş Bir Realitedir.”, Kafkasya Üzerine I , s. 94-107.
Baş, Ersan:	“Milli Mücadele Dönemindeki Doğu Cephesi Muharebelerinin Türk-Kafkas İlişkileri İçerisinde İncelenmesi ve İstiklal Savaşı’ndaki Yeri Ve Önemi”, Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II , Genelkurmay Yayın Evi, Ankara, 2003, s. ?-?.
Benhür, Çağatay:	“1920’li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri: Kronolojik Bir Çalışma”, Türkiyat Araştırmaları Dergisi , S: 24, Konya, 2008, s. 277-313.
Bozkurt, Abdurrahman:	“Osmanlı Devleti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasındaki İlişkiler (1918-1920)”, OTAM , 34/ Güz 2013, s. 19-58.
Budak, Mustafa:	“Mondros Mütarekesi’nden Sonra İngilizlerin Batum’u İşgali”, Kafkas Araştırmaları III , İstanbul, 1997, s. 117-141.
Budak, Mustafa:	“1853–1856 Kırım Savaşı’nda Osmanlı Devleti ile Şeyh Şamil Arasındaki İlişkiler”, Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri , Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1996, s.79-92.

Budak, Mustafa:	“Nuri Paşa’nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu”, Kafkas Araştırmaları IV , İstanbul, 1998, s. 61-105.
Budak, Mustafa:	“Kanguru Olayı”, Tarih Enstitüsü Dergisi , Sayı 15, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1997, s.477-516.
Büyüktuğrul, Afif:	“Kurtuluş Savaşı’nda Deniz Harekâtı ve Deniz Kuvvetlerinin Çalışmaları I”, s. 20-24.
Cengiz, Hayrullah:	“Rusya’nın 1895-1905 Yılları Arasında Kafkasya Ermenileri Politikası-Ermenileri Ruslaştırma Çabaları”, Kafkas Araştırmaları IV , İstanbul, 1998, s. 175-194.
Çalışkan, Ülkü:	“Türk Kurtuluş Savaşında Sovyet Rusya’nın Mali ve Askeri Yardımları”, Karadeniz Araştırmaları , Sayı 9 (Bahar 2006), s. 35-54.
Çapa, Mesut:	“Gürcistan İle Diplomatik Münasebetler Ve Ardahan İle Artvin’in Kurtuluşu ”, Askeri Tarih Bülteni , Genelkurmay ATASE Yayınları, Sayı: 49, Ankara, 2000, s. 67-75.
Çelik, Osman:	“İngiltere’nin Kafkasya Siyaseti”, Kuzey Kafkasya , Yıl: 15, Sayı: 83-84, İstanbul, Eylül-Aralık 1991, s.13-19.
Çukurova, Bülent:	“Milli Mücadele Anıları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi -I-”, Ankara Üniversitesi TİTE Atatürk Yolu Dergisi , Sayı: 23, Ankara, 1999, s.321-356.
Demircioğlu, Asuman:	“Milli Mücadele’de Mustafa Kemal Paşa ve Büyük Millet Meclisi Hükümetleri’nin Barışçı Politikası ve İstikbal Gazetesi (1919-1922)”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi , Sayı: 33, Erzurum, 2007, s. 277-295.
Doğanay, Rahmi:	“Milli Mücadele Döneminde Türkiye, Sovyet Rusya ve İtilaf Devletlerinin Kafkas Politikaları”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi , Cilt:19, Sayı:2, Elazığ, 2009, s. 279-298.
Doğanay, Rahmi:	“Mütareke Döneminde İngilizlerin Kafkasya’daki Faaliyetleri ve İngiliz Politikası”, Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II , Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2003, s. 61-77.

Doğanay, Rahmi:	“İngiltere’nin Ankara İle İlişki Kurma Çabaları ve Rawlinson’un Rolü”, Ankara Üniversitesi TİTE Atatürk Yolu Dergisi , Sayı: 29-30, Ankara, 2002, s. 57-73.
Doğanay, Rahmi:	“İngiliz İtilaf Komiseri Rawlinson’un Gözüyle Mütareke Döneminde Doğu Anadolu ve Kafkasya”, Ankara Üniversitesi TİTE Atatürk Yolu Dergisi , Sayı: 23, Ankara, 1999, s. 371-390.
Eraslan, Cezmi:	“Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Mondros Mütarekesi Sonrasında Güney Kafkasya Müslümanları”, Kafkas Araştırmaları IV , İstanbul, 1998, s. 107-128.
Eraslan, Cezmi:	“II. Meşrutiyet’ten Tehcire Osmanlı Devleti’nin Ermenilere Yönelik Politikaları”, Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri , Cilt: 1, Ankara, 2007, s. 67-77.
Erat, Muhammed:	“Kars ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1919)”, Kafkas Araştırmaları III , İstanbul, 1997, s. 143-163.
Erat, Muhammet:	“Kazım Karabekir’in Nahçıvan ve Çevresindeki Faaliyetleri (1918)”, Kafkas Araştırmaları IV , İstanbul, 1998, s. 39-59.
Hesenli, Cemil:	“Cumhuriyet Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (1918-1920)”, Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920) , İstanbul, 2010, s. 227-256.
İbrahimli, Fezail:	“Cumhuriyetin Çöküşünün Ardından Azerbaycan’da Siyasal Baskı ve Tutuklamalar”, Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920) , İstanbul, 2010, s. 274-281.
İlgürel, Mücteba:	“Rusların Doğu Anadolu Siyaseti ve 1828-1829 İlk Rus İstilasası”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi , Sayı: 35, Edebiyat Fakültesi Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 167-176.
Ignatyev, B.:	“XIX. Yüzyıl Sonu ile XX. Yüzyıl Başında Rus-Türk İlişkileri (Gerçekleşmeyen Yakınlaşma Tasarıları)”, Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992 , TTK, Ankara, 1999, s. 153-163.

Kaştan, Yüksel:	“Mondros’tan Lozan’a Türk Ermeni İlişkileri”, Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri , Cilt: 2, Ankara, 2007, s. 905-943.
Kocaoğlu, Osman:	“Rus Yardımının İçyüzü”, Yakın Tarihimiz , Cilt: 1, Sayı: 10, Mayıs 1972, s. 292-293.
Kocaoğlu, Timur:	“Buhara Cumhurbaşkanı Osman Hoca (Kocaoğlu) ve İstiklal Savaşı Sırasında Türkiye’ye Altın Yardımı Meselesi”, Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996) , Kayseri, 1996, s. 421-424.
Kocaoğlu, Timur:	“Osman Hoca (Kocaoğlu) Yenilik Hareketleri ve İhtilaller Arasında”, Türkistan’da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller/ Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924 , Haarlem: SOTA, 2001, s. 499-512.
Köymen, Oya B.:	“Anglo-Turkish Relations: 1919-1922”, The Turkish Yearbook , vol.VIII, Ankara 1967, s.14-28.
Kuran, Ercüment:	“Rusya’nın Kafkasya’yı İstilasına Karşı Osmanlı Siyaseti (1856–1878)”, Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri , Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1996, s. 147-152.
Kurat, Yuluğ Tekin:	“1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkilerinin Siyasal Anatomisi”, Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992 , TTK, Ankara, 1999, s. 139-145.
Kutlu, Tarık Cemal:	“Abrek Zelimhan Hakkında”, Kuzey Kafkasya , Yıl 11, Sayı 62, İstanbul, Haziran 1986, s. 12.
Müfti, Şevket:	“İmparatorlukların Kafkasya Rekabeti”, Kafkasya Yazıları , Yıl 1, Sayı 4 İstanbul, Yaz 1998, s. 18–21.
Okkar, Remziye:	“Ermeni Meselesi”, Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi , S. 4, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2004, s. 75-94.
Okur, Mehmet:	“Mütareke Dönemi İngilizlerin Batum’daki Faaliyetleri ve Türk Ordusunun Tahliye Edilmesi”, Askeri Tarih Bülteni , Sayı: 53, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2002, s. 101-115.

Özkurt, Arzu:	“Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti”, Kafkas Vakfı Bülten , Sayı 7, İstanbul, Yaz 2001, s. 4-5.
Özgüldür, Yavuz:	“1918-1922 Dönemi Kafkasya’daki Siyasi Gelişmeler ve Türkiye”, Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II , Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2003, s. 79-87.
Qafarov, Vasif:	“Rusya-Azerbaycan İlişkileri ve Nisan İstilasası”, Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920) , İstanbul, 2010, s. 257-273.
Potskhveriya, Boris B.:	“1920 ve 1930’lu Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri”, Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992 , TTK, Ankara, 1999, s. 189-195.
Saray, Mehmet:	“Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri”, Kafkas Araştırmaları IV , İstanbul, 1998, s. 3-16.
Saray, Mehmet:	“Başlangıçtan Petro’ya Kadar Türk-Rus Münasebetlerine Genel Bir Bakış”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi , Sayı: 35, Edebiyat Fakültesi Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 193-222.
Saray, Mehmet:	“Gürcistan ve Gürcüler”, Kafkas Araştırmaları III , İstanbul, 1997, s. 1-27.
Saray, Mehmet:	“Milli Mücadele Yıllarında Buhara Cumhuriyeti’nin Türkiye’ye Yardımı ve Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu”, Türkistan’da Yenilik Hareketleri ve İhtilalleri/ Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924 , Haarlem: SOTA Yayınları, 2001, s. 344-351.
Saray, Mehmet:	“Rusya’nın Asya’da Yayılması”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi , Sayı: 10-11, Edebiyat Fakültesi Yayınevi, İstanbul, 1981, s. 279-302.
Sarıay, Yusuf:	“Milli Mücadelede Türk-Sovyet Münasebetleri”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi , Cilt:1, Samsun, 1986, s. 200-218.
Saydam, Abdullah:	“Kuzey Kafkasya’daki Bağımsızlık Hareketleri”, Avrasya Etütleri , Cilt 2, Sayı 1, Ankara, İlkbahar 1995,

	s. 88-122.
Sungur, Mutullah:	“Milli Mücadele’de Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Gümrü Antlaşması”, Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II , Genelkurmay Yayın Evi, Ankara 2003, s. 191-213.
Şahin, Enis:	“Türkiye İle Maveraya-yı Kafkasya Komiserliği İlişkilerinin Başlaması ve Erzincan Mütarekesi (18 Aralık 1918)”, Kafkas Araştırmaları IV , İstanbul, 1998, s. 153-173.
Şener, Bülent:	“Atatürk’ün Dış Politika Anlayışında Gerçekçilik ve Pragmatizm Olguları Milli Mücadele Dönemi Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri Örneği”, Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi , Sayı 9, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2007, s. 175-185.
Şihaliyev, Emin:	“Kars Antlaşması, Nahçıvan’la Bağlı Siyasi Meseleler Üzerine Yeni Bir Değerlendirme ve Ermeni İddiaları”, Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi 2(1) , Çankırı, s. 15-26.
Şimşir, Bilal N.:	“1878-1918 Yıllarında Türk-Rus İlişkileri”, Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992 , TTK, Ankara, 1999, s. 147-152.
Tellal, Erel:	“Sovyetlerle İlişkiler”, Türk Dış Politikası , Ed. Baskın Oran, Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 155-177.
Toker, Mustafa:	“Milli Mücadelede Rum-Ermeni İşbirliği”, Ankara Üniversitesi TİTE Atatürk Yolu Dergisi , S 29-30, Ankara, 2002, s. 213-217.
Toprak, Serap:	“1919-1945 Dönemi Türk-Rus İlişkileri”, Toplum Bilimleri Dergisi , Ocak-Haziran 2011, s. 161-170.
Tunaya, Tarık Zafer:	“Doğu'nun Sorusu: Türkler Milli Bir Devlet Kurmalı mı?”, Birinci Doğu Halkları Kurultayı (Belgeleri I) , İstanbul, 2000, s.1-5.
Turan, Şerafettin:	“Mondros Mütarekesi Ertesinde Mustafa Kemal’in Orduya, Siyasete ve İngilizlerin Tutumuna İlişkin Düşünceleri”, Belleten , XLVI/182, Ankara, 1982, s. 337-346.

Ural, Selçuk:	“12 Şubat 1919 Tarihli Muhtıradan Vilayat-ı Şarkıye Meselesi”, Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri , Cilt: 2, Ankara, 2007, s. 883-903.
Üstün, Hulusi:	“Kuzey Kafkasya Halklarının Etnolojik Analizi”, 21.Yüzyılda Pınarbaşı , Sayı: 39-40, Kayseri, Temmuz-Ağustos 2003, s. 28-30.
Wixman, Ronald:	“Sovyetler Birliği’nde Etnik Kimlik Terim ve Konseptler”, Kafkasya Yazıları , Sayı:7, Sonbahar 1999, İstanbul, s. 18-35.
Yaman, Ahmet Emin:	“Türk Kurtuluş Savaşı’nda Kafkasya İlişkilerinin Türkiye Büyük Millet Meclisine Yansıması ve Kafkasya Politikası”, Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II , Genelkurmay Yayın Evi, Ankara, 2003, s. 45-59.
Yel, Selma:	“Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti’nin Kuruluşunda Türkiye’nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?”, Ankara Üniversitesi TİTE Atatürk Yolu Dergisi , Sayı: 24, Kasım 1999-2003, Ankara, s. 563-578.
Yılmaz, İskender:	“Ermenistan’ın Bolşevikleşmesi”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi , Sayı: 14, Erzurum, 2000, s. 303-307.
Yusifzade, Sevinc:	“İngiltere’nin Ermenistan-Azerbaycan Sorununa Yaklaşımı (1918-1920)”, Büyük Devletler Kıskaçında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920) , İstanbul, 2010, s. 161-169.

II. Dijital Makaleler

Arslan, Mukaddes:	“Yakın Dönem Tarihimizde Yeşil Ordu Cemiyeti’ne Toplu Bir Bakış”, (Çevrimiçi) http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-51/yakin-donem-tarihimizde-yesil-ordu-cemiyetine-toplu-bir-bakis , 27 Eylül 2016.
Çağlayan, K. Tuncer:	“Büyük Ermenistan Projesi ve İngiltere”, (Çevrimiçi) http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-44/buyuk-ermenistan-projesi-ve-ingiltere , 27 Ağustos 2016.

Çağlayan, K. Tuncer:	“Dünya Savaşı Sonunda Enver Paşa’nın Kafkasya’daki Planları ve İngiltere”,(Çevrimiçi) http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-41/dunya-savasi-sonunda-enver-pasanin-kafkasyadaki-planlari-ve-ingiltere , 24 Ekim 2016.
Dağıstan, Adil:	“Milli Mücadele’de Mustafa Suphi Olayı”,(Çevrimiçi) http://atam.gov.tr/milli-mucadelede-mustafa-suphi-olayi/ ,18 Haziran 2016.
Dinç, Sait:	“Atatürk Döneminde (1920-1938) Türk Dış Politikasında Gelişmelere Genel Bir Bakış; İkili ve Çok Uluslu İlişkiler”, (Çevrimiçi) http://turkoloji.cu.edu.tr/ATATURK/arastirmalar/sait_dinc_ataturk_donemi_turk_dis_politikasi.pdf , 20 Kasım 2016.
Irmak, Sadi:	“Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri”, (Çevrimiçi) http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-09/ataturkun-dis-politika-ilkeleri , 18 Eylül 2016.
Günlübol, Mehmet:	“Atatürk ve Dış Politika”, (Çevrimiçi) http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-24/ataturk-ve-dis-politika , 17 Eylül 2016.
Günlübol, Mehmet, Kürkçüoğlu, Ömer:	“Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış”, (Çevrimiçi) http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-02/ataturk-donemi-turk-dis-politikasına-genel-bir-bakis , 25 Eylül 2016.
Özkan, Yakup:	“Lazistan Mebusu Osman Bey’in Rusya’dan Ankara’ya Gönderdiği Silahlar”, (Çevrimiçi) http://www.rizeninresi.net/2012/10/03/lazistan-mebusu-osman-beyin-rusyadan-ankaraya-gonderdigi-silahlar-2/ , 30 Eylül 2016.
-----	“Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası I (1923-1930)”, (Çevrimiçi) http://www.ait.hacettepe.edu.tr/egitim/ait203204/II7.pdf , 27 Eylül 2016.
-----	“Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası”, (Çevrimiçi) http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-56/ataturk-donemi-turk-dis-politikasi , 24 Eylül 2016.
-----	“Brest-Litovsk Barış Konferansında Sovyet Rusya’nın

	Ermeni Politikası”, (Çevrimiçi) http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-54/brest-litovsk-baris-konferansinda-sovyet-rusyanin-ermeni-politikasi , 10 Mayıs 2016.
-----	“Milli Mücadele Döneminde Sovyet Rusya’nın Yardımları”, (Çevrimiçi) http://ekosanayi.com.tr/milli-mucadele-doneminde-sovyet-rusyanin-yardimlari/ , 22 Mart 2016.
-----	“Özbekistan’dan Gelen Bir Haber”, (Çevrimiçi) http://www.tika.gov.tr/tr/haber/ozbekistandan_gelen_bir_haber-2465 , 29 Kasım 2016.

F. TEZLER

Ar, Kamil Necdet:	“Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi , Ege Üniversitesi SBE, İzmir, 2009.
Aslan, Mahir:	“Atatürk ve Azerbaycan Politikası”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi , Trakya Üniversitesi SBE, Edirne, 2008.
Bolat, Mehmet Ali:	“Çatışma ve Birleşme İkileminde Kuzey Kafkasya”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi , Beykent Üniversitesi SBE, İstanbul, 2005.
Diñç, Mehmet Emin:	“Halil (Kut) Paşa’nın Askeri ve Siyasi Faaliyetleri”, Yayınlanmamış Doktora Tezi , Ege Üniversitesi SBE, İzmir, 1998.
Erşan, Mesut:	“Birinci Dünya Harbinde Osmanlı Devleti’nin Kuzey Kafkasya Siyaseti”, Yayınlanmamış Doktora Tezi , Atatürk Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 1995.
Karagöz, Rıza:	“Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi , On Dokuz Mayıs Üniversitesi SBE, Samsun, 1993.
Sarı, Mustafa:	“Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi , Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya, 2010.

Tercan, Serkan:	“TBMM Hükümetlerinin Kafkas Politikası (1920-1923)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi , Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, Isparta, 2011.
Yılmaz, Murat:	“Mustafa Kemal’in Dış Politika Anlayışı ve 19 Mayıs 1919’dan Lozan’a Geline Süreçte Türk Dış Politikası”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi , Dumlupınar Üniversitesi SBE, Kütahya, 2009.

EKLER

Ek-1: Çiçerin'in Mustafa Kemal'e 3 Haziran 1920 Tarihli Mektubu

“Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Efendi’ye

Moskova 3 Haziran 1920

Sovyet Hükümeti her iki milleti tehdit eden ecnebi emperyalizmine karşı mücadeleye iştirak eylediğini bildiren ve Rus Sovyet Hükümeti’yle münasebat-ı muntazamaya girişmek arzusunu izhar eden mektubunuzu aldığıı bildirmekle kesb-i şeref eyler. Başında Ankara Büyük Millet Meclisi bulunan yeni Türk Hükümeti’nin harici siyasetinin esasatına Rus Sovyet hükümeti memnuniyetle muttali oldu. Bu prensipler bervech-i atidir:

1.Türkiye ’nin istiklalinin ilanı,

2.Gayr-ı kabil-i itiraz Türk arazisinin Türk devletine ilhakı,

3.Arabistan ve Suriye ’nin müstakil devletler gibi ilanı,

4.Büyük Millet Meclisi tarafından karara nazaran Türkiye Ermenistanı’nda, Kürdistanı’nda, Batum arazisinde, şarki Trakya’da, Türk ve Arapların müştereken buldukları bütün arazide milletlerin kendi mukadderatlarının tesbit ve tayinini kendilerine bırakmak. Sovyet Hükümeti mültecilerin ve arzuları hilafında hicret etmiş muhacirlerin de bu menatıkta serbestçe referanduma iştirak edebilmeleri için bunların mahallerine avdet ettirilmelerini tabii buluyoruz.

5.Başında Büyük Millet Meclisi bulunarak teşekkül eden yeni Türk hükümetine ait arazide ve ekalliyette kalan milletler için Avrupa’nın en serbest hükümetlerinde bulunan milli ekalliyetler için tanınmış bütün hukukun tanınması.

6.Boğazlar mes’elesinin, Karadeniz sahil hükümetleri tarafından akdedilecek bir konferansa tevdi.

7.Kapitülasyonların ve ecnebi devletlerin mali kontrolünün ilgası.

8.Her nevi ecnebi nüfuz mıntıklarının ilgası.

Rus Sovyet Hükümeti tazyik altında bulunan milletleri kurtarmak gaye-i temennisiyle emperyalizm hükümetlerine karşı tevcih edilmiş mesai ve harekât-ı askeriyeeye mutlak Büyük Millet Meclisi’nin arzusunu ahzeder. Kendi Mukadderatlarını kararlaştıracak milletlerin, hakkın, adaletin talep ettiği vechile bir taraftan Türkiye, diğer taraftan Ermenistan ve Acemistan aralarında kat’i hududun tesbiti için vuku bulacak müzakerat-ı siyasiyeye Büyük Millet Meclisi’nin müsaade edeceğini Rus Sovyet

Hükümeti ümid eder. Ve Rus Sovyet Hükümeti her zaman alakadarının daveti üzerine tavassut-ı deruhdeye müheyyadır.

Türkiye ve Rusya arasında münasebat-ı dostane ve devamlı bir muhadenetin tesisi için doğrudan doğruya münasebat-ı siyasiye ve konsolosluklara ait münasebata başlanmasını Rus Sovyet Hükümeti teklif eder. Rus Sovyet Hükümeti kendi mukadderatını bizzat tayin ve tanzim hakkını her millet için tanımaktadır. Rus Sovyet Hükümeti kendi istiklal ve hükümetini müdafaa ve takviye için Türk ahalinin cidal-i kahramanesini pek büyük bir alaka ile takip ediyor ve Türkiye için pek müellim olan bu günlerde Rus-Türk milletlerini birleştirecek muhadenetin sağlam bir esas üzerinde olduğundan bahtiyar bulunuyor.

Büyük Millet Meclisi Reisi Efendi!

Baladaki mevaddı piş-i nazar-ı ittilainıza vazederken müttehit köylü amele cumhuriyeti ahalisi namına istiklal için mücadele eden Türk halkının muvafakiyat-ı temenniyatımızı da iblağla kesb-i şeref eylerim.

Umur-ı Hariciye Ahali Komiseri Çiçerin”

Kaynak: Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Cilt: 2, İstanbul, s. 77-78.

Ek-2: Mustafa Kemal'in Çiçerin'e 20 Haziran 1920 Tarihli Mektubu

“Rusya Sovyet Cumhuriyeti Umur-u Hariciye-i Ahali Komiseri Efendiye

Rus Sovyet Cumhuriyeti Umur-u Hariciye-i Ahali Komiserliğinin 3 Haziran 1920 tarihi ile Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyasetine hitaben gönderdiği mektubun mealine memnuniyetle muttali olduk. Cevaplarımızı berveçh-i ati arz ile Kesb-i şeref eylerim.

1.Türkiye'ye müteallik olarak sekiz maddede bildirilen prensipler esasen bizim samimi ve ciddi prensiplerimizdir. Bu prensiplerin tadbikine mani olan Garb Devletleri aleyhine de münhasıran bu sebeple mücadele ediyoruz. Samimi ve ameli esbabı temin ettikçe kâmilan tadbik edeceğiz.

2.Ermenistan ve Acemistan ile hududlarımızı tayin için Rus Sovyet Cumhuriyeti'nin tavassutunu memnuniyetle kabul ve müzakerat-ı siyasiye ile halli müşkülât tarikini tercih ederiz.

3.Ancak, komşularımızın gayrı kabil-i itiraz bir surette terk olan araziyi tahrib ve ahaliyi katliam ettiklerinden ve garp emperyalistlerine has olan usullerle sun-i kitleler ve ekseriyetler vucude getirmekte olduklarından şiddetle muzdarip ve müştekiyiz. Buna nihayet verecek ihtiyat tedbirlerinden olmak üzere Elviye-i Selase (3 vilayet) dâhilinde bazı mevakı-i işgal için harekât-ı askeriye icrasına karar vermek ıstırarında (mecburiyet) kalmış iken, mektubunuz üzerine harekâtı tehir ettik. Ahalimiz aleyhine Ermenilerin tecavüzatının durdurulmasını ve tavassut için dermeyeran edilecek teklifin musaraatan (süratle) dermeyeranınırıca ederiz.

4.Rus Sovyet Cumhuriyeti nezdinde selahiyeti fevkalade ile gönderilen vekillerimiz yolda ve halen Erzurum'da beklemektedir. Sovyet Cumhuriyeti ile muntazam siyasi münasebetleri ve gelecekteki münasebetleri tanzim etmek vazifesini almışlardır. Komşularımızın Sovyet Cumhuriyeti ile münasebatımıza mani olmaları sebebiyle temas teahhür etmektedir. Tesriini (çabuklandırılmasını) Kemal-i memnuniyetle arzu ettiğimiz bu temasların husulü için Sovyet Cumhuriyeti tarafından da tehsilat-ı mümkününe ifasını rica ve şimdiden selahiyattar Sovyet Murahhas ve Heyetlerini intizar ederiz.

5.Biz garp emperyalistlerine karşı yalnız halas ve istiklalimizi muhafaza etmekle iktifa etmiyoruz. Aynı zamandagarpi emperyalistlerinin kuvvetleri ve malum olan her vasıtaları ile Türk Milletini emperyalizme vasıta ittihaz etmek istemelerine de mani oluyoruz. Bu suretle bütün beşeriyete hizmet ettiğimize kaniiz. Rus ve Türk

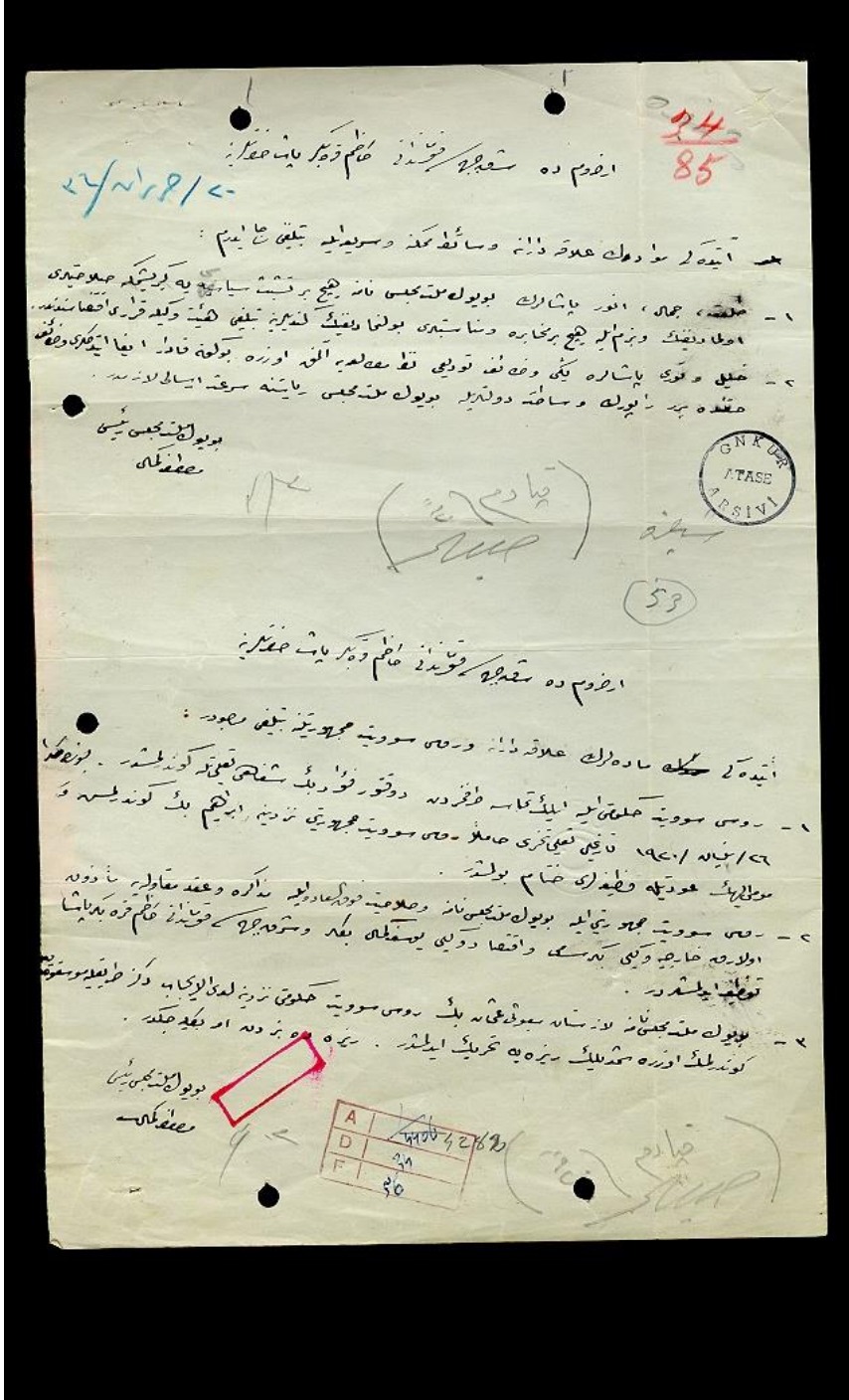
Milletlerini birleştirecek sağlam muhadenet esaslarının ameli ve maddi bir surette semerelerini gösterebileceğinden ümitvar olmakla bahtiyar bulunuyorum.

Umur-u Hariciye Komiseri Efendi, kemal-i samimiyetle izah ettiğimiz berveçh-i bala beyanatımızla Sovyet Cumhuriyeti ile tesis edeceğimiz münasebatta tarafeynin emniyet-i tamme içinde bulunmasına ne kadar ehemmiyet verdiğimizi arz edebildiğimi ümit eder ve içinde bulunduğumuz mücadelata gösterilen hayırhah alakanın Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Türk Milletince heyecan ve meserret ile telakki edildiğini iblağ ile kesbi şeref eylerim.

Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal”

Kaynak: Atatürk’ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923, Cilt:1, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 165-168.

**Ek-3: Talat, Cemal ve Enver Paşaların TBMM Adına Siyasi Teşebbüste
Bulunamayacakları, 20-6-1920, ATASE, İSH, K 613, G 80.**

Ek-4: Birinci Moskova Görüşmelerinde Parafe Edilen Anlaşma Metni

“1.Taraflardan her biri diğerine zorla kabul ettirilmek istenen bir barış anlaşmasını veya uluslararası senedi tanımamayı prensip olarak kabul ettikleri için Rusya Cumhuriyeti Türkiye’ye müteallik olan ve hali hazırda Büyük Millet Meclisi’nin temsil eylediği Türkiye Hükümeti Milliyesi tarafından tasdik edilmemiş bulunan hiçbir senedi düveliyi asla tanımamayı kabul eder.

2.Taraflar şimdiye kadar iki memleket arasında münakid bütün anlaşmaların gerçek çıkarlar sağlamadığını onaylar ve bunların bütünüyle fes edilmesine karar verirler.

3.İki memleket arasındaki ilişkilerin devamını ve kesintiye uğramaması kaffei ahvalde teshil etmek gereziyle taraflar iki memleket arasındaki demiryol münakalatının her türlü mevaniden ari olarak mümkün mertebe çabuk temini ve Türkiye ile Rusya arasında eşhas ve eşya nakline vesaiti münakalenin en kısa bir müddet zarfında tesisi için her türlü tedbiri birlikte almayı taahhüt ederler.

4.Taraflardan birinin diğer taraf memleketinde sakin bulunan tebası mukim buldukları memleket kanunlarının bahşettiği hukuk ve vezaiif kaidesi üzerine muamele göreceklidir. Milli savunmaya aid olan hükümler bundan ayrı tutulacaktır. Her iki taraf tebaasının hukuku aile, veraset ve ehliyeti hukukiyelerine aid olan meseleler dahi bu madde hükmünden istisna edilmiştir. Bu meselelerin çözümlenmesi durumu ayrıca bir itilafname ile tayin edilecektir.

5.Taraflar, birinin diğer taraf arazisinde mukim bulunan tebaası hakkında en ziyade ayrıcalıklı millet muamelesini tatbikinde müttefiklerdir.

6.Taraflar boğazların bütün devletlerin ticaretine açılması serbestçe dolaşımını temin amacıyla Karadeniz ve boğazların tabi olacağı uluslararası hükümlerin kesin şekilde tayinini ittihaz edeceği kararlar Türkiye’nin egemenliğine ve gerek Türkiye’nin gerek İstanbul’un güvenliğini ihlal etmeyecek surette, mücavir devletler murahhaslarından ileride oluşturulacak bir konferansa bırakılmasını kabul ederler.

7.Taraflar mümkün olduğu kadar kısa sürede bu anlaşmanın mukaddemesinde münderiç iki memleket arasındaki muhadenet ilişkisinin takviyesine gerekli iktisadi mali ve sair bilcümle meseleleri düzenleyecek anlaşmalar yapılmasını kabul ederler.

8.Bu anlaşmanın tasdiknamelerinin teatisi akabinde sefaret ve konsolosluk ilişkileri başlayacak ve mümkün olduğu kadar kısa bir zamanda konsolosluk anlaşması imzalanacaktır.”

Kaynak: Saime Yüceer, **Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri**, Bursa, 1997, s. 127-132.

Ek-6: Moskova Antlaşması'nın Metni

*“TÜRKİYE – SOVYET RUSYA DOSTLUK VE KARDEŞLİK ANDLAŞMASI
Moskova, 16 Mart 1921*

Ulusların kardeşliği ilkesini ve kavimlerin kendi geleceklerini özgürce saptamak hakkını tanımakta birleşmiş olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ile Rusya Sovyetleri Sosyalist Federal Cumhuriyeti Hükûmeti, genişleme ve istila siyasetine karşı olan savaşımındaki dayanışmalarını ve iki ulustan birinin karşılaşacağı zorlukların ötekinin durumunu da ağırlaştıracağını bilerek, aralarında her zaman dostluk bağlarının ve her iki ulusun karşılıklı çıkarlarına dayanan sürekli dostluk bağlarının yerleşmiş olmasını görmek özlemiyle bir Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması yapmaya karar vermişler ve bu amaçla aşağıda yazılı yetkili temsilcilerini seçmişlerdir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti:

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Ekonomi Bakanı ve bu Mecliste Kastamonu Milletvekili Yusuf Kemal Bey,

Bu Hükûmetin Milli Eğitim Bakanı ve Türkiye Büyük Millet Meclisinde Sinop Milletvekili Doktor Rıza Nur Bey ve

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Büyükelçisi ve bu Meclis'te Ankara Milletvekili Ali Fuat Paşa.

Rusya Sovyetleri Sosyalist Federal Cumhuriyeti Hükûmeti:

Dışişleri Halk Komiseri ve tüm Rusya Merkez Yönetim Komitesi üyesi Jorj Çiçerin ve Tüm Rusya Merkez Yönetim Komitesi üyelerinden Celal Korkmazof.

Yukarıda adı geçen yetkili temsilciler, yönetimine uygun bulunan yetki belgelerini verdikten sonra, aşağıdaki maddeleri kararlaştırmışlardır.

Madde 1- Bağlı Taraflar, herhangi birine zorla kabul ettirilmek istenilen bir barış antlaşması ya da başka bir uluslararası bağıtı tanımamayı ilke olarak benimserler. Rusya Sovyetleri Sosyalist Federal Cumhuriyeti Hükûmeti, bugün Büyük Millet Meclisince temsil edilmekte olan Türkiye ulusal Hükûmeti tarafından tanınmamış Türkiye'ye ilişkin hiç bir uluslararası bağıtı tanımamayı kabul eder. İşbu Antlaşmada yazılı 'Türkiye' terimi ile 28 Ocak 1920 günü İstanbul'da toplanan

Meclis-i Millitarafından düzenlenip tüm devletlere ve basına bildirilen Misak-ı Milli'nin kapsadığı topraklar anlaşılmaktadır.

Türkiye'nin kuzey-doğu sınırı, Karadeniz kıyısında bulunan Sarp köyünden başlayarak, Hedis Meta dağı – Savşat dağında suların bölündüğü çizgi – Kani dağı ve oradan, sürekli olarak, Ardahan ve Kars Sancaklarının yönetim sınırlarının kuzeyini izleyerek Aşağı Kara Su'nun döküldüğü yere varan çizgi ile belirlenmiştir. (Sınırın ayrıntıları ve buna ilişkin işler için I (A) ve I (B) Eklerine bağlı, Taraflarca imzalanan haritaya bakılması).

Madde 2- Türkiye, işbu Antlaşmanın birinci maddesinde gösterilen sınırın kuzeyinde Batum Livasına ilişkin topraklar ile Batum kenti limanı üzerindeki egemenlik hakkını, şu koşullarla, Gürcistan'a bırakmaya razı olur:

Birinci: İşbu Maddede belirtilen yerler halkının, her topluluğunun kültürel ve dinsel haklarını sağlayacak ve bu halkın yukarıda sözü geçen yerlerde isteklerine uygun bir tarım toprakları rejmi kurma olanağına sahip olacak biçimde geniş bir yönetsel özerkliğe kavuşması:

İkincisi: Batum limanı üzerinden Türkiye'ye giden ya da oradan gelen ticaret malları ve tüm nesnelere gürmük vergisine bağlı tutulmayarak ve hiç bir engelle karşılaşmayarak, her türlü vergi ve ücretten bağımsız biçimde, serbest transit hakkı ile birlikte, Türkiye'nin özel harcamalardan ayrık olarak, Batum limanından yararlanmasının sağlanması.

Madde 3- bağıtlı Taraflar, Antlaşmanın I (C) Ekinde belirlenen sınır içindeki Nahcivan kesiminin, koruyuculuk hakkını üçüncü bir devlete hiç bir zaman bırakmamak koşulu ile, Azerbaycan koruyuculuğunda özerk bir bölge oluşturulması konusunda anlaşmışlardır.

Nahcivan topraklarının Aras talveg çizgisinin doğusu ile Tağna Dağı (3829) – Veli Dağ (4121) – Bağırsık (6587) – Kömürlü Dağ (6930) çizgisi arasından sıkışmış üçgen kesiminde, bu toprakların Kömürlü dağ (6930)'dan başlayıp Saray Bulak (8071) – Ararat İstasyonundan geçerek Kara Su'nun Aras ile birleştiği yerde sona eren sınır çizgisi, Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan yetkili temsilcilerinden oluşacak bir Komisyon eliyle belirlenecektir.

Madde 4- Bağıtlı Taraflar, Doğu uluslarının ulusal kurtuluş hareketleri ile Rusya işçilerinin yeni bir sosyal düzen için savaşımları arasındaki yakınlığı gözlemleyerek, bu ulusların özgürlük ve bağımsızlık haklarını ve diledikleri hükümet rejimi ile yönetilmek haklarını açıkça belirtirler.

Madde 5- Boğazların tüm ulusların ticaretine açılması ve geçiş özgürlüğünün sağlanması için, Bağıtlı Taraflar, Karadeniz ve Boğazların bağı olacağı rejimin

kesin biçimde hazırlanması işinin, kıyı devletlerinin temsilcilerinden oluşmak üzere, daha sonra yapılacak bir Konferansa bırakılmasını uygun bulurlar. Şu da varki, bu Konferansta alınacak kararların Türkiye'nin salt egemenliğine ve Türkiye ile onun başkenti olan İstanbul'un güvenliğine hiç bir zarar getirmemesi gerekir.

Madde 6- Bağlı Taraflar iki ulus arasında şimdiye dek yapılan tüm antlaşmaların kendilerinin karşılıklı çıkarlarına uygun olmadığını kabul ederler. Böylece, bu antlaşmaların geçersizliği ve ortadan kaldırılmış olduğu konusunda görüş birliğine sahiptirler. Rusya Sovyetleri Sosyalist Federal Cumhuriyeti Hükûmeti, Türkiye ile Çarlık Hükûmeti arasında yapılmış uluslararası antlaşmalara dayanan parasal v.b. yükümlerden kendisine karşı Türkiye'nin arınmış olduğunu özellikle açıklar.

Madde 7- Rusya Sovyetleri Sosyalist Federal Cumhuriyeti Hükûmeti, Kapitülasyonlar yönetiminin her ülkenin ulusal gelişmesinin özgürce sürmesi ve egemenlik haklarını bütünüyle kullanmasıyla bağdaşmadığını kabul ederek, Türkiye'de bu yöntemle herhangi bir biçimde ilişkili her türlü yetkilerin ve hakların kullanılmasını geçersiz ve kaldırılmış sayar.

Madde 8- Bağlı Taraflar, toprakları üzerinde karşı Taraf ülkesinin ya da ona bağlı topraklarından birinin Hükûmeti rolünü üstlenmek savında bulunan örgüt ve grupların kurulmasını ya da yerleşmesini ve öteki ülkeye karşı savaşın amacıyla olan grupların yerleşmesini hiç bir zaman kabul etmemeyi yükümlenirler. Türkiye ve Rusya, Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleri için de karşılıklı olmak koşulu ile özdeş yükümlülük üstlenirler.

Şurası ayrıca belirtilir ki, işbu Maddede sözü geçen Türkiye toprakları doğrudan doğruya Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin sivil ve askersel yönetimi altında bulunan topraklardır.

Madde 9- Bağlı Taraflar, iki ülke arasındaki bağlantıların kesilmeden sürdürülmesi amacıyla, demiryolu, telgraf vb. gibi ulaşım ve iletişimi koruma ve geliştirmeyi ve iki ülke arasında, zorluklarla karşılaşmaksızın, kişi ve malların özgürce geçişini sağlamak için gerekli önlemlerin, ivedilikle aralarında anlaşarak alınmasını yükümlenirler. Bununla birlikte, yolcuların ve ticaret eşyasının girip çıkışında ülkelerden her birinde yürürlükte bulunan yasalar bütünüyle uygulanacaktır.

Madde 10- Bağlı Taraflardan birinin öteki Taraf topraklarında oturan uyrukları, yerleşmiş oldukları ülke yasalarından doğan hak ve görevlere uygun biçimde işlem görmekle birlikte, ulusal savunmaya ilişkin yasalardan bağışık tutulup onlara uymaları istenilmeyecektir.

Aile ve veraset hakları ile ehliyete ilişkin işlerde de Tarafların uyrukları işbu Madde hükümlerinin dışında kalacaklardır. Bu konular bir özel anlaşma yapılarak çözümlenecektir.

Madde 11- Bağıtlı taraflar, her iki ülkeden birinin öteki ülke topraklarında oturan uyrukları için En Çok Gözetilen Ulus işlemi uygulanmasına izin verirler. İşbu Madde hükümleri Türkiye'nin müttefiki bulunan Müslüman Devletlerinin uyrukları ile Rusya'nın müttefikleri olan Sovyet Cumhuriyetleri uyruklarına ilişkin haklarda uygulanmaz.

Madde 12- 1918 yılından önce Rusya'ya bağlı iken, üzerinde Türkiye'nin egemenlik hakkı olduğu Rusya Sovyetleri Sosyalist Federal Cumhuriyeti Hükümetince işbu Antlaşma ile kabul olunan topraklar halkından her isteyen Türkiye'yi özgürce terk edebilecek ve eşyasını, mallarını ve paralarını birlikte götürebilecektir. İşbu Antlaşma ile Türkiye tarafından egemenlik hakkı Gürcistan'a terkedilen Batum arazisi halkından her kimse de özdeş hakka sahiptir.

Madde 13- Rusya, tüm savaş tutsakları ile sivil tutuklulardan Kafkasya ve Avrupa Rusya'sında bulunanları, işbu Antlaşmanın imzası gününden başlayarak üç ay içinde; Asya Rusya'sında bulunanları altı ay içinde, harcamaları Rusya tarafından ödenmek üzere, Türkiye'nin kuzeydoğu sınırına dek geri yollamayı yükümlenir. Henüz Türkiye'de bulunan Rus savaş tutsakları ile sivil tutukluları için de Türkiye özdeş işlem uygulayacaktır. Bu geri yollamaların ayrıntıları işbu Antlaşmanın imzasından sonra yapılacak özel bir Sözleşme ile belirlenecektir.

Madde 14- Bağıtlı Taraflar en kısa bir süre içinde bir Konsolosluk Sözleşmesi ile, bu Antlaşmanın Giriş kesiminde belirtilen iki ülke arasındaki ilişkileri ve bağları güçlendirmek amacıyla, ekonomik, parasal ve öteki gerekli işleri düzenleyici Anlaşmalar yapmayı kabul ederler.

Madde 15- İşbu Türk – Rus Antlaşmasında güney Kafkasya Cumhuriyetlerine ilişkin hükümlere Türkiye ile bu Cumhuriyetler arasında yapılacak Andlaşmalarda uyulmasını zorunlu kılmak için, Rusya söz konusu güney Kafkas Cumhuriyetleri katında gerekli girişimlerde bulunmağı yükümlenir.

Madde 16- İşbu Antlaşma onay işlemi görecektir. Onay belgeleri en kısa bir süre içinde Kars'ta verişilecektir.

İşbu Antlaşma, 13. Maddesi ayrı tutulmak üzere, onay belgelerinin verişimi gününden başlayarak yürürlüğe girecektir.

Bu hükümlere olan inançla, yukarıda adı geçen yetkili Temsilciler işbu Andlaşmayı imza etmişler ve mühürlemişlerdir.

İşbu Antlaşma iki örnek olarak, Moskova'da bin üç yüz otuz yedi (bin dokuz yüz yirmi bir) yılı martının on altıncı günü düzenlenmiştir.

Yusuf Kemal

Georges Tchitcherine

Ali Fuad

EK 1 (A)

Türkiye'nin kuzey – doğu sınırı aşağıdaki biçimde saptanmıştır (Rus genelkurmayının 1/210.000 ölçeğindeki – bir pus beş verstlik haritasına göre):

Karadeniz kıyısında Sarp (Sarpe) Köyü – Karaşalvar Dağı (Chalvar Cara) (5014) – ve Maradidi (Maradidi) Köyünün kuzeyinde Çoruh'u keser – Sapar (Sabaor) Köyü kuzeyi – Hedis – Meta Dağı (Khedis - Meta) (7052) – Kavakibe Dağı (Kva - kibe) – Kavtareti Köyü (Kavatereti) – Medzybna (Mdzybna) Dağı sularının bölündüğü çizgi – Keson Dağı (Crat-Kessonu) (6468) – Kordo Dağı (Korda) (7910) sularının bölündüğü çizgiyi izleyerek Harabet Şavşateski (Karabet Chavchatesky) Dağı doruğunun batı kesiminden eski Artvin Kazasının eski yönetim sınırına ulaşır. Şavşateski Dağı sularının bölündüğü çizgiden geçerek Sarı Çay (Kara İsali) (8478) Dağına varır – Kıyoraliski Boynu (Kioralisky), buradan Kannı (Kanny) Dağında eski Ardıhan Kazasının eski yönetim sınırına gelir – oradan kuzeye yönelerek Elil Grmani (Aiil Grmany) (8357) Dağına ulaşır – Aynı Ardıhan sınırını izleyerek Badela (Badela) Köyünün kuzey – doğusunda Pskov (Pskhov) Çayına ulaşır – ve Çancak (Tchnatchak) Köyünün kuzeyine dek bu ırmağı güneye doğru izler – orada bu ırmağı bırakıp suların bölündüğü çizgiyi izleyerek Erilyan Başı (Airrilian Bachi) Dağına (8512) ulaşır – Kel Tepe (Kelletapa) (8463) ve Harman Tepe (9709) Dağlarından geçerek Kasris Seri (Kasris Seri) (9681) Dağına gelir – oradan Kura (Koura) ırmağına dek Kavzamet(Kavzamete) çayını izler- Daha sonra Kartanekev (Kartanakav) Köyünün doğusuna dek Kura ırmağının talveg çizgisini izler ve orada Karaoğlu (7159) Dağı sularının bölündüğü çizgiyi geçerek bu ırmağı bırakır – sonra Kazapın (Kazapine) Gölünü ikiye ayırarak (7580) noktasına ve oradan Gök Dağa (9252) ulaşır – Üç Tepeler (9783) – Tayfa Kale (Tayfa Kala) (9716-9065) noktası – orada eski Ardıhan Sancağı sınırını bırakır ve Büyük Akbaba (Bal - Akbaba) (9973) Dağına geçer – (8829) – (8827) – (7062) – İbiş Köyünün doğusuna geçerek (7518) yüksekliğine ve sonra da Kızıltaş'a ulaşır – (7439) – (7490) – Nuvi Kızıltaş (Novi Kizil Dach) Köyü – Kara Memet'in batısından geçerek Çamuşbu (Djamouchou) Çayına ulaşır (Burası Dilavar, B. Kamlg ve Tıhnız Köylerinin batısındadır). Vartanlı (Vartanlı) ve Beşşuragel (Bach Chouragel) Köylerinden geçerek ve yukarıda anılan ırmağı izleyerek Kaleli (Kalalı)'nin kuzeyinde Arpa Çay Irmağına ulaşır. Oradan, sürekli olarak Arpa Çayı talveg çizgisini izleyip Aras'a gelir. Aras talveg çizgisini Karasu'nun döküldüğü yere dek izler.

Not: Şurası kesindir ki, sınır yukarıda belirtilen yüksekliklerde suların bölündüğü çizgi üzerinden geçer.

Yusuf Kemal

Georges Tchitcherine

Dr. Rıza Nur

Djelal Korkmassoff

Ali Fuad

EK: 1 (B)

I (A) Ekine gösterildiği üzere, sınır çizgisinin Arpa Çay ve Aras'ın talveg çizgisinde kaldığı açıkça belirlendiğine göre, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tahkim edilmiş yerlerin hizasını bugünkü Gümrü (Alexandropol) – Erivan demiryolundan Arpa Çay Bölgesinde sekiz verstlik ve Aras bölgesinde dört verstlik bir mesafeye çekmeyi üstlenir. Söz konusu bölgeleri sınırlayan çizgiler aşağıda Arpa Çayı bölgesi için birinci fıkranın (A) ve (B) bendlerinde ve Aras bölgesi için ikinci fıkrada gösterilmiştir:

I.Arpaçay Bölgesi:

(A)Vartani'nin güney – doğusunda – Uzun Kilisenin doğusunda Boziyar (Boziyar) Dağı (5906) – (5082) – (5047) – Karmırvang'ın (Karmırvank) doğusunda – Üç Tepe (5478) – Araz Oğlu'nun doğusunda – Ani (Ani)'nin doğusunda – İne Köy (Enikei)'ün batısında Arpa Çay'a ulaşır.

(B)(5019) yüksekliğinin doğusunda Arpa Çay'ı yeniden bırakır – doğruca (5581)'e gider. Kızıl Kula'nın dört buçuk verst doğusunda Bocalı (Bodcali)'nin doğusunda iki verst – daha sonra, Duygur Çayı (Digor Tchai) – Düz Geçit Köyüne dek bu ırmağı izleyerek doğruca Karabağ kalıntılarının kuzeyine giderek Arpa Çayına ulaşır.

II.Aras Bölgesi:

Karabağ Alican ve Süleyman Köy (Diza) arasındaki düz çizgi. Bir yandan Gümrü Erivan demiryolu, öte yandan demiryolundan dört ve sekiz verstlik mesafelerde belirlenen çizgilerle (bu mesafe çizgileri söz konusu bölgenin dışında kalır) sınırlandırılan bölgelerde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti hiç bir istihkâm yapmamayı ve düzenli asker bulundurmamayı üstlenir. Ancak söz konusu bölgede düzen, güvenlik ve yönetimi sağlamak üzere, asker bulundurmak hakkını saklı tutar.

Yusuf Kemal

Georges Tchitcherine

Dr. Rıza Nur

Djelal Korkmassoff

Ali Fuad

EK: 1 (C)

Nahcivan Toprakları:

Ararat İstasyonu – Saray Bulak Dağı (8071) – Kömürlü Dağ (Kemourlu) (8839) – (8930) – (3080) – Sayat Dağ (Sayat) (7868) – Kurt Kulak (Kourtkoulak) Köyü – Gamasur Dağı (Gamessour) (8060) – (8022) – Gökdağ (Kuki) (8282) ve eski Nahcivan Kazasının yönetim sınırı doğusu.

Yusuf Kemal

Georges Tchitcherine

Dr. Rıza Nur

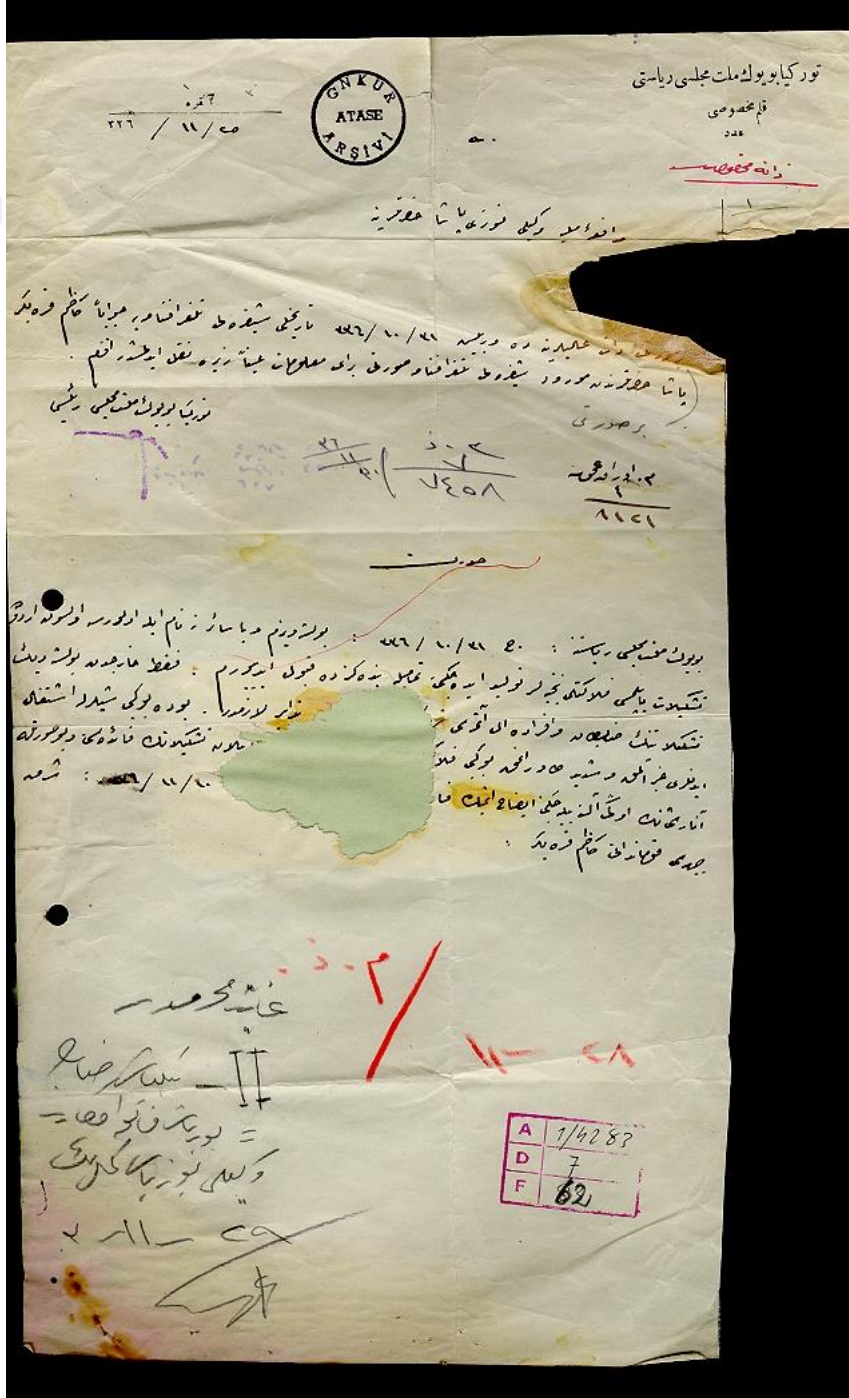
Djelal Korkmassoff

Ali Fuad”

Kaynak: İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, I. Cilt (1920-1945), TTK, Ankara, 1983, s. 32-38.

**Ek-7: TBMM Başkanı Mustafa Kemal'den Savunma Bakanı Fevzi Paşa'ya,
Bolşevik Teşkilatının Orduya Sirayet Etmemesi İçin Tedbir Alınması Talimatı,**

25-12-1920, ATASE, İSH, K: 570, G: 122.

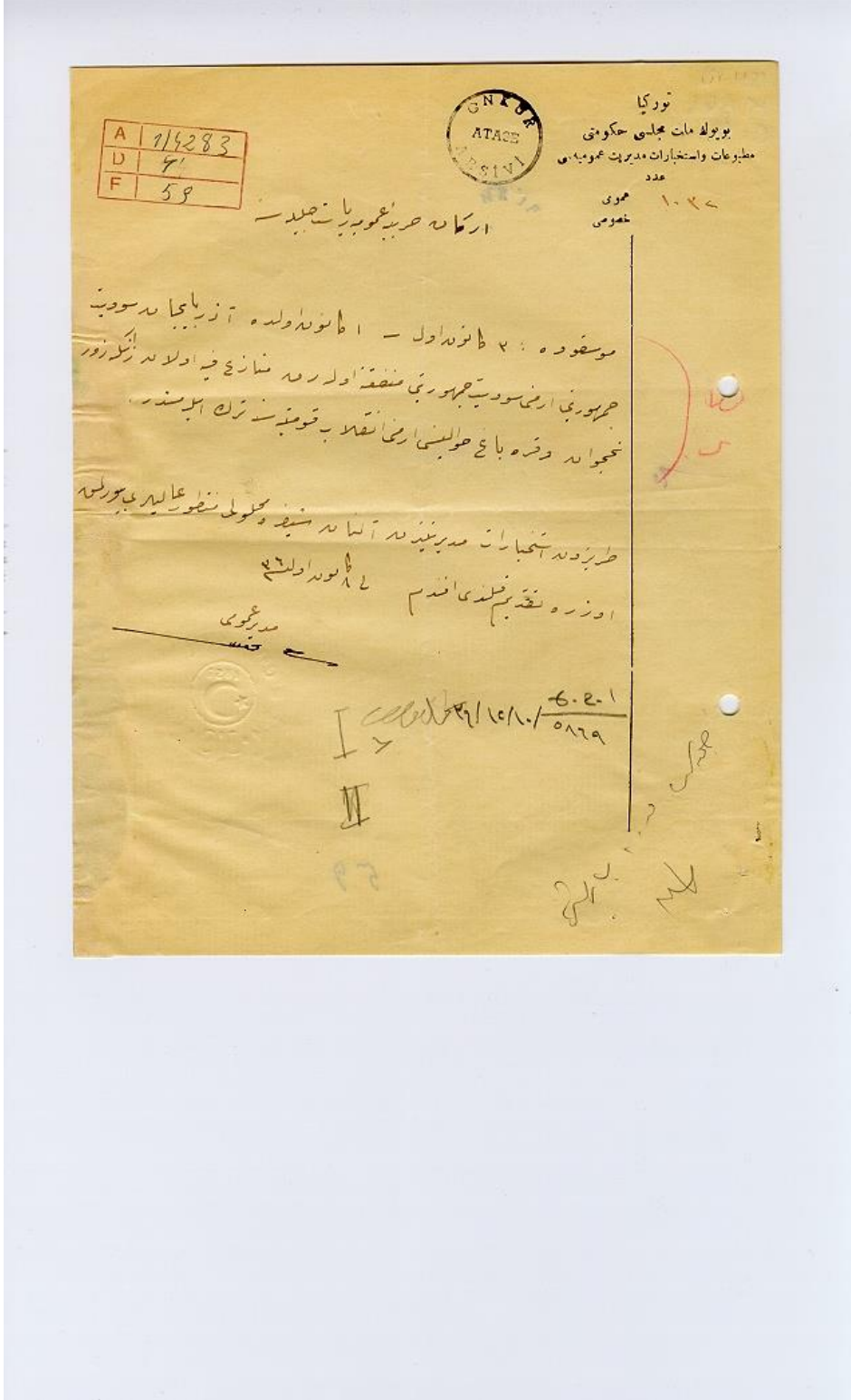

Ek-8: 1920'de Kafkas Ülkeleri Arasındaki İhtilafli Arazi (Zakatala, Abhazya ve Karabağ). ATASE, İSH, K 755, G 9.

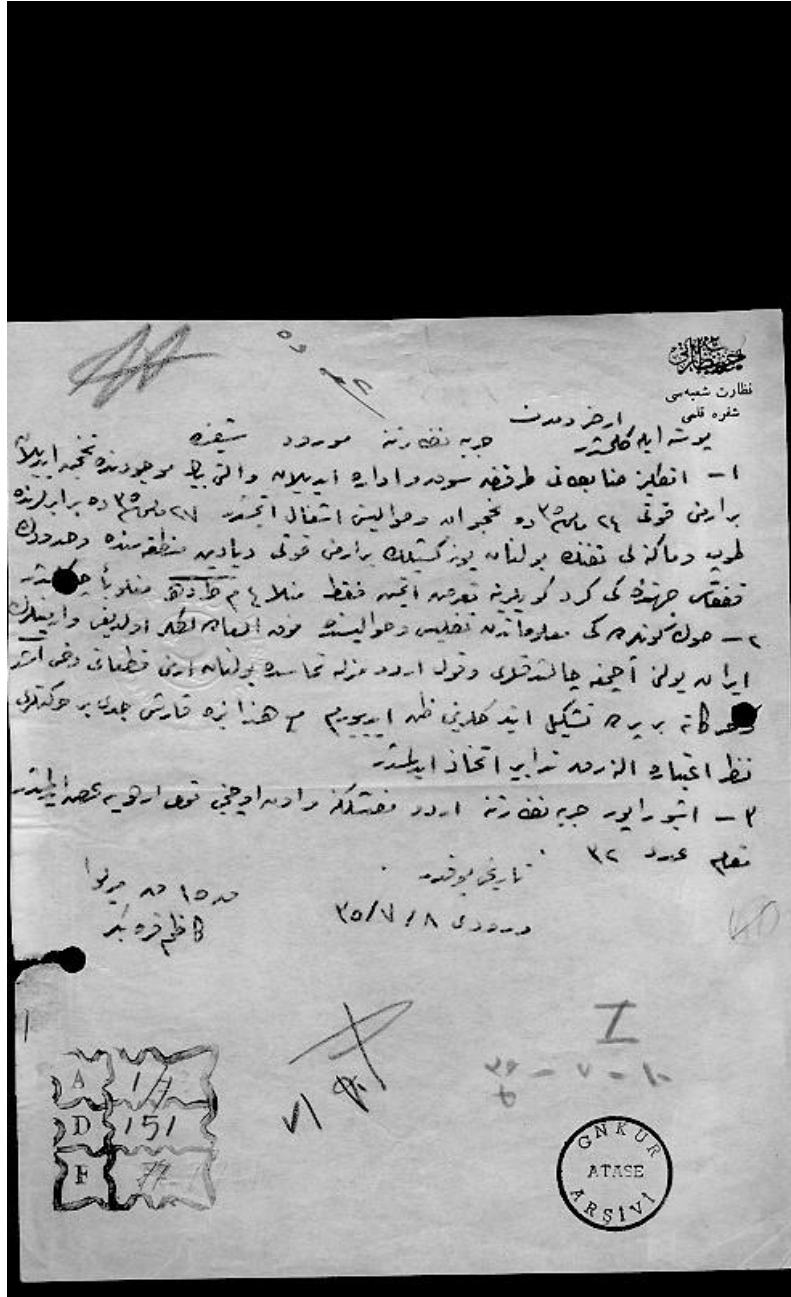

Ek-9: Moskova Yönetiminin Nahçıvan ve Karabağ'ı Ermeni Sovyet Cumhuriyeti'ne Terk Edışı. 10-12-1920, ATASE, İSH, K 646, G 60.

Ek-10: Altı Bin Ermeni'nin İngiliz Zabit Kumandasında Nahçıvan'ı İşgali,

8-9-1919, ATASE, İSH, K 33, G 11.

Ek-11: Gümrü Antlaşması'nın Metni

“TÜRKİYE - ERMENİSTAN BARIŞ ANDLAŞMASI

Gümrü (Alexandropol), 2 Aralık 1920 (Metin)

Bir yandan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Öte yandan Ermenistan Cumhuriyeti, aralarındaki savaş durumuna son vermek ve sürekli bir barış yaratmak amacıyla, aşağıda adları yazılı yetkili Temsilcileri, görüşmeler yapmak için, görevlendirilmişlerdir:

Türkiye Hükümetince: Doğu Cephesi Komutanı Ferik Kâzım Kara Bekir Paşa, Erzurum Valisi Hamid Bey, Erzurum Milletvekili Süleyman Necati Bey;

Ermenistan Cumhuriyetince: Eski Başbakan Mösyü Aleksander Hatisiyan, Eski Maliye Bakanı Mösyü Avram Gülhandaniyan, İçişleri Bakan Yardımcısı Mösyü İstapan Gorganiyan.

Adı geçen yetkili Temsilciler, barış görüşmeleri için Gümrü'de toplanıp yöntemine uygun görülen yetki belgelerinin verişimi üzerine, aşağıdaki Maddeleri kararlaştırmışlardır:

- 1. Türkiye ile Ermenistan arasında savaş durumuna son verilmiştir.*
- 2. Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınır, ilişik krokide gösterildiği üzere, (aşağı Karasunun döküldüğü yerden başlayarak, Aras ırmağı Kekaç kuzeyine dek Arpaçayı, daha sonra Karahan Deresi - Tiğnis batısı - Büyük Kımlı doğusu - Kızıltaş - Büyük Akbaba Dağı) çizgisinden oluşur. Sınır çizgisinin kesin biçimde belirlenmesi işi, bu Andlaşmanın imzası gününden iki hafta sonra, Karma bir Komisyonca yerinde yapılacaktır. Kuki Dağı 10282-8022-Gamasur Dağı 8160-Kurdkulak Köyü-Saat Dağı 7868-Arpaçay Evleri 3080-Kemurlu Dağı 6930-Saraybulak 8071-Ararat İstasyonu - Aras ırmağı üzerinde Aşağı Karasu'nun döküldüğü yerden geçen çizginin güneyindeki (Nahçıvan, Şahtahtı, Şarur) bölgesinde daha sonra bir plebisitle saptanacak yönetim biçimine ve bu yönetimin kapsayacağı topraklara Ermenistan karışmayacak ve işbu bölgede şimdilik Türkiye koruyuculuğunda bir yerel yönetim kurulacaktır.*

3. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, ikinci Maddede sözü geçen sınır ile Osmanlı sınırı arasında bulunup işbu Andlaşma uyarınca Türkiye'de kalacak olan ve üzerine Türkiye'nin tarihsel, etnik ve hukuksal ilişkisi inkâr edilemez toprakların hukuksal durumu konusunda, Ermenistan Cumhuriyeti istediği takdirde, asıl halkının tümüyle geri dönmesinin gerçekleşebilmesi için, Andlaşmanın onaylanmasından sonra üç yıl geçince plebisite başvurmayı kabul eder. Bir Alt Komisyon bunun biçimini belirleyecektir.

4. Emperyalist Devletlerin kışkırtma ve özendirmeleri sonucu olarak, düzen ve güvenliği bozucu durum ve eylemlere bundan böyle olanak bırakılmaması yolundaki iyiniyeti nedeniyle, Erivan (Ermenistan) Cumhuriyeti iç güvenliği korumağa yetecek düzeyde, hafif silâhli jandarma kuvveti ve ülkeyi savunmaya ayrılan sekiz dağ ya da sahra topu ile yirmi makineli tüfeğe sahip ücretle tutulacak bin beşyüz askerden oluşan bir birlikten fazla bir askersel kuruluşa izin vermemeği yükümlenir. Ermenistan'da zorunlu askerlik hizmeti olmayacaktır. Ülkeyi dış düşmanlara karşı savunmak için tahkimat yapmak ve bu tahkimata istediği sayıda ağır toplar yerleştirmekte Ermenistan Cumhuriyeti özgürdür. Bu ağır toplar arasında, hareket halindeki Orduda kullanılacak onbeş santimetrelik obüsler ile onbeş santimetrelik uzun toplar ve daha küçük çapta her türlü ağır ateşli silâhlar bulunmayacaktır.

5. Barışın yapılmasından sonra Erivan'da yerleşecek Türkiye'nin siyasi Temsilcisi ya da Büyükelçisinin yukarıda sözü edilen konularda her zaman denetleme ve soruşturma yapmasına Erivan Hükümeti izin vermeği işbu Andlaşma ile kabul etmiştir. Buna karşılık, Ermenistan Cumhuriyeti istemde bulunursa, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Ermenistan'a silâhli yardımda bulunmağı yükümlenir.

6. Bağlıklı Taraflar, Büyük Savaş sırasında düşman ordularına katılarak kendi devletine karşı silâh kullanmış ya da işgal altındaki topraklar üzerinde toptan kırımlara katılmış olanları dışındaki göçmenlerin eski sınır içindeki yurtlarına dönmelerine izin verir. Böylece, ülkelerine döneceklerin en uygar ülkelerdeki azınlıkların yararlandıkları haklardan bütünüyle yararlanmalarını, karşılıklı olarak, yükümlenirler.

7. *Altıncı Maddede sözü geçen göçmenlerden işbu Andlaşmanın onayı ve onay belgelerinin verişimi gününden sonra bir yıllık süre içinde yurtlarına dönmeyenler o Maddenin verdiği olanaktan yararlanamayacakları gibi, tasarruf haklanma ilişkin savları da geçerli olmayacaktır.*

8. *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, iki yıldan beri silâh altında tutmak zorunda kaldığı Ordunun büyük harcamalar gerektirmiş olmasına karşın, Ermenistan'a karşı girişmek zorunluluğunda kaldığı savaş nedeniyle hakkı olan zarar gideriminden, benimsenip açıklanan insancıl ve hukuksal ilkelere uymak isteğiyle, vazgeçmiştir. Bundan başka, Taraflar Büyük savaş sırasında ortaya çıkan zararlar ve tasarruf haklarındaki değişikliklerin gerektirdiği zarar gideriminden de aklanmışlardır*

9. *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Erivan Cumhuriyetine, İkinci Maddede belirlenen sınır içinde, egemenliğini bütünüyle geliştirmek ve güçlendirmek üzere, içtenlikle yardımda bulunmağı yükümlenir.*

10. *Erivan Hükümeti, Türkiye Büyük Milletince kesinlikle reddedilmiş olan (Sevr) Andlaşmasını hükümsüz sayıp bunu ve kimi emperyalist hükümet ve siyasal çevreler elinde bir kışkırtma aracı olan Avrupa ve Amerika'daki Temsilci Heyetlerini geri çağırmağı, bundan böyle iki ülke arasında her türlü yanlış düşünceleri ortadan kaldırmak iyiniyetiyle yükümlendiğini açıklar. Ermenistan Cumhuriyeti barış ve esenlik içinde gelişmesini sağlama ve Türkiye'nin komşuluk haklarına saygılı olma doğrultusundaki iyiniyetlerinin bir kanıtı olmak üzere, emperyalist amaçlar güderek, iki ulusun barış ve esenliğini tehlikeye sokan haris, savaşçı kişileri hükümet yönetiminden uzak tutmağı yükümlenir.*

11. *Ermenistan Cumhuriyetinin toprakları üzerinde yaşayan Müslüman halkın haklarını korumak ve onların dinsel ve kültürel özellikleri içinde gelişmelerini sağlamak için, toplumsal biçimde örgütlenmelerini, Müftülerin doğrudan doğruya Müslüman toplumunca seçilmesini ve yerel müftülerin seçecekleri Başmüftü'nün memurluk görevinin Türkiye Büyük Millet Meclisi Şer'iyeye Vekâletince onaylanmasını kabul ederek yükümlenir.*

12. Bağıtlı Taraflardan her biri, karşı Tarafa ilintili kişi ve malların kendi demiryolları ve genellikle tüm ulaşım yolları üzerinden özgürce geçmelerini ve öteki Tarafın denize ya da herhangi bir ülkeye transitini, hiç bir biçimde, engellememeği yükümlenir. Türkiye Hükümeti, Şerur, Nahçıvan, Şahtahtı ve Gulfa yoluyla İran, Maktu ve Ermenistan arasında transit işlerinin serbestliğini sağlar. Ermenistan Hükümeti, Azerbaycan, İran, Gürcistan ve Türkiye arasında eşya, araba, vagon ve tüm transit işlerinden vergi almamağı yükümlenir.

Türkiye Devleti, varlık ve yaşamına Emperyalistler tarafından girişilmesi kesinlikle beklenen yıkıcı kışkırtmalara karşı koymak zorunluğunda bulunduğundan, genel barışın gerçekleşmesine değin, ulaşım serbestliğini bozmamak koşulu ile, Dördüncü Maddede sözü edilen sayıdan fazla silâh sokulmasını önlemek için, Erivan Cumhuriyeti içindeki demiryolları ve ulaşım yollarını denetim ve gözetim altında bulunduracaktır. Emperyalist devletlere ilintili resmi olmayan heyetlerin bu ülkeye girme ve sızmalarına Taraflar engel olacaklardır.

13. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Devletin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü tehdit edebilecek saldırılara karşı, işbu Andlaşmanın Erivan Cumhuriyetine sağladığı haklara zarar gelmemek koşulu ile Ermenistan içinde geçici olarak askersel önlemler alabilir.

14. Erivan Cumhuriyetince her hangi bir Devletle yapılmış olan tüm Andlaşmaların Türkiye'yi ilgilendiren, ya da Türkiye'nin çıkarlarına zararlı hükümlerini geçersiz saymayı bu Cumhuriyet kabul eder ve yükümlenir.

15. Bağıtlı Taraflar arasında Andlaşmanın imzasından sonra ticaret ilişkileri başlayacak ve Taraflar Büyükelçi ve Konsolos atayabilecektir.

16. Telgraf, posta, telefon, konsolosluk ve ticarete ilişkin bağıtlar Alt - Komisyonlarca işbu Andlaşma hükümleri uyarınca yapılacaktır. Bununla birlikte, komşu ülke ve işgal altındaki topraklar ile Ermenistan arasında demiryolu, telgraf ve posta ulaşımının, bu Andlaşma imza edilir edilmez, başlamasına Türkiye Hükümetince izin verilecektir.

17. Bu Andlaşma gereğince Ermenistan'ın olup Türk Ordusu işgali altında bulunan toprakların boşaltılması ve tutsakların geri verilmesi ve değiştirilmesi, Andlaşmada Ermenistan Hükümetine ilişkin yükümlülüklerin yerine getirilmesinden sonra gerçekleştirilecektir. Alıkonulan siviller ve Devlet ileri gelenleri geri verilecektir. Tutukluların geri verilmesi işi Alt - Komisyonca yerine getirilecektir.

18. İşbu Andlaşma bir ay içinde onaylanarak, onaylanmış örnekleri Ankara'da verişilecektir.

Bu hükümlere olan inançla, yukarıda adları yazılı yetkili Temsilciler işbu Barış ve Dostluk Andlaşmasını imza etmişlerdir. Andlaşma iki örnek olarak 2 Aralık 1920 günü Gümrü (Aleksandropol)'de düzenlenmiştir. Anlaşmazlık çıkınca, Türkçe metnine başvurularak çözümlenecektir.

KÂZİM KARABEKİR

ALEKSANDER HATİSİYAN

HÂMİD

AVRAM GÜLHANDANİYAN

SÜLEYMAN NECATİ

İSTEPAN GORGANİYAN”

Kaynak: İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, I. Cilt (1920-1945), TTK, Ankara, 1983, s. 17-23.

Ek-12: Kars Antlaşması'nın Metni

“TÜRKİYE İLE ERMENİSTAN, AZERBAYCAN VE GÜRCİSTAN ARASINDA DOSTLUK ANTLAŞMASI

Kars, 13 Ekim 1921

Ulusların kardeşliği ilkesini ve kavimlerin kendi geleceklerini öz gürce saptamak hakkını tanımakta birleşmiş bulunan ve aralarında her zaman iyi ilişkilerin ve karşılıklı çıkarlara dayanan gerçek dostluk bağlarının kurulmuş olduğunu görmek özleminde olan, bir yandan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti öte yandan Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sosyalist Sovyetler Cumhuriyetleri, Hükûmetleri Rusya Sovyetleri Sosyalist Cumhuriyeti Hükûmetinin de katılımıyla, bir Dostluk Antlaşması yapılması için görüşmelere girişilmesine karar vermişler ve bu amaçla;

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti:

Büyük Millet Meclisinde Edirne Milletvekili ve Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa'yı;

Büyük Millet Meclisinde Burdur Milletvekili ve Bayındırlık Bakanlığı eski Müsteşarı Muhtar ve Türkiye'nin Azerbaycan Temsilcisi Memduh Şevket Bey'leri;

Ermenistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti:

Dışişleri Komiseri İskinaz Maradya ve İçişleri Komiseri Boğuz Makizyan'ı;

Azerbaycan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti:

Devlet Denetimi Halk Komiseri Behbut Şah Tahtineski'yi;

Gürcistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti:

Kara ve Deniz Kuvvetleri Halk Komiseri Şalva İlyava ve Dışişleri ve Maliye Komiseri Aleksandr Sivanidze'yi

Rusya Sovyetleri Sosyalist Federal Cumhuriyeti:

Letonya'daki Temsilcisi Jak Halski'yi yetkili Temsilci atamışlardır.

Adı geçen yetkili Temsilciler, yöntemine uygun görülen yetki belgelerini verdikten sonra, aşağıdaki maddeleri kararlaştırmışlardır.

Madde 1— Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sosyalist Sovyetler Cumhuriyetleri Hükûmetleri Bağlı Tarafların ülkelerinin parçalarından bulunan topraklar üzerinde daha önce egemenlik haklarını kullanmış olan Hükûmetler arasında kararlaştırılmış olup söz konusu topraklara ilişkin Antlaşmalar ile Üçüncü Hükûmetler arasında yapılmış Güney Kafkasya Cumhuriyetlerine ilişkin Antlaşmaları geçersiz sayarlar. Moskova'da 16 Mart 1921 (1337) günü imza edilen Türk - Rus Antlaşması bu Madde hükmü nün dışında tutulmuştur.

Madde 2— Bağlı Taraflar, içlerinden birine zorla kabul ettirilmek istenilecek herhangi bir barış Antlaşması ya da uluslararası bir bağıtı tanımamak konusunda görüş birliği içindedirler. Bu Antlaşma gereğince, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sosyalist Sovyetler Cumhuriyetleri Hükûmetleri Türkiye'ye ilişkin olup da bugün Büyük Millet Meclisince temsil edilen Türkiye Hükûmetinin tanımadığı hiç bir uluslararası bağıtı tanımamayı kabul ederler. İşbu Antlaşmada yazılı "Türkiye" terimi ile İstanbul'da toplanan Osmanlı Millet Meclisince kabul edilip açıklanan ve tüm devletler ile basına bildirilen 28 Aralık 1336 (1920) günkü Misak-ı Milli'nin kapsadığı topraklar anlaşılır. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti de Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'a ilişkin olup bu ülkelerin bugün Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan

Sovyetlerince temsil olunan Hükümetlerince tanınmayan hiç bir uluslararası bağıtı tanımamayı kabul eder.

Madde 3— Ermenistan Azerbaycan ve Gürcistan Sovyetler Cumhuriyetleri Hükümetleri Kapitülasyonlar yönteminin her ülkenin ulusal gelişmesinin özgürce sürmesi ve egemenlik haklarının bütünüyle kullanılmasıyla bağdaşmadığını kabul ederek, Türkiye’de bu yöntemle herhangi bir biçimde ilişkili her türlü yetkilerin ve hakların kullanılmasını geçersiz ve kaldırılmış sayar.

Madde 4—Türkiye’nin kuzey - doğu sınırı (Rus Genelkurmayınının 1/210.000 ölçekli, 1 parmak, 5 verstlik mesafe haritasına göre) Karadeniz kıyısında bulunan Sarp Köyünden başlayarak Hedis Meta Dağı – Şavyet Dağında suların bölündüğü çizgi - Kani Dağı ve oradan, sürekli olarak, Ardahan ve Kars Sancaklarının eski yönetim sınırlarının kuzeyini ve Arpa Çay ile Aras ırmaklarının talveğini Nizni - Kara Su ’yun döküldüğü yere dek izleyen çizgi ile belirlenmiştir. (Sınırın ayrıntıları ve buna ilişkin işler için I ve II sayılı Ekler ile Bağlı Taraflarca imzalanmış ilişik haritaya başvurulması. Antlaşma metni ile harita arasında çelişki bulunursa Antlaşma metni haritaya yeğ tutulacaktır.)

Rusya Sovyetleri Sosyalist Federal Cumhuriyeti Hükümetinin bir temsilcisinin de katılımıyla eşit sayıda üyelerden oluşacak bir Karma Sınır Çizme Komisyonu topraklar üzerinde sınırı ayrıntılarıyla saptamak ve sınır işaretlerini koymakla görevlidir (İlişik 4 sayılı Harita).

Madde 5—Türkiye Hükümeti ile Ermenistan ve Azerbaycan Sovyetler Hükümetleri işbu Antlaşmanın III sayılı Ekinde belirtilen sınırlar içinde olmak üzere, Nahcivan bölgesinin Azerbaycan’ın koruyuculuğunda özerk bir ülke oluşturulması konusunda anlaşmışlardır.

Madde 6— Türkiye, işbu Antlaşmanın 4. maddesinde gösterilen sınırların kuzeyinde bulunan ve Batum Livasına ilişkin topraklar ile Batum kenti ve limanı üzerindeki egemenlik hakkını, şu koşullarla, Gürcistan’a bırakmaya razı olur:

Birincisi: İşbu Maddede belirtilen yerler halkının, her topluluğun kültürel ve dinsel haklarını sağlayacak ve bu halkın yukarıda sözü geçen yerlerde isteklerine uygun bir

tarım toprakları rejimi kurma olanağına sahip olacak biçimde geniş bir yönetsel özerkliğe kavuşması.

İkincisi: Batum limanı üzerinden Türkiye'ye giden ya da oradan gelen ticaret malları ve tüm nesnelere gümruk vergisine bağı tutulmayarak ve hiç bir engelle karşılaşmayarak, her türlü vergi ve ücretten bağışık biçimde, serbest transit hakkı ile birlikte, Türkiye'nin özel harcamalarından da ayrı olarak, Batum limanından yararlanmasının sağlanması.

Bu Maddenin uygulanması için işbu Antlaşmanın imzasından hemen sonra ilgili Taraflar temsilcilerinden oluşan bir Komisyon kurulacaktır.

Madde 7—Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Gürcistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti Hükümeti, ortak sınır bölgeleri halklarının Karma bir Komisyonca, gümruk, polis ve sağlık işleri alanlarında konulacak öncelikli yasalara uymaları koşulu ile, Sınırı geçmelerini kolaylaştırmayı yükümlenirler.

Madde 8— Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Gürcistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti Hükümeti iki ülkenin sınır bölgesi halklarının sınırın öteki yanında bulunan kışlık ve yazlık otlakların-dan yararlanmaları zorunluluğunu göz önünde tutarak, söz konusu halkların hayvanlarını sınırdan geçirmek ve alışıldığı üzere, otlaklardan yararlanmak hakkını vermeyi kabul ederler. Sınırdan geçiş sırasında uygulanacak gümruk işlemleri ile polis, sağlık vb. önlemleri Karma bir Komisyonca belirlenecektir.

Madde 9— Boğazların tüm ulusların ticaretine açılması ve geçiş özgürlüğünün sağlanması için Türkiye ile Gürcistan, Karadeniz ve Boğazların bağı olacağı rejimin kesin biçimde hazırlanması işinin, kıyı devletlerinin temsilcilerinden oluşmak üzere, daha sonra yapılacak bir Konferansa bırakılmasını uygun bulurlar. Şu da var ki, bu Konferans ta alınacak kararların Türkiye'nin salt egemenliğine ve Türkiye ile onun başkenti İstanbul'un güvenliğine hiç bir zarar getirmemesi gerekir.

Madde 10— Bağıtlı Taraflar, toprakları üzerinde, karşı Taraf ülkesinin ya da ona bağı topraklardan birinin Hükümeti rolünü üstlenmek savında bulunan örgüt ve grupların kurulmasını ya da yerleşmesini ve öteki ülkeye karşı savaşım amacıyla

olan grupların yerleşmesini hiç bir zaman kabul etmemeyi yükümlenirler. Şurası belirlidir ki, işbu Maddede söz konusu olan “Türkiye toprakları” Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin doğrudan doğruya sivil ve askersel yönetimi altında bulunan topraklardır.

Madde 11— Bağlı Taraflardan birinin öteki Taraf topraklarında oturan uyrukları, yerleşmiş oldukları ülke yasalarından doğan hak ve görevlere uygun biçimde işlem görmekle birlikte, ulusal savunmaya ilişkin yasalardan bağışık tutulup onlara uymaları istenilmeyecektir. Aile veraset hakları ile ehliyeteye ilişkin işlerde de Tarafların uyrukları işbu Madde hükümlerinin dışında kalacaklardır. Bu konular bir özel anlaşma yapılarak çözümlenecektir.

Madde 12— Bağlı Taraflar, içlerinden birinin öteki ülke topraklarında oturan uyrukları için En Çok Gözetilen Ulus işlemi uygulanmasına izin verirler. Bu Madde Sovyetler Cumhuriyetlerinin kendi topraklarında öteki müttefik Rus Sovyet Cumhuriyetleri yurttaşlarına tanıdıkları haklar ile Türkiye tarafından kendisinin müttefikleri olan Müslüman devletlerinin uyruklarına tanınan hakları hiç bir zaman kapsamaz.

Madde 13— 1918 yılından önce Rusya'ya bağlı iken, üzerinde Türkiye'nin egemenlik hakkı doğrulanan topraklar halkından olup Türk uyrukluğundan çıkmak isteyenler eşyasını, mallarını ve paralarını birlikte alarak Türkiye'yi özgürce terk etmek hakkına sahip olacaklardır. Bunun gibi, egemenlik hakkı Türkiye tarafından Gürcistan'a bırakılmış olan toprakların halkından olup da Gürcistan uyrukluğundan çıkmak isteyenler, eşya ve mallarını ya da bunların karşılığı parayı birlikte alarak Gürcistan'ı terk etme hakkına sahip olacaklardır.

Madde 14— Bağlı Taraflar, işbu Antlaşmanın imzalanmasından sonra altı aylık bir süre içinde 1918 ve 1920 Savaşları mültecileri konusunda özel bir anlaşma yapmayı yükümlenirler.

Madde 15— Bağlı Taraflardan her biri işbu Antlaşmanın imzalanmasından hemen sonra, Kafkas cephesindeki savaş nedeniyle işlenen cinayet ve cürümler için öteki Taraf uyrukları yararına tam bir genel af ilan etmeyi yükümlenir.

Madde 16— Bağıtlı Taraflar işbu Antlaşmanın imzalanmasından sonra iki aylık bir süre içinde, kendi toprakları üzerinde bulunan eski asker ve sivil tutsakları karşılıklı olarak yurtlarına geri yollamayı kabul ederler.

Madde 17— Bağıtlı Taraflar, ülkeleri arasındaki bağlantıların kesilmeden sürdürülmesi amacıyla, demiryolu, telgraf vb. ulaşım ve iletişimi koruma ve geliştirmeyi ve zorluklarla karşılaşmaksızın, kişi ve malların özgürce geçişini sağlamak için gerekli önlemlerin aralarında anlaşarak alınmasını yükümlenirler. Bununla birlikte, yolcuların ve ticaret eşya sınır giriş çıkışında Bağıtlı ülkelerin her birinde yürürlükte bulunan yasalar bütünüyle uygulanacaktır.

Madde 18— Bağıtlı ülkeler arasındaki ilişkileri güçlendirmek için gerekli ticaret ilişkilerinin kurulması ve ekonomik, parasal vb. işlerin çözümlenmesi amacıyla, işbu Antlaşmanın imzalanmasından sonra, Tiflis'te ilgili ülkeler temsilcilerinden oluşan bir Komisyon toplanacaktır.

Madde 19. Bağıtlı Taraflar işbu Antlaşmanın imzalanmasından sonra üç aylık bir süre içinde, Konsolosluk Sözleşmeleri yapmayı yükümlenirler.

Madde 20— Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan arasında yapılan bu Antlaşma onay işlemi görecektir. Onay belgelerinin verişimi en kısa bir süre içinde Erivan'da yapılacaktır.

Antlaşma imzalanır imzalanmaz yürürlüğe girecek olan 6, 14, 15, 16, 18, 19 uncu Maddeler ayrı tutulmak üzere, işbu Antlaşma onay belgelerinin verişimi gününde yürürlüğe girecektir.

Bu hükümlere olan inançla, yukarıda adları yazılan yetkili Temsilciler işbu Antlaşmayı imza etmişler ve mühürlemişlerdir.

İşbu Antlaşma 13 Ekim 1337 (1921) günü Kars'ta, beş örnek olarak düzenlenmiştir.

Kazım Karabekir

Yakov Ganetsky

Veli Bey

Askanaz Mravian

Muhtar Bey

Poghos Makintsian

Mahmut Şevket Bey

Behboud Shahtahtinsky

Shalva Eliava

Alexander Svanidze

EK: I

[Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan, ve Gürcistan arasında sınır çizgisini tanımlayan bu Ek, 16 Mart 1921 günü imzalanan Türk - Sovyet Rusya Antlaşmasının I (A) Ekinin hemen hemen eşidir. Tek fark bu tanım yapılırken Gürcistan - Ermenistan ve Ermenistan - Azerbaycan sınırlarının kesiştiği yerlerin de belirtilmesidir]

EK: II

[Bu Ek'in metni Türk - Sovyet Antlaşmasının I (B) Ekinin eşidir.]

EK: III

[Nahcivan bölgesine ilişkin bu Ek'in metni Türk - Sovyet Antlaşmasının Ek (C) metnine oranla daha ayrıntılı olduğundan olduğu gibi aşağıya alınmıştır]

Nahcivan Toprakları:

Urmiye Köyü - oradan düz bir çizgi ile (Arazdayan) İstasyonuna (Bu İstasyon Ermenistan Sosyalist Cumhuriyetine kalacaktır) daha sonra düz bir çizgi ile batı Taşburun (3142) Dağına - doğu Taşburun Dağında suların bölüştüğü çizgi (4108)- Cehennem Deresini Rovne (Bolak) güneyinde keser - Yağırsık dağında (6607) ya da (6587) suların bölüştüğü çizgiyi izler - oradan eski Erivan Kafkasının ve Şarur Yalagüz'ün yönetim sınırını izleyerek 6629 rakımlı tepeden Kömürlü Dağ (6839) ya da (6930) ve oradan 3080 rakımlı tepeye gelir - Sayat Dağı (7868) - Kürtkulak Köyü

- *Gamsor Dağı (8160)-8022 rakımlı tepe ve gökdağ (10282)-eski Nahcivan Kazasının yönetim sınırının doğusu.*

Kazım Karabekir

Yakov Ganetsky

Veli Bey

Askanaz Mravian

Muhtar Bey

Poghos Makintsian

Mahmut Şevket Bey

Behbud Sahtahtinski

Shalva Eliava

Alexander Svanidze”

Kaynak: İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, I. Cilt (1920-1945), TTK, Ankara, 1983, s. 41-47.

ÖZGEÇMİŞ

1981 yılında Almanya'nın Moers kentinde doğdu. Ailesi ile birlikte memleketi olan Kayseri'ye 1984 yılında geldi. İlköğrenimini Yukarı Senirköy İlkokulu'nda 1991'de tamamladı. Orta öğrenimini Yahyalı Anadolu İmam Hatip ve İmam Hatip Lisesi'nde 1997'de bitirdi. 1997-2001 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde lisans eğitimine devam etti. Ardından İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde, Ortaöğretim Alan Öğretmenliği Yüksek Lisans programı çerçevesinde Tarih Öğretmenliği alanından 2002 yılında mezun oldu. Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yönetimi Anabilimdalı, Uluslararası Ekonomi Politik ve İşletmecilik Bilimdalı'nda "Çatışma ve Birleşme İkileminde Kuzey Kafkasya" adlı yüksek lisans tezini 2005'te bitirdi. Evli ve üç çocuk babasıdır.